МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ СЕМЕНА КУЗНЕЦЯ

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ ТА СВІТОВА ПОЛІТИКА

В ПОСТБІПОЛЯРНУ ДОБУ

Монографія

За загальною редакцією
д-ра філос. наук, професора О. М. Кузя,
д-ра філос. наук, професора М. П. Требіна

Харків
ХНЕУ ім. С. Кузнеця
2026

УДК 327(0.034)
М58

Авторський колектив: д-р філос. наук, професор О. М. Кузь – вступ, підрозд. 1.2, 1.3, висновки; д-р політ. наук, професор О. І. Романюк – підрозд. 1.1; д-р філос. наук, професор М. П. Требін – підрозд. 2.1; д-р істор. наук, професор О. В. Кравченко – підрозд. 3.2; д-р філос. наук, професор В. Ф. Чешко – підрозд. 1.3; д-р габілітований, професор М. Міколайчик – підрозд. 2.4; канд. соціол. наук, доцент І. В. Жеребятнікова – підрозд. 1.4; канд. філос. наук, доцент Н. О. Коннова – підрозд. 1.3; канд. політ. наук, доцент А. В. Горбачов – підрозд. 2.2; канд. політ. наук, доцент Д. С. Коротков – підрозд. 2.3; канд. політ. наук, доцент О. В. Бровко – підрозд. 2.5; канд. істор. наук, доцент А. О. Пастушенко – підрозд. 3.1; канд. філос. наук, доцент І. П. Білецький – підрозд. 1.2; викладач Д. О. Непочатов – підрозд. 3.3.

Рецензенти: головний науковий співробітник Воєнної академії імені Євгенія Березняка, заслужений працівник освіти України, д-р політ. наук, професор *В. Ф. Смолянюк*; декан факультету соціально-гуманітарних наук і соціальних технологій Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди, д-р філос. наук, професор *І. Д. Денисенко*; д-р політ. наук, доцент, професор кафедри політології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна *Т. Г. Комарова.*

Рекомендовано до видання рішенням ученої ради Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця.
Протокол № 6 від 29.09.2025 р.

Самостійне електронне текстове мережеве видання

М58 **Міжнародні** відносини та світова політика в постбіполярну добу [Електронний ресурс] : монографія / О. М. Кузь, О. І. Романюк, М. П. Требін та ін. ; за ред. д-ра філос. наук, професора О. М. Кузя, д-ра філос. наук, професора М. П. Требіна. – Харків : ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2026. – 479 с.
ISBN 978-966-676-913

Наведено результати трансдисциплінарного аналізу трансформацій світового порядку після завершення біполярної ери. Розглянуто посткомуністичні зміни, роль ідентичностей, біо- та геополітичні виміри пандемії COVID-19, регіональні підсистеми міжнародних відносин і новітні технології міжнародних комунікацій.

Видання поєднує політологічний, геополітичний, соціокультурний і антропологічний підходи. Рекомендовано для науковців, викладачів, здобувачів вищої освіти й експертів у сфері міжнародної політики.

УДК 327(0.034)

© Кузь О. М., Романюк О. І., Требін М. П., Кравченко О. В., Чешко В. Ф., Міколайчик М., Жеребятнікова І. В., Коннова Н. О., Горбачов А. В., Коротков Д. С., Бровко О. В., Пастушенко А. О., Білецький І. П., Непочатов Д. О., 2026
© Заг. ред. Кузь О. М., Требін М. П., 2026
© Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця, 2026

ISBN 978-966-676-913-1

Вступ

Останні десятиліття позначилися глибинною трансформацією архітектури світового порядку, яка знаменує собою завершення епохи біполярності та крихкість монополярного світу, що виник після розпаду Радянського Союзу. Сучасна міжнародно-політична ситуація набуває дедалі складнішого характеру, визначаючись множинністю конфліктів, зростанням регіональних антагонізмів, кризою універсального ліберального порядку та фрагментацією глобального управління. Війна Російської Федерації проти України, масштабні дестабілізаційні процеси на Близькому Сході, зокрема загострення ірано-ізраїльського протистояння, не лише вказують на деструктивний потенціал сучасної геополітики, але й демонструють вичерпаність колишніх моделей балансу сил.

У цих умовах щораз очевиднішою стає потреба в концептуальному переосмисленні основ міжнародних відносин, їхніх учасників, ціннісного підґрунтя та механізмів функціонування. Ідеться не лише про перегляд парадигм реалізму і неореалізму, які зазвичай фокусуються на державоцентричних моделях, але й про актуалізацію гуманітарного, екологічного, біополітичного, соціокультурного та інформаційного вимірів глобальної взаємодії. Постбіполярна доба висуває нові вимоги до науки про міжнародні відносини – як у теоретичному, так і в практичному аспекті.

Нинішній етап міжнародного розвитку позначено низкою тенденцій, які одночасно є і викликами, і ресурсами для формування нової глобальної конструкції. Ідеться, зокрема, про регіоналізацію світоустрою – перехід від уніфікованої моделі глобалізації до множинності регіональних центрів впливу з власними політичними, економічними й культурними траєкторіями. Зростання впливу держав Глобального Півдня, роль таких регіонів, як Східна Азія, Латинська Америка, а також підвищена геостратегічна активність у зоні Індо-Тихоокеанського регіону свідчать про зміну координат міжнародної динаміки.

Крім того, системну дестабілізацію міжнародних відносин поглиблює наявність конфліктів нового типу – гібридних, мережевих, інформаційно-технологічних, де класичне розмежування між війною і миром, внутрішнім і зовнішнім, державною і недержавною суб’єктністю поступається розмитим, динамічним конфігураціям. Щодо цього COVID-19 був

своєрідним лакмусовим папірцем, що виявив біополітичну й геополітичну вразливість глобального світу, його залежність від недержавних механізмів гуманітарної взаємодії та комунікаційних технологій.

Така трансформація означає перехід до багатополярного світу, де влада більше не належить одній країні чи блоку, а є розподіленою між кількома сильними центрами впливу. Після короткого періоду домінування США в 1990-х рр. – на початку 2000-х рр. ключові міжнародні організації – ООН, СОТ, МВФ – утратили ефективність через постійні суперечки та розбіжності інтересів між країнами. Ліберальний міжнародний порядок, оснований на спільних правилах, багатосторонній співпраці та просуванні демократії, переживає глибоку кризу. У західних суспільствах зростають внутрішні розбіжності, популізм і авторитарні тенденції, що послаблюють єдність і довіру до інститутів. Водночас держави Глобального Півдня пропонують власні моделі розвитку, часто альтернативні західним.

Яскравий приклад – група BRICS (Бразилія, Росія, Індія, Китай, ПАР і нові члени, разом з Індонезією, Іраном, Єгиптом та ін.). Вони створюють паралельні фінансові й торговельні механізми, зменшуючи залежність від долара та західних інститутів, і позиціонують себе як платформу для голосу Глобального Півдня.

У Європі Brexiti зростання правих і популістських партій ускладнюють єдність ЄС, тоді як у США внутрішня поляризація (яка посилилася після виборів 2024 р. та продовжує впливати на зовнішню політику) послаблює традиційне глобальне лідерство.

Світ рухається різними темпами: одні регіони інтегруються швидко й ефективно (наприклад, ASEAN у Південно-Східній Азії, де країни координують торгівлю та економіку), інші залишаються фрагментованими (як у Африці чи Латинській Америці, де численні ініціативи часто гальмуються політичними змінами та браком інфраструктури).

У результаті формується світ, де співпраця стає вибірковою: держави створюють тимчасові групи країн для розв’язання конкретних проблем, як-от кліматичні угоди, торгівля чи кібербезпека, а не покладаються виключно на універсальні механізми. Це відкриває можливості для більш інклюзивного управління, де голоси різних регіонів чути виразніше. Водночас зростають ризики фрагментації, конфліктів і відсутності спільних рішень для глобальних викликів – від кліматичних змін до кібератак, міграції, штучного інтелекту та ядерних загроз. Без нових,

більш гнучких механізмів управління ці проблеми залишаться поза ефективним контролем.

Колективну монографію **«Міжнародні відносини та світова політика в постбіполярну добу»** присвячено багатовекторному аналізу цих складних процесів. Її структуровано в три тематичні розділи, які послідовно розкривають концептуальні основи постбіполярного світоустрою, регіональні виміри глобальної трансформації та технологічно-комунікаційні засоби міжнародної взаємодії.

У **першому розділі** основну увагу приділено концептуальним особливостям розвитку міжнародних відносин у добу глобалізації. Автори досліджують посткомуністичні трансформації як довготривалі системні процеси, що визначають характер політичних режимів і стратегій зовнішньої політики (підрозд. 1.1). Розглянуто ідентичнісні аспекти – етнічні, релігійні та цивілізаційні, які стають новими маркерами конфліктогенності в сучасному світі (підрозд. 1.2). Підрозділ 1.3 пропонує інноваційний підхід до інтерпретації пандемії COVID-19 як біо- та геополітичного феномена, що суттєво вплинув на глобальне управління, мобільність і системи безпеки. Завершує розділ аналітичний огляд міжнародних конфліктів постбіполярного періоду (підрозд. 1.4), у якому простежено нові моделі вияву конфліктності та балансу сил у сфері міжнародних відносин.

Другий розділ зосереджено на аналізі **регіональних підсистем міжнародних відносин**, розглянутих крізь призму геополітичної конкуренції. Автори досліджують безпекові виклики, що постають перед регіональними акторами (підрозд. 2.1), і звертаються до аналізу Азійсько-Тихоокеанського регіону (підрозд. 2.2) як осередку нового світового порядку. Поглиблений аналіз геостратегічної конкуренції в Східній Азії (підрозд. 2.3) відкриває можливості для порівняльного розуміння регіональних моделей сили. Питання євроінтеграції (підрозд. 2.4) та специфіка інтеграційних викликів Латинської Америки (підрозд. 2.5) показують, що глобальна багатополярність потребує адаптивних регіональних рішень і нових механізмів колективної дії.

Третій розділ присвячено **технологіям міжнародних комунікацій**, що набувають дедалі важливішого значення в умовах постбіполярного порядку. Тут розглянуто трансформацію публічної дипломатії, яка вже давно виходить за межі виключно державної прерогативи (підрозд. 3.1),

інституційну роль міжнародної гуманітарної допомоги (підрозд. 3.2), а також динаміку кібердипломатії як одного з найновіших викликів для традиційної дипломатичної практики (підрозд. 3.3).

Загалом монографія є спробою не лише теоретичного осмислення постбіполярної доби, але й практичного прогнозування можливих сценаріїв її розвитку. Вона пропонує міждисциплінарний підхід, що поєднує політичну теорію, безпекознавство, регіональні студії, міжнародне право та комунікаційні технології. Колектив авторів прагне не тільки окреслити виклики, із якими стикається сучасна міжнародна система, але й указати на можливі горизонти мирного співіснування, де повага до міжнародного права, цінностей прав людини, багатосторонності та міжкультурного діалогу буде основою стабільності.

У час, коли реальність війни знову стає щоденним досвідом для багатьох народів, коли руйнівна сила насильства затьмарює ідеї співпраці, ця робота є також **закликом до миру**. Не до миру як паузи у війні, а до справжнього, стійкого порядку, що ґрунтується на солідарності, справедливості й відповідальності перед майбутніми поколіннями. Саме таке бачення, на нашу думку, має бути ядром міжнародної політики XXI ст.

Розділ 1. Концептуальні особливості розвитку міжнародних відносин та світової політики в умовах глобалізації

1.1. Посткомуністичні трансформації як системні зміни в постбіполярну добу

На зламі 1980 – 1990-х рр., унаслідок лавинного краху комуністичних режимів у Центрально-Східній Європі, розпаду Радянського Союзу та Соціалістичної Югославії, відбулися докорінні зміни в міжнародних відносинах. Ялтинсько-Потсдамська система відносин, установлена у світі після закінчення Другої світової війни, у якій вільному світу протистояв комуністичний, перестала існувати з причини загибелі останнього. Після руйнації будь-якої системи завжди настає період певного безсистем'я, адже стару систему вже зруйновано, а нову ще не створено.

Це стосується й міжнародних відносин. Руйнування світової системи комуністичних держав поклало край етапу міжнародного політичного розвитку, який зазвичай характеризують як «холодну війну», і започаткувало новий етап, який почали визначати як «постбіполярний». Таке визначення було зумовлено неясністю питання щодо того, якою буде нова система міжнародних відносин. Проте не було сумнівів у тому, що його розв'язання значною мірою буде залежати від того, у якому напрямі відбуватиметься розвиток колишніх комуністичних країн, які системи цінностей вони сповідуватимуть, які зовнішньополітичні орієнтації обстоюватимуть.

На момент руйнації комуністичного світу в західній політичній науці сформувався новий напрям, який дістав назву «транзитологія». Назва цього напряму походить від англійського слова transit, що перекладають українською як перехід. Предметом транзитології стали переходи від недемократичних режимів до демократії, що було зумовлено об'єктивною потребою у виробленні теоретико-методологічних засад аналізу процесу демократизації сучасного світу.

Виникнення транзитологічної парадигми. Фундатором транзитології вважають американського політолога Данкварта Растова, який 1970 р. в журналі «Comparative Politics» опублікував статтю «Переходи

до демократії: спроба динамічної моделі», де запропонував новий методологічний підхід до дослідження процесів переходів до демократії. Заголовок цієї статі (в оригіналі: «Transitions to Democracy – Toward a Dynamic Model») і дав назву новому напряму політичної науки. Сутність методології Растова полягала в тому, що головну увагу зосереджували не на зовнішніх чинниках демократичного процесу, як-от рівень економічного розвитку, особливості соціально-класової структури, стереотипи суспільної культури, а на *внутрішніх механізмах його розвитку*. На противагу детерміністському постулату теорії модернізації, Растов проголосив, що «мінімальний рівень економічного розвитку або соціальної диференціації не є необхідною умовою для демократії» [572, с. 16]. Головною метою вченого та його послідовників стало розроблення динамічної моделі демократичного транзиту, що передбачало вирізнення його закономірних етапів, аналіз розташування та співвідношення політичних сил, їхніх стратегій і тактик, прорахування варіантів їхньої взаємодії.

Праця Растова виявилася дуже своєчасною, оскільки тільки на три роки випередила початок нової потужної хвилі демократизації світу. Почавшись із квітневої «революції гвоздик» 1974 р. у Португалії, вона невдовзі охопила країни Південної Європи (Грецію – 1975 р., Іспанію – 1976 р.), а потім Латинську Америку й Азію, що значно посилило увагу політологів до дослідження демократичних транзитів. З'явилися праці Хуана Лінца [436], Хосе Мараваля [458], Вільяма Сміта [598], Альфреда Степана [613; 614] та інших авторів, у яких проаналізовано процеси демократизації в конкретних країнах світу. Ці роботи надали багатий емпіричний матеріал для подальшого узагальнення процесу переходів до демократії та виявлення загальних закономірностей і тенденцій його розвитку.

Першими фундаментальними працями, що сприяли усталенню транзитологічної парадигми, була серія книг за редакцією Гільєрмо О'Доннелла, Філіппа Шміттера та Лоуренса Вайтхеда під загальною назвою «Переходи від авторитарного правління» (1986 р.). Окремі томи цієї серії присвячено аналізу перехідних процесів у країнах Південної Європи [501] та Латинської Америки [500], а також порівнянню їхніх наслідків і перспектив [499]. Основні висновки цього дослідження узагальнили О'Доннелл і Шміттер у заключній книзі цієї серії «Переходи від авторитарного правління. Спроба висновків стосовно нестійких демократій» [498].

1991 р. вийшли друком праці Семюела Гантінгтона «Третя хвиля. Демократизація наприкінці двадцятого століття» (The Third Wave Democratization in the Late Twentieth Century) [377] і Адама Пшеворського «Демократія і ринок. Політичні та економічні реформи в Південній Європі та Латинській Америці» (Democracy and Market: Political and Economic Reforms in Eastern and Latin America) [542], у яких дістали подальшого розвитку проблеми, пов'язані із сутністю перехідних етапів, розташуванням та співвідношенням політичних сил, тенденціями їхнього впливу на транзитивні процеси, а також причинні та динамічні моделі переходів до демократії.

Узагальнення досвіду різних країн підтвердило висновок Растова, що процес переходу до демократії складається з трьох закономірних етапів, які він визначив як «*підготовчу фазу*», «*фазу ухвалення рішень*» і «*фазу звикання*». Проте найпоширенішу назву цим етапам дали О'Доннелл і Шміттер, визначивши їх як «*лібералізацію*», «*демократизацію*» та «*соціалізацію*». Пізніше Томас Каротерс назвав їх «*відкриттям*», «*проривом*» та «*консолідацією*» [229, с. 17]. Дещо іншу схему запропонував Пшеворський, який вирізнив тільки два етапи: *лібералізацію* та *демократизацію*, але другий із них поділив на дві стадії: *вивільнення* (з-під авторитарного режиму) та *конституювання* (демократії) (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Етапи переходів до демократії

Етап	Перший етап	Другий етап	Третій етап
Д. Растов	Підготовча фаза	Фаза ухвалення рішень	Фаза звикання
Г. О'Доннелл і Ф. Шміттер	Лібералізація	Демократизація	Соціалізація
Т. Каротерс	Відкриття	Прорив	Консолідація
А. Пшеворський	Лібералізація	Демократизація	
		Вивільнення	Конституювання

Особливістю нового методологічного підходу, який виник у межах транзитології, було те, що головну увагу приділяли процедурним чинникам, пов'язаним із діяльністю провідних політичних сил суспільства, їхньою здатністю виконати низку послідовних процедур, потрібних для інституціоналізації демократичних відносин. Переходи до демократії

репрезентовано як *процес послідовної інституціоналізації політичних змін* (табл. 1.2).

Таблиця 1.2

Зміст етапів переходів до демократії

Назва етапу	Лібералізація	Демократизація	Соціалізація
Зміст	Інституціоналізація громадянських свобод без трансформації владного апарату	Інституціоналізація демократичного механізму влади	Інституціоналізація демократичної політичної поведінки
Умови реалізації	Розкол правлячої еліти та виникнення опозиції	Переговори між урядом та опозицією, вироблення пакту	Розв'язання соціальних проблем, демократичне виховання населення
Характер режиму	Опікунська демократія (напівдемократія)	Електоральна (процедурна) демократія	Ліберальна (структурна) демократія

Лібералізація за своїм змістом є *інституціоналізацією громадянських свобод без трансформації владного апарату*, який залишається здатним контролювати ситуацію. Унаслідок лібералізації виникає політичний режим, якому О'Доннелл і Шміттер дали назву «опікунська демократія» (*tutelary democracy*) [498, с. 9]. Опікунська демократія – це режим із формально демократичними, обмежено конкурентними інститутами, що перебуває під опікою владного апарату.

Необхідними передумовами початку лібералізації є *політична криза*, що виявляється в:

- зростанні в суспільстві незадоволення чинною владою та його політичній поляризації;
- виникненні політичної контреліти, здатної спрямувати активність відсторонених від влади соціальних груп у річище погоджених дій;
- загостренні боротьби між владою та опозицією;
- розколі правлячої еліти, пов'язаному з появою всередині неї прибічників пом'якшення авторитарного режиму.

Через дію цих чинників етапу лібералізації властива політична нестабільність. Відповідно до того, що виявиться раніше та яскравіше – розкол у керівництві або сила масового руху, лібералізація може відбуватися у двох напрямах: згори та знизу. Лібералізація, як зазначає

Пшеворський, є результатом взаємодії розбіжностей, що виникають усередині авторитарного режиму, та незалежної організації громадянського суспільства [105, с. 97]. Лібералізація здатна як продовжити зміни, так і спровокувати репресії, які призведуть до посилення попереднього авторитарного режиму.

Процедурний підхід зумовив пріоритетну увагу науковців до аналізу розташування й співвідношення політичних сил. О'Доннелл і Шміттер запропонували класичну схему, відповідно до якої політичні сили транзитивного суспільства поділяють на два блоки: *авторитарний*, основу якого становить стара політична еліта, і *опозиційний,* репрезентований новою контрелітою. Кожен із цих блоків диференціюють на дві групи: авторитарний – на *прибічників жорсткої лінії* (консерваторів) та *прибічників м'якої лінії* (реформаторів); опозиційний – на *помірних* та *радикалів*. У первісній парадигмі наголошено, що найсприятливіша ситуація для розвитку демократичного процесу виникає тоді, коли, по-перше, лібералізація відбувається *згори* (тобто її ініціює не опозиція, а реформатори всередині правлячої еліти); по-друге, удасться домовитися помірній частині нової (опозиційної) еліти з ліберально налаштованою частиною старої (правлячої) еліти щодо формування політичної системи, упровадження демократичних процедур і демократизації державних інститутів (табл. 1.3).

Таблиця 1.3

Розташування політичних сил та можливі наслідки розвитку політичної ситуації на етапі лібералізації

Стара еліта		Нова еліта	
Консерватори	Реформатори	Помірні	Радикали
⇩	Домовляються ⇩		⇩
Реставрація попереднього режиму	Компроміс, запровадження демократичного режиму		Заворушення, застосування військової сили

Демократизація – це етап *інституціоналізації демократичного механізму влади*, який ґрунтується на вільній конкуренції політичних сил.

Демократизація, зауважує Пшеворський, є актом підкорення всіх інтересів змаганням, наділення невизначеності статусом інституту [105, с. 33]. За демократії заздалегідь невідомо, яка політична група здобуде урядову владу – усе вирішують виборчі змагання, результат яких передбачити складно. Вирішальним кроком на шляху до демократичної держави є передавання влади від групи осіб до зведення правил. Демократична трансформація механізму влади може відбуватися за дотримання двох умов: 1) демонтажу попереднього владного апарату; 2) свідомого вибору політичними силами суспільства демократичних інститутів та процедур, у межах яких потрібно створювати умови, сприятливі для становлення демократичної системи.

Аксіомою транзитологічної парадигми стало визнання того, що інституціоналізація демократичного механізму влади відбувається через переговори й укладання пактових угод. Пшеворський підкреслює, що переговори потрібні для конституювання демократичних інститутів. Демократію неможливо замовити, вона виникає в результаті угод. Однією з проблем, що постали в процесі розроблення парадигми транзитології, була стабільність пактових угод, які інституціонують новий механізм успадкування влади. Розв'язуючи її, науковці дійшли висновку, що стабільність зумовлено співвідношенням між провідними політичними силами суспільства.

О'Доннелл і Шміттер наголосили: найсприятливіші умови для переходу до демократії виникають тоді, коли співвідношення між політичними силами є *рівноважним*. У разі ж нерівноваги сила, що має перевагу, намагатиметься запровадити такі «правила гри», які вигідні для неї. Це спонукатиме іншу силу переглянути «правила гри» в разі здобуття нею в подальшому влади [498, с. 37 – 39]. Із цим погоджується й Гантінгтон, який визначив три форми переходів до демократії залежно від співвідношення сил між урядом та опозицією: «*трансформацію*» (коли уряд сильніший за опозицію), «*заміну»* (опозиція сильніша за уряд), «*заміщення*» (рівність сил уряду й опозиції, невпевненість обох сил щодо своєї перемоги). Перевагу віддавали «заміщенню». Натомість Пшеворський уважає, що можливі не два, а три варіанти кореляції: 1) співвідношення політичних сил відоме й не рівноважне; 2) співвідношення відоме й рівноважне; 3) співвідношення невідоме. Найсприятливішим для усталення демократичного механізму, на його думку, є третій варіант. «Інститути, що прийняті в періоди, коли співвідношення сил

невідоме або незрозуміле, скоріш за все збережуться», – наголошує дослідник [105, с. 131].

Однак протиставлення понять «рівноважне» та «невідоме» в цьому контексті є штучним. По-перше, у сучасних умовах, коли в політичному процесі все більшу роль відіграє прикладна соціологія, співвідношення сил *не може бути абсолютно невідомим*. По-друге, співвідношення сил не може бути й абсолютно відомим, оскільки результати будь-яких соціологічних досліджень завжди мають певну похибку. Крім того, співвідношення сил є не статичною, а динамічною категорією, яка за певних умов має здатність швидко змінюватися. Отже, якщо співвідношення політичних сил є приблизно рівноважним, це означає, що *невідомо* яка з політичних сил здобуде владу на виборах.

Важливим для розуміння механізмів політичних переходів є висновок про те, що в процесі демократичного транзиту конфлікт відбувається не тільки між правлячим та опозиційним блоками, а й усередині них. Якщо на першому етапі транзиту більше значення має конфлікт усередині правлячої еліти (між консерваторами та реформаторами), то на другому етапі суттєвим може бути конфлікт усередині опозиції (між радикалами та помірними). Не всі опозиційні сили, як і реформатори всередині правлячої еліти, мають демократичні переконання, але потреба власної безпеки, збереження себе в разі програшу й інституційне забезпечення можливості повернення до влади в майбутньому підштовхують різні політичні сили до свідомого вибору демократичного механізму політичної конкуренції. У зв’язку із цим Растов зауважує: «Демократія не була первісною або основною метою змагань, до неї звертались як до засобу досягнення якоїсь іншої мети, або ж вона діставалася як побічний продукт змагань» [572, с. 9]. Кульмінаційним моментом демократизації є перші вільні вибори. Критичною точкою переходу до демократії є такий стан, за якого ніхто, окрім виборців, не може вплинути на процес успадкування влади.

Соціалізація – це особливий етап процесу переходів до демократії. О’Доннелл і Шміттер визначили соціалізацію як «другий перехід» [498, с. 12]. У науковій літературі соціалізацію часто трактують як *консолідацію*, адже, як зауважив О’Доннелл, на цьому етапі відбувається «перехід від демократично обраного *уряду* до інституційованого, консолідованого демократичного *режиму*», найважливішим чинником успішності якого «є створення низки інститутів, котрі стають островами

ухвалення рішень серед плину політичної влади» [497, с. 56]. О'Доннелл і Шміттер зазначають, що соціалізація передбачає два незалежні, але взаємопов'язані процеси: 1) вироблення з членів суспільства громадян – акторів демократичного процесу, здатних брати участь в ухваленні рішень; 2) забезпечення доступу різних верств населення до розподілу суспільних благ. Водночас вони наголошують: «Обидва ці процеси є або можуть бути сумісними один з одним, якщо рівна участь у єдиних соціальних діях викликатиме рівний розподіл зисків від колективного вибору» [498, с. 12].

Гантінгтон уважає, що сутність соціалізації становить *інституціоналізація демократичної політичної поведінки* [377, с. 285]. На цьому етапі на ґрунті опанування нових норм і цінностей, поступового вростання в нову систему відносин відбувається зміна політичної культури еліти й усього суспільства. Учений підкреслює, що стабільність демократичних режимів залежить, по-перше, від здатності основних політичних еліт – партійних, військових, ділових лідерів – разом працювати, щоб подолати проблеми, які постали перед суспільством, не використовуючи їх для одержання власного миттєвого матеріального або політичного зиску; по-друге, від здатності громадськості усвідомлювати різницю між режимом та урядом або урядовцями.

Спочатку велику роль у процесі демократичної соціалізації відіграє перетворення політичної культури еліти, чому сприяє сама сутність конкурентного механізму успадкування влади. Растов зауважує, що «демократія, за визначенням, є конкурентним процесом, а в ході демократичної конкуренції переваги мають ті, хто може раціоналізувати свою прихильність до нової системи, а ще більше – ті, хто щиро вірить у неї»; «у ході самого функціонування демократії відбувається дарвінівський відбір переконаних демократів, причому за двома напрямами: по-перше, серед партій, що беруть участь у загальних виборах, і, по-друге, серед політиків, які змагаються за лідерство в кожній із цих партій» [572, с. 11]. Успіх демократичної соціалізації населення визначають два чинники: 1) сам хід демократичного процесу; 2) організація спеціального навчання з метою прищеплення громадянам демократичних цінностей та ідеалів. Процес демократичного транзиту можна вважати завершеним тоді, коли демократична культура стає домінуючим сегментом політичної культури суспільства, коли, як підкреслює Пшеворський, демократія стає «такою, що сама себе підтримує» (*self-sustaining democracy*) [105, с. 62].

Парадигмальна криза як наслідок посткомуністичних трансформацій. Крах комуністичних режимів спричинив декілька взаємопов'язаних наслідків: 1) «безпрецедентний демократичний прорив» [288, с. 26]; 2) «демократичну ейфорію» [106, с. 22]; 3) перенесення концепту дослідження демократії на нові демократії [6, с. 282]; 4) кризу транзитології.

Демократичний прорив зумовлено тим, що, скинувши комуністичну владу, посткомуністичні країни задекларували свою прихильність принципам вільного демократичного суспільства, що знайшло відбиття в їхніх нових конституційних актах [58]. Руйнація біполярної системи міжнародних відносин, у якій вільні країни протистояли комуністичним, суттєво вплинула на розвиток політичного процесу в «третьому світі». Упали або почали еволюцію в напрямі західних стандартів автократичні режими «соціалістичної орієнтації», які раніш отримували політичну, економічну й військову підтримку комуністичних країн. З іншого боку, західні демократії, які в період «холодної війни» підтримували в країнах, що розвиваються, чимало правих авторитарних режимів (через антикомуністичну й антирадянську спрямованість), відмовилися від цього і почали чинити тиск із метою їх демократизації. Якщо 1989 р. у світі нараховували 69 країн із демократичним урядуванням (41 % від загальної кількості політичних режимів), то через два з половиною десятиріччя їх кількість збільшилася майже вдвічі й 2014 р. досягнула свого найвищого рівня – 125 (64 %) [667].

Падіння комуністичних режимів, руйнація біполярного світу та стрімке збільшення внаслідок цього кількості демократичних країн привели до «демократичної ейфорії», ідейним натхненником якої став Френсіс Фукуяма. Ще на початку процесу політичних змін, викликаних крахом комунізму, Фукуяма зазначив, що це не просто кінець холодної війни або чергового періоду повоєнної історії, але кінець історії як такої, завершення ідеологічної еволюції людства й універсалізації західної ліберальної демократії як остаточної форми правління [330, с. 7–8]. В умовах демократичної ейфорії виникла ілюзія того, що теоретико-методологічні засади транзитології, вироблені на основі аналізу демократизації переважно країн Південної Європи та Латинської Америки, можна автоматично перенести й на посткомуністичні країни. Проте посткомуністичні трансформації не погоджувалися з багатьма усталеними в попередній період уявленнями про розвиток перехідних процесів, що спричинило кризу транзитології.

Велику роль в осмисленні сутності парадигмальної кризи відіграли компаративні дослідження попередніх та посткомуністичних переходів Валері Банс [218], Хуана Лінца і Альфреда Степана [437], Клауса фон Байме [190], Майкла Макфола [465], Єжи Мачкува [451]. Дискутуючи з Террі Карл і Філіппом Шміттером, які обстоювали прийнятність транзитологічної парадигми для посткомуністичних суспільств [405], Банс зауважила, що за багатьма ознаками демократизація комуністичних держав є непорівнюваною з демократизацією в інших частинах світу через унікальність впливу комунізму на політичну систему, економіку та суспільство. Посткомуністичні трансформації поставили під сумнів усталену в транзитології схему закономірних етапів переходів до демократії. Байме зазначив, що «не скрізь наявною була стадія лібералізації» [6, с. 282] і триетапна схема переходів до демократії спрацювала тільки в Польщі та Угорщині [190, с. 289]. Таку саму думку висловив і Мачкув, наголосивши, що більшість соціалістичних держав радянського типу не пройшла через лібералізацію.

Невідповідність транзитологічної парадигми реаліям посткомуністичних трансформацій докладно проаналізував у своїй статті «Четверта хвиля демократизації та диктатури: непогоджені переходи в посткомуністичному світі» Майкл Макфол. Аналізуючи в межах усталеного в транзитології процедурного підходу процес переходів, що відбуваються в посткомуністичному світі, він звернув увагу на такі його особливості.

По-перше, посткомуністичні трансформації *одночасно демонструють як переходи до демократії, так і переходи до автократії*. Причому, за підрахунком дослідника, кількість переходів до авторитарних режимів в умовах посткомунізму *переважає* кількість переходів до демократії. Макфол зауважує, що тільки 8 із 28 посткомуністичних країн досягли рівня ліберальних демократій (Чеська Республіка, Естонія, Угорщина, Латвія, Литва, Польща, Словенія та Хорватія). Більшість же інших посткомуністичних держав «непомітно перетворилися на різного роду диктатури або неконсолідовані "транзитивні режими"» [465, с. 212].

По-друге, Макфол підкреслив, що демократичні трансформації в посткомуністичному світі мали не еволюційний характер, як то було в Південній Європі та Латинській Америці, а *революційний* [465, с. 228]. Хоча в ранній транзитологічній літературі революційні переходи розглядали здебільшого як такі, що продукують недемократичні наслідки,

за посткомунізму вони створювали сприятливі умови для розвитку демократичного процесу.

По-третє, на думку Макфола, посткомуністичні трансформації спростовують уявлення про обов'язкові процедури переходів до демократії. Переходи до демократії країн Південної Європи та Латинської Америки були «погодженими» (*cooperative*), адже відбувалися через пакти (між прибічниками м'якої лінії всередині старої еліти та помірними всередині опозиції). Ці пакти інституціювали демократичний механізм влади. Оскільки в посткомуністичному світі таких пактів укладено не було або ж вони мали тимчасовий характер і не інституціювали демократичний механізм (Польща, Угорщина), Макфол охарактеризував посткомуністичні переходи як «непогоджені» (*noncooperative*) [465, с. 220–225].

По-четверте, найбільш сприятливими умови для розвитку демократичного процесу в країнах Південної Європи та Латинської Америки були тоді, коли співвідношення сил між політичними супротивниками було рівноважним. Натомість у посткомуністичних країнах *демократію встановлювали тоді, коли в момент переходу перевага сил була на боці демократичної опозиції*. Якщо перевагу мала стара комуністична еліта, то виникала нова форма авторитарного режиму. Наслідком рівноваги сил «була в кращому разі часткова, нестабільна демократія, у гіршому – громадянська війна» [465, с. 223] (табл. 1.4).

Таблиця 1.4

Відмінності переходів країн Південної Європи і Латинської Америки від посткомуністичних (за Макфолом)

Країни	Спрямування	Характер	Вплив співвідношення сил
Південної Європи і Латинської Америки	До демократії	Еволюційний, погоджений (на основі пактів, що інституціювали демократію)	Рівновага сил – демократія; перевага сил на боці старої еліти або опозиції – збереження авторитарного режиму або громадянська війна
Посткомуністичні	Як до демократії, так і до автократії	Революційний, непогоджений (таких пактів укладено не було)	Перевага сил на боці опозиції – демократія; старої комуністичної еліти – нова форма автократії; рівновага сил – часткова, нестабільна демократія, автократія, громадянська війна

Про парадигмальну кризу заявив американський політолог Томас Каротерс, який у статті 2002 р. «Кінець транзитологічної парадигми» (The End of the Transitional Paradigm) піддав сумніву те, що:

- більшість «перехідних країн» насправді перебуває в процесі переходу до демократії;
- країни, які відходять від авторитаризму, мають пройти три етапи процесу демократизації;
- запровадження регулярних, справжніх виборів не тільки надає новим урядам демократичної легітимації, але сприяє тривалому істотному рівню демократичної участі й урядової відповідальності;
- шанс країни щодо успішної демократизації залежить переважно від політичних намірів і дій політичних еліт без урахування впливу економічних, соціальних та інституціональних умов і спадків;
- у процесі становлення демократії розбудова держави є другорядним чинником і значною мірою сумісна з ним.

Проте, на відміну від російських політологів, які заперечили ліберально-демократичну орієнтацію транзитивних процесів, Каротерс зауважив, що відмова від первинної парадигми транзитології «не означає, що перехідні країни мають зректися наміру досягти колись якості ліберальної демократії, яка добре функціонує» [229, с. 17].

Долучившись до дискусії про перспективи транзитології в умовах посткомунізму, у низці своїх розвідок ми наголосили на такому.

По-перше, хоч транзитологія виникла на ґрунті дослідження переходів до демократії, ніхто з її фундаторів ніколи не стверджував того, що *всі* вони мають лінійний характер і повинні закінчитися успішно. Про це, зокрема, свідчить назва праці О'Доннелла і Шміттера – першого фундаментального узагальнення сучасних політичних переходів – «Переходи від авторитарного правління», що фіксує їхню вихідну позицію, але залишає під питанням кінцеву.

По-друге, ніхто з фундаторів транзитологічної парадигми не вважав, що її положення закріплюють абсолютні закономірності транзитивних процесів. Сприйняття їх як абсолютної істини було спричинено демократичною ейфорією. Ці положення відбивають лише *провідні тенденції успішних попередніх переходів*, які відбулися в певному соціальному контексті. Істотна зміна соціального контексту (унаслідок специфічних особливостей посткомуністичних суспільств) зумовила суттєву зміну тенденцій.

По-третє, те, що транзитологія має осмислювати всі транзитивні процеси (і ті, що приводять до набуття політичним режимом якості ліберальної демократії, і ті, що не приводять до цього, і ті, що ведуть від демократії), не означає, що транзитологія має позбутися аксіологічної функції. Можна скільки завгодно говорити про недоліки ліберальних демократій та про цивілізаційні альтернативи їм, проте на практиці жодна з альтернативних моделей поки що не довела своїх переваг стосовно ліберальних демократій (наймовірніше, і в подальшому не доведе).

По-четверте, сучасний стан транзитології не означає ані її кінець, ані навіть кінець її парадигми. Теза про «кінець транзитологічної парадигми» навіює думку про те, що *всі* попередні напрацювання сьогодні не мають практичної цінності. Видається правильнішим теперішній етап розвитку транзитології визначати як *кризову стадію*, на якій пануюча парадигма підлягає випробуванню та перегляду. Криза не означає кінець транзитології як наукового напряму, не має зумовлювати перегляд ціннісного чиннику аналізу транзитивних процесів, повну відмову від демократичних стандартів та процедур, докорінну зміну дискурсу. Вихід із кризи полягає в суттєвому *перегляді* методологічних і теоретичних засад транзитології на основі осмислення нових тенденцій і явищ світового політичного розвитку. Процес перегляду передбачає виявлення того, які з положень транзитологічної парадигми не підтверджено практикою, а які підтверджено; які з останніх мають характер локальних закономірностей, а які – загальних [107, с. 35; 108, с. 9].

Пошуки парадигмального оновлення. Пошуки шляхів оновлення парадигми транзитології розпочалися ще в процесі краху комуністичних режимів, що привело до розширення проблемного поля транзитологічних студій та виходу транзитології за межі парадигмальних обмежень. «Протягом 1990-х рр., – зазначає Каротерс, – чимало дослідників почали заперечувати «непередумовну» (no preconditions) лінію і перейшли до аналізу, де економічний добробут, інституційна спадщина, суспільний клас та інші структурні чинники відіграють свої ролі в спробі демократичних переходів» [229, с. 16].

Першою проблемою, що почали студіювати в процесі оновлення парадигми транзитології, був вплив на трансформаційний процес соціально-економічних чинників, яких вважали визначальними щодо політичних змін у теорії модернізації. У ранніх транзитологічних працях

їх ігнорували, оскільки автори керувалися постулатом Растова про незалежність політичних змін від соціально-економічних умов. Проте потреби політичних перетворень, які полягали в тому, щоб позбутися тиску великих корпорацій на поставторитарну владу, скасувати протекціонізм та монополізм в економічній сфері, створити ефективні розподільчі системи, поступово зумовили висвітлення окремих аспектів цієї проблеми в транзитологічній літературі попереднього періоду. Як окремий напрям транзитологічних студій проблема реформування економіки постала після долучення до демократичного процесу посткомуністичних країн. Суцільне одержавлення виробництва та скасування інституції приватної власності спричинили неможливість їх демократизації без докорінних економічних реформ. Унаслідок цього в транзитології виникає концепція «подвійного переходу» (*dual transition*), репрезентована у фундаментальній праці Адама Пшеворського, що мала відповідну назву – «Демократія і ринок».

Працюючи над нею, Пшеворський сподівався, що демократизація східноєвропейських країн буде відбуватися за тією самою схемою, що й латиноамериканських. Але бажання застосувати латиноамериканську модель до Східної Європи завадило йому ґрунтовно осмислити специфічні особливості трансформації посткомуністичних суспільств, зокрема вплив одержавлення економіки. Дійшовши слушних висновків, що криза в країнах Східної Європи має характер структурного феномена завдяки економічній системі та їхню сучасну структуру змінити складніше [105, с. 220 – 221], водночас він уважав, що «головною відмінністю між Східною Європою та Латинською Америкою були спосіб розподілу ресурсів і меншою мірою – частотність установлення монопольних цін», а не відносини власності [105, с. 225]. Висуваючи постулат про те, що форми власності менш важливі для благополуччя суспільства, ніж механізми розподілу, Пшеворський утаємничує основну соціально-економічну проблему, що постає перед суспільствами після краху комуністичних режимів.

Із Пшеворським не погодився німецький політолог Клаус Оффе, який того самого року в статті «Капіталізм через демократичний проєкт? Теорія демократичного повороту через потрійний перехід у Центрально-Східній Європі» (Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe) попередив, що посткомуністичні

трансформації будуть супроводжувати гострі проблеми, яких не знали ранні переходи. До таких він зарахував:

- *реформування економіки*, яке в Радянському Союзі та його колишніх сателітах суттєво відрізнятиметься від країн Південної Європи та Латинської Америки, оскільки передбачає «перехід від державної власності на засоби виробництва до інших форм власності та, унаслідок цього, створення зовсім нового класу роботодавців і власників» [502, с. 869];
- *розбудову національних держав*, що потребує розв'язання «суперечливих питань» стосовно «державного суверенітету, колективної ідентичності та територіальних кордонів» [502, с. 871].

Ці проблеми, резюмував Оффе, накладаючись на проблему політичної демократизації, спричиняють «потрійний перехід» (*triple transition*): 1) до політичної демократії; 2) до ринкової економіки; 3) до національної державності. Причому, на думку дослідника, розв'язання останньої проблеми відіграє ключову роль у перебігу всього процесу посткомуністичних перетворень.

Перебіг посткомуністичних трансформацій підтвердив слушність висновків Оффе. Проте міжетнічні конфлікти, які поширилися посткомуністичним простором і в низці випадків набули форми громадянських та міжнаціональних війн, унаочнили, що становлення національної державності неможливе без розв'язання проблеми інтеграції громадян країни в єдину політичну спільноту. Зважаючи на це, Хуан Лінц і Альфред Степан висловили думку, що для наукового аналізу варто розмежувати проблеми створення державності та формування нації, оскільки ці процеси, хоча й перетинаються, але є концептуально й історично різними [437].

У контексті структури транзитивних процесів проблему формування політичних (громадянських) націй докладно проаналізував Тарас Кузьо, присвятивши їй статтю «Перехід у посткомуністичних державах: потрійний чи четвертний?» (Transition in Post-Communist States: Triple or Quadruple?). Кузьо привернув увагу до того, що швидкий розрив із минулим став можливим тільки в регіонах із міцною національною ідентичністю (як-от три держави Балтії, Західна Україна, Польща). Натомість у регіонах зі слабкою національною ідентичністю (Східна Україна, Білорусь, Середня Азія) процес перетворень відбувається кволо. Слабка національна ідентичність веде до слабкого громадянського суспільства й тому негативно впливає на процес демократизації [421, с. 171–172]. «Демократичний процес, – наголосив політолог, – передбачає наявність

одиниць, що мають обмежені кордонами держави та громадянські нації, тому що всі громадянські держави компонують у собі як громадянські, так і етнокультурні чинники» [421, с. 174]. На підставі цього Кузьо дійшов висновку про те, що трансформації постюгославських та пострадянських держав відбуватимуться через «четвертний перехід» (*quadruple transition*): 1) до демократії; 2) до ринкової економіки; 3) до національної державності; 4) до громадянської нації.

Отже, долучення до світового процесу демократизації посткомуністичних суспільств зумовило перенесення уваги дослідників демократичних транзитів із проблеми *горизонтальної* структуризації (вирізнення й аналіз етапів) на проблему *вертикальної* структуризації (вирізнення й аналіз складових) (табл. 1.5).

Таблиця 1.5

Моделі вертикальної структури демократичних переходів

Модель одинарного переходу (Д. Растов)	Модель подвійного переходу (А. Пшеворський)	Модель потрійного переходу (К. Оффе)	Модель четвертного переходу (Т. Кузьо)
Перехід до політичної демократії	Перехід до політичної демократії	Перехід до політичної демократії	Перехід до політичної демократії
	Перехід до ринкової економіки	Перехід до ринкової економіки	Перехід до ринкової економіки
		Перехід до національної державності	Перехід до національної державності
			Формування політичних націй

Перенесення уваги на проблему вертикальної структуризації спричинило інтеграцію до транзитології багатьох проблемних полів інших напрямів політичної науки, яким на першому етапі її розвитку не приділяли належної уваги.

По-перше, почалося активне студіювання взаємозв’язку переходів до демократії та ринкового реформування економіки. Перетворення в посткомуністичних суспільствах зумовили появу аналогічного напряму (транзитології) і в економічній науці [22, с. 68; 90, с. 84–92]. По-друге, режимні зміни почали досліджувати в контексті проблеми розбудови національної державності та формування політичних націй. У ранніх працях,

присвячених різним варіантам переходу до демократії, що стали нині класичними, – зауважують Лінц і Степан, – проблему державності практично не підіймали, адже там студіювали переважно процеси, що відбувалися в країнах Південної Європи та Латинської Америки, де боротьба націоналістичних сил, які суперничають між собою, усередині територіальних кордонів держави та питання про те, кому бути громадянином нової демократичної поліції, не відігравали скільки-небудь помітної ролі [437]. Натомість у процесі переходу до демократії посткомуністичних країн ця проблема стала основною. По-третє, у транзитологічних студіях почали значно більше уваги приділяти політичній культурі, яку Сеймур Ліпсет [441] та Френсіс Фукуяма [328] визначили як провідний чинник процесу демократизації. По-четверте, відбулося оживлення інституційного аналізу, у межах якого почали активно дискутувати проблему сприятливих для становлення демократії моделей державного правління, форм державного устрою, типів партійних та виборчих систем.

Отже, посткомуністичні студії сприяли поверненню до досліджень політичних переходів структурного підходу. Але процедурний підхід не було відкинуто. У період кризи в транзитології поступово почали формувати *інтегрований підхід* до аналізу режимних змін, який охоплює елементи структурного та процедурного підходів. За Річардом Снайдером і Джеймсом Магоні, інтегрований підхід відрізняється тим, що він бере до уваги оцінювання суб'єктивних дій акторів і об'єктивних умов як первинних причинних перемінних; аналіз найближчих та віддалених чинників; методологічно важливе урахування специфічних і загальних причин змін режимів, а також багаторівневі пояснення, що сполучають мікро- та макрорівні аналізу [601].

Системний підхід до посткомуністичних трансформацій. Головна причина непридатності первинної парадигми транзитології для прогнозування перебігу посткомуністичних трансформацій полягає в тому, що її було розроблено на основі аналізу переходу до демократії від авторитарних режимів, а вихідною позицією посткомуністичних трансформацій були режими тоталітарного типу, хоч і з різним ступенем тоталітаризації суспільного життя та різною мірою саморуйнації тоталітарної системи. Ця обставина зумовлює те, що розроблення нової парадигми транзитології, придатної для посткомуністичних суспільств, має відбуватися на основі системного аналізу, тобто того, яким чином

тоталітарні системи можуть трансформуватися в демократичні та які чинники істотно впливають на цей процес.

Поділ сучасних політичних систем на три основні типи (тоталітарний, авторитарний та демократичний) здійснюють за функціональним методом, відповідно до якого тип системи визначають за політичним режимом. Політичний режим є функціональною характеристикою політичної системи, адже поняття «режим» характеризує, як функціонує система. За своєю сутністю політичний режим є *певним комплексом принципів (цілей, орієнтацій), способів та засобів здійснення політичної влади*. Тричленний поділ політичних систем сформувався наприкінці 1950-х рр. Після того, як завдяки працям Фрідріха Августа фон Гаєка [361], Карла Поппера [529], Ханни Арендт [168], Карла Фрідріха і Збігнєва Бжезінського [325] у 1940 – 1950 рр. було розроблено концепцію тоталітаризму, стало зрозумілим, що різні недемократичні режими не однаковою мірою підкоряють собі суспільство та не в однаковий спосіб намагаються контролювати суспільну поведінку. На шкалі політичних режимів авторитаризм займає *проміжне місце* між тоталітаризмом та демократією, оскільки за політичними ознаками авторитарні режими більше наближені до тоталітарних, а за властивостями позаполітичних сфер – до демократичних (табл. 1.6).

Таблиця 1.6

Структурне порівняння основних типів політичних режимів

Режими / Сфери	Тоталітарний	Авторитарний	Демократичний
Економічна	Монополізм (монополія держави на розпорядження засобами суспільного виробництва)	Плюралізм (обмежений урядовим протекціонізмом структур, пов'язаних із правлячою елітою)	Плюралізм (вільна конкуренція підприємницьких структур)
Політична	Монополізм (монополія однієї партії на державну владу)	Монополізм (монополія правлячої еліти на урядову владу)	Плюралізм (вільна конкуренція політичних партій за урядову владу)
Культурна	Монополізм (монополія партійно-державної ідеології)	Плюралізм (обмежений застереженнями щодо використання проти урядової влади)	Плюралізм (вільна конкуренція ідей та ідеологій)

Тоталітарні режими є *крайньою формою етатизму*. Сутність тоталітаризації суспільного організму в тому й полягає, що держава розширює свій простір до меж усього суспільства, накриває його собою. У тоталітарних системах перестає існувати суттєва різниця між державою і суспільством, політичною та позаполітичними сферами суспільного життя. Усі сфери однаковою мірою потрапляють під жорсткий державний контроль і адміністративне регулювання. Тоталітарний режим перетворює суспільство в систему *суцільного монополізму*, у якій ідеологічна, політична й економічна монополії просякають та доповнюють одна одну.

В авторитарних же системах, де є різниця між державою та громадянським суспільством, зберігається автономія позаполітичних сфер. У них діють більш чи менш розвинуті механізми економічного та культурного саморозвитку. Авторитарним режимам властива певна «автономія особистості і суспільства в неполітичних сферах» [71, с. 12], оскільки за них монополізм існує переважно в політичній сфері, що виявляється в монополії певної політичної групи на урядову владу. Проте, на відміну від тоталітарних, авторитарні режими здатні допускати елементи нефасадної демократії. В авторитарних суспільствах можуть функціонувати представницькі органи влади (парламент, муніципалітети), але їхні функції обмежено правом урядового вето. Можуть легально діяти політичні партії, але тільки ті, що лояльні до політичного режиму, або принаймні відкрито не виступають проти нього. Політична практика свідчить, що авторитарні режими можуть мати багатопартійний дизайн (однак істотно на урядову владу політичні партії в такому разі не впливають). Що стосується позаполітичних сфер, то вони в умовах авторитаризму функціонують на плюральній основі. Авторитарні режими не одержавлюють суспільне виробництво та культуру. У галузі економіки існують самостійні підприємницькі структури, хоча механізм конкуренції між ними тією чи іншою мірою деформується урядовим протекціонізмом тих структур, які або належать представникам правлячої верхівки, або щільно пов’язані з ними. У галузі культури авторитарні режими допускають певний плюралізм думок, свободу слова, совісті та навіть

ідеологій, але із застереженням, що духовну свободу не можна використовувати для боротьби проти них.

Суттєва різниця вихідних позицій переходу до демократії посттоталітарних і авторитарних суспільств зумовлює структурні відмінності трансформаційних процесів. Демократизація авторитарних суспільств починається тоді, коли є соціальне підґрунтя розвитку демократичних процесів: у галузі економіки – підприємницькі структури, у галузі культури – релігійні конфесії, наукові, творчі й інші асоціації. Для ефективної зміни авторитарного режиму та встановлення політичної демократії країна повинна мати громадянське суспільство, у якому певні об'єднання та групи поплічників існують незалежно від держави і в якому ці самовизначальні одиниці мають можливість діяти, захищаючи свої інтереси й ідеали. Тобто створення соціальної інфраструктури політичної демократії *передує* процесу демократизації авторитарних систем. Перехід до демократії від тоталітаризму починається тоді, коли немає потрібної для розбудови політичної демократії соціальної інфраструктури. Унаслідок цього трансформація посттоталітарних суспільств є поліфонічним процесом, який передбачає як процес розбудови демократичної політичної системи, так і процеси створення її соціально-економічного та соціокультурного підґрунтя.

Відповідно до цього полем трансформації авторитарних суспільств є політична сфера, а її зміст полягає в доповненні механізмів економічної та культурної саморегуляції механізмами саморегуляції політичної. Оскільки авторитаризму властива плюральна організація позаполітичних сфер суспільного життя, то головним завданням демократичної модернізації суспільства є заміна владного монополізму авторитарної еліти на плюральну організацію політичного життя, що передбачає деконцентрацію і децентралізацію політичної влади та розбудову конкурентної партійної системи. Що стосується позаполітичних сфер, то в них відбувається лише *адаптація* наявних структур і механізмів до нових умов функціонування політичної системи. У галузі економіки скасовують явний чи прихований урядовий протекціонізм, у галузі культури – обмеження на критику політичної влади та висування ідей, які їй не подобаються;

відбуваються подолання стереотипів аполітичності суспільної поведінки, виховання політичної активності населення (табл. 1.7).

Таблиця 1.7

Модель демократизації авторитарних суспільств

Етапи / Сфери	Авторитарне суспільство	Перехідний період	Демократичне суспільство
Економічна	Плюралізм (обмежений урядовим протекціонізмом структур пов'язаних із правлячою елітою)	Адаптація (скасування урядового протекціонізму)	Плюралізм (вільна конкуренція підприємницьких структур)
Політична	Монополізм (монополія правлячої еліти на урядову владу)	Трансформація (розбудова демократичного політичного механізму)	Плюралізм (вільна конкуренція політичних партій за урядову владу)
Культурна	Плюралізм (обмежений застереженнями щодо використання проти політичної влади)	Адаптація (скасування політичних обмежень та виховання політичної активності населення)	Плюралізм (що ґрунтується на духовній та політичній свободі)

Натомість полем посттоталітарної трансформації одночасно є *всі* сфери суспільного життя. Докорінні якісні зміни мають відбутися і в політиці, і в економіці, і в культурі. Скрізь монопольна організація суспільного життя має змінитися на плюральну, конкурентну (табл. 1.8).

Таблиця 1.8

Модель посттоталітарної трансформації

Етапи / Сфери	Тоталітарне суспільство	Перехідний період	Демократичне суспільство
Економічна	Монополізм (монополія держави на розпорядження засобами суспільного виробництва)	Трансформація (роздержавлення суспільного виробництва, приватизація його засобів)	Плюралізм (вільна конкуренція підприємницьких структур)
Політична	Монополізм (монополія однієї партії на державну владу)	Трансформація (деконцентрація та децентралізація влади, розбудова плюральної партійної системи)	Плюралізм (вільна конкуренція політичних партій за урядову владу)
Культурна	Монополізм (монополія партійно-державної ідеології)	Трансформація (усунення ідеологічного диктату, гуманістичне перетворення системи суспільних цінностей)	Плюралізм (що ґрунтується на духовній та політичній свободі)

Політичні завдання посттоталітарної трансформації в принципі адекватні тим, що виконують у процесі демократизації авторитарних суспільств (деконцентрація та децентралізація влади, розбудова плюральної партійної системи), але виконувати їх в умовах посттоталітаризму значно складніше, адже успіх трансформаційного процесу значною мірою залежить від синхронізації та координації політичних перетворень із перетвореннями економічними та культурними. Головне економічне завдання посттоталітарної трансформації полягає в роздержавленні суспільного виробництва та приватизації його засобів. Його виконання має не тільки соціально-економічні наслідки – створення ефективної ринкової економіки та зростання на цій основі суспільного добробуту, але й соціально-політичні – перетворення членів суспільства на економічно незалежних від держави громадян і формування середнього класу, який утворює соціальну базу розвитку політичної демократії. Завданнями в галузі культури є не тільки усунення диктату партійно-державної ідеології, але й перетворення тоталітарної (ідеологічно ангажованої)

системи цінностей та орієнтацій на гуманістичну. Закріплення її в суспільній свідомості має спричинити перехід від активно підданського, примусового типу політичної участі до вільного, громадянського.

Інший вимір системних перетворень у посткомуністичному світі. Другою причиною непридатності первинної парадигми транзитології для прогнозування перетворень у посткомуністичному світі стало те, що вона спиралася на аналіз транзитивних процесів у країнах зі сталою державністю, а серед 30 посткомуністичних країн *тільки шість* за комуністичної доби мали власну державність. Натомість 24 країни (80 % від загальної кількості) є *новоутвореними державами*, що виникли внаслідок розпаду Радянського Союзу, соціалістичної, а потім і нової Югославії, а також у результаті «оксамитового розлучення» Чехословаччини (табл. 1.9).

Таблиця 1.9

Новоутворені держави посткомуністичного простору

Держави, що утворилися внаслідок розпаду Радянського Союзу (15)	Держави, що утворилися внаслідок розпаду Югославії (7)	Держави, що утворилися внаслідок розпаду Чехословаччини (2)
Грузія (9 квітня 1991 р.) Естонія (20 серпня 1991 р.) Латвія (21 серпня 1991 р.) Україна (24 серпня 1991 р.) Білорусь (25 серпня 1991 р.) Молдова (27 серпня 1991 р.) Азербайджан (30 серпня 1991 р.) Киргизстан (31 серпня 1991 р.) Литва (6 вересня 1991 р.) Узбекистан (31 вересня 1991 р.) Таджикистан (9 вересня 1991 р.) Вірменія (23 вересня 1991 р.) Туркменістан (27 жовтня 1991 р.) Казахстан (16 грудня 1991 р.) Росія (25 грудня 1991 р.)	Хорватія (25 червня 1991 р.) Словенія (25 червня 1991 р.) Македонія (17 вересня 1991 р.) Боснія і Герцеговина (17 квітня 1992 р.) Союзна Республіка Югославія (27 квітня 1992 р. – 4 лютого 2003 р.) Державний Союз Сербії і Чорногорії (4 лютого 2003 р. – 5 червня 2006 р.) Чорногорія (3 червня 2006 р.) Сербія (5 червня 2006 р.) Косово (17 лютого 2008 р.)	Чеська Республіка (1 січня 1993 р.) Словаччина (1 січня 1993 р.)

У дужках указано дати проголошення державної незалежності. Стосовно Росії та Сербії дати в дужках констатують офіційне визнання цими країнами розпаду Радянського Союзу та Державного Союзу Сербії та Чорногорії.

Новоутвореність переважної більшості посткомуністичних держав, значно ускладнюючи структуру трансформаційних процесів, потребувала введення нових координат їх аналізу, глибшого осмислення їхніх системних особливостей, з'ясування характеру взаємозалежності між демократичними та державотворчими чинниками їх перебігу. Отже, у новоутворених посткомуністичних країнах суттєві особливості політичних переходів спричиняє *бінарна структура* трансформаційних процесів.

Поняття бінарної трансформації було введено в низці наших публікацій для характеристики особливості структури трансформаційних процесів у посткомуністичних суспільствах із новоутвореною державністю [109; 111; 112]. Потреба його застосування викликана тим, що в посткомуністичних суспільствах із новоутвореною державністю в межах одного трансформаційного процесу по суті відбуваються *два типи трансформації.*

Перший із них – *посттоталітарна трансформація*, що охоплює *соціально-політичну* сферу суспільного життя. Її завдання полягають у перетворенні тоталітарної політичної системи на демократичну (в ідеалі) та проведенні відповідних змін у внутрішньому оточенні політичної системи (розбудова ринкової економіки та демократизація соціокультурного життя). Другий тип трансформації – *державотворча*, що відбувається у сфері *національно-політичних* відносин. Її завдання полягає в перетворенні частин колишніх багатонаціональних державних утворень на суверенні національні держави.

Трактування трансформації посткомуністичних суспільств із новоутвореною державністю як єдиного процесу, який має бінарну структуру, зумовлено тим, що *обидві трансформації органічно пов'язані між собою*. Органічність спричиняє не тільки те, що вони відбуваються в одному територіальному та соціально-політичному просторі, в один час і в них беруть участь ті самі актори, але й низка інших причин.

По-перше, обидва процеси є *спорідненими генетично*, адже, з одного боку, здобуття державного суверенітету новоутвореними посткомуністичними країнами було неможливе без краху тоталітарних режимів; а з іншого, у загибелі тоталітаризму не останню роль відіграло прагнення народів (зокрема й українського) до самостійного національного життя, їхній опір етнонаціональній асиміляції та соціокультурній уніфікації. У різних суспільствах цей чинник відіграв різну роль, але скрізь він є суттєвим

для розуміння причин та сутності тих процесів, що відбуваються сьогодні на посткомуністичному просторі. Прагнення народів до національної незалежності завжди тісно пов'язані з їхніми надіями на демократичну перебудову суспільного життя. Як пише Домінік Шнаппер, «в усіх національних рухах у Східній Європі, а потім і в решті світових держав протягом XIX та XX ст. прагнення незалежності та національного суверенітету не відокремлювалися від прагнення демократії та сподівань на звільнення особистості» [145, с. 13].

По-друге, обидва процеси мають *характер системної трансформації.* Їхня сутність полягає в переході від однієї якості суспільної системи до іншої. Інша справа, що посттоталітарні трансформації стосуються перетворення соціально-політичних систем, а державотворчі – національно-політичних.

По-третє, обидва процеси мають *складну поліфонічну структуру*, оскільки охоплюють не тільки політичний, але й економічний та культурний аспекти. Подібно до того, як демократія не може усталитися без розбудови ринкової економіки та громадянського суспільства, виховання демократичної культури, так і національна державність не здатна стабілізуватися без формування національної економіки та інтеграції населення країни в політичну націю, що також передбачає докорінні зміни в соціокультурній сфері.

Проте, *незважаючи на генетичну спорідненість, схожість характеру та структури, кожен із цих процесів є відносно самостійним: має свої якісні характеристики вихідної позиції, цільової орієнтації та кінцевого пункту, що зумовлює автономію змісту та логіки розвитку*.

Аналізуючи структурні відмінності двох аспектів трансформаційного є процесу в новоутворених посткомуністичних країнах, слід акцентувати увагу на трьох моментах: вихідній позиції, кінцевому пункті та завданнях.

По-перше, якщо вихідною позицією посттоталітарної трансформації є крах тоталітарного режиму, ідентифікатором чого є усунення комуністичної партії від керівництва суспільством або принаймні ліквідація її монополії на урядову владу, то вихідною позицією процесу національного державотворення – загибель багатонаціонального державного утворення, у складі якого країна, що здобула незалежність, раніше фактично була лише адміністративно-територіальною одиницею. Причому початок соціально-політичної трансформації *не обов'язково збігається*

в часі з початком трансформації національно-політичної. Наприклад, «розлучення» Словаччини з Чехією сталося тільки через *чотири* роки після «оксамитової революції» в Чехословаччині, унаслідок якої там упав тоталітарний режим. Чорногорія набула повної незалежності від Сербії через 15 років, а Косово проголосило свій державний суверенітет через 17 років після кінця комуністичного правління в Югославії. Крім того, багатонаціональні утворення, на руїнах яких виникли нові посткомуністичні країни, не було створено тоталітарними режимами, вони дісталися їм у спадок від попередніх часів. СРСР виник на основі колишньої Російської імперії, СФРЮ стала нащадком Королівства Югославія (до 1929 р. – Королівство Сербів, Хорватів і Словенців), ЧССР – буржуазної Чехословацької Республіки. Роль комуністичних режимів полягала лише в тому, що *вони відновили багатонаціональні держави*, *які через історичні обставини розвалилися* (Російська імперія – унаслідок революційних подій 1917 р.; буржуазну Чехословаччину та Королівство Югославія було знищено під час Другої світової війни).

По-друге, процес посттоталітарної трансформації об'єктивно орієнтовано на розбудову вільного демократичного суспільства. В ідеалі його кінцевим пунктом має стати досягнення суспільством такої якості, за якої демократичний режим функціонуватиме на власному ґрунті: політичному, економічному та культурному. Орієнтиром процесу державотворення є розбудова суверенної національної держави. Його кінцевим пунктом варто визнати *такий стан національної державності, який гарантує збереження суверенітету та незалежності країни в будь-яких кризових ситуаціях, викликаних внутрішніми причинами.*

По-третє, основні завдання посттоталітарної трансформації полягають у роздержавленні суспільства та розбудові структур громадянської самоорганізації.

У *політичній сфері* це реалізовують через демонтаж партійної держави, демонополізацію та деконцентрацію державної влади, відновлення місцевого самоврядування, розбудову демократичних партій, фундацію багатопартійної плюральної системи, запровадження електорального механізму спадкування влади, створення мережі громадських об'єднань, які репрезентують і захищають інтереси різних соціальних груп.

У *галузі економіки* – через заміну адміністративно-командної системи, характерними рисами якої було безмежне панування державної

власності на засоби виробництва, адміністративний диктат влади стосовно виробників та директивний характер планування, ринковою системою з притаманним їй домінуванням приватної власності, вільною конкуренцією виробників та індикативним плануванням.

У *сфері культури* – через скасування офіційної ідеології та впровадження ідеологічного плюралізму, унаслідок чого відбувається заміна ідеологічно ангажованої моністичної культури на поліфонічну вільну культуру громадянського типу.

Основні завдання процесу державотворення полягають у розбудові та усталенні структур, які гарантують збереження й ефективне функціонування суверенної національної державності.

Хоча *політична сфера* в процесі державотворення є пріоритетною, створення повноцінної державності неможливе без розбудови соціально-економічної та соціокультурної інфраструктури суверенної державності, що передбачає кардинальні перетворення й у позаполітичних сферах суспільного життя. Проте ці перетворення мають інший зміст.

Головними *економічними завданнями*, які постають у процесі національного державотворення, є інтеграція суб'єктів, що здійснюють економічну діяльність на теренах країни, у єдину національну економічну систему та створення національного капіталу. Створення національного капіталу є провідним економічним чинником українських учених, становлення національної ідеї неможливо без національного капіталу та навпаки. Це дві складові нерозривного цілого.

Культурна складова процесу національного державотворення полягає в трансформації зденаціоналізованої культури в національну патріотичну громадянську культуру. Перетворення в культурній сфері створюють ґрунт, на якому відбувається процес формування політичної нації, тобто інтеграція всіх громадян держави в єдину політичну спільноту, що усвідомлює свої спільні інтереси, спільність своє долі та завдань, які треба виконувати для забезпечення суспільного поступу.

Отже, хоча національно-політична складова трансформаційного процесу за охопленням сфер суспільного життя збігається із соціально-політичною, вона має інший зміст, що зумовлено специфікою її вихідної та кінцевої позицій (табл. 1.10).

Таблиця 1.10

Структура процесу національного державотворення

Етапи / Сфери	Вихідні позиції	Трансформація	Кінцеві позиції
Економічна	Сума економічних структур різного підпорядкування	Інтеграція суб'єктів економічної діяльності, створення національного циклу виробництва	Національна економічна система
Політична	Регіональна субсистема імперської політичної системи	Розбудова та усталення інституцій суверенної державності	Національна політична система
Культурна	Зденаціоналізована імперська культура (населення)	Патріотичне виховання, гармонізація міжетнічних відносин	Національна патріотична культура (політична нація)

Бінарна структура трансформаційного процесу в посткомуністичних суспільствах із новоутвореною державністю зумовлює особливості політичного конфлікту та специфіку розташування політичних сил. Перехідним суспільствам завжди притаманні *політична поляризація* та *гострий стан політичного конфлікту.* Але в посттоталітарних суспільствах зі сталою державністю поляризація та конфлікт відбуваються переважно в одній (соціально-політичній) площині. Конфлікт розгортається між тими учасниками політичного процесу, які мають тоталітарні цінності або/та інтерес у збереженні (відновленні) тоталітарних відносин, і між тими, які сповідують демократичні цінності й пов'язують свій інтерес з розбудовою вільного демократичного суспільства (рис. 1.1).

Консервативний полюс	Прогресивний полюс
Тоталітарні цінності та інтерес у збереженні тоталітарних відносин	Демократичні цінності та інтерес у розбудові демократичних відносин

Рис. 1.1. **Соціально-політична площина конфлікту в посткомуністичних суспільствах**

Треба зауважити, що наявність тоталітарних цінностей зовсім не означає усвідомлення індивідами тоталітаризму як системи. Тоталітарні цінності можуть виявлятися в неприйнятті індивідами або соціальними групами приватної власності або в переконаннях, що в суспільстві має панувати одна ідеологія чи керівна роль має належати тільки певній партії. Інтерес у збереженні (відновленні) тоталітарних відносин мають ті представники партійно-державної бюрократії, працівники державних підприємств, члени сільськогосподарських кооперативів тощо, які не бачать свого місця в новій системі суспільних відносин.

У суспільствах із бінарним характером трансформаційного процесу поляризація і конфлікт відбуваються у двох площинах, адже до соціально-політичної площини додається національно-політична, сутність якої становлять розбудова національної державності та формування політичних націй. У національно-політичній площині конфлікт розгортається між тими учасниками політичного процесу, які мають унііоністські цінності або/та інтерес у реанімації багатонаціонального державного утворення, і тими, які сповідують національні цінності й пов'язують свій інтерес із розбудовою суверенної національної держави (рис. 1.2).

Консервативний полюс	Прогресивний полюс
Унііоністські цінності та інтерес у реанімації багатонаціонального утворення	Національні цінності та інтерес у розбудові національної державності

Рис. 1.2. **Національно-політична площина конфлікту в новоутворених посткомуністичних державах**

В умовах бінарної трансформації на конфлікт цінностей та інтересів накладається ще й *конфлікт політичної ідентифікації,* причина якого полягає в несформованості політичної нації. У новоутворених державах простежують чотири тенденції політичної ідентифікації членів суспільства.

Перша тенденція – усвідомлення себе громадянами нової, національної держави. Така ідентифікація насамперед притаманна представникам титульних етносів, які в умовах орієнтації на розбудову національної державності є як державо- та націєутворювальною силою.

Друга тенденція – усвідомлення себе громадянами колишнього багатонаціонального утворення (радянськими громадянами на теренах колишнього СРСР, югословенами на теренах колишньої СФРЮ, чехословаками на теренах колишньої ЧССР). Наявність такої тенденції значною мірою зумовлено спадщиною політики попередніх комуністичних режимів, спрямованої на подолання національних бар'єрів та уніфікацію суспільного життя. У 1960-ті рр. ця політика набула теоретичного обґрунтування. У Радянському Союзі було висунуто концепцію радянського народу як нової історичної, соціальної та інтернаціональної спільноти. Виникнення цієї спільноти було проголошено наслідком міцної соціально-політичної та ідейної єдності всіх класів і верств, націй та народностей, які населяють територію СРСР. Спільною мовою радянського народу (мовою міжнаціонального спілкування) визначено російську, що трактували як відбиття тієї ролі, яку відіграє російський народ у братній сім'ї народів СРСР. У Югославії з 1961 р. провадили політику «братерства та єдності», спрямовану на поступове переосмислення населенням країни своєї етнічної належності. В офіційній статистиці почали вживати етнонім «югословени». Курс на уніфікацію поєднували з державною підтримкою атеїзму, тому що основні відмінності між югославськими народами були не в мовній площині, як у Радянському Союзі, а в релігійній.

Після розпаду Югославії певна частина громадян постюгославських країн продовжувала вважати себе югословенами. Відповідно до перепису населення Сербії 2002 р., югословенами вважали себе 80 721 людей (3 %) [531]. Водночас за переписом того самого року в Словенії югословенів було всього 527 [530], у Хорватії 2001 р. – 176 [609]. Ця тенденція більш притаманна вихідцям зі змішаних шлюбів та представникам малих етнічних груп, які мають побоювання щодо дискримінації з боку титульного етносу.

Третя тенденція – усвідомлення себе громадянами своєї історичної батьківщини. Таке більш властиве представникам етнічних груп,

які займали панівне місце в колишніх імперіях. Чимало етнічних росіян, які внаслідок розпаду СРСР опинилися в інших державах пострадянського простору, відчувають свою належність до російської політичної спільноти. Те саме стосується й етнічних сербів, які мешкають в інших країнах колишньої Югославії, але вважають себе частиною сербської політичної нації. Проте ця тенденція є й серед інших етнічних груп. Наприклад, етнічні угорці, які компактно мешкають у Румунії, Сербії, Словаччині та Україні, часто пов'язують свою політичну належність із угорською державою. Про це, зокрема, свідчило рішення Берегівської районної ради Закарпатської області про виконання на її сесіях національного гімну Угорщини, ухвалене 17 червня 2011 р. Берегівщина є єдиним адміністративним районом Закарпаття, де етнічні угорці становлять переважну більшість населення – 76,8 %. Угорський національний прапор поряд із українським прапором уже багато років майорить на будівлі Берегівської райдержадміністрації та райради, його вивішують на свята в багатьох угорських селах Закарпаття [74].

Четверта тенденція – позиціювання себе громадянами певного регіону країни, який, за їх переконанням, має здобути політичну автономію або навіть державний суверенітет. У Косові усвідомлення албанським населенням себе як окремої політичної спільноти – косоварами – привело до відокремлення цього краю від Сербії та проголошення його державної незалежності. У Карабаху неприйняття вірменською більшістю його населення своєї належності до азербайджанської держави спричинило виникнення самопроголошеного державного утворення – Нагірно-Карабаської Республіки. У Грузії небажання абхазів та південних осетин увійти до складу грузинської держави також зумовило появу сепаратних державних утворень. Сепаратистські тенденції також були в Аджарії. У Придністров'ї небажання більшості населення ввійти до складу держави Молдова спричинило появу Придністровської Молдавської Республіки. Сепаратистські тенденції відчували в Гагаузії. В Україні тенденцію позиціювати себе як окрему політичну спільноту спостерігали на Донбасі (донбасці), у південних областях (новороси), у Криму (кримчани), на Закарпатті (русини). За результатами Всеукраїнського перепису населення 2001 р. 10 183 мешканців Закарпатської області (0,8 % від її населення) визначили себе русинами.

Особливості політичного конфлікту в умовах новоутвореної державності породжують специфічну конфігурацію політичних сил. У посткомуністичних суспільствах із бінарним характером трансформаційного процесу в конфлікті беруть участь не дві основні політичні сили, як у суспільствах зі сталою державністю, а чотири.

1. *Національно-демократичного* спрямування – одночасно виступає за розбудову демократичної суспільної системи та національної державності. Її репрезентують національно-демократичні партії, які поєднують ліберально-демократичні цінності з помірним націоналізмом. Говорячи про роль націоналізму в процесі посткомуністичних перетворень, Олег Гаврилишин підкреслює, що «позитивні аспекти націоналізму у багатьох країнах були невід'ємною частиною подвійної прихильності до демократичного і економічного лібералізму» [22, с. 218].

2. *Імперсько-тоталітарного* спрямування – виступає проти демонтажу тоталітарних відносин і за відновлення багатонаціонального утворення. На пострадянському просторі цю силу спочатку репрезентували переважно комуністичні партії, які утворилися з уламків КПРС, а потім – радикально-націоналістичні партії Росії та радикально-проросійські партії й організації, що діють в інших пострадянських країнах. Після приходу до влади в Росії Володимира Путіна цей напрям почав визначати як внутрішню, так і зовнішню політику російської держави.

3. У*ніоністсько-ліберального* спрямування – обстоює лібералізацію соціальних відносин, але має ілюзії щодо відновлення колишньої «єдиної держави» або створення якоїсь іншої багатонаціональної держави (на постюгославському просторі це виявилось у створенні СРЮ, на пострадянському – в ідеї об'єднання всіх східнослов'янських країн).

4. *Національно-автократичного* спрямування – прагне розбудови національної державності, але за умови панування (політичного, економічного та культурного) титульних етносів. Її репрезентують радикально-націоналістичні партії, мета яких полягає у створенні етнократичної держави. Характерним є те, що ці партії зберігають багато тоталітарних стереотипів щодо побудови соціальної системи. До національно-автократичного табору слід зарахувати й сепаратистські партії та рухи. Жодне сепаратне утворення, що виникло на посткомуністичному просторі, ніколи не мало демократичного врядування.

Отже, політичний конфлікт у новоутворених посткомуністичних державах тяжіє до чотириполюсної структури (рис. 1.3).

Сили	Антиліберальні сили	Ліберальні сили
Антинаціональні сили	Імперсько-тоталітарний табір	Унііоністсько-ліберальний табір
Національні сили	Національно-автократичний табір	Національно-демократичний табір

Рис. 1.3. **Структура політичного конфлікту в новоутворених посткомуністичних державах**

Чотириполюсність структури політичного конфлікту в умовах новоутвореної посткомуністичної державності спричиняє два негативні наслідки.

Перший наслідок – створення простору для маневру для колишньої компартійної номенклатури – латентної політичної сили, яку утворювали сталі зв'язки та інтерес у збереженні панівного становища в суспільстві. Для реалізації свого інтересу вона в період трансформації намагалася перетворитися з політично правлячої верстви на економічно панівний клас. Двополюсний характер політичного конфлікту в умовах сталої державності не давав їй можливості для маневру. Натомість чотириполюсність політичного конфлікту створювала простір для лавірування між різними таборами. Тому не є випадковим, що в більшості новоутворених посткомуністичних країн колишня компартійна номенклатура зберегла значно міцніші політичні позиції, ніж у країнах зі сталою державністю.

Другий наслідок – посилення опору системним перетворенням за рахунок *об'єднання зусиль* консервативних таборів обох площин трансформаційного процесу. В умовах посткомунізму консолідація консервативних елементів обох площин трансформаційного процесу створила загрозу виникнення такої критичної маси деструктивних елементів, яка унеможливлює демократичний процес через дезінтеграцію основ політичної системи. У зв'язку із цим не є випадковим, що загальною

тенденцією процесів демократизації суспільства в новоутворених країнах стало їх відставання від країн зі сталою державністю.

Моделі трансформаційних процесів. У теоретичному плані відмінність посткомуністичних трансформацій від поставторитарних переходів з погляду їхніх траєкторій полягає в тому, що в умовах переходів від авторитарних режимів є два варіанти кінцевого результату:

1. Політичний режим набуває демократичної якості.

2. Через певні обставини перехід не вдається й відбувається повернення до авторитаризму в попередній або новій формі.

Натомість в умовах посткомуністичних трансформацій таких варіантів три:

1. Прямий перехід від тоталітаризму до демократії.

2. Перехід від тоталітарної системи до авторитарної.

3. Повернення до тоталітарного стану.

Ці теоретичні припущення, зроблені нами в статті 2001 р. [110], було підтверджено реальним процесом посткомуністичних трансформацій. Водночас аналіз швидкості його розвитку та траєкторій дозволив вирізнити шість моделей трансформацій:

1) *прямого переходу до демократії* (швидка зміна тоталітарного режиму на ліберально-демократичний та швидка його консолідація);

2) *переходу до демократії із затримкою* (швидке впровадження електоральної демократії, але значна затримка з лібералізацією та консолідацією);

3) *двофазову* (перехід від тоталітаризму до авторитаризму, а потім від авторитаризму до демократії);

4) *циклічних коливань між демократією і авторитаризмом* (періодична зміна демократичних і авторитарних тенденцій політичного розвитку);

5) *переходу до авторитаризму* (зміна тоталітарного режиму на авторитарний та його консолідація);

6) *зворотного розвитку* (трансформаційний процес спрямовано на реанімацію тоталітарних відносин).

Модель прямого переходу до демократії характеризується тим, що безпосередньо після загибелі комуністичного режиму не тільки включається електоральний механізм набуття урядової влади, але й держава

набуває ліберального характеру. Невдовзі відбувається консолідація демократичного режиму (рис. 1.4).

Рис. 1.4. **Модель прямого переходу до демократії**

Цю модель розвитку трансформаційних процесів реалізували вісім посткомуністичних країн (Естонія, Латвія, Литва, Польща, Словенія, Угорщина, Чехія та, як це не дивно, Монголія), які здійснили швидкий перехід від тоталітаризму до ліберальної консолідованої демократії. Якості електоральних демократій та вільних країн Польща, Угорщина та Чехія (остання в складі Чехословаччини) набули 1990 р.; Естонія, Латвія, Литва та Словенія – 1991 р. Різницю в рік між цими групами країн зумовлено тим, що в Польщі, Угорщині та Чехії остаточна загибель комуністичних режимів відбулася 1989 р., а в Естонії, Латвії, Литві та Словенії – 1991 р. За моніторингом «Nation in Transit» на 2007 р. усі ці країни консолідували свої демократичні режими [667].

До специфічного різновиду цієї моделі належить Східна Німеччина, яка розв’язала проблему переходу до демократії за рахунок інтеграції до ФРН. Проте трансформаційній процес у Східній Німеччині мав також багато проблем, спричинених несумісністю суспільних систем ФРН та НДР. На Сході Німеччини спостерігали стагнацію виробництва, був вищим рівень безробіття та нижчим рівень добробуту населення, унаслідок чого відбувалася його міграція на західні землі. У політичному житті на Сході більший вияв мав неонацизм, що є ще одним підтвердженням генетичної близькості лівого та правого тоталітаризму.

До моделі «прямого переходу» варто зарахувати й Монголію, яку за моніторингом «Freedom in the World» визнано електоральною демократією та вільною країною теж 1991 р.

Модель переходу до демократії із затримкою характеризується тим, що після загибелі комуністичних режимів запроваджують електоральний механізм набуття урядової влади, але гостра конфронтація між

основними політичними силами значно затримує процес лібералізації держави та ще більше – консолідацію демократії (рис. 1.5).

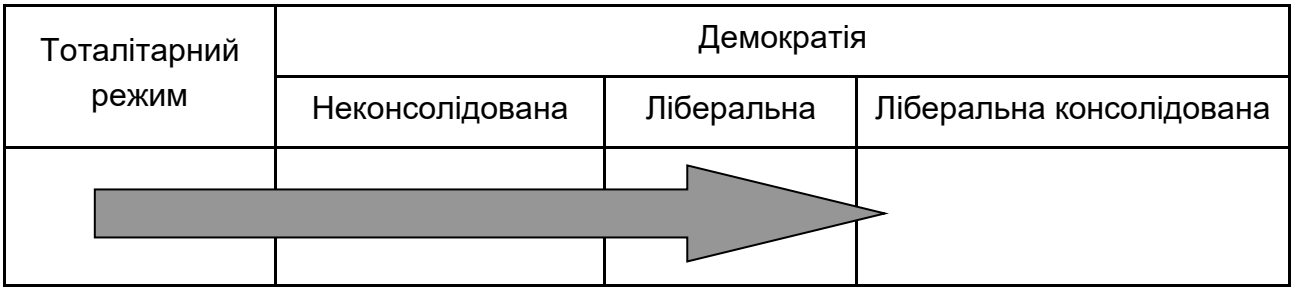

Рис. 1.5. **Модель переходу до демократії із затримкою**

Модель переходу до демократії із затримкою продемонстрували Болгарія, Румунія, Словаччина, Хорватія. Характеризуючи розвиток трансформаційного процесу в цих країнах, Макфол зауважив, що в Болгарії, Хорватії, Румунії та Східній Чехословаччині (яку з 1992 р. почали називати Словаччиною) розвал комуністичного режиму не привів до формування ліберальної демократії. Хоча з часом, завдяки силі тяжіння Європейського Союзу, ці країни все ж таки почали розвиватися демократичним шляхом [465]. До моделі переходу до демократії із затримкою слід зарахувати й Албанію та Македонію, які стали електоральними демократіями 1992 р. і з того часу не втрачали демократичної якості політичних режимів, хоча їх посткомуністичний розвиток було обтяжено багатьма тяжкими політичними конфліктами.

Двофазова модель характеризується тим, що спочатку відбувається перехід від тоталітаризму до авторитаризму (перша фаза трансформаційного процесу), а потім через певний проміжок часу – до демократії (друга фаза) (рис. 1.6).

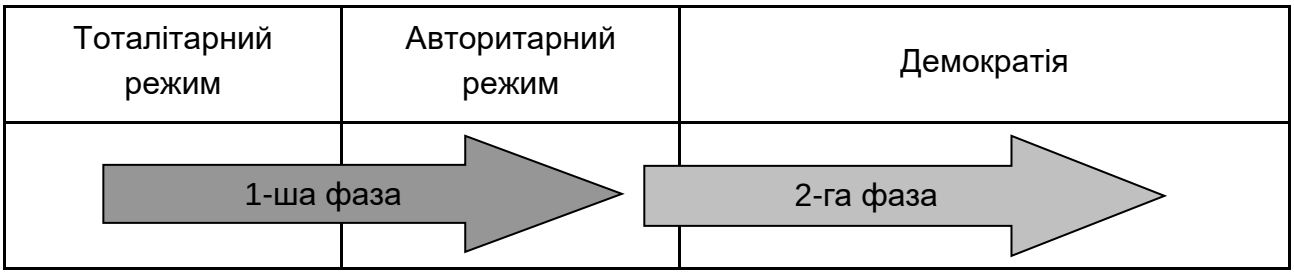

Рис. 1.6. **Модель двофазового переходу**

Таку модель перебігу трансформаційного процесу свого часу реалізувала Іспанія [107, с. 207–212]. На посткомуністичному просторі в зовсім інших історичних умовах її продемонстрували Сербія і Чорногорія. На відміну від інших югославських республік, Сербія і Чорногорія після розпаду СФРЮ створили спільну державу, яка дістала назву Союзної Республіки Югославії (СРЮ). Трансформаційний процес у Сербії та Чорногорії можна поділити на два етапи: 1) становлення та функціонування авторитарного режиму Мілошевича (1991 – 2000 рр.); 2) перехід до демократії та національної державності (від 2000 р.). 2000 р. внаслідок «бульдозерної революції» було скинуто режим Мілошевича. 2003 р. СРЮ було перетворено на конфедерацію «Державний союз Сербії та Чорногорії». 2006 р. за результатами референдуму про незалежність Чорногорії Сербія і Чорногорія стали окремими державами. До двофазової моделі варто зарахувати Косово, яке до 1999 р. перебувало в складі СРЮ. Потім через терор режимом Мілошевича албанської більшості його населення перейшло під контроль ООН, а 2008 р. проголосило свою державну незалежність. На сьогодні незалежність Косово визнали близько 100 держав світу.

Модель циклічних коливань між демократією та авторитаризмом полягає в тому, що після краху тоталітарного режиму в країні встановлюється нетривка електоральна демократія. Проте слабкість громадянського суспільства, конфронтаційні відносини між основними політичними силами, що ґрунтуються на міжетнічних і міжнаціональних суперечностях та посилюються ззовні, спричиняють постійну зміну тенденцій демократизації й авторитаризації (рис. 1.7).

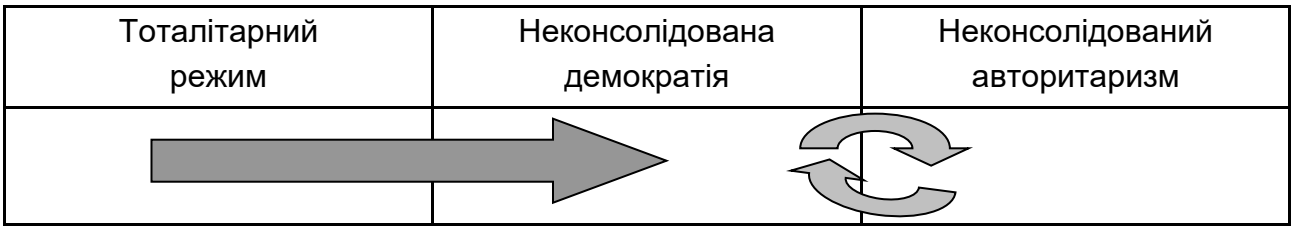

Рис. 1.7. **Модель циклічних коливань між демократією й авторитаризмом**

Серед посткомуністичних країн циклічні зміні тенденцій політичного розвитку притаманні Боснії і Герцеговині, Вірменії, Грузії, Киргизстану,

Молдові та Україні. Дані моніторингів «Freedom in the World» і «Nations in Transit» свідчать, що поліпшення стану політичних прав і громадянських свобод та рейтингу демократизації в цих країнах періодично змінюється погіршенням і навпаки. Режими деяких із цих країн унаслідок такої зміни втрачають свою попередню якість (змінюють демократичну на авторитарну або навпаки), а деяких – тільки підходять до межі такої втрати.

Модель переходу до авторитаризму характеризується тим, що процес переходу від тоталітаризму закінчується встановленням та консолідацією авторитарного режиму. Консолідація авторитарного режиму робить перспективу подальшої демократизації дуже проблематичною (рис. 1.8).

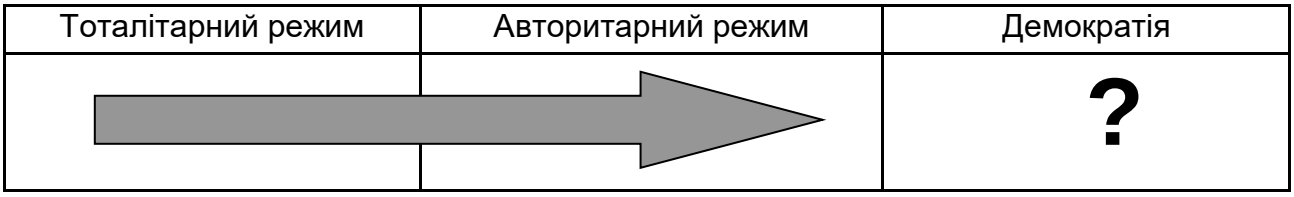

Рис. 1.8. **Модель переходу до авторитаризму**

До посткомуністичних країн, розвиток трансформаційних процесів у яких відбувся за цією моделлю, належать Азербайджан, Казахстан, Таджикистан і Узбекистан. Підставами для зарахування цих країн до моделі переходу до авторитаризму є:

1) після падіння тоталітарного режиму в них відбулися певні якісні зміни в політичній та економічній системах, які однак не привели до демократії;

2) усі вони мають статус «невільних»;

3) політичні режими всіх цих країн характеризують як консолідований авторитаризм.

Консолідація авторитарного режиму робить суспільно-політичний перехід завершеним, оскільки відбулося перетворення попередньої (тоталітарної) якості суспільної системи на нову (авторитарну). Про зміну якості політичного режиму з тоталітарної на авторитарну свідчить те, що в цих країнах відбулися істотні зміни в позаполітичних сферах суспільного життя. В економіці було демонтовано адміністративно-командну (державну) модель, проведено роздержавлення суспільного виробництва

та відновлено інституцію приватної власності, хоча переважна її частка опинилася в руках олігархічних кланів.

У ранніх транзитологічних працях перехід до авторитарних режимів розглядали як негативний результат перебігу транзитивних процесів, що було спричинено дихотомічним розумінням їх спрямування. За інерцією таку думку поширили й на аналіз посткомуністичних трансформацій. Проте стосовно посткомуністичних трансформацій таке сприйняття переходів до авторитаризму не є цілком правильним. Дійсно, якщо порівняти з переходами до демократії, та перехід до авторитаризму є менш бажаним явищем. Але слід зважати на те, що в умовах посткомунізму перехід відбувається від тоталітарних режимів. Якщо порівняти новий (авторитарний) стан із попереднім (тоталітарним), то можна дійти висновку, що перехід від тоталітаризму до авторитаризму є певним *позитивним кроком* у розвитку суспільно-політичної системи, оскільки авторитарні режими надають суспільству більше свободи, порівняно з тоталітарними. Хоча розширення меж свободи під час переходу від тоталітаризму до авторитаризму є обмеженим і стосується більше позаполітичних сфер суспільного життя, таке розширення іманентно спричиняє формування структурних передумов для подальшого (у перспективі) руху до демократії.

Модель зворотного розвитку характеризується тим, що після краху комуністичних режимів, через деякий час певних змін, суспільство знову повертається до тоталітарного стану, але в його новій формі. У такому разі процес трансформації переривається й суспільство не досягає нової (не те що демократичної, але навіть і авторитарної) якості (рис. 1.9).

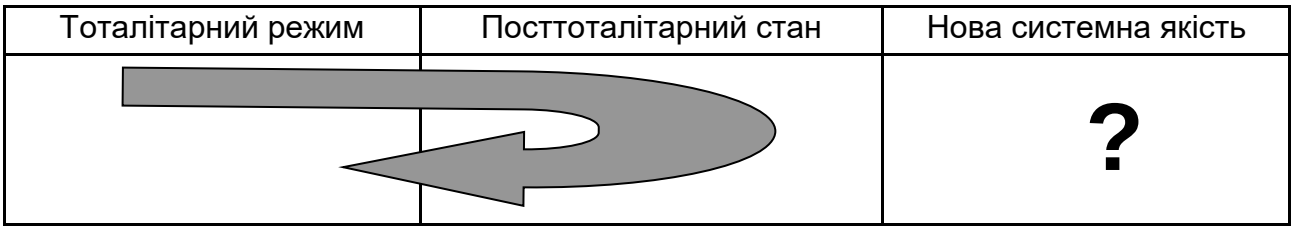

Рис. 1.9. **Модель зворотного розвитку**

Можливість такого перебігу ще на початку посткомуністичних трансформацій передбачав угорський політолог Аттіла Аг [158; 159]. Перебіг посткомуністичних трансформацій засвідчив, що за моделлю

зворотного розвитку відбулися трансформації Туркменістану, Білорусі та Росії. Суспільно-політичні системи цих країн зробили відчутні кроки в напрямі повернення до тоталітарної якості за правління: Сапармурата Ніязова в Туркменістані (1991 – 2006 рр.), в основному збереглися за його наступників Гурбангули Бердимухамедова (2006 – 2022 рр.) та Сердара Бердимухамедова (із березня 2022 р.); Олександра Лукашенка в Білорусі (із липня 1994 р.); Володимира Путіна в Росії (із січня 2000 р.). У цих країнах було розбудовано *системи суцільного монополізму*, у яких перетинаються та доповнюють один одного політичний, економічний та ідеологічний монополізм. Вони мають невільні суспільства з найнижчими показниками політичних прав і громадянських свобод та економічні системи з домінацією державної власності. Їм притаманні майже повна відсутність структур громадянської самоорганізації (або ці структури жорстко контролюються урядовою владою), жорстке державне регулювання економічних відносин, наявність (легальна або напівлегальна) офіційної ідеології, втручання держави в приватне життя.

У цих країнах теж відбулася певна якісна зміна (тому що їхні суспільно-політичні системи вже не є комуністичними), але внаслідок неї одну форму тоталітаризму (ліву) було змінено на інші, які варто узагальнити під назвою «неототалітарні». Ця нова, *неототалітарна,* якість у різних країнах цієї групи має свою специфіку.

Пояснення моделей у контексті структурного підходу. Структурний підхід до аналізу політичних переходів виходить із того, що розвиток трансформаційних процесів визначається їхньою вихідною позицією. Зазвичай під вихідною позицією розуміють характер скинутого недемократичного режиму. Унаслідок того, що первинна парадигма транзитології ґрунтувалася на процедурному підході, чинники вихідної позиції на початку дослідження посткомуністичних переходів значною мірою ігнорували. Як зауважує Андерс Аслунд, «передумови ці рідко хто систематично досліджував» [5, с. 71].

Серед нечисленних спроб дослідження чинників вихідної позиції посткомуністичних перетворень заслуговує на увагу метод, запропонований Оле Норґаардом, який вирізнив «початкові умови» першого та другого порядків. До початкових умов «першого порядку» він зарахував ті чинники, які є спадщиною функціонування комуністичного режиму; до початкових умов «другого порядку» – ті, що дісталися посткомуністичним суспільствам у спадок від докомуністичних часів і також

суттєво впливають на розвиток трансформаційних процесів [90, с. 43–49]. Проте предметом дослідження Норгаарда були зміни економічних інституцій у ході демократичних реформ, тому він не розглядає національно-політичну складову посткомуністичних трансформацій. Навіть більше, із поля свого аналізу він виключив постюгославські країни (за винятком Словенії), а також Вірменію, Грузію, Азербайджан і Таджикистан, оскільки «на них впливали війни, економічні блокади, природні лиха» [90, с. 38]. Але в межах системного аналізу посткомуністичних трансформацій структурні чинники їхньої національно-політичної складової видаються не менш важливими, ніж чинники соціально-політичної. Тому пояснення структурних чинників потрібно проводити на трьох рівнях: 1) спадщини комуністичного періоду; 2) спадщини докомуністичних часів; 3) особливостей національно-державного розвитку суспільства.

Перший рівень пов'язано з якісними характеристиками попередніх комуністичних режимів. Хоча комуністичні режими належать до тоталітарного типу, але в різних країнах: 1) вони мали різне походження; 2) неоднаковий час тривало їх функціонування; 3) неоднаковим був ступінь їхньої тоталітарності; 4) не в однаковий спосіб сталося їх падіння.

За походженням тоталітарні режими поділяють на *оригінальні*, тобто такі, які виникли на власному соціально-політичному, соціально-економічному та соціокультурному ґрунті, та *інстальовані*, які було пересаджено на певний національний ґрунт ззовні [450]. Оригінальне походження безперечно мав радянський тоталітаризм у Росії. Щодо інших республік колишнього СРСР таке твердження не є безперечним, оскільки «радянську» владу в них було встановлено переважно в результаті воєнних дій Радянської Росії проти національних держав, які проголосили свою незалежність після розпаду Російської імперії: Української Народної Республіки, Азербайджанської Демократичної Республіки, Грузинської Демократичної Республіка, Республіки Вірменії. Що стосується Середньої Азії, то оригінальний характер радянського тоталітаризму спростовує потужний басмацький рух, якій відбувався на теренах сучасних Узбекистану, Казахстану, Таджикистану, Туркменістану та Киргизстану починаючи від розгрому більшовиками Кокандської автономії і до 1932 – 1933 рр., а окремі його інциденти тривали аж до 1942 р.

Серед нерадянських країн оригінальне походження мав хіба що комуністичний режим у Монголії. До оригінальних часто зараховують комуністичні режими в Югославії й Албанії, де визвольну боротьбу проти фашистської окупації в роки Другої світової війни очолили компартії. Проте виникає великий сумнів стосовно здатності комуністів монополізувати владу в цих країнах після війни, якби там не були присутні радянські війська.

Тривалий час як оригінальний розглядали комуністичний режим у Болгарії, оскільки комуністична історіографія наполягала, що його було встановлено в ході серпневого антифашистського повстання 1944 р., яке трактували як початок та вирішальний момент соціалістичної революції в Болгарії. Але дослідження сучасних істориків спростовують таку думку. Що вересневий переворот не був «соціалістичною революцією» свідчать такі факти: 1) в уряді, сформованому внаслідок перевороту, переважали представники буржуазно-демократичних партій (із 16 осіб, які входили до його складу, тільки чотири були комуністами, але комуністи одержали стратегічно важливі посади міністрів внутрішніх справ та юстиції); 2) уряд очолив представник Народного союзу «Звено» Кімон Георгієв; 3) уряд було легітимізовано через затвердження регентською радою. Подальший розвиток політичного процесу в Болгарії в напрямі тоталітаризації режиму був безпосередньо пов’язаний із присутністю на її території радянських військ і встановленням контролю комуністів за правоохоронними органами, що зумовило політичні репресії, які проводили під приводом викоренення фашизму, заборону демократичних партій, проведення невільних та неконкурентних «виборів».

Безперечно інстальоване походження тоталітаризм мав в Естонії, Латвії та Литві, які було окуповано Радянським Союзом за згодою нацистської Німеччини (пакт Молотова – Ріббентропа) у червні 1940 р.; у Західній Білорусі, Західній Україні та Молдові (без Придністров’я), території яких було приєднано до Радянського Союзу в період 1939 – 1945 рр., а також у Польщі, Румунії, Угорщині, Чехословаччини, Східній Німеччині, у які його було принесено на багнетах Радянської Армії наприкінці Другої світової війни.

Разом із походженням тоталітарних режимів важливим структурним чинником першого порядку є тривалість їх функціонування. На більшості території колишнього СРСР тоталітарний режим функціонував 69 – 74 роки, у Монголії – 67 років. Натомість у країнах Центрально-Східної

Європи (ЦСЄ), Південно-Східної Європи (ПСЄ) та Балтії, а також на території Західної Білорусі, Західної Україні та Молдови – тільки 41 – 51 рік. Різниця в часі функціонування має суттєве значення, адже в одних комуністичних країнах або їхніх певних регіонах за тоталітарних режимів в активне життя увійшли три генерації населення, а в інших – тільки дві. Оскільки будь-яке суспільство у віковому плані є структурованим на три генерації, проміжок між зміною яких становить приблизно чверть століття, то це означає, що на територіях, де тоталітарні режими функціонували близько півстоліття, формування свідомості старшої генерації відбулося ще в дототалітарний період. На територіях, де тоталітарні режими функціонували три чверті століття, формування старшої генерації відбулося в системі тоталітарних відносин. Олег Гаврилишин у своїй монографії висловлює думку, що наявність одного «додаткового покоління» не є значущим для ринкового реформування економіки, тому що на момент загибелі комуністичних режимів ті, «хто пам'ятав ринок 1930-х років мали понад 60 років» [22, с. 184]. Проте це видається не зовсім правильним, оскільки в більшості країн ЦСЄ та ПСЄ дрібнотоварний сектор мав значну питому вагу в економіці аж до 1960-х рр., а в Польщі та Угорщині – до самої загибелі комунізму. Однак більш важливим є те, що присутність у суспільному житті генерації, яка сформувалася в дототалітарний період, сприяла збереженню історичної пам'яті та її передаванню новим поколінням. А отже, маємо констатувати, що там, де тоталітаризм проіснував тільки пів століття, *не було культурного розриву з дототалітарним минулим*. Натомість там, де тоталітарні режими функціонували протягом семи десятків років, відбулася зміна культурного генокоду населення.

Вагомим чинником, що пояснює, чому в одних посткомуністичних країнах сильні ліберально-демократичні настрої, а в інших вони слабкі, є ступінь тоталітарності комуністичних режимів. Про неоднакову наближеність різних тоталітарних режимів до «чистого типу» тоталітаризму наголосив ще 1984 р. у своїй книзі, яка, на жаль, залишилася мало поміченою транзитологами, англійський соціолог Станіслав Андрескі [166]. Комуністичні режими в Польщі, унаслідок проведеної за часів Владислава Гомулки десталінізації, та в Угорщині, завдяки економічним і політичним реформам Яноша Кадара, мали тільки напівтоталітарний характер. Напівтоталітарним був і югославський режим Йосипа Тіто, який упровадив у країні модель самоврядного соціалізму. Комуністичні

режими Болгарії, Румунії, Чехословаччини та Монголії мали більш жорсткий характер. Ще жорсткішим був комуністичний режим у СРСР. За часів Сталіна це був майже стовідсотковий тоталітаризм [166, с. 44]. Майже стовідсотковим був і тоталітарний режим Енвера Ходжі в Албанії. Причому за правління Ходжі Албанію було проголошено першою у світі «атеїстичною державою», де офіційно забороняли сповідання будь-якої релігії.

Аналізуючи ступінь тоталітарності комуністичних режимів, слід зважати на те, що в Болгарії, НДР, Польщі та Чехословаччині за комуністичного правління збереглася багатопартійність. Хоча вона була фасадною, а «союзницькі партії» були лише сателітами комуністичної, політична система цих країн у латентній формі зберігала структурні передумови для відновлення політичного плюралізму, що засвідчили польські події. Комуністичний режим у Польщі впав унаслідок перших напіввільних парламентських виборів (червень 1989 р.). Комуністи погодилися проводити такі вибори за умови, що 65 % місць у сеймі (нижній палаті парламенту, яка має функцію формування уряду) буде зарезервовано за Польською об'єднаною робітничою партією та її союзниками. Але провал на вільних виборах до сенату (верхньої палати), де комуністи, одержавши тільки 15,8 % голосів виборців, не здобули жодного місця, призвів до того, що союзники (Об'єднана селянська та Демократична партії) розірвали угоду з комуністами. Це дало змогу сформувати перший демократичний уряд Тадеуша Мазовецького.

Для створення масової підтримки комуністичних режимів у Болгарії, НДР, Польщі, Румунії, Угорщині та Чехословаччині наприкінці 1940-х рр. відбулося насильницьке приєднання до комуністичних партій соціал-демократичних. Завдяки цьому ідеї соціал-демократії потрапили всередину об'єднаних партій, що постійно формувало в них реформістські тенденції. Тому не дивно, що в цих країнах (окрім Чехії) відбулася швидка трансформація колишніх комуністичних партій у соціал-демократичному напрямі, а крах комуністичного режиму в Угорщині було безпосередньо спричинено переходом правлячої партії на соціал-демократичні позиції.

Неоднаковим у різних комуністичних країнах був ступінь одержавлення економіки. У Польщі та Югославії не було колективізовано сільське господарство. У Польщі 76 % усіх сільськогосподарських угідь, які виробляли майже 73 % товарної продукції, перебували в приватній

власності. У Югославії в соціалістичному секторі перебували лише 14 % земельних угідь та 9 % худоби. В Угорщині реформи сільського господарства за часів Кадара зумовили повну господарську самостійність сільськогосподарських кооперативів та закріплення за ними власності на землю. У Югославії в межах реалізації моделі самоврядного соціалізму господарську самостійність дістали промислові підприємства, унаслідок чого було створено, як уважає Роберт Даль, одне з найбільш децентралізованих господарств у світі [268]. Розглядаючи успіхи з ринкового реформування Словенії, Олег Гаврилишин зазначив, що «комуністичний уряд Словенії югославського періоду вже тоді мав потужні переконання і насправді пройшов значний шлях у напрямку ринку ще задовго до 1991 р., а за незалежності просто продовжив рух у цьому напрямку» [22, с. 165]. Наприкінці 1960-х рр. децентралізація промисловості відбулась і в Угорщині.

Важливим у поясненні розбіжностей траєкторій посткомуністичних трансформацій також є спосіб загибелі тоталітарних режимів. У період 1989 – 1991 рр. крах комуністичних режимів відбувся чотирма шляхами: 1) поступових реформ (Польща, Угорщина); 2) оксамитових революцій (Чехословаччина, Східна Німеччина, Болгарія, певною мірою Албанія та Монголія); 3) насильницького усунення старої влади через народне повстання (Румунія); 4) унаслідок розпаду комуністичних імперій (держави, що утворилися на уламках Соціалістичної Югославії та Радянського Союзу). Причому першими до демократичного врядування прийшли ті посткомуністичні країни, які рухалися еволюційним шляхом. Польщу й Угорщину було включено до списку електоральних демократій «Freedom House» за моніторингом 1990 р. Цей факт підтверджує один із постулатів первинної парадигми транзитології про те, що еволюційний шлях може швидше привести до демократії, ніж революційний. Проте далеко не в усіх країнах були можливості для еволюційного переходу.

Другий рівень аналізу структурних чинників концентрує увагу на спадщині дототалітарного періоду розвитку суспільств, що позначається на процесах посткомуністичних перетворень. Серед чинників дототалітарної спадщини на трансформаційні процеси істотно впливають: характер політичних режимів, які передували комуністичному, ступінь лібералізації держави в докомуністичні часи, давні історичні традиції.

Серед сучасних посткомуністичних держав демократичне врядування протягом усього довоєнного періоду мала тільки Чехословаччина, але певний час електоральні режими функціонували в Польщі та Литві (до 1926 р.), Латвії та Естонії (до 1934 р.). Але навіть за авторитарних режимів в усіх країнах ЦСЄ, ПСЄ та Балтії нерідко діяли ліберальні конституції, інститути парламентаризму, місцевого самоврядування, політичні партії (зокрема й опозиційні), проводили напіввільні вибори.

У своїй праці, присвяченій цивілізаційному чиннику розвитку сучасного світу, Гантінгтон зазначає, що країни, які досягли значних успіхів у відмові від комуністичної спадщини, просуванні до демократії та ринкової економіки, відокремлені від держав, яким це не вдалося, цивілізаційною лінією [137; 377]. Усі вісім країн, що вже стали ліберальними консолідованими демократіями, належать до західнохристиянської (католицько-протестантської) цивілізації, на ґрунті якої народилися ідеї гуманізму, лібералізму та представницької демократії. Цивілізаційний контекст зумовив певні політико-культурні традиції. У деяких із цих країн демократичні традиції мають глибоке історичне коріння. Для Польщі, яка не тільки першою закінчила з комуністичним режимом, а й зробила це електоральним шляхом, такою є традиція шляхетської демократії. На думку Томаша Жиро, вона настільки ж тривала, як традиція англійського парламентаризму, і напевне триваліша за американську цивілізацію [691]. Першу в Європі та другу у світі (після американської 1787 р.) письмову конституцію, що намагалася привести політичний устрій країни згідно з ідеями Просвітництва, було прийнято саме в Польщі 3 травня 1791 р.

Можна припустити, що затримку Болгарії та Румунії з консолідацією демократії певною мірою зумовлено їх належністю до східнохристиянської (православної) цивілізації, якій притаманна спадщина візантійства. Проте після здобуття незалежності в XIX ст. ці країни також долучилися до європейського політичного поля та перейняли його традиції, зокрема конституціоналізм. Болгарія винайшла оригінальний різновид конституційної асамблеї – інститут Великих народних зборів, що проводять у разі потреби внесення змін до конституції або ухвалення нової. Великі народні збори скликали сім разів. Перші з них відбулися 1879 р. і започаткували політичну систему країни. Вони ухвалили Тирновську конституцію, яка гарантувала основні види ліберальних свобод – слова, друку, партій, зібрань – і захист приватної власності. Інститут Великих

народних зборів було використано і в ході посткомуністичної трансформації країни. У липні 1991 р. Сьомі Великі народні збори ухвалили нову конституцію, яка проголошувала Болгарію демократичною правовою державою з парламентською формою правління, упроваджувала розподіл влади, гарантувала політичний, економічний, культурний плюралізм та ліберально-демократичні свободи. Серед посткомуністичних країн Болгарія стала *першою*, яка ухвалила нову, демократичну, конституцію.

Історичні традиції здатні відіграти велику роль у процесі демократизації. Бжезінський в одній зі своїх останніх праць зауважив, що демократичні реформи в Японії набули суспільного визнання тому, що їх відкрито підтримав імператор, сакральний авторитет якого є невід'ємною складовою частиною японської культури [216]. У цьому контексті стає зрозумілішим те, що в Болгарії та Румунії, а також у Сербії, певна частина суспільства сьогодні пов'язує свої надії з реставрацією монархії. У Болгарії взагалі трапився безпрецедентний випадок, коли колишній цар Сімеон II, повернувшись із тривалого вигнання на батьківщину, протягом трьох місяців створив потужну політичну силу – НРСД, виграв парламентські вибори 2001 р. та очолив республіканський уряд. Слід зауважити, що прихід НРСД зняв напруження в політичній системі, яке тривало через конфронтацію між екскомуністичною БСП та радикально антикомуністичним СДС – партіями, що змінювали одна одну біля керма політичної влади в період 1990 – 2001 рр., і сприяв просуванню країни в напрямі консолідації політичного режиму.

Отже, можна констатувати, що для країн ЦСЄ, ПСЄ та Балтії посткомуністичні трансформації є в певному сенсі процесом повернення до свого історичного минулого та європейського політичного поля. Такий тип транзиту, використовуючи термін, застосований Марією Міловою в її монографії, присвяченій переходу до парламентської демократії Болгарії, слід визначити як *«реставраційний»* [83, с. 123].

Історичні традиції та цивілізаційні зв'язки мають значення не тільки в політичному реформуванні посткомуністичних країн, але й в економічному. Олег Гаврилишин важливим чинником успішності ринкового реформування Польщі та Естонії вважає те, то що в Польщі після падіння комуністичного режиму швидко було відновлено довоєнний комерційний кодекс, а Естонія «ввела в дію майже дослівно скопійований німецький комерційний кодекс» [22, с. 195].

З іншого боку, традиційний характер економіки може впливати на політичний розвиток. Для Молдови важливим чинником збереження основ демократії є переважно аграрний тип економіки. Ця обставина зумовила те, що в Молдові не виникло по-справжньому великого бізнесу та природних монополій, контроль над якими забезпечував би певній олігархічній групі контроль за всією країною. Дисперсія економічної влади запобігає монополізації влади політичної.

Швидкий перехід до ліберальної демократії Монголії, де головним видом господарської діяльності й досі залишається пасовищне тваринництво, значною мірою, як зазначає Оле Норґаард, спричинено тим, що «кочові суспільства пристосованіші до плюралістичної демократії та децентралізованої ринкової економіки, ніж традиційні суспільства, в основі яких – осілі громади» [90, с. 311]. Обґрунтовуючи цю тезу, Норґаард звертає увагу на два чинники: 1) кочові суспільства менш підвладні централізованим владним структурам; 2) кочові культури основано на цінностях розподілу влади, плюралізму ідей, думок і економічних стосунків, оскільки кочові народи, пересуваючись на великі відстані, вступають у контакт із різними ідеями й ідеологіями, уводячи плюралізм до свого розумового всесвіту [90, с. 311].

Для восьми країн, у яких консолідувалися автократичні режими, чинники другого порядку також відіграли велику роль. Усі вони належать до пострадянських. До встановлення комуністичного режиму пострадянські країни входили до складу Російської імперії, у якій капіталістичний період розвитку тривав тільки півстоліття й був обтяжений значною кількістю феодальних пережитків. Розвиток капіталізму на її теренах був нерівномірним. Порівняно високого рівня він сягнув у Прибалтиці, центрі та північному заході Росії, в Україні, тоді як у Середній Азії капіталізму взагалі майже не було. На пострадянському просторі ніколи не було ліберальної держави, буржуазного конституціоналізму та парламентаризму, альтернативних виборів на основі загального й рівного виборчого права. Період існування обмеженої багатопартійності тривав лише близько десятиліття в дореволюційний час. Переважна більшість цих країн (75 %) належить до ісламської цивілізації, на ґрунті якої прищеплення ліберально-демократичних ідей стикається з багатьма труднощами ментального характеру. За винятком Росії, жодна із цих країн ніколи раніше не мала державності. Росія мала свою (російську)

державність, але та була імперського типу, що спричиняє сьогодні імперські амбіції її політичної еліти й імперське налаштування більшості її населення.

Третій рівень відбиває значення національно-державного чинника в перебігу трансформаційних процесів. Потребу залучення цього рівня зумовлено бінарною структурою трансформаційних процесів у більшості посткомуністичних країн. До чинників цього рівня належать: сталість або новоутвореність державності, ступінь національної єдності країни, наявність міжетнічних конфліктів.

Сталість державності відіграє надзвичайно велику роль у процесі посткомуністичних трансформацій. Домінуючою тенденцією серед сталих держав є консолідація політичних режимів на демократичній основі, серед новоутворених держав тенденції демократичної й автократичної консолідації є рівноважними.

Для повноти аналізу серед новоутворених держав слід вирізнити такі, що займали провідне місце в колишніх багатонаціональних утвореннях. До них належать Росія, Сербія та Чехія. Пов'язаний із цією обставиною імперський синдром, що яскраво виявився в Сербії 1990-х рр. і особливої сили набув у Росії, становить серйозну перепону демократизації як цих країн, так і переважної більшості інших, які раніше входили до складу СРСР та СФРЮ. Що стосується Чехії, то демократичні традиції, набуті за часів першої чехословацької республіки, стали важливим чинником, що дозволив їй мирно «розлучитися» зі Словаччиною.

Вплив чинника сталості державності на перебіг трансформаційних процесів опосередковано ступенем національної єдності країни. У тих країнах, де сформувалися політичні нації, лібералізація та демократизація суспільних систем відбувається значно швидше, ніж у тих, де є проблеми з інтеграцією населення в єдину громадянську спільноту. До країн, де сформувалися політичні нації, належать країни зі сталою державністю, а також низка новоутворених держав: Литва, Сербія, Словаччина, Словенія, Чехія, Хорватія, можливо, Чорногорія. Формуванню політичних націй у Литві, Словаччині, Словенії та Чехії сприяли порівняно однорідний склад населення та відсутність серйозних конфліктів на міжетнічному ґрунті. Формування національної єдності в Хорватії відбулося внаслідок втечі з країни тієї частини сербського населення, яка

вороже ставилася до хорватської державності. У Сербії, як це не парадоксально, такому сприяло відокремлення Косова. Міжетнічні конфлікти є найбільш значущим чинником гальмування розвитку демократичного процесу. Серія міжетнічних війн суттєво затримала просування процесів демократизації в усіх постюгославських країнах (за винятком Словенії). Міжетнічні конфлікти сьогодні гальмують рух до демократії в багатьох пострадянських країнах.

Коли настав кінець посткомунізму. Будь-який трансформаційний процес не може тривати безкінечно, він має колись закінчитися. Період, під час якого відбувається трансформаційний процес, визначають як трансформаційний період. Із закінченням трансформаційного процесу закінчується і трансформаційний період. Сутність трансформаційного періоду становить зміна однієї якості суспільства або його політичної системи на іншу. Отже, ідентифікатором кінця посткомуністичних трансформацій та періоду посткомунізму треба вважати зміну комуністичної якості на нову (некомуністичну).

Нова якість має характеризуватися більш-менш тривалою сталістю. Трансформаційний період відрізняється від «нормального» тим, що за трансформаційного відбувається зміна суспільної якості, тоді як за «нормального» зміни відбуваються в межах усталеної якості. Саме усталення нової (некомуністичної) політичної системи є кінцем посткомуністичного періоду розвитку колишніх комуністичних країн, після якого починається новий період. Пен Лю зазначає, що як тільки нормалізація була досягнута і стабілізувалась, довгий перехід закінчився; нові проблеми цих країн вже не є перехідними [516, с. 351].

У різних країнах посткомуністичні трансформації тривали протягом різного часу та закінчилися неоднаковими наслідками. У країнах ЦСЄ (Польщі, Словаччині, Чехії, Угорщині), ПСЄ (Болгарії, Румунії, Словенії та Хорватії) та Балтії (Естонії, Латвії, Литві) посткомуністичні трансформації тривали півтора – два десятиліття й закінчилися усталенням демократії. Андраш Бозокі влучно зауважив: «… як ані Німеччину, ані Італію не називали постфашистськими країнами 1960 р., через п’ятнадцять років після Другої світової війни, так Польща, Угорщина та Чехія втратили титул посткомуністичних держав через п’ятнадцять років після падіння комунізму» [208, с. 34]. Про усталення демократії в цих країнах свідчить прийняття їх до Європейського Союзу, який

висуває до своїх членів вимоги мати стабільну демократію, дієву ринкову економіку та забезпечувати додержання фундаментальних громадянських свобод і політичних прав. Польщу, Чехію, Словаччину, Словенію, Естонію, Латвію та Литву прийняли до ЄС 2004 р., Болгарію та Румунію – 2007 р., Хорватію – 2013 р. Про це також може свідчити «тест двох ротацій» Гантінгтона, за якого демократію можна вважати консолідованою, якщо після перших вільних виборів урядова влада двічі переходила від одних політичних сил до інших електоральним шляхом [377, с. 287].

Посткомуністичні трансформації Азербайджану, Казахстану, Таджикистану та Узбекистану закінчилися усталенням авторитарних режимів, що сталося на межі 1990-х і 2000-х рр. Олег Гаврилишин щодо цього зауважив, що, хоча ці країни потрапили в пастку олігархічно-автократичного режиму часткового капіталізму і є далекими від розвинутої демократії, перехідні процеси в них завершено [22, с. 311]. У цих країнах теж періодично проводять президентські й парламентські вибори (за дозованої участі опозиції), проте вони не є вільними, конкурентними та чесними.

Особливе місце серед посткомуністичних автократій займають Білорусь, Росія та Туркменістан, у яких набули сили тенденції ретоталітаризації суспільства. Суспільно-політичні системи цих країн характеризуються не тільки автократичним характером політичної влади, але також державно-монополістичним характером економіки, ідеологічним контролем та жорстоким втручанням уряду в приватне життя. Що стосується Росії, то до цього треба додати її імперіалістичну та експансіоністську зовнішню політику. Такі системи варто визначити як неототалітарні, оскільки вони не тільки відрізняються від класичного тоталітаризму, а й є не є комуністичними. Неототалітарні системи в різних країнах цієї групи мають свою специфіку. Систему Туркменістану можна визначити як *патріархальний тоталітаризм*, адже запровадження тоталітарних відносин виправдовують історичними та культурними традиціями туркменської нації. Білоруська система є *консервативним тоталітаризмом*, за якого зберігають багато елементів радянського часу, але при цьому переслідують діяльність комуністичної партії (як загалом опозиції). У Росії за період правління Путіна сформувався *імперіалістичний тоталітаризм*, тому що його метою є створення «руського

світу» на основі анексії територій, заселених етнічними росіянами і так званим російськомовним населенням. Оскільки за час функціонування таких режимів ця нова (некомуністична) якість усталилася, варто констатувати, що в цих країнах посткомуністичний період теж завершився.

Найскладнішою проблемою є виявлення кінця посткомунізму в Албанії, Боснії і Герцеговині, Вірменії, Грузії, Косово, Македонії, Молдові та Україні, розвиток яких коливається між демократією й авторитаризмом тривалий період (із тією різницею, що одні країни переходять цю межу, а інші підходять до неї та повертаються). У цьому разі можна говорити про «стабілізацію нестабільності». Перманентна зміна демократичних і авторитарних тенденцій у деяких латиноамериканських країнах, як зазначив Гантінгтон, є їхньою політичною системою [377, с. 53]. Отже, і в цій групі країн посткомуністичні переходи можна вважати закінченими, хоча й усталенням нестабільних систем.

Узагальнюючи викладене, можна зробити висновок, що період посткомунізму в групі країн, які позбулися комуністичних режимів на межі 1989 – 1990-х рр., остаточно завершився в середині 2010-х рр. За цей час у них було демонтовано комуністичні системи та створено нові (некомуністичні), хоча вони є дуже відмінними одна від одної. Кінець посткомунізму також означає, що повернення комуністичних режимів стало вже неможливим. У колишніх комуністичних країнах сьогодні немає політичних сил, здатних повернути колесо історії назад. Комуністичні партії цих країн або перетворилися на соціал-демократичні, або зійшли на узбіччя політичного життя, або їх заборонено. За 35 років в активне суспільне життя увійшла нова генерація, яка сформувалася в новому соціальному контексті. Кінець посткомунізму не означає, що в колишніх комуністичних країнах найближчим часом не може бути нових системних змін. Однак це будуть інші переходи, які матимуть інші вихідні та кінцеві позиції. Хоча наслідки комуністичної доби ще тривалий час позначатимуться на розвитку цих країн, але не вони, а новітні соціально-економічні, внутрішньо- та зовнішньополітичні чинники відіграватимуть провідну роль у визначенні подальших траєкторій їхнього суспільного розвитку.

Тенденції розвитку після закінчення посткомуністичних трансформацій. Основними тенденціями розвитку колишніх комуністичних

країн у новий період їхньої історії, який настав після закінчення процесу посткомуністичних трансформацій, є такі:

1. Падіння рівня демократії в країнах ЦСЄ та ПСЄ. За даними моніторингу Freedom House «Nations in Transit» 2005 р. у цьому регіоні було вісім консолідованих демократій, сім напівконсолідованих та два гібридні режими. 2024 р. кількість консолідованих демократій зменшилося до шести, напівконсолідованих – до чотирьох, а кількість гібридних режимів зросла до семи. Особливо вражає ситуація в Угорщині, яка в посткомуністичний період була одним із демократичних лідерів. Після повернення до влади партії «ФІДЕС», яка здобула на парламентських виборах 2010 р. абсолютну кількість місць у законодавчому органі республіки (263 мандати з 386), і формування другого уряду Віктора Орбана почалися процеси згортання демократії, наступу на політичні права та громадянські свободи, посилення урядового контролю за ЗМІ й освітою. Результатом стало швидке падіння рейтингу демократизації країни. 2015 р. Угорщина погіршила характеристику свого політичного режиму з консолідованої демократії до напівконсолідованої, а з 2020 р. її режим характеризують як гібридний. Погіршила якість свого режиму з консолідованої демократії до напівконсолідованої 2020 р. Польща, ще один лідер демократизації в 1990-ті рр. Із напівконолідованих демократій до гібридних режимів перейшли Албанія (2011 р.), Північна Македонія (2014 р.), а також Сербія та Чорногорія (обидві 2019 р.).

2. Посилення диференціації політичного розвитку окремих регіонів та країн. На відміну від країн, у яких якість демократії погіршилася, Румунія, Словенія, держави Балтії (Естонія, Латвія та Литва) зберегли свій статус консолідованих демократій. Молдова (2011 р.), Косово (2017 р.) та Вірменія (2022 р.) поліпшили свій статус із рівня напівконсолідованого авторитарного режиму до гібридного. Боснія і Герцеговина, Грузія та Україна зберігають гібридну якість своїх режимів в умовах боротьби демократичної й авторитарної тенденцій. Серед автократій погіршили свої режими з напівконсолідованого до консолідованого статусу Азербайджан і Таджикистан (2008 р.) та Киргизстан (2017 р.).

3. Зростання націоналізму. У багатьох країнах радикально-націоналістичні партії («Йоббік» в Угорщині, «Відродження» в Болгарії, ЛПР у Польщі, ПРМ у Румунії, СДП у Словенії, КНП в Естонії) пройшли

до парламентів або збільшили своє представництво там. Націоналістичні тенденції значно посилилися в Польщі після здобуття урядової влади партією «Право і Справедливість» 2015 р., хоча внаслідок виборів 2023 р. до влади повернулася ліберальна «Громадянська коаліція». Ще більшого розквіту націоналізм набув в Угорщині за другого уряду Орбана, а її зовнішній політиці став притаманним іредентизм.

4. Істотні зміни у відносинах з ЄС. У минулий період пріоритетним завданням більшості європейських посткомуністичних країн була євроінтеграція, оскільки це обіцяло їх включення до європейської зони вільної торгівлі та зумовлювало допомогу з боку ЄС у проведенні економічних реформ. Проте сьогодні в них підіймається хвиля євроскептицизму, пов'язана з падінням економіки ЄС унаслідок фінансово-економічної кризи 2008 р., що істотно зменшило можливість допомоги новим членам і кандидатам; із тиском щодо негайного виконання політичних і гуманітарних стандартів ЄС, без урахування специфіки ситуації та стану культури в окремих країнах; із певним ігнорування інтересів нових членів під час ухвалення рішень керівними структурами ЄС. Конфлікт між керівними структурами та новими членами ЄС підсилила міграційна криза, що виникла восени 2015 р. у зв'язку з рекордним припливом до Європи мігрантів із країн близького Сходу й Африки. Чехія, Угорщина, Польща та Словаччина різко виступили проти введення ЄС квот на прийом біженців та відмовилися приймати мігрантів. Тиск із боку ЄС щодо виконання квот викликав велике занепокоєння і в інших посткомуністичних країнах.

5. Посилення втручання Росії в політичний розвиток посткомуністичного простору. Із приходом до влади Путіна російська політика щодо країн колишнього комуністичного табору змінилася з консервативної на реваншистську, імперську [73]. Її глибинна мета полягає в інтеграції пострадянських держав до складу Росії та встановленні контролю за країнами ЦСЄ та ПСЄ. Задля реалізації цих планів Росія вдалася до прямої військової агресій проти Грузії (2008 р.) та України (2014 р.), намагаючись таким чином зупинити рух цих країн до ЄС і НАТО. Росія почала справжню інформаційну війну проти ліберально-демократичних урядів посткомуністичних держав, висуваючи їм стандартне звинувачення в корупції, підтримує там антизахідні сили та перманентно втручається у вибори. У січні 2022 р. заступник міністра

закордонних справ Росії Сергій Рябков, заявивши, що НАТО треба збирати манатки та вирушати на рубежі 1997 р., прямо озвучив російські претензії на відновлення поділу Європи часів «холодної війни». Повномасштабна війна, яку Росія 24 лютого 2022 р. почала проти України, засвідчила, що путінський режим задля реалізації своїх реваншистських цілей готовий загрожувати всьому сучасному світу новою світовою війною.

1.2. Етнічні, релігійні та цивілізаційні ідентичності в контексті міжнародних відносин

Політичні теорії XX ст. Більша частина політичної історії XX ст. пройшла під знаком ідеологічного протистояння ворогуючих політичних та ідеологічних систем соціалізму, фашизму, вільного світу і т.ін. Після розпаду Радянського Союзу 1991 р. настав кількарічний період ейфорії з приводу закінчення цих і всіх інших протистоянь. Американський дослідник Френсіс Фукуяма написав свою знамениту працю про кінець історії, згідно з якою тепер в усьому світі настане нарешті демократія, а демократичні держави уникнуть непотрібного протиборства, і відповідно історія у звичайному розумінні цього слова має закінчитися. Однак ця ейфорія досить швидко розвіялася – війни на території колишньої Югославії, у Чечні, Грузії, Арабська весна, російська анексія Криму, війна на Донбасі та велике вторгнення Росії в Україну 2022 р. не залишили каменю на камені від сподівань на мир і злагоду в міжнародних відносинах. На зміну ідеологічному протистоянню прийшли численні варіанти інших – національних, релігійних, цивілізаційних протистоянь.

Основні теорії міжнародних відносин набули сучасних форм переважно ще в часи «холодної війни»: реалісти проти ідеалістів, модерністи проти реалістів, транснаціоналісти проти реалістів і етатистів, а також ліберали та неоліберали проти марксистів і неомарксистів. А кількома десятиліттями раніше сформувались основні теорії та підходи геополітики: таласократія versus телурократія, атлантизм versus хартленд тощо. Теоретичні дискусії відразу знаходили застосування в практичній сфері й навпаки – практичні проблеми міжнародної політики вели до розроблення нових теорій та ідей. Наприклад, США у процесі політично-ідеологічного протистояння

Радянському Союзу та країнам Варшавського блоку «простягає руку дружби» комуністичному Китаю, щоб відірвати останній від союзу з іншими соціалістичними державами. Тобто з одного боку – ідеологія та ідеалістичний лібералізм, а з іншого – геополітика та realpolitik. З усім цим, як здавалося, було закінчено на початку 90-х рр. XX ст., хоча й ненадовго.

Власне, якщо абстрагуватися від деталей зазначених дискусій, то в онтологічному аспекті питання можна поставити так: що все ж таки є первинним у міжнародній політиці – цінності чи інтереси (ідеальне чи матеріальне[1]); а що переважає в епістемологічному – раціональне розуміння та планування чи суто ірраціональні аспекти релігійного та культурного характеру [56].

Що стосується останнього, то принаймні в практичній сфері як теоретики, так і практики міжнародної політики намагаються дотримуватися принципів раціональності і в аспекті ціннісних орієнтацій, і в аспекті realpolitik, намагаючись витіснити й затаврувати як варварське та відстале все, що в ці принципи не вкладається.

Однак, як стало цілком очевидним із подій давньої та недавньої історії, ірраціональні чинники регулярно виходять на перший план і стають визначальними для розвитку тих чи інших подій та процесів, порушуючи загальну логіку історичних процесів. «Маркс не стверджував, нібито дії окремої особистості завжди мають під собою економічне підґрунтя …, – писали свого часу американські дослідники Вілл і Аріель Дюрант. – Утім він, імовірно, недооцінював вплив на поведінку мас неекономічних чинників, а саме: релігійного жару …; азарту націоналізму …; стихійного гніву натовпу … У таких випадках лідери, зазвичай неявні, можуть керуватися економічними мотивами, однак результат значною мірою обумовлений пристрастями мас» [36, с. 78].

Людина є істотою колективною, а одним із її базових інстинктів є прагнення поєднання, ототожнення себе з іншими людьми, із людьми, яких людина сприймає як своїх. Отже, очевидно, що саме воно, тобто відчуття ідентичності лежить в основі зазначених «релігійного жару; азарту націоналізму; стихійного гніву натовпу». Відповідно, розуміння міжнародних відносин є неможливим без розуміння питання різних форм ідентичності – національної, цивілізаційної, релігійної тощо.

---

[1] Як вияв основного питання філософії в розумінні Маркса чи Шеллінга.

[2] Гостроту цієї боротьби на заході було зумовлено тим, що такі сильні германські племена, як готи та лангобарди, засновники королівств на території Італії та Іспанії, прийняли християнство

Культурно-філософські парадигми та релігійні ідентичності. Релігійна ідентичність спирається на релігійні уявлення індивідуума. Що таке релігія? Є багато різних визначень і підходів, і, залежно від того, які з них ми використовуємо, є різні варіанти того, що вважати і що не вважати релігією – марксизм, даосизм, конфуціанство тощо. Якщо, за Дюркгаймом, визначити релігію як форму соціального життя, підпорядковану формалізованим ритуалам, то і радянський марксизм, і конфуціанство можна вважати релігіями. Хоча релігіями їх зазвичай не вважають. Більш поширене визначення випливає з етимології самого слова (лат. religio – зв'язок) і визначає релігію як систему зв'язку між двома світами чи рівнями реальності – звичайним і трансцендентним, Божественним. Що стосується останнього, то це сфера так званої містики, тобто підходу, згідно з яким існує щось потойбічне, що неможливо пояснити словами. Термін «містика», уведений у західний дискурс Псевдо-Діонісієм, походить від містерій чи таємних обрядів, учасникам яких суворо забороняли розповідати про їхній зміст. Грецьке «містикос» означає «таємничий». У християнстві таємничість містики пов'язують із неспроможністю людського розуму осягнути Бога і Божественні істини; у буддизмі, даосизмі, суфізмі – із неможливістю виразити у словах відповідні аспекти досвіду. Тобто суть містичного полягає в тому, що його можливо пережити через безпосередній досвід, але неможливо пояснити тим, хто такого досвіду не мав. Дао, про яке можна сказати вголос, не є справжнім дао, як стверджує даоська філософія. Цей рівень можна пережити в безпосередньому досвіді, якого досягають за допомогою спеціальних технік йоги, медитації, молитви; досягають самостійно і зазвичай наодинці із самим собою, а отже він не має нічого спільного із соціальним та політичним життям, ідентичностями тощо. Однак унаслідок сили та глибини зазначений досвід може чинити надзвичайно потужний вплив на багатьох людей, які хоча б частково дотичні до нього. Це може стати основою викристалізовування відповідних ідентичностей. Дотичність можна створювати й підтримувати також непрямими способами – через певні ритуалізовані дії та породжувану ними віру. Звідси ще одне визначення релігії: релігія як форма соціального життя, підпорядкована ритуалізованим діям. Деякі релігієзнавці виділяють релігії досвіду (буддизм, даосизм) та релігії віри (християнство, іслам). Саме ці останні демонструють здатність формувати потужні ідентичності надетнічного та наднаціонального масштабу.

Дві найпоширеніші світові релігії – християнство та іслам, чия загальна кількість послідовників становить до половини сучасного людства, беруть свій початок у юдаїзмі і разом із ним є так званими авраамічними релігіями. Незважаючи на всі відмінності, ці релігії поділяють спільну світоглядно-метафізичну основу, яка виходить із принципів монотеїзму, фідеїзму, креаціонізму й авторитету Священного писання, а також певної спільної міфологічної основи, поданої в цьому писанні.

Відмінності є переважно у сфері соціально-політичних аспектів. Паралелі та відмінності наведено в табл. 1.11.

Таблиця 1.11

Порівняльні характеристики юдаїзму, християнства та ісламу

Релігія	Бог	Святе писання	Пророки	Організація
Юдаїзм	Яхве (Ієгова). У домонотеїстичні часи Бог Отець, Бог Дух (Шехіна, Руха, його дружина), Бог Син	Біблія – Старий заповіт (Тора, Танах)	Авраам, Моїсей, Ісаак, Йона, Єремія, Даніїл та ін. У майбутньому прийде Месія	Левіти-жреці, храм, рабини, Талмуд (закон)
Християнство	Один у трьох лицях: Бог Отець, Бог Син, Бог Дух Святий (трійця)	Біблія – Старий і Новий заповіти	Авраам, Моїсей, Ісаак, Йона, Єремія, Даніїл та інші, Іоан Хреститель; Ісус Христос – Бог Син, боголюдина	Церква – тіло Христове (священники як посередники, у протестантизмі священник є лише спеціалістом). Монахи і монастирі
Іслам	Аллах (Бог)	Коран	Адам, Ібрагім (Авраам), Муса (Моїсей), Ісса (Ісус) та Мухаммед – печать пророків	Мусульмани є рівними перед лицем Аллаха (немає церкви, у деяких шиїтських варіантах є подоба церковної організації)

Юдаїзм (на сьогодні національна релігія євреїв) історично є прозелітичною релігією так само, як християнство та іслам. Однак у ході історичного розвитку його було маргіналізовано, у результаті чого виник досить тісний зв'язок між етнічною та релігійною ідентичностями у формі «єврей = юдей».

Християнство, прийняте за офіційну релігію в Римській імперії на початку IV ст., поступово поширювалося, утворюючи зв'язок з імперською ідентичністю, і досить довго зберігало свою єдність. Ця єдність спиралася на п'ять центрів: Константинополь, Александрію, Антіохію, Єрусалим та Рим (так звана пентархія, або влада п'яти патріархів). Перші чотири знаходилися в межах Східної імперії, де церква була де-факто підпорядкованою державі, а імператора вважали катехоном, захисником християн. Римський же центр із V ст. опиняється поза межами імперії й розвивається в інших умовах, що закладає основу для подальшого розколу на католицтво та православ'я.

Уважають, що розділення церкви на католицьку та православну відбулося 1054 р. Однак це була радше локальна сварка між посланцем із Риму кардиналом Гумбертом і константинопольським патріархом Михайлом Керуларієм, а реальний розкол слід пов'язувати з пограбуванням Константинополя хрестоносцями 1204 р.

Західна, тобто католицька церква, із V ст. розвивалася як церква незалежна, що дозволяло їй (і дозволяє донині) зберігати єдність, оскільки правителі, які приймали західну версію християнства, входили в підпорядкування Богу та його представнику на Землі, а не якійсь іншій державі. Правителі, які приймали східну, православну версію християнства, де-юре ставали васалами імператора в Константинополі. Звідси їхні намагання унезалежнити православну церкву на своїй території, унаслідок чого виникають автокефальні чи автономні православні церкви. Отже, православ'я складається з низки автономних (автокефальних) церков, із яких загальновизнаними на сьогодні є такі православні церкви: Константинопольська, Єрусалимська, Олександрійська, Антіохійська (найдавніші й найавторитетніші), а також національні Російська, Румунська, Елладська (Грецька), Кіпрська, Болгарська, Сербська, Грузинська, Албанська, Польська, Американська (визнана не всіма), Чехословацька, Українська (визнана 2019 р.).

Розділення православної церкви на національні церкви не утворює нових релігійно-конфесійних ідентичностей, але є підтвердженням уже наявних політико-етнічних. Релігійно-конфесійні ідентичності в християнстві – це православна та католицька. До них можна додати ще третю – протестантську, яка однак не є так яскраво вираженою, хоча свого часу відігравала дуже значну роль у політиці, призводячи до релігійних війн між католиками та протестантами [35].

Головний поділ в ісламі – поділ на сунітів і шиїтів – стався ще в перші десятиліття мусульманської цивілізації й пов'язаний із четвертим халіфом Алі (був племінником і зятем пророка). Перші три халіфи – Абу-Бакр, Омар і Осман. Останнього було вбито, і після його смерті халіфом став Алі. Алі відрізнявся скромністю і навіть просив називати себе не халіфом, а просто імамом (тим, хто стоїть попереду). Чутки постійно звинувачували Алі в причетності до цього вбивства, і тому проти нього виникла сильна опозиція на чолі з Муавією, який пізніше став п'ятим халіфом і заснував династію Омейядів. У результаті боротьби Алі зрештою вбили. Після його смерті його сини також намагалися здобути владу. Молодший із них, Хусейн, спробував досягти влади за допомогою зброї, але його загін було оточено біля містечка Кербела (сучасний Ірак), і в бою Хусейна вбили. Один із його синів залишився в живих, і прихильники партії Алі – Хусейна вважають його наступним імамом. У такий спосіб в умовах влади халіфів із династії Омейядів почалася ціла династія імамів (які перебували під прискіпливим наглядом правлячої влади), останній із них, 8-й, за іншою версією 14-й, таємниче зник. Представники шиї (партії Алі – Хусейна) не хочуть вірити в його загибель і вважають, що він десь переховується і колись з'явиться в ролі спасителя – магді.

Більшість мусульман – суніти (до 90 %), меншість – шиїти. Однак у деяких країнах (Іран, Ірак, Ємен) шиїти становлять більшість. Шиїзм не є єдиним напрямом, а складається з багатьох груп і сект [362].

Суну – збірку оповідей про життя, подвиги та повчання пророка Мухаммеда – укладено за часів правління перших трьох халіфів, які були незаконними з погляду шиїтів. Це є причиною, чому шиїти не визнають Суну й на противагу їй мають свої власні перекази аналогічного змісту.

Мусульмани-суніти вважають себе єдиним напрямом, хоча й поділяються за підходами до тлумачення шаріату (системи мусульманського права та етики). Сунітський шаріат представлено чотирма

загальновизнаними школами: ханафіти (засновник Абу Ханіфа, помер 767 р.; поширена в Західній Азії, крім Саудівської Аравії, в Індії, Нижньому Єгипті); малікіти (засновник Малік ібн Анас, помер 795 р.; Північна та Західна Африка, Верхній Єгипет); шафіїти (засновник Мухаммад аш-Шафії, помер 820 р.; Нижній Єгипет, Сирія, Індія, Індонезія); ханбаліти (засновник Ахмад ібн Ханбал, помер 855 р.; до ханбалітів належать ваххабіти).

Уже в I ст. мусульманської ери (VII ст. н. е.) починається салафітський рух (араб. السلفيون- – предки), рух за повернення до первинних – простих і невибагливих форм раннього ісламу. Однак більшість інших мусульман ставилися до нього з підозрою, уважаючи його єретичним. Визнання вдалося досягти лише ханбалітам. Ханбалізм був малопоширеним до XVIII ст., поки не набув поширення на території Аравійського півострову (у Неджді) зусиллями харизматичного проповідника Мухаммада ібн Абд Аль-Ваххаба (1703 – 1792). Аль-Ваххаба підтримали правителі Неджду з династії Саудитів. У такий спосіб з'явився ваххабізм. У 40-ві рр. XVIII ст. під проводом Саудитів ваххабіти почали джихад проти «неправильних» мусульман. 1800 р. їм удалося навіть захопити Мекку, яку вони сплюндрували. Вигнали їх лише 1807 р. У XX ст. Саудити відновили свій рух за утвердження «справжнього ісламу» і встановили свій контроль над більшою частиною Аравійського півострова. У результаті виникла держава Саудівська Аравія, де офіційною ідеологією є ваххабізм. Саудівський уряд надає підтримку ваххабітським громадам по всьому світу.

Релігія, політика і філософія. Політика (слово походить від грец. «поліс» – місто-держава) – це управління чи мистецтво управління державою, у ширшому розумінні – управління будь-якими групами і масами людей. Містика і політика є поняттями прямо протилежними – чим більше одного, тим менше іншого і навпаки. Чому? Тому що досягнення містичного досвіду потребує зосередження й відкидання усього, що цьому зосередженню заважає, розсіюючи увагу на зовнішніх речах. Політика ж, політична діяльність, навпаки передбачають активне занурення у світ суто зовнішніх відносин. Звернімося до інтегрального підходу К. Вілбера, у якому запропоновано класифікацію аспектів реальності на індивідуальні – колективні, внутрішні – зовнішні (табл. 1.12):

Таблиця 1.12

Інтегральний підхід К. Вілбера

ВНУТРІШНЄ – ІНДИВІДУАЛЬНЕ (феноменологія, психоаналіз, містика)	ЗОВНІШНЄ – ІНДИВІДУАЛЬНЕ (природничі науки, емпіризм, сенсуалізм)
ВНУТРІШНЄ – КОЛЕКТИВНЕ (культурологія, герменевтика)	ЗОВНІШНЄ – КОЛЕКТИВНЕ (соціологія, політологія, економічні науки)

Джерело: [18, с. 101].

Наведена таблиця демонструє, що містика і політика мають принципово різну природу й належать до різних сфер реальності – внутрішнього – індивідуального (містика) та зовнішнього – колективного (політика).

Класична природнича картина світу (зовнішнє – індивідуальне) відкидає містику як таку, переважно зводячи її до фізіології. Система Вілбера пропонує більш об'ємну картину, у якій є місце не лише для суто об'єктивної, але також і для суб'єктивної сторони реальності. Зв'язок між сторонами відбувається через інтеріоризацію та екстеріоризацію, тобто, наприклад, містичний досвід є результатом об'єктивних процесів усередині мозку, а складні економічні відносини – формою вираження процесів трансформації матерії, енергії, людської дії. На відміну від природничого підходу сучасної сцієнтистської парадигми, Вілбер схиляється до того, щоб віддати перевагу внутрішньому – індивідуальному (зокрема містичному досвіду) [18]. Соліпсиським аргументом на користь цього є те, що ми не можемо вийти за межі нашої свідомості, і вся реальність для нас – це ті чи інші вияви нашої свідомості.

Отже, не може бути справжньої релігії без містичного досвіду, останній же можливо пережити, але неможливо адекватно виразити концептуально. Однак представники різних культур постійно намагалися це зробити, говорячи про свій досвід чи то за допомогою метафор, чи то апофатики, чи ще якимось способом, передаючи асоціації, які супроводжували досвід. У подальшому на цих асоціаціях розвивалися картини реальності тих чи інших культур. Надалі на основі цих картин люди розвивали життєві підходи та стратегії, зокрема ті, які відрізняють одні цивілізації від інших.

Картини реальності, будучи відрефлектованими, закладають основи культурно-філософських парадигм. Останні ми визначаємо як системи глобальних уявлень і установок, які сприймають як самоочевидні та самозрозумілі в межах відповідної культури [13, с. 80]. Філософія, на відміну від інших наук, які розвиваються в межах відповідних аксіом і постулатів, як відомо, претендує на те, щоб починати свій аналіз із самого початку, а також є, відповідно до парадигмальної теорії науки Т. Куна, принципово поліпарадигмальною. Або, інакше кажучи, у кожного філософа чи принаймні в кожної школи є своя власна парадигма. Разом із тим, як зазначали критики теорії Куна, одним із недоліків його теорії є те, що саме поняття парадигми подано в ній занадто розпливчасто: в одних випадках можна говорити про парадигми, що охоплюють ті чи інші наукові дисципліни загалом, в інших вони належать суто до окремих розділів усередині глобальних теорій. Щодо парадигм філософії пропонуємо дещо інший варіант. Згідно з ним потрібно розрізняти культуру і ментальність. Ментальність можна визначити як сукупність смислових кодів та мемів, свідомих і несвідомих. Культура в такому разі – це усвідомлена частина цієї сукупності, виражена в мистецтві, філософії, науці тощо. Те, що є і що не є самоочевидним (і з чого починається філософія), є різним у межах різних культур і ментальностей. Насправді філософія починається не із самого початку, а з тих речей, які сприймають як само собою зрозумілими та самоочевидними в тих чи інших культурних реаліях [13, с. 80].

Відповідно, ми вважаємо, що, якщо проаналізувати в такому контексті історію світової філософії, то можна виділити такі парадигми філософування: індійську, китайську, античну, авраамічну, сучасну або сцієнтистську [13, с. 80−81]. Парадигма індійської філософії виходить із індійських уявлень про реінкарнацію, сансару та звільнення з тенет сансари; авраамічна –− із монотеїзму, креаціонізму, авторитету Священного писання; сучасна сцієнтистська віддає пріоритет картині світу природничих наук [13, с. 80−84].

Індійська та китайська парадигми є основою уявлень і практик зазначених раніше індійської та китайської цивілізацій; антична й авраамічна – основою західної та мусульманської цивілізацій, а сцієнтистська стала основою для сучасної західної цивілізації, яку вона протягом XIX – XX ст. поширила на решту світу.

Для того щоб з'ясувати роль релігійних ідентичностей, слід проаналізувати логіку зазначених культурно-філософських парадигм в аспекті взаємозв'язку між містичним та політичним.

Якщо характеризувати китайську парадигму коротко, то її можна звести до двох головних моментів – світоглядного організмізму та принципово афористичного характеру. Організмізм означає, що Всесвіт сприймають як щось на зразок єдиного організму, кожна жива істота є свого роду органом усередині цього організму і, подібно органу всередині звичайного організму, має своє місце та функції – своє дао (шлях) [12]. Різні школи китайської філософії просто по-різному пояснюють цей шлях – дао. Наприклад, конфуціанство, будучи насамперед системою соціально-етичної філософії, подає дао як шлях людини в суспільстві. Суспільство є організмом, людина є органом цього організму, її обов'язок – дотримуватися свого дао. Обов'язок імператора – дотримуватися дао (шляху) імператора, обов'язок купця – дотримуватися дао купця, обов'язок селянина – дотримуватися шляху селянина. Конкретній людині це потрібно для того, щоб бути справжньою людиною, тобто реалізовувати своє «жень» (людяність, сутність людини). Благородна людина думає про обов'язок, підла – про вигоду. Для того щоб стати людиною, потрібне суспільство. У суспільстві є обов'язки та соціальні ролі, яких треба дотримуватися, щоб воно могло функціонувати. Так це тлумачать сучасні конфуціанці. У класичному конфуціанстві все дещо складніше. Людське суспільство є частиною світу взагалі. Світом управляє Небом чи безособове начало, щось на кшталт Бога. Небо посилає на землю благодать, провідником якої є імператор. Гармонія в суспільстві можлива лише за допомогою цієї благодаті. Імператор через своїх чиновників ретранслює її на решту суспільства. Головний обов'язок імператора – не управляти, а бути чистим провідником цієї благодаті. Якщо імператор відступає від шляху імператора, то Небо позбавляє його благодаті, і на Землі починаються негаразди. Тобто імператор, згідно з класичним конфуціанством, у відповіді за все – за посухи, неврожай, повені та ін. Для того щоб уникнути негараздів, імператор і його чиновники мають дотримуватися шляху моральних чеснот [333].

Даосизм – система, яка виникла із шаманських культів Південного Китаю, – подає дао як шлях людини у Всесвіті. Всесвіт є набагато більшим і ширшим за людське суспільство й загалом виходить за межі раціонального розуміння та репрезентації. Ідея законів природи, за допомогою якої раціоналізують Всесвіт у західній культурі, була абсолютно

чужою для традиційної китайської культури. Коли європейці в XIX ст. намагалися розповідати китайцям про досягнення західної науки, що вибудовується через систему законів природи, китайці знизували плечима і говорили, що європейці дурні, якщо говорять про якісь закони природи, коли кожній розважливій людині зрозуміло, що закони існують лише в людському суспільстві. У природі є тільки Всесвітнє Дао, яке є невимовним, нераціоналізованим, не має форми і є подібним до потоку води. «Дао, яке може бути виражене словами, не є постійним дао. Ім'я, що може бути назване, не є постійним ім'ям» – такими словами починається «Дао де цзін», Біблія даосизму [70]. Реальність – це потік Дао, у якому все переплетене, усе перетікає і немає нічого сталого. Численні притчі даоських філософів покликані проілюструвати це. Одного разу Чжуан-цзи наснилося, ніби він є метеликом, який весело змахує крильцями, перелітаючи з квітки на квітку, щиро радіючи й не усвідомлюючи того, що насправді він Чжуан-цзи. Прокинувшись, Чжуан-цзи протягом якогось часу не міг зрозуміти, хто він – Чжуан-цзи, якому наснилося, що він є метеликом, чи метелик, якому сниться, ніби він Чжуан-цзи.

Афористичний характер полягає в тому, що замість систематичного викладу та логічних аргументів афоризми й окремі оповідки, які западають у пам'ять, змушують зрештою самому доходити відповідних висновків [400].

Взаємозв'язок і взаємозумовленість цих двох ключових особливостей китайської філософії – організмізму й афористичного характеру – пояснює, наприклад, у своїх працях Франсуа Жюльєн. Головною причиною цих аспектів є кланова структура китайського суспільства. Китайська культура віддає пріоритет не індивіду чи окремій особистості, а клану чи групі. Більшість таких груп – це клани близьких і далеких родичів, об'єднаних спільними предками. Людина є насамперед членом групи-клану. Усі стосунки між людьми поділяють на внутрішні (або стосунки всередині своєї групи) та зовнішні, за межами своєї групи. Усередині групи слід підтримувати мир, злагоду, надавати взаємодопомогу і виявляти взаємну повагу. Засуджують усе, що може порушити мир і гармонію всередині групи. Франсуа Жюльєн показує, як усе це працює, через порівняння традиційної китайської та давньогрецької культур [400]. Остання, на противагу першій, не передбачає такого розділення, оскільки вона є культурою невеликого міста-держави чи поліса, у якому всі у всіх на виду, усі один одного знають, і в ній панує дух агону, тобто відкритого чесного змагання, зокрема й інтелектуального. І оскільки всі

в усіх на виду, то таке змагання потребує також відповідних підходів і методів, а саме логіки та риторики. Риторика, як мистецтво говорити красиво й цікаво, і логіка, як мистецтво говорити змістовно, щоб доходити правильних і переконливих висновків, були відзеркаленням інтелектуального агону в давньогрецькій культурі. Нічого подібного не було в культурі китайській з її закритими кланами [400].

Свого часу китайський філософ та історик філософії Фен Юлань розповідав, що коли на початку XX ст. в Китаї почали відкривати університети західного типу й викладати в них серед іншого західну філософію, китайським студентам здавалося, що її вершиною була проста формальна логіка Арістотеля (оскільки до того нічого подібного в Китаї просто не існувало) [333]. Замість логіки великого поширення в Китаї набули так звані стратагеми, мистецтво стратегії досягнення мети щонайменшими зусиллями. Якщо ж ідеться про досягнення чогось усередині своєї групи, то це буде стратегія досягнення мети без порушення миру і злагоди. Відкриті суперечки, що втілювали грецький дух агону, при цьому різко засуджували, адже вони, на думку китайців, лише завдають образ і порушують злагоду всередині групи. Жодна логіка насправді нікого ні в чому не переконує. Щоб когось у чомусь переконати, слід використовувати непрямі стратагеми. Афористична структура китайських філософських текстів покликана саме до цього. Замість послідовного логічного викладу й аргументації, які ми знаходимо в давньогрецьких текстах, збірки окремих афоризмів і притч − у текстах китайських. Головне завдання афоризмів і притч – породити сім'я відповідної ідеї в душі, щоб у подальшому читач сам дійшов відповідних висновків [400]. Тобто все відбувається само собою поза межами раціональних репрезентацій.

Такий підхід, як зазначає Франсуа Жюльєн, поширювали не лише на філософію, але також на написання історії чи навіть на військову справу. Якщо грецька військова наука передбачала, що воїни сходилися в чистому полі фаланга на фалангу і далі змагались у відкритому бою, то китайська, зокрема знаменитий давньокитайський трактат «Сунь-цзи», говорить про те, що мистецтво війни – це мистецтво обману. Справжня перемога – це перемога, досягнута без бою, коли деморалізована армія супротивника розбіглася сама ще до прямого зіткнення [400]. Відповідно, у написанні історичних хронік важливо не лише те, що написано – докладні описи з перерахуванням усіх деталей та нюансів, але й те,

що було пропущено, про що промовчали. Мистецтво писання й читання – це також мистецтво писання й читання між рядками [400]. Аналогічні моменти можна знайти в китайському мистецтві – поезії, живопису. Справжній твір мистецтва, згідно з традиційними китайськими канонами, має містити й те, чого безпосередньо в ньому немає, натяк на невимовне Дао. Конкретні технічні прийоми (наявність порожнечі, контрапозиція, розмитість тощо) покликані його передати.

Давньокитайську політичну науку асоціюють насамперед із школою легістів, представники якої, починаючи ще з IV – III ст. до н.е., розробляли теорії ефективного управління державою. Власне всі їхні напрацювання стосуються суто практичних питань, репрезентуючи практичні ноу-хау зі сфери політичного управління, і не містять жодної метафізики. Однак пізніше деякі представники як легізму, так і даосизму чи конфуціанства робили спроби поєднати теорію цих ноу-хау з елементами даоської чи конфуціанської філософії. Наприклад, пропонували ідею про те, що ефективний правитель має або виражати волю Неба, або дотримуватися даоського шляху, в усьому уподібнюючись мужам дао, уникаючи надмірного зближення з тими чи іншими угрупованнями та підтримуючи суперництво між ними. Але в будь-якому разі основа лежить у сфері ірраціонального та невимовного (Дао, Неба), головним репрезентантом якого має бути правитель. Усе інше – суто практичні техніки. Тобто спочатку містика, а потім політика.

Зовсім інакше все відбувалося в Давній Греції. Відкритість і дух агону завжди потребували ясної й очевидної аргументації в різних сферах. Звідси послідовно-логічний характер майже всіх творів давньогрецької філософії чи інших наук. Досить важко визначити, якою була антична парадигма філософування, оскільки все, що залишилося від неї на сьогодні, – це тексти, які інколи можна інтерпретувати діаметрально протилежним чином. Більшість цих текстів так чи інакше пов’язана з платонівською лінією античного філософування. Чи є це випадковим і, відповідно, якби до нас дійшли тексти якоїсь зовсім іншої школи, то картина античної філософії була би зовсім іншою, а чи можливо, що тексти цієї лінії найкраще збереглися тому, що саме вона ввібрала в себе основні й найкращі здобутки всіх інших шкіл, залишається невідомим.

Деякі із сучасних істориків та інтерпретаторів виділяють суто політичний аспект платонівської філософії, адже Платон планував змінити грецький світ через систему філософської підготовки молодих людей, які

в подальшому будуть управляти державами. Інші дослідники, серед яких слід виділити французького філософа П'єра Адо, указують на те, що антична філософія була передусім духовною практикою (чим вона відрізнялася від софістики), мета якої – досягнення щастя у ворожому людині світі [2]. Різні школи пропонували для цього різні методи. Якщо античну парадигму зорієнтовано на пошуки щастя (сама філософія є не просто інтелектуальною дисципліною, а способом жити [див. 2]), то головною наукою (основним розділом філософії) є етика (тобто роз'яснення способу життя, потрібного для досягнення щастя). Фізика – це не наука про об'єктивну дійсність, а обґрунтування етики (чому саме так, а не інакше), а логіка (зокрема епістемологія) – обґрунтування фізики (звідки ми це знаємо). Математику, наприклад, розглядали як спосіб очищення душі [11, с. 104−111]. Показовим щодо цього є один із найбільш популярних діалогів Платона – діалог «Держава». Починається діалог тим, що декілька приятелів збираються для того, щоб розв'язати питання про те, що таке щастя. У ході дискусії вони доходять висновку, що щастя – це стан душі, а для його досягнення потрібні певні умови, зокрема політичні. Далі тема набуває розвитку, постають нові й нові питання – метафізичні, антропологічні, етичні, містичні. Закінчується діалог теорією перевтілень душі [96]. Діалог «Держава» цікавий насамперед тим, що він подає цілісну систему поглядів, майже всі філософські питання, відомі грецькій філософії.

Політика в давньогрецькій філософії завжди є складником ширшого кола проблем і питань, які утворюють (у більшості шкіл) послідовну логічну систему. Містику так само включають у таку систему, і її так само намагаються подати логічно. Наприклад, греки визнавали наявність невимовного, яке належало до сфери містерій, але при цьому вони намагалися навіть його, тією мірою, якою це можливо, репрезентувати логічно. Тобто, на відміну від китайської філософії, у греків на перше місце ставили логічну аргументацію, якої грецькі філософи дотримувалися доти, доки це було можливо. Містика з'являється лише наприкінці філософського дискурсу, а не на його початку. Політичні ж питання передують містичній метафізиці.

Якщо полісна культура Давньої Греції з її духом агону потребувала логіки і риторики як способів відкритого інтелектуального змагання, то це вело до переважно раціонального типу репрезентації як містичного, так і політичного, які могли бути як пов'язаними, так і не пов'язаними

системою логічної аргументації. Тобто політичне взагалі є незалежним від власне містичного. У китайській же філософії з її організмізмом, афористичним характером і стратагемами, які були способами екстеріоризації закритого кланового характеру традиційного китайського суспільства, усе, і політика теж, зводилося до якоїсь невимовної таїни – чи то Дао, чи Неба, що детермінує весь подальший дискурс, роблячи його переважно ірраціональним.

Система Вілбера стає можливою лише внаслідок довгих рефлексій усередині спочатку авраамічної (християнської), пізніше – сцієнтистської парадигм. Ані антична, ані класична китайська парадигми такої диференціації не передбачали. У них усе набагато простіше і прямолінійніше. Авраамічна парадигма охоплює як західну, так і східну, мусульманську цивілізацію. Світогляд авраамічних релігій спирається на принципи монотеїзму та креаціонізму, деталі яких викладено у відповідних священних писаннях. Останні є істинами в останній інстанції, кожне слово в них – це істина, обов'язкова до прийняття. У ці істини треба вірити, а безпосередній містичний досвід є другорядним і необов'язковим. Віру нав'язували згори, політично. Майже всі глобальні теологічні й метафізичні розходження між християнством та ісламом чи між окремими конфесіями всередині християнства й ісламу зумовлено певними політичними та історичними розходженнями.

Базову розбіжність між західним (католицьким) та східним (православним) християнством спричинено відмінністю політичних умов у західній і східній частинах колись єдиної Римської імперії: дуалізмом світської та духовної влади на заході й підпорядкованістю церкви імператорові на сході (імператор був катехоном – захисником християн). А головну теологічну розбіжність, принцип filioque (філіокве) в католицтві (згідно з яким Святий Дух походить і від Бога Сина), було зумовлено потребою боротьби проти аріанської єресі в VI – VIII ст.[2].

Іслам, на відміну від християнства, не передбачає інституалізованого духовенства чи церкви[3]. Таку особливість ісламу зумовлено тим, що засновник ісламу пророк Мухаммед сам був на вершині суспільної ієрархії, ставши одночасно політичним і духовним лідером мусульманської громади, а в подальшому його приклад наслідували

[2] Гостроту цієї боротьби на заході було зумовлено тим, що такі сильні германські племена, як готи та лангобарди, засновники королівств на території Італії та Іспанії, прийняли християнство саме у формі аріанства.

[3] Принаймні сунітський іслам.

також його наступники халіфи. Християнство ж, на відміну від ісламу, протягом кількох століть розвивалося як підпільна й переслідувана секта, яка виробляла основи своєї організації, окремої від системи політичної влади.

Усі зазначені розбіжності, обґрунтовані посиланнями на священні писання, писання авторитетів тощо, були обов'язковими до прийняття. Звідси дві цілком окремі цивілізаційні ідентичності – християнська та мусульманська, які досі перебувають у стані латентного чи навіть відкритого протиборства, незважаючи на спільну метафізичну основу. Антитезою цього протиборства може бути індійська цивілізація з її культурно-філософською парадигмою та індуїзмом як загальною основою національної та цивілізаційної ідентичності. Індуїзм, на відміну від християнства та ісламу, ніколи не передбачав спільної системи міфологічних чи навіть метафізичних уявлень – деякі версії індуїзму взагалі можуть відрізнятися від інших навіть більше, аніж відрізняються між собою християнство та іслам. Однак усі вони так чи інакше визнавали кастову систему. У подальшому, починаючи з X ст., майже вся Індія потрапляє під політичний контроль мусульман, а з XVII – XIX ст. – країн Заходу. Унаслідок цього в Індії релігійні та політичні процеси відбувалися без таких тісних взаємозв'язку та взаємозумовленості, як у християнській та мусульманській цивілізаціях.

Нарешті, якщо ми розглянемо сучасні політичні теорії, то всі вони розвиваються в межах сцієнтистської культурно-філософської парадигми, зорієнтованої на науку та раціональне бачення світу. Проте сцієнтистська парадигма веде до розщеплення свідомості на раціонально-сцієнтистську та ірраціонально-художню складові частини. У результаті, з одного боку, ми маємо прагнення до раціонального осмислення та розв'язання всіх політичних та соціальних проблем, зокрема проблем міжнародних відносин, з іншого – ірраціональне протиборство різноманітних ідентичностей.

Національні ідентичності народів колишньої Югославії й арабських країн. Очевидно, що основним суб'єктом міжнародних відносин є держава. Держави можуть бути мононаціональними, полі- чи багатонаціональними. Формально майже всі держави є багатонаціональними, однак більшість держав сучасних Європи й Азії можна вважати національними в тому розумінні, що їх утворено навколо однієї певної нації, яка становить більшість у певній державі й демонструє тенденцію

до асиміляції інших націй, які проживають у цій державі. Багато хто із сучасних дослідників уважає, що нації з'являються лише в новий час і остаточно виходять на перший план лише в XIX ст., столітті націоналізму. Ми тут не будемо аналізувати питання про те, чи існували нації або якісь їхні прототипи раніше, зазначимо лише, що держави до нового часу були суто становими, тобто соціальна відстань та культурні відмінності між французьким рицарем і французьким селянином були багатократно більшими, ніж між французьким та німецьким рицарями. Часто селянин та рицар навіть розмовляли різними мовами. Спільної національної культури, культури як сукупності смислових кодів, спільних для всіх станів, просто не було. Відповідно, не могло існувати спільної національної ідентичності.

Ситуація остаточно змінюється лише в XIX ст., результатом чого стає поява національних держав у сучасному розумінні слова. Нації, починаючи з першої половини XIX ст., пов'язують або з мовою (німецька модель), або з державою (французько-британська модель) [114, с. 50−55]. Зазначені моделі не суперечать одна одній, оскільки, якщо є спільнота людей, об'єднаних мовою, то вона зазвичай намагається досягти також політичного об'єднання у власній державі; і навпаки, якщо є держава, яку її громадяни визнають своєю, то всередині неї відбувається уніфікація, зокрема мовна. Ми однак уважаємо, що ключовим в обох моделях є питання ідентичності: якщо є досить велика група людей, які поділяють спільну ідентичність, то вони, ці люди, намагаються досягти також єдності мовної та політичної. Наша головна теза полягає в тому, що нація – це міф нації. Або, якщо конкретніше, нація – це спільнота людей, об'єднаних насамперед навколо спільної ідентичності, в основі якої лежить певний національний міф.

Під міфом розуміють, за Куртом Хюбнером, оповідь, яка передує емпіричному досвіду, спирається на асоціації й афекти та виконує смислозадавальну функцію [378]. Тобто питання не про те, відповідає чи не відповідає оповідь реальності, а про те, що саму реальність сприймають крізь призму первинної оповіді, зокрема відповідь на запитання, хто я є, дають крізь призму міфу тієї чи іншої ідентичності. Для того щоб обґрунтувати цю тезу, пропонуємо розглянути два не зовсім типові випадки, а саме південних слов'ян – сербів, хорватів, босняків, чорногорців – і арабів; зокрема проаналізувати, як серед них співвідносяться ідентичність, мова та політика.

У сучасному світі арабами називають представників тих народів, які розмовляють арабською мовою. Раніше, у часи раннього середньовіччя, араби – це мешканці аравійського півострова. Початково арабська мова – це мова цих останніх. Після арабських завоювань VII – VIII ст. вона поширюється як офіційна мова першого халіфату і зрештою витісняє інші мови Північної Африки та Близького Сходу. Отже, сучасні араби – це переважно нащадки тих, хто був підкорений арабами і перейшов на арабську мову. Головним нормативом арабської мови стає ще в VII ст. й досі залишається так звана класична арабська мова, яка є мовою Корану. Зрозуміло, що більш ніж за тисячу років ця мова не могла не змінитися. Виникли численні діалекти арабської мови, якими в повсякденному житті розмовляють араби [163]. Ці діалекти можуть досить сильно відрізнятися один від одного та від класичної арабської мови лексикою, певними фонетичними і граматичними особливостями тощо. Наприклад, марокканський діалект (мова) дарижа відрізняється від класичної та літературної арабської мови десь так, як відрізняються польська та російська мови. Загалом ступінь зрозумілості окремих діалектів між собою корелюється з географічною відстанню між ними. На діалектах араби говорять у повсякденному житті, а в ролі писемної та офіційної мови використовують арабську літературну мову, найближчу до арабської класичної мови. Її відмінність від останньої полягає, по-перше, у наявності слів і термінів, яких просто не було в часи пророка Мухаммеда (наприклад, комп'ютер – كمبيوتر кумбійутар), а по-друге, в опусканні більшої частини закінчень іменників у називному та родовому відмінках, що на письмі майже не позначають[4] [163]. Де-факто літературна арабська мова є суто модернізованим варіантом класичної. Обидві не є рідними, але їх вивчають у школі.

Сучасна західна цивілізація передбачає розподіл своїх носіїв на нації, мусульманська цивілізація такий поділ заперечує. Але чи є ця відмінність такою вже істотною? Середньовічна церква так само заперечувала поділ християн на окремі нації, а в сучасному мусульманському світі нації існують так само, як і в західному, незважаючи на всі заперечення. Це питання ідентичності, тобто того, із якою спільнотою, із якими іншими людьми можна ототожнити себе як зі своїми. Ідентичності бувають різні: національні, релігійні, родо-племінні, цивілізаційні, навіть класові.

[4] Унаслідок того, що короткі голосні в арабській мові або зовсім не позначають, або позначають за допомогою діакритичних знаків у навчальних текстах і Корані.

У стародавньому світі основними були родо-племінні ідентичності, ідентичність релігійна зазвичай повністю збігалася з племінною, оскільки кожне плем'я мало своїх богів-покровителів. Поява держав привела до заміни таких ідентичностей іншими, а саме ідентичностями державними та релігійними. Для того щоб забезпечити державну єдність, потрібна певна ідеологія. У домодерному світі таку роль переважно виконує релігія. Так з'являються надплеменні, а пізніше наднаціональні та світові релігії – християнство, іслам, буддизм тощо. Це можна чітко простежити на прикладі арабів-бедуїнів Аравійського півострова, об'єднаних Мухаммедом саме навколо нової релігії. Власне навколо таких релігій нерідко виникають об'єднання цивілізаційні. Як було зазначено раніше, цивілізацію можна визначити як наднаціональну, наддержавну єдність, якій притаманні свої цивілізаційна ідентичність (відмінна від етнічної чи національної, щодо якої остання є певною наднаціональною ідентичністю); технології (у широкому розумінні слова, насамперед гуманітарні та соціальні технології, які й відрізняють одну цивілізацію від іншої); ресурси, необхідні для реалізації цих технологій (ресурси в широкому розумінні цього слова, передусім людські ресурси) [13]. У цьому аспекті в сучасному світі, зокрема, можна говорити про наявність чотирьох повноцінних цивілізацій: західної, мусульманської, індійської та китайської. Очевидно, що перші три об'єднані навколо відповідних релігій, із Китаєм дещо складніше, але це інша тема.

Отже, якщо нація визначається насамперед національною ідентичністю, основою якої є відповідні міфи або оповіді афективного типу, які породжують і підпирають ідентичність, то цивілізація передбачає також відповідні стратегії дії. Перше, нація, не суперечить другому, цивілізації, прикладом чого може бути Китай як нація-цивілізація.

Мусульманська цивілізація в ролі своєї провідної життєвої стратегії та технології передбачає шаріат або шлях мусульманина у світі, мусульманський спосіб життя, пропонований ісламом як релігією. Араби Аравійського півострова, об'єднані навколо ісламу й шаріату, завойовують широкі простори Азії та Південного Середземномор'я, перетворюючи ці території на колиску мусульманської цивілізації. Тобто з'являється широка цивілізаційна ідентичність, у межах якої багато народів переходять зрештою також і на арабську мову. У результаті в часи середньовіччя в мусульманському світі були локальні (родо-племінні, общинні) ідентичності та ідентичність загальномусульманська.

Останню розділяють на арабську (тих, хто розмовляє арабською мовою) і неарабську (перську, тюркську тощо). Так арабська ідентичність стає свого роду ідентичністю національною. Але території, де розмовляють діалектами арабської мови, є занадто різними в культурному, географічному, історичному аспектах.

Перший халіфат проіснував як більш-менш єдина держава якихось сто п'ятдесят – двісті років. Пізніше, на початку XVI ст., більша частина арабських земель потрапляє до складу Османської імперії. Після Другої світової війни ці землі стають підмандатними територіями західних держав, які відносно довільно поділяють їх на держави, які ми бачимо на карті й сьогодні: Сирію, Ірак, Йорданію (Трансйорданію[5]), Єгипет, Алжир тощо. У цих державах починають формуватися нові нації, але їх формування (принаймні поки що) не може витіснити більш ранніх арабської та місцевих конфесійних ідентичностей. Серед цих держав є, наприклад, Саудівська Аравія, колискою якої був Неджд – віддалена гірська місцевість, правителі якої з династії Саудитів у XVIII ст. прийняли ваххабізм як офіційну доктрину і почали фактичний джихад проти мусульман-неваххабітів. Також є Єгипет, батьківщина давньої цивілізації та культури, який після арабського завоювання зрештою арабізувався. У Єгипті завжди сильною була місцева ідентичність. Країна однією з перших, ще в X ст., здобуває повну незалежність під владою Фатимідів; пізніше, у XIX ст., починає боротися й здобуває незалежність від Османської імперії. У XX ст. правителі Єгипту – королі, президенти Садат, Мубарак – неодноразово робили ставку саме на єгипетську ідентичність і націоналізм. Проте загальноарабська ідентичність у Єгипті досі залишається достатньо сильною внаслідок зв'язку з ідентичністю релігійною, загальномусульманською та пов'язаною з нею ідентичністю цивілізаційною [373].

Наведімо приклад Сирії, де сьогодні йде війна, як може видатися на перший погляд, між деспотичною, але світською владою, та релігійними екстремістами. Що насправді відбувається в Сирії? Сирія – країна, що знаходиться на перехресті багатьох шляхів і відрізняється великим географічним та культурно-етнічним різноманіттям. Араби-суніти становлять близько 65 % населення, араби-алавіти – від 10 до 12 %, християни різних конфесій і етнічних груп − близько 10 %, курди – 10 %, є також

[5] Назву було змінено на Йорданію після того, як саудити відібрали провінцію Хіджаз із містами Меккою та Мединою.

турки, друзи та представники інших етносів і релігійних груп. Населення є дуже різним у соціальному та економічному аспектах: міське, сільське населення, племена, клани, робітники, селяни-землероби, кочовики-скотарі, інтелігенція та ін. [684, с. 1−2].

Із 1512 р. до 1917 р. Сирія входила до складу Османської імперії, яка позиціонувала себе як халіфат, тобто багатокультурну державу всіх мусульман. Положення арабів у цьому халіфаті було досить амбівалентним: з одного боку, арабську мову визнавали священною мовою ісламу, з іншого, араби були одним із багатьох народів імперії, підпорядкованих правлячій турецькомовній верхівці. Із XIX ст. починаються процеси національного відродження арабів. Процеси супроводжувалися зростанням відчуття арабської єдності, ідентичності, інтересу до класичної арабської мови і культури.

Розпад Османської імперії однак не привів до появи спільної держави всіх арабів. Замість цього колишні провінції Османської імперії було перетворено на так звані підмандатні території Великої Британії та Франції. Сирія стала підмандатною територією Франції. Беручи до уваги культурно-конфесійне різноманіття Сирії, французи запропонували місцевим мешканцям розділити її на декілька окремих держав так, щоб кожна етноконфесійна група мала свою державу. Сирійці відмовилися, заявляючи, що вони є єдиним народом. Тоді французи виділили в окрему державу Ліван, де близько 75 % населення складали християни, залишивши решту у формі єдиної держави Сирія. Почуття єдності, в основі якого великою мірою лежало відчуття саме загальноарабської ідентичності, переважило внутрішні відмінності. Отже, протягом XX ст. в Сирії, як і в інших арабських країнах, переважала подвійна арабсько-місцева (загальноарабсько-сирійська) ідентичність. І першу, і другу сторони цієї ідентичності експлуатували політики. Наприклад, партія «Баас» («Відродження»), філії якої є в багатьох арабських державах, виступала за об’єднання всіх арабів у єдиній державі «від Марокко до Іраку, від Судану до Сирії» [684, с. 9]. 1958 р. сирійські лідери навіть добровільно поступилися першістю єгипетському президентові Насеру, зробивши Сирію частиною Об’єднаної Арабської Республіки (що складалася з Єгипту та Сирії). Конфедерація проіснувала недовго і врешті розпалася після поразки в арабсько-ізраїльській війні 1967 р. Після розпаду президент Сирії Хафез Асад почав будувати систему сирійського соціалізму

та розбудовувати суто сирійську ідентичність. І ця розбудова виявилася доволі успішною.

Нинішня революція в Сирії розпочиналася з мирних виступів сирійців проти зловживань влади та за демократію. Ці виступи було жорстоко придушено режимом президента Башара Асада. У відповідь на терор із боку урядових військ і спецслужб у різних містах Сирії починають організовувати загони самооборони. На початку, приблизно до 2013 р., як мирна, так і збройна боротьба проти режиму мала загальносирійський характер, її учасники підкреслювали відданість ідеям національної єдності та суто світський характер своєї боротьби. У боротьбі брали участь представники всіх етносів і конфесій Сирії, зокрема й алавіти – секта, із якою переважно пов'язують правлячий режим. Але режим зробив усе, щоб розбити цю єдність, організовуючи банди, які під видом революціонерів чи представників інших груп та конфесій улаштовували погроми як меншин, так і сунітської арабської більшості. Так режиму вдалося прив'язати більшу частину християн і алавітів до себе.

Наведений приклад свідчить про те, що в мусульманському світі відбуваються процеси, аналогічні тим, які колись відбувалися в західному світі, із відставанням на декілька століть. Зрештою за хіджрою в мусульман лише закінчується XIV ст.

Інший приклад – Ірак. Кордони цієї держави більш-менш збігаються з межами колишньої Шумерської цивілізації. Саме ці території, землю Месопотамії, було виділено англійцями в окремий домініон не без участі таких англійських діячів культури та громадсько-політичних діячів, як, наприклад, англійська письменниця й археолог Гертруда Маргарет Белл, які захоплювалися історією давніх цивілізацій Шумеру й Аккаду. На цих землях також містилися залишки Ктесифону, колишньої столиці перської імперії, Багдад, колишня столиця Абасидського халіфату, священні шиїтські міста Карбала, Наджаф, Самара. Власне, Лондон об'єднав в одній країні три провінції колишньої Османської імперії: Басру на Півдні, Мосул на Півночі та Багдад у центрі. Більша частина населення була мусульманами, серед яких переважали шиїти, тоді як правляча еліта, що залишилася від часів Османської імперії, була сунітською. Крім того, якщо більшість населення розмовляла арабською мовою, то на півночі проживали курди – неарабський народ. Англійці поставили на чолі новоствореної держави короля Фейсала, який представляв сунітську меншість і надавав привілеї саме сунітам. Переворот 1958 р. і вбивство

короля Фейсала не змінили розподілу сил у державі, політична система якої спиралася на владу сунітської меншості над шиїтською більшістю та курдами.

Диктатура Саддама Хусейна була логічним наслідком такої ситуації. Ірано-іракська війна, розпочата Хусейном, загострила всі наявні протиріччя. Хусейн намагався поліпшити ситуацію вторгненням і анексією Кувейту, але на заваді стали Сполучені Штати, які змусили його залишити Кувейт. У подальшому, після подій 11 вересня 2001 р. та проголошеної урядом Дж. Буша війни проти світового тероризму, війська США вдираються до Іраку в березні 2003 р. і протягом трьох тижнів захоплюють Багдад, де проголошують новий уряд Іраку. Усіх колишніх чиновників та функціонерів партії «Баас» було відсторонено від влади, що створило політичний вакуум. Американська політика дебаасифікації призвела до того, що тисячі компетентних адміністраторів та службовців було звільнено, розпущено іракську армію. Натомість було запроваджено систему «Мухасаса Таїфіа» (розподіл за релігійною ознакою), змодельовану за прикладом Лівану. У результаті в країні виник хаос. В Іраку починають домінувати шиїтські лідери, що викликає невдоволення з боку відсунутих від влади сунітів. Обидві сторони починають створювати власні бойові загони і в країні розпочинається громадянська війна [136, с. 155–186].

У цей час курди, які проживають на півночі Іраку і до цього неодноразово повставали проти Хусейна, фактично створюють державу на своїх територіях. Від прямого відділення та проголошення незалежності їх стримує лише загроза з боку Туреччини, яка погрожує в разі цього відразу ввести свої війська до Іракського Курдистану.

Сунітські радикали об’єднуються з колишніми агентами спецслужб та військовими армії Хусейна, і в такий спосіб постає Ісламська держава Іраку і Сирії (ISIS – Islamic State of Iraq and Syria), дії якої переходять також на територію Сирії. Розгром останньої не допоміг розв’язати проблеми. «Проблеми Іраку продовжують зростати: він регулярно потрапляє на перші місця в списках найбільш корумпованих країн світу… Насильство залишається вірогідною проблемою, а подвійна загроза етнічно-сектантського насилля й джихадизму далека від вирішення», – пише Крістофер Філліпс [136, с. 186].

Ще один приклад – Лівія, пустельна країна, за площею втричі більша за Францію, але з населенням десь удесятеро меншим (усього близько 7 млн осіб). Протягом останніх кількох десятиліть нею управляв

ексцентричний диктатор Муамар Каддафі, якому вдалося об'єднати під своєю жорсткою рукою три досить відмінні регіони: Триполітанію (навколо Триполі), Киренаїку із центром у Бенгазі та малозаселений Феццан. Завдяки нафті та близькості до Європи Каддафі вдалося побудувати країну з досить високим рівнем життя (порівняно із сусідніми), хоч і досить низьким порівняно з петрократіями Перської затоки. Арабська весна призвела до короткої громадянської війни, у ході якої Каддафі скинули та вбили, після чого в країні розпочався хаос. Справа в тому, що Каддафі сконцентрував усю владу у своїх руках, зруйнувавши ті слабкі загальнодержавні інститути, які було закладено за часів монархії короля Ідріса. У результаті країна де-факто розпалася на дві частини – Триполітанію та Киренаїку. Як зазначає Крістофер Філліпс, «одна з проблем Лівії на шляху до прогресу в тому, що чотири основні іноземні гравці – Росія, Туреччина, ОАЕ і Єгипет – отримують вигоду від статус-кво невирішеного конфлікту…» [136, с. 85].

На відміну від арабського світу, ідентичності в Європі були пов'язані з класами та націями, а не з релігією. Про країни Західної та Східної Європи написано дуже багато. Загальна тенденція зводиться до того, що в західній частині континенту переважає французько-британський, у східній − німецький підхід до розуміння нації. Однак є також нетиповий випадок Югославії та південних слов'ян.

Іще в першій половині XIX ст. сербські та хорватські філологи Вук Караджич і Людевіт Гай домовилися про розроблення спільної сербохорватської мови. Мова з такою офіційною назвою дійсно існувала в першій та другій Югославії. Ця мова передбачала дві версії – екавську та ієкавську, які офіційно визнавали рівноправними в усіх сферах, єдине обмеження полягало в тому, що їх не можна було змішувати. Відмінність між цими версіями в тому, що, наприклад, слово «ріка» в екавській буде «река/reka», а в ієкавській – «ријека/rijeka». Екавську версію було прийнято в Сербії, ієкавську – у Хорватії, Чорногорії, Боснії і Герцеговині. Однак при цьому вважати першу суто сербською, а другу хорватською не правильно, оскільки є досить багато сербів, які розмовляють ієкавською мовою, і хорватів, які розмовляють екавською. Сам Вук Караджич, фундатор сучасної сербської мови, говорив і писав ієкавською мовою. Є також третя, ікавська версія, якою «ріка» буде «рика/rika». Вона поширена в деяких районах Хорватії та Боснії і Герцеговини і ніде не визнана офіційною.

Така спільна сербохорватська мова охоплювала багато різних діалектів, за якими мешканці різних областей Югославії легко відрізняли один одного. Пізніше, уже після розпаду Югославії та кривавих війн між її колишніми республіками, цю мову було офіційно розділено на сербську, хорватську, пізніше – боснійську (босанську), а ще пізніше – чорногорську. Відмінності між сербською та хорватською почали офіційно оформлюватися ще в 60-ті рр. XX ст. і стосувалися переважно лексики. Хорватська мова, на відміну від сербської, наслідуючи традиції ще XIX ст., намагалася всіляко уникати запозичень із західних мов. Наприклад, якщо сербською буде «фудбал» або «историја», то хорватською відповідно «nogomet» і «povijest».

Слов'янські культурні діячі XIX ст. виступали за створення спільної південнослов'янської мови. Серед них був також урядовий цензор видань новогрецькою та слов'янськими мовами, словенський мовознавець і філолог Єрней Копітар, який активно співпрацював із Вуком Караджичем. Свою рідну словенську мову він однак усе ж уважав окремою мовою, яка і далі мала зберігати свою окремішність.

Сербська мова передбачала застосування як традиційної кирилічної, так і латинської абетки (обидві були повністю взаємозамінними); хорватська обмежувалася виключно латиницею. Якщо в Югославії ці відмінності вважали суто діалектичними, то після її розпаду Хорватія проголосила хорватську мову повністю окремою і самодостатньою. Провадили навіть політику з очищення хорватської мови від чужих елементів. Пізніше босняки так само проголошують уже свою мову окремою босанською мовою. Діалектичні нюанси було визначено нормою, найбільш помітні з них знову ж таки стосувалися лексики – діалектні слова турецького походження, тюркізми, стали нормою. Наприклад, якщо сербською та хорватською мовами «гроб/grob» (могила) і «гробље/groblje» (цвинтар), то босанською – «mezar» і «mezarije» відповідно. У чорногорців, які ще на початку XX ст. самі себе часто називали сербами (для прикладу, найславетніший чорногорський поет Петар Ньєгош постійно вживав слово «серби» як синонім до слова «чорногорці»), відчуття окремішності від сербів почало зростати лише після возз'єднання із сербами в одній державі [116, с. 40−80]. Після здобуття незалежності Чорногорія так само проголошує свою окрему чорногорську мову. Для того щоб чітко відділити її від інших варіантів, додали до абетки дві додаткові літери (із масовим уживанням яких досі

багато проблем). Щодо розмовної мови, то, наприклад, на чорногорських сайтах можна знайти багато випадків обговорення того, якою мовою говорить той чи інший чорногорський політик (у тому смислі, що важко визначити).

Отже, нині замість однієї спільної мови маємо чотири офіційно різні, але дуже схожі мови. Ставлення до визнання цих мов окремими досі залишається неоднозначним. Сербські філологи та історики схиляються до того, щоб уважати всі так звані штокавські діалекти сербською мовою. Хорватською ж, зазначають вони, можна визнати лише кайкавське та чакавське наріччя. Назви пов'язані з тим, що в штокавських діалектах «що» буде «што» та «шта», а в кайкавських і чакавських – «кај» та «ча» відповідно. Кайкавській діалект, або кайкавську мову, поширено в околицях Загреба: кажуть, що справжні хорвати розмовляють саме кайкавською мовою. Як було зазначено, кайкавська мова за багатьма параметрами ближча до словенської, ніж до хорватської штокавської. Чому ж тоді є таке розділення між Хорватією та Словенією?

Шляхи майбутніх хорватів та словенців розійшлися ще в X ст., коли землі Каринтії (Словенії) увійшли до складу тогочасної Священної Римської імперії германської нації, яка в подальшому трансформувалася в імперію Габсбургів, а землі Хорватії – до складу Угорського королівства. Об'єднання цих держав було персональним (тобто спільні правитель і правляча династія), а не адміністративним. Адміністративно імперія Габсбургів чи Австро-Угорщина після 1848 р. залишалася поділеною на австрійську та угорську частини, і таким чином Хорватія та Словенія завжди залишалися в різних адміністраціях. На території Хорватії переважав штокавський діалект, тому його й вибрали за стандартну мову. Додатковим аргументом на користь штокавського діалекту були надії лідерів хорватського національного відродження XIX ст. на те, що до Хорватії приєднають також де-факто анексовану Боснію, де розмовляли цим діалектом.

Кайкавська мова, якою розмовляють 35 % хорватів, є близькою до словенської мови. Її можна вважати, на думку деяких сербських гуманітаріїв, варіантом останньої. Єдиною ж суто хорватською мовою в такому разі залишається чакавська мова, якою розмовляють близько 10 % хорватів. У Хорватії – прямо протилежна тенденція: уважати всі ієкавські діалекти, які переважають в усіх зазначених країнах, окрім Сербії, хорватською мовою.

Висновок, який очевидно випливає з усього викладеного, полягає в тому, що ідентичність передує мові [249]. Доти, доки переважали тенденції до загальної єдності південних слов'ян, також діяла тенденція до мовного об'єднання. Наприклад, хорвати прийняли штокавський варіант мови після анексії Австро-Угорщиною Боснії і Герцеговини, де розмовляли такою мовою. В околицях самого Загреба, столиці Хорватії, поширена кайкавська мова (справжні хорвати розмовляли нею, наприклад, у Незалежній державі Хорватській у часи Другої світової війни). Прийняття штокавської мови дозволило б, уважали лідери хорватського національного відродження, об'єднати всіх південних слов'ян навколо Загреба. Коли ж об'єднання відбулося навколо Белграда, то настрої в Хорватії швидко змінилися, хорвати почали обстоювати окремішність своєї мови [116, с. 40–80].

Особливим випадком є босняки. До розпаду Югославії їх узагалі називали просто мусульманами, підкреслюючи при цьому, що це не релігійне, а саме етнічне визначення. У першій Югославії (до Другої світової війни) босняків хорвати називали хорватами, серби – турками або потурченими сербами, і лише в другій Югославії їх визнали окремим слов'янським народом, створивши для них окрему республіку. Унаслідок усіх зазначених моментів ідентичність босняків, на відміну від сербів та хорватів, довго, аж до початку дев'яностих, залишалася слабовизначеною. Зрештою, треба думати, ключову роль зіграв цивілізаційний аспект – близькість до інших мусульманських народів, обстоювана колишнім дисидентом і першим президентом Боснії і Герцеговини Алією Ізетбеговичем. Мову босняків, що майже нічим не відрізнялася від мови сербів та хорватів, які проживають у республіці, було проголошено окремою мовою, однією з трьох офіційних мов Боснії і Герцеговини (разом із сербською і хорватською) [116, с. 113–132].

Отже, ключовим чинником ідентичності залишається панівний міф – релігійний, національно-етнічний, політичний. У південних слов'ян зрештою перемагають окремі національно-історичні міфи, що веде також до подальшої мовної диференціації. В арабів же, навпаки, досі зберігає силу міф національно-релігійний, який змушує їх триматися спільної арабської літературної мови, досить сильно відмінної від розмовних діалектів.

Другий висновок стосується екстраполяції всього викладеного на ситуацію східних слов'ян. Тут, з одного боку, є Росія з її розвинутим

імперським міфом про «триединый русский народ», з іншого боку – Україна та Білорусь зі своїми національно-історичними міфами [523]. Додатковим аргументом, який росіяни закидають на користь свого міфу, є поширення російської мови в Україні та Білорусі (в останній вона взагалі є однією з двох офіційних і основною розмовною). Однак попередній аналіз чітко доводить, що первинною є все-таки ідентичність, а мова слідує за ідентичністю.

Цивілізації та цивілізаційні ідентичності у XX ст. Очевидно, нації нового часу чи протонації попередньої епохи рідко коли були самодостатніми. Між націями постійно відбувався та відбувається культурний, економічний, інформаційний обмін, укладаються угоди й союзи чи, навпаки, тривають війни та протистояння. При цьому відносини між одними націями та державами мають більш тісний і союзницький характер, тоді як між іншими набувають проблемного характеру. Нації та національні держави можуть утворювати конгломерати культурно-історичного та політичного характеру, як-от християнська Європа та пізніше Європейський Союз, Ліга арабських держав чи мусульманський світ тощо. Відповідно можна говорити про цивілізації та цивілізаційні об’єднання.

Родоначальником цивілізаційних підходів у філософії історії та політики зазвичай називають Освальда Шпенглера, який 1918 р., відразу після закінчення Першої світової війни, публікує перший том своєї книги «Занепад Європи», де стверджує, що немає загальнолюдської історії, є лише історії окремих культур – цивілізацій. Кожна цивілізація проходить відповідні стадії розвитку: народження, зростання, розквіт, пік, надлам, занепад, загибель. Середній час життя цивілізації становить 1 200 – 1 300 років. Загалом теорія Шпенглера, незважаючи на всю її яскравість, мало відповідає історичним фактам і легко спростовується, хоча й репрезентує певні інтуїтивні прозріння стосовно прихованих аспектів культури.

Другий видатний представник цивілізаційних підходів – Арнольд Тойнбі, автор фундаментальної праці «Дослідження історії» (повний варіант – 11 томів, у яких проаналізовано всю світову історію), пропонує вже більш виважену картину, яку зводить до теорії виклику та відповіді. Цивілізація виникає внаслідок виклику (з боку ворогів, природних умов чи інших чинників), виклик змушує людей об’єднуватися і творити цивілізацію. Цивілізація існує доти, доки здатна відповідати на нові й нові виклики.

І нарешті, наприкінці XX ст. цивілізаційний підхід розвивав Самуель Гантінгтон. Його книга «Протистояння цивілізацій» мала великий вплив у нульові роки XXI ст. У ній згадано західну, мусульманську, православну, китайську, японську, латиноамериканську, африканську цивілізації. Україну названо зоною цивілізаційного розлому між західною та православною цивілізаціями.

Перше видання книги Самуеля Гантінгтона «Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку» пройшло малопоміченим. Широкий резонанс книга здобула лише після подій 11 вересня 2001 р. Репрезентація світової реальності, подана в книзі Гантінгтона, майже повністю збіглася зі змінами масової західної свідомості, спричиненими цими подіями. Після закінчення «холодної війни», зазначає Гантінгтон, світ уперше став багатополюсним. Прогнози Ф. Фукуями про кінець історії не справдилися, тому що на зміну одним (ідеологічним) протистоянням прийшли інші. Цивілізаційні протистояння – це протистояння не між класами, ідеологіями чи економічними інтересами, а між народами з різними культурними ідентичностями [23, с. 20]. Гантінгтон пише про сінську (китайську), японську, індуїстську, мусульманську, африканську, православну, латиноамериканську, західну, північноамериканську (дочірню від західної) цивілізації [23, с. 43–47]. У ході глибокого аналізу підхід Гантінгтона, незважаючи на всю його яскравість і позірну евристичну силу, не може не викликати запитань. Зокрема, запитань щодо наведених автором цивілізацій. Чи існує нині якась окрема африканська чи латиноамериканська цивілізація? Чи існує окрема японська цивілізація? Чи вона є лише варіантом китайської? Як щодо православної цивілізації? Чи слід зараховувати до неї традиційно православні Грецію, Болгарію, Румунію – країни, які ввійшли до складу Євросоюзу? Чи, може, православна цивілізація – це насамперед Росія? Але чи можна називати Російську цивілізацію[6] православною, якщо не більш як 10 % її населення регулярно відвідує церкву?[7]

Власне, можна зазначити, що концепція Гантінгтона є «сцієнтизованою» версією все того самого Шпенглера, а ті цивілізації, які він згадує у своїй книзі, є лише екстраполяціями, зробленими з американських меншин [23, с. 114]. До честі Гантінгтона треба зауважити, що він сам

[6] Росію часто вважали і вважають окремою цивілізацією.

[7] За даними нульових років. Навряд чи нині, через десять років, щось кардинально змінилося, незважаючи на всю православну риторику в сучасній Росії.

визнавав, що його система – це певна модель, яка працює тільки в певному наближенні [23, с. 23–24]. Тут ми, відштовхуючись від моделі Гантінгтона, збираємося проаналізувати межі й евристичні можливості цивілізаційного підходу як такого, зокрема в культурології. Для виконання цього завдання потрібно задати робоче визначення цивілізації, критерії, за якими можна виділити цивілізацію, а також показати проблеми, які виникають у зв'язку з таким виділенням.

За робоче визначення беремо визначення, згідно з яким цивілізація – це спосіб взаємодії людини з навколишнім світом. Мільйон років тому все людство репрезентувало одну-єдину цивілізацію – цивілізацію кам'яного віку (принаймні так видається з погляду сьогодення). Тобто в той час спосіб життя людей на різних континентах не виявляв жодних помітних відмінностей. Диференціація починається пізніше. Із часом людство поступово починає ділитися на багато відмінних одна від одної цивілізацій. Наприклад, у XV ст. можна говорити про християнську західну, християнську східну (православну), мусульманську, китайську, індійську цивілізації, цивілізації ацтеків та інків, африканські цивілізації. До XX ст. дожили лише чотири з них: західна, мусульманська, індійська та китайська цивілізації.

Що вводить цивілізацію в життя? Ми вважаємо, що таке:

- цивілізаційна ідентичність (відмінна від етнічної чи національної, щодо якої остання є певною наднаціональною ідентичністю);
- технології (у широкому розумінні слова, і насамперед – гуманітарні та соціальні технології, які й відрізняють одну цивілізацію від іншої);
- ресурси, потрібні для реалізації зазначених технологій (ресурси в широкому розумінні цього слова, насамперед − людські ресурси).

Наявність наднаціональної цивілізаційної ідентичності є очевидною щодо західної, індійської та мусульманської цивілізацій. Дещо складніше із цивілізацією китайською. Тут можна говорити або про цивілізацію-націю, або звернути увагу на наявність великої внутрішньої різноманітності всередині самого Китаю, яка робить його подібним до певного роду багатонаціонального утворення[8].

Базовими технологіями західної цивілізації є пріоритет особистості над групою, права і свободи особистості, зокрема політичні свободи і демократія. Демократія означає загальне виборче право за принципом

[8] Мають на увазі поділи всередині самої китайської нації. Наприклад, деякі китайці розмовляють на діалектах, що є абсолютно незрозумілими для носіїв інших діалектів.

«одна людина – один голос». Політичні ж свободи стають можливими через систему розділення влади на різні гілки. Ці два принципи західна цивілізація змогла нав'язати майже всьому іншому світу. Серед додаткових принципів можна згадати раціоналізм, який виявляє себе в системі формального кодифікованого права та науковому дискурсі, а також індустріальні технології. Ці принципи так само було перейнято іншими цивілізаціями.

Базовими технологіями інших цивілізацій XX ст. є: конфуціанство для китайської цивілізації, шаріат для мусульманської та кастова система для індійської[9]. Ресурси – людські, територіальні, природні, культурно-семіотичні – це ресурси країн, що входять до складу відповідних цивілізацій. Деякі країни з названих Гантінгтоном (Росія, Японія) «зависають у повітрі». Наприклад, Росія часто позиціонує себе як окрему цивілізацію, однак, для того щоб бути справжньою цивілізацією, їй не вистачає ані власних оригінальних технологій, ані людських та культурно-семіотичних ресурсів.

Цікавим є приклад народу мосуо (мосо) (невеликий народ чи етнічна група, що проживає на півдні Китаю в провінціях Сичуань та Юньнань. Чисельність мосуо налічує близько 40 000 осіб). Мосуо живуть в умовах матріархату і відкидають інститут традиційної родини. Імовірно, що така соціальна технологія могла би бути цивілізаційною альтернативою наявним цивілізаціям. Але обмежена чисельність цього народу (недостатня кількість людських ресурсів) робить таку альтернативу неможливою.

Наявність у сучасному світі чотирьох зазначених цивілізацій є цілком очевидним емпіричним фактом. Але що випливає із цього факту? Які евристичні перспективи відкриває наведена модель? Чи означає вона те, що кожна цивілізація розвивається за своїми, відмінними від інших, законами? Розгляньмо приклад китайської цивілізації.

Китайські світогляд і культура є організмічними, тобто сприймають навколишній світ як єдиний організм, а кожна жива істота чи неживий предмет є свого роду органами цього організму. Коли кожен орган перебуває на своєму місці і належним чином виконує свої функції (дотримується свого дао, як це називають у Китаї), в організмі-Всесвіті панують мир і гармонія. Якщо хтось або щось відступає від свого дао, то починаються негаразди. Філософія в цьому контексті стає мистецтвом

[9] Звичайно, що це лише спрощений підхід. У дійсності все набагато складніше.

відновлення й збереження гармонії (тобто роз'яснення того, у чому чиє дао полягає, а також аргументів, чому кожен має дотримуватися його). Тобто дао − ключовий концепт усієї китайської філософії, далі тільки питання в тому, як його витлумачити. Конфуціанство розглядає шлях-дао людини в суспільстві, даосизм – у Всесвіті [333]. Базовою технологією китайської цивілізації є конфуціанство.

Але що таке конфуціанство? Це система соціально-етичної філософії. У сучасному тлумаченні вона полягає в такому: людина стає людиною лише в суспільстві, суспільство є організмом, окрема людина – частина (орган) цього організму, і як частина організму вона має свої місце і функцію, виконувати яку – її обов'язок. Благородна людина думає про обов'язок, підла – про вигоду, як говорив Конфуцій. Благородна людина знає, у чому полягає її дао, і дотримується його. Саме на благородних людях, які виконують обов'язок, тримається суспільство. Якщо західна цивілізація приходить урешті до ідеї рівності та демократії (за принципом одна людина – один голос), то китайська в конфуціанстві – до принципу меритократії (згідно з яким право голосу мають лише найбільш достойні). Головна проблема демократії – некомпетентність виборців. Мало хто з них здатний чи принаймні готовий розбиратися в усіх нюансах передвиборних програм та систем. Тому демократичні вибори є суто ірраціональним процесом, свого роду лотереєю, яка не може дати бажаних результатів [7, с. 33].

Американський дослідник Деніел Белл уважає, що сутністю конфуціанства щодо соціальних та політичних проблем є принцип меритократії. Чи має така система переваги над західною системою? Деніел Белл пише: «На сьогодні Китай показує недостатньо високий рівень у сенсі державного управління, а Сполучені Штати – недостатньо низький, щоб політична меритократія Китаю відіграла роль «м'якої влади» в інших країнах» [7, с. 43].

Чи є меритократичний підхід суто китайським, а демократичний – суто західним, чи, можливо, є якісь змішані форми? Белл наводить три моделі демократичної меритократії [7, с. 157–173]:

1. *«Голосуємо за мудрих і доброчесних»*.

Головна проблема цього підходу – брак компетентності виборців. Як противагу некомпетентності Джон Стюарт Мілл пропонував змішану систему: право голосу мають не всі, але лише деякі громадяни, наприклад, ті, у кого є вища освіта [7, с. 158−160].

2. *Горизонтальна модель: демократія й меритократія на найвищому рівні*.

Варіант такої системи пропонував, наприклад, Сунь Ятсен. Окрім законодавчої та виконавчої гілок влади, він запропонував третю, екзаменаційну. Така гілка була в імператорському Китаї, звідки її й запозичив Сунь Ятсен (інша справа, що в імператорському Китаї не було виборів). Цю ідею відображено в Гоміньданівській конституції 1946 р., яка передбачала наявність спеціального органу для іспитів – «Екзаменаційного юаня». Передбачали, що громадяни мають проходити спеціальний курс навчання і лише після його закінчення й успішного складання іспитів діставати право голосу на виборах. Щоправда, пізніше гоміньданівські лідери Тайваню перейшли до загальносвітової системи «одна людина – один голос» [7, с. 162–163].

У сучасному світі систему «одна людина – один голос» прийнято не тому, що вона є ефективною, а як захист індивідуальних свобод. Певним аналогом системи меритократії компетентних може бути Палата лордів у Великій Британії. Її роль однак постійно знижується.

Інший приклад – система, запропонована сучасним китайським політичним мислителем Цзян Цином. Згідно із Цзян Цином, проблема демократії полягає в тому, що вибір зрештою зумовлюють приземлені бажання та інтереси виборців. При цьому вони нехтують моральними аспектами, а також виникає конфлікт між коротко- і довготерміновими інтересами. Яскравий приклад останнього – ставлення до екологічних питань.

Для того щоб розв’язати зазначені проблеми, слід зробити акцент на так званих «сакральних цінностях». Під останніми Цзян Цин розуміє конфуціанський «шлях гуманної влади». У стародавні часи «шлях гуманної влади» реалізовували через монархічну систему правління досконалих правителів династій Ся, Шан, Чжоу. У сучасних умовах «шлях гуманної влади» може бути реалізовано за допомогою трипалатного парламенту, який мав би складатися з Палати людей (представники населення), Палати взірцевих осіб (репрезентація сакральної легітимності) та Палати нації (репрезентація культурних цінностей). Палату людей обирають звичайним демократичним способом. У Палату взірцевих осіб обирають мислителів, які проходять екзаменацію на знання класичних конфуціанських творів, а також їх оцінюють за випробувальним терміном перебування на адміністра-

тивній посаді. Головою Палати нації має бути нащадок Конфуція, який набирає членів палати з числа видатних представників культури, патріотів, нащадків визначних історичних особистостей. Закон, щоб його прийняли, має бути схвалено принаймні двома палатами. При цьому Палата взірцевих осіб має право вето, однак її голосу самого по собі недостатньо для ухвалення рішення. Останнє відрізняє її від Опікунської ради в теократичному Ірані [7, с. 167−169].

3. *Вертикальна модель: демократія внизу, меритократія нагорі*.

Політичні мислителі від часів античності й до нового часу, від Арістотеля до Монтеск'є, зазначали, що демократія краще працює в невеликих громадах. Вона є найближчою до моделі реальної влади в імператорському Китаї. Тобто нагорі – централізована влада, яку здійснюють найдостойніші (як уважали) представники чиновників-конфуціанців (меритократів), унизу – самоуправління окремих громад. Щось подібне спостерігають і в сучасному Китаї. Західні аналітики критикують китайську владу саме за відсутність демократії на вищих рівнях [7, с. 173].

Отже, як свідчить викладене, ані демократія, ані меритократія не є суто західними або суто китайськими винаходами. Реальне застосування може містити і нерідко містить елементи іншого підходу.

Розгляньмо західну і мусульманську цивілізації. Світоглядні основи обох слід шукати в авраамічних релігіях – християнстві та ісламі відповідно. Авраамічні релігії та світогляди виходять із ідеї єдиного Бога-Творця, який створив цей світ (монотеїзм, креаціонізм), приписав йому закони, управляє ним тощо. Відповідні аспекти, хоч і є предметом віри в авраамічних релігіях, а втім їх розглядають як більш-менш самоочевидні з усіма наслідками. Бог створив світ, приписав йому закони, закони можна пізнати розумом. Звідси – можливість науки в сучасному розумінні цього слова. Сучасне західне світобачення є сцієнтистським, але цей сцієнтизм є результатом довгої еволюції західної культури, яка зрештою відкинула світоглядні засади авраамічних релігій і зробила науку своїм символом віри. Тобто, якщо в середні віки науковці шукали підтвердження своїх ідей у Священному писанні, то тепер навпаки – богослови намагаються знайти підтвердження релігійних догматів у наукових теоріях. Мусульманська цивілізація, чий внесок у розвиток науки не можна применшувати, у цьому плані відрізняється від західної хіба

що іншими пропорціями елементів наукового та релігійного. Феноменологію сучасних цивілізацій подано в табл. 1.13.

Таблиця 1.13

Феноменологія сучасних цивілізацій

Цивілізація	Західна	Мусульманська	Китайська	Індійська
Ідентичність	Європеєць, американець	Мусульманин	Китайська	Індуїзм і т. ін.
Технологія	Розподіл гілок влади + сучасна матеріальна техніка	Шаріат	Умовне конфуціанство	Кастова система
Ресурси	Європа, США, Канада – до 1 млрд осіб	Мусульманський світ – 1,5 млрд осіб	Китай – 1,3 млрд осіб	Індія, Шрі-Ланка – 1 млрд осіб

Сучасна західна цивілізація передбачає розподіл своїх носіїв на нації, а мусульманська цивілізація такий поділ заперечує. Але чи є ця відмінність такою вже істотною? Середньовічна церква так само заперечувала поділ християн на окремі нації, а в сучасному мусульманському світі нації існують так само, як і в західному, незважаючи на всі заперечення.

Отже, цивілізації як наднаціональні утворення є (можна говорити про чотири такі утворення в XX ст.), однак розвиваються вони за схожою логікою. Відмінності зумовлено конкретними географічними, історичними чи культурними особливостями в різних частинах земної кулі.

Загальні висновки. Підбиваючи підсумки всього попереднього аналізу, можемо зазначити, що ключова ідентичність сучасної людини – це ідентичність національно-політична, основою якої є відчуття належності людини до політичної нації. Ця нація визначається насамперед політичними кордонами між державами і може складатися з людей різного етнічного походження та релігійного віросповідання. Тут можливі два варіанти: 1) держава формує політичну націю з людей, які проживають на її території, прищеплюючи їм спільну систему політичної ідентичності та цінностей (якщо державі не вдається це зробити, то вона розпадається де-факто або де-юре); 2) певна ідентичність формується

сама по собі, без участі держави / держав, і, сформувавшись, намагається досягти політичного статусу, тобто здобути власну державу. У другому варіанті передумовою для формування ідентичності може бути будь-що – спільна мова і культура, племінні поділи, спільна релігія, спільна політична історія тощо. Спільна мова є важливим чинником формування національної ідентичності, але не єдиним і не самодостатнім, не меншу роль може також відігравати релігійно-конфесійний поділ (як свідчить приклад народів Югославії).

Є також наднаціональні цивілізаційні ідентичності, які визначаються спільною релігією, глобальними системами світобачення та цінностей, що випливають із цього світобачення, а також спільними життєвими та соціальними стратегіями. Щоправда, ці ідентичності зазвичай є радше вторинними щодо національних і для реалізації потребують відповідних ресурсів (передусім людських). Цей останній аспект, на нашу думку, дозволяє говорити лише про чотири повноцінні цивілізації в сучасному світі – західну, мусульманську, індійську та китайську.

1.3. Біо- та геополітичні контексти пандемії COVID-19

У наших інтересах узяти еволюцію у власні руки.
Так ми збільшимо ймовірність збереження добробуту
і при цьому не станемо видом, що вимирає.
Стефан Лоренц Зоргнер. «Ми завжди були кіборгами» [604]

Нинішня екологічна мутація організувала
весь політичний ландшафт за останні тридцять років.
Це могло б пояснити смертельний коктейль
вибухової нерівності, масового дерегулювання
і перетворення мрії про глобалізацію
на жах для більшості людей.
Бруно Латур. З анотації до монографії
«Спуститися на Землю» [426]

Сучасна епоха − епоха антропоцену – знаменує собою не просто геохронологічне зрушення, а й радикальну трансформацію самих засад політичного мислення та дії. Людський вид, згідно з наростаючим

консенсусом у науковому і філософському дискурсі, став визначальним геофізичним агентом. Однак ідеться не стільки про фізичний вплив на планету, скільки про перерозподіл смислів, векторів і структур влади у світі, що глобалізується.

Антропоцен нерозривно пов'язаний із феноменом кризи – не тільки екологічної або епідеміологічної, а й онтологічної, епістемологічної та політичної. У цій новій конфігурації терміни «антропоцен» і «криза» утворюють концептуальну амальгаму, де природа, технологія і влада виявляються сплетеними в єдину біополітичну тканину. Подібно до того, як Мішель Фуко визначив біовладу як здатність інституцій і владних структур «змусити жити» або «дати померти» [322], сучасна політична реальність розгортається в просторі, де саме життя – bare life у термінах Джорджо Агамбена [156] – стає об'єктом контролю, управління і виробництва.

Пандемія COVID-19 була не просто біомедичним викликом, а й граничною формою вияву біополітики в умовах глобальної кризи. Конфігурації влади, що виникають, – від локдаунів і санітарних регламентів до цифрового моніторингу тілесності – демонструють, як сучасна держава і транснаціональні структури реалізовують владу над життям не як виняток, але як норму. Цей перехід від біополітики до трансбіополітики – нової фази, де контроль над життям здійснюють крізь призму алгоритмічних режимів, біотехнологій, нейрополітики та інформаційних потоків, – є фундаментальною темою цього дослідження.

Наша відправна точка – ідея про те, що біополітика вже не може бути осмисленою виключно як інструмент управління популяціями. Слідом за Роберто Еспозіто, який стверджує, що біополітику треба деструктурувати і переосмислити через категорію імунітету [301], ми пропонуємо розглядати її як багатовимірну матрицю сполучень: між життям і технологією, між тілесністю та інформацією, між суб'єктивністю і глобальними структурами влади. Сучасна геополітика, зокрема і як боротьба за контроль над потоками життя (ресурсів, тіл, генів, інформації), є неможливою без урахування цих біополітичних трансформацій. Вона стає геобіополітикою – владою, що управляє не стільки територіями, скільки біо- і ноосферою. І саме в цьому контексті виникають нові форми трансбіополітичного хронотопу – простору і часу, структурованих крізь призму біовладних операцій.

Отже, наше дослідження прагне філософсько-антропологічного осмислення взаємозв'язку між біополітичними режимами, геополітичними трансформаціями та кризовою динамікою антропоцену. Ми не обмежуємося емпіричним аналізом пандемії, але прагнемо прочитати її як симптом глибинної трансформації сучасності – переходу від класичної модерної парадигми суверенітету до постсуверенної доби імунополітики, управління життям і радикального перерозподілу онтологічного та політичного навантаження.

Біополітика в просторі антропоцену. Процес глобальної еволюції вступив в епоху антропоцену. Людський чинник став головним у системі основних еволюційних трендів у доступній Розуму частині Космосу. Цей факт майже одночасно породив одразу два кардинальні, нерозривно пов'язані між собою імперативи в ідеолого-світоглядному базисі сучасної цивілізації (що й констатують відомі німецький і французький філософи, чиї висловлювання взято як епіграф):

1. Нова геологічна епоха потребує і принципово нових алгоритмів, що спрямовують практичну діяльність та її теоретичне обґрунтування в усіх сферах політичної реальності, із неминучим виходом на рівень міжнародних відносин і геополітики.

2. Зміст категорій «антропоцен» і «глобальна криза» перетинається різноманітно і широко, утворюючи нероздільну логічно і ментально амальгаму. Технологічні інновації, що можуть стати інструментами розв'язання проблем, є рівносильними радикальному розширенню сфери антропогенного контролю та управління, раціоналізації незворотних у часі процесів глобальної еволюції біо-, соціо- й антропосфери. Це передбачає політичну легітимацію ухвалюваних рішень на регіональному та глобальному рівнях. Раціоналізація і технологізація еволюційного процесу зумовлюють інкорпорацію в процес політичний. Технології управління еволюційним процесом перетворюють саму еволюцію на провідного політичного гравця.

Численні публікації останніх років, присвячені політичним аспектам ситуації антропоцену, підтверджують цю думку. Виникає стійке враження, що походження, розвиток кризи і перспективи виходу з неї нерозривно пов'язані з політичним процесом. Можливо, їх можна пояснити в межах його теоретичного опису. У цитаті французького філософа і соціолога Бруно Латура, узятої як епіграф, «екологічна мутація» – це новий глобальний кліматичний режим (глобальне потепління), який,

як відомо, найімовірніше має техногенне й антропогенне походження. У своїй подальшій публікації Латур стверджував, що пандемія COVID-19 як «глобальна криза в галузі охорони здоров'я вбудована в іншу більшу та серйознішу кризу, спричинену новим кліматичним режимом» [425, с. 127−128]. Але, мабуть, те саме можна сказати і про всі інші глобальні кризові явища, що утворюють єдиний комплекс взаємопов'язаних і взаємозумовлених явищ. Усі вони є зовнішніми виявами (так би мовити, «цивілізаційний фенотип»), і має бути їхня першопричина. За тією самою аналогією це має бути інформація «цивілізаційного генотипу», реалізація якої призвела до розвитку кризи.

На початку цього століття в еволюційній біології швидко набула поширення «теорія конструювання ніші» [496], яка одразу ж викликала гостру дискусію. Нині її з іще більшим успіхом впровадили в теоретичний дискурс соціогуманітарних наук – від психології, політології та соціології [326] до археології [608] і архітектури включно. Вплив цієї теорії на соціогуманітарну сферу постакадемічної науки, на наш погляд, цілком зрозумілий.

Конструювання ніші розглядають, по-перше, як механізм еволюційного процесу, альтернативний природному відбору [406] у його дарвінівській інтерпретації, що відкриває можливість раціоналізації еволюційного процесу, тобто метасистемного конструювання (синонім − «екосистемна інженерія») [548]. У цій інтерпретації змінюється зміст концепту «Cultural Niche Construction»: не «конструювання культурної (культурно-екологічної) ніші», а «культурне конструювання ніші, конструювання (екологічної) ніші за допомогою культури». Додамо, що термін «інженерія» поширюють на цілеспрямоване технологічне втручання в біосоціальну природу людини. По-друге, усю концепцію можна розглядати як синтез природничо-наукової, соціогуманітарної та публічно-політичної форм дискурсу.

По-третє, з об'єднання першої та другої тез у єдину логічну конструкцію випливає, що *«історія має значення»: в умовах культурного та геополітичного різноманіття неможливе здійснення одноманітного (найоптимальнішого для всіх випадків) технологічного проєкту (1) та / або єдиного можливого алгоритму його реалізації* (2).

Концептуально сформувалися дві ідеологічні доктрини. *Глобалізм,* у його неоліберальній інтерпретації, розглядає значення культурно-геополітичного поліморфізму як аналог доступних технологічній корекції

«спотворень розвитку (developmental bias)». Останній термін використовують у так званому розширеному еволюційному синтезі в сучасній теорії біологічної еволюції. *Мультикультуралізм* схильний уважати ті самі відхилення незворотними еволюційними дивергенціями, аналогічними процесу біологічного видоутворення, принаймні in potentio. Сучасні технології управління еволюційним процесом (synthetic biology) справді створюють таку можливість за умови синергійної взаємодії генних і гуманітарних технологій у диференційованому культурному та геополітичному контексті.

Криза антропоцену в усіх виявах має спільне еволюційне джерело, пов'язане з основним системоутворювальним чинником цієї геологічної епохи. Цим чинником є стратегія виживання нашого біологічного виду. Основною її особливістю є перманентне розширення і реконструкція нашого середовища проживання – (соціо)-культурно-техно-екологічної ніші (надалі цей термін будемо використовувати в спрощеній формі – культурно-екологічна ніша). Саме ця стратегія забезпечила Homo sapiens небачений в історії біосфери еволюційний успіх. Але одночасно саме ця стратегія привела до екзистенціальної межі наявні ресурси підтримання стійкості нашої культурно-екологічної ніші та психофізичних можливостей існування в ній людства.

Кілька років тому, займаючись еволюційно-антропологічними аспектами розвитку так званого NBICS-технологічного комплексу, до складу якого входять нано-, біо-, інфо-, когніо-, соціогуманітарні технології (метафорично – технології управління еволюційним процесом, або технології керованої еволюції), ми розробили концепцію *стабільної еволюційної стратегії Homo sapiens (SESH)* [68].

Теоретичним підґрунтям концепції стала тримодульна модель організації стабільної еволюційної стратегії Homo sapiens (SESH), яка містить:

- три інформаційні модулі (біо-, культуро- і технораціоналістичний), кожен із яких із власною системою генерації, кодування й успадкування адаптивної інформації;
- три семантичні оператори (передавальні механізми), що зв'язують модулі один з одним, причому семантичні конотації складу членів коеволюційної зв'язки змінюються в часі.

Отже, сутність людини в такій моделі є «гібридною», що поєднує навіть не два, а три компоненти. Саме в цьому сенсі можна інтерпретувати

назву однієї з книжок, цитованих в епіграфі. Представники нашого біологічного виду були кіборгами вже від самого початку.

Генезис SESH містив як ключовий компонент адаптивну інверсію, унаслідок якої трансформація середовища проживання з причини еволюційного процесу стала його продуктом, а представники роду Homo перетворилися з об'єкта на суб'єкт адаптаціогенезу. Ця адаптивна інверсія веде в остаточному підсумку до раціоналізації процесу еволюційної реконструкції середовища проживання Homo sapiens (Niche construction).

Наступна, рекурсивна адаптивна інверсія, унаслідок технологічного розвитку призвела вже до зворотного ефекту раціоналізації біологічної та соціальної еволюції самого Homo sapiens (Human enhancement – поліпшення людського виду).

В організації інклюзивної метасистеми успадкування адаптивної інформації реалізовуються паралельно два альтернативні еволюційні модуси генерації, реплікації та реалізації адаптивної інформації – модус Дарвіна – Вейсмана і модус Ламарка.

Модус Дарвіна – Вейсмана – стохастичний, не спрямований на жорстко детерміновані інформаційні структури та / або контрольовані ними ознаки (a), невизначений – не є адекватним і не корелює зі змінами зовнішнього середовища (b), непроєктивний і неконструктивний, тобто не здатний прямо (цілеспрямовано або не цілеспрямовано) змінювати адаптивний ландшафт, у якому відбувається еволюційний процес (c), і нерекурсивний – не може бути зміненим інакше як унаслідок повторної стохастичної події (d); швидкість фіксації нових адаптацій тим вища, чим меншим є розмір популяції (e); у процесі поширення новостворених адаптацій горизонтальне перенесення (дифузія, зараження внаслідок комунікації) значно поступається за своєю питомою вагою вертикальному, тобто власне успадкуванню від предків до нащадків (f). Модус ґрунтується на генетичному коді й забезпечується так званим гіперциклом Ейгена – бінарною зв'язкою нуклеїнових кислот і білків із жорстким поділом функцій реплікації (ДНК, РНК) і реалізації адаптивної інформації (білки). Адаптивне значення інформаційних фрагментів набувається і фіксується під час стохастичної селекції, не пов'язаної прямою функціональною залежністю з генерацією інформації. Селекція і реплікація адаптивної інформації в цьому разі відбувається тільки у вертикальному

напрямі. Модус у відносно чистій формі актуалізувався під час біологічної фази еволюції (біогенезу).

Модус Ламарка – телеологічний, спрямований на певні інформаційні структури та / або контрольовані ними ознаки (a), адекватний та / або корелює зі змінами зовнішнього середовища (b), проєктивно-конструктивний, тобто здатний до прямої зміни адаптивного ландшафту і (культурно-) екологічної ніші, де відбувається еволюційний процес, ба більше, – до цілеспрямованої їх реконструкції (c), і рекурсивний – доступний до корекції під час реалізації (d); швидкість фіксації нових адаптацій тим вища, чим більшими є розмір і щільність популяції (e); у процесі поширення новостворених адаптацій горизонтальне перенесення (дифузія, зараження в результаті комунікації) є порівняним за своєю питомою вагою з вертикальним (f). Модус ґрунтується на соціокультурному коді й забезпечується системами мімезису (культурна спадковість) і мовлення (символічна спадковість). Адаптивне значення інформаційних фрагментів набувається і фіксується одномоментно з генерацією інформації та в прямій функціональній залежності з останньою. Селекція і реплікація адаптивної інформації в цьому разі відбувається як у вертикальному, так і в горизонтальному (дифузія всередині й поза одночасно наявними соціальними спільнотами різного рангу) напрямах. Модус у відносно чистій формі актуалізувався під час соціальної фази еволюції (соціокультурогенезу).

Зони дії трьох модулів частково перекриваються. Також перекриваються і сфери застосування альтернативних модусів адаптаціогенезу. Загалом модус Дарвіна – Вейсмана домінує в адаптаціогенезі генного, геномного та індивідуального (організменного) і виявляється також на рівні еволюції соціальних груп (груповий відбір). Модус Ламарка починає виявлятися на рівні індивідуумів, і його значення прогресивно зростає під час руху від групового до загальнолюдського рівня.

Продуктом функціонування технораціоналістичного модуля є технології, тобто інструменти перетворення реальності, реконструкції місця існування нашого біологічного виду, які мають адаптивне значення і ґрунтуються на об’єктивному раціональному знанні. Середовище існування складається з кількох сегментів, що перекриваються, – природного (екологічного), соціально-культурного і технологічного. Тому найбільш слушним, хоча й спрощеним, найменуванням для нього видається

культурно-екологічна або соціально-екологічна ніша. У цьому дослідженні обидві лексичні конструкції використано як синоніми.

За своїм значенням для перебудови культурно-екологічної ніші пул технологічних схем – елементів технораціоналістичного модуля – містить кілька категорій. Починається цей список традиційними (найдавнішими) і закінчується найбільш передовими, для найменування яких застосовують різні назви: високі, конвергентні, емерджентні, подвійного призначення та ін. Зміст терміна «технології подвійного призначення» можна інтерпретувати по-різному [203]:

1) технології, що використовують як у мирних, так і воєнних цілях;

2) технології, потенційна вигода і ризики використання яких наближаються до екзистенціального рівня;

3) технології, які можуть мати застосування як на благо, так і на зло.

Тут ми зазвичай використовуємо цей термін у другому і третьому значеннях.

2020 р. група експертів Об’єднаного дослідницького центру (Joint Research Centre, JRC) у доповіді Єврокомісії повідомила про результати «сканування горизонту» високих технологій. Ідеться про «систематичне дослідження з метою виявлення ранніх ознак потенційно важливих подій, ... постійних проблем, ризиків і загроз, зокрема тих, що перебувають на периферії поточного мислення, ... збирання сигналів про зміни, які, розглянуті разом, дають уявлення про майбутні події» [203, с. 3].

Автори доповіді шляхом опитування та консенсусного голосування експертів визначили шість технологій, що є найактуальнішими в короткостроковій і середньостроковій перспективі [203, с. 10]:

1. Багатофункціональні нанокомпозитні структури.

2. Кібератаки інформаційних мереж («отруєння даними», Data poisoning).

3. Космічні технології.

4. Генетичні маніпуляції.

5. Штучний інтелект у підтриманні ухвалення рішень.

6. Удосконалення (поліпшення) людей (Human enhancement).

У більш довгостроковій перспективі (понад 10 років) до цього набору додають такі:

7. Синтетична біологія (тобто проєктування і конструювання нових біологічних видів та екологічних систем за їх участю).

8. Візуалізація і стимуляція мозку (тобто нейрокогнітивні технології).

Як легко помітити, усі вони (можливо, за винятком п. 3), прямо або опосередковано утворюють єдиний кластер, який називають технологіями керованої еволюції. Об'єктом застосування технологій управління еволюційним процесом (NBICS-технологій) є раціональне управління змістом і потоками інформації, що має адаптивну значущість. У результаті глобально-еволюційний процес складних систем, які включають людину, раціоналізується, стаючи предметом теоретичного знання – генетичної та соціальної інженерії та їхніх прикладних розробок за допомогою генних і соціогуманітарних технологій.

Якщо зміст терміна «генні технології» доволі однозначний, то щодо (соціо) гуманітарних технологій цього не сказати не можна. Є кілька (принаймні чотири) основних концепцій гуманітарної дії та гуманітарного простору [577]. Якщо їх узагальнити, отримаємо дві дефініції, які найбільше відповідають можливості логічного визначення категорії «гуманітарні технології»:

1. Гуманітарний простір як простір, у якому потрібні заходи з підтримання нормальної життєдіяльності, фізичного і психічного здоров'я, зокрема за допомогою технологій. У цій дефініції гуманітарний простір практично ототожнюють із зоною, де спостерігають кризу, що наближається до регіонального або глобального екзистенціального рівня, унаслідок природної або соціальної (цивілізаційної) катастрофи.

2. Гуманітарний простір є складною соціально-політичною та міжнародно-правовою ареною, де різноманітні політичні та соціальні суб'єкти здійснюють і погоджують дії та їхні результати, які мають значення для життєдіяльності, фізичного та психічного здоров'я. У цій дефініції підкреслено суто політичний аспект гуманітарної діяльності як динамічної та складної взаємодії політичних, військових і правових суб'єктів, інститутів, інтересів і процесів.

Найпоширеніші визначення категорії «гуманітарні технології» випливають із цих двох дефініцій.

На більшій частині пострадянського геополітичного простору (передусім РФ) термін «гуманітарні технології», або «технології впливу», означає технологічні схеми цілеспрямованого впливу на поведінку окремого індивідуума або соціальної групи за допомогою культурних, інформаційно-комунікативних, психологічних, гормональних та інших чинників. Із розвитком інформаційних і комп'ютерних технологій та формуванням соціальних мереж саме їхній комунікативний різновид набуває

найбільшого значення та найбільшої ефективності стосовно соціальної групи.

На Заході лексична конструкція «humanitarian technology» має зовсім інше значення [389]: способи надання гуманітарної допомоги в умовах природної або соціальної катастрофи чи кризи, зниження страждань і зростання добробуту населення. Для позначення технологічних схем впливу на соціальну групу використовують сукупність термінів залежно від сфери застосування і конкретних цілей технологічного втручання: «політтехнології», «рекламні технології», «PR (public relations)», «м'яка сила», «гостра сила», «маніпулятивні технології».

У цьому дослідженні терміни «гуманітарна технологія» і «технологія впливу» використано в значенні «раціональні інструменти маніпулювання або модуляції поведінки індивідуумів та/або соціальних груп». Синонімічним лексичним конструктом є вислів «технології соціальної (політичної) інженерії». Так само термін «соціальна інженерія» вжито в значенні, наданому Карлом Поппером у його працях середини 1940-х рр. [529, с. 147−157].

Цей вибір обґрунтовано такими аргументами. У межах дескриптивно-наукового (епістемологічного) дискурсу категорія «гуманітарні технології» точніше відображає факт найбільшого значення саме гуманітарних наук у їх ініціації та розвитку, причому людину тут розглядають як об'єкт пізнання й раціонального вдосконалення (Human enhancement). У межах філософсько-аксіологічного дискурсу йдеться про вищий пріоритет людського життя в системі «гуманістичних» цінностей.

У тримодульній моделі SESH генні та «гуманітарні» технології є двома гілками так званих High Hume-технологій (як антитези High Tech), оскільки і в тому, і в іншому випадку є інтервенціями технораціоналістичного модуля до адаптивно значущої інформації, що генерується, репродукується та реалізується біологічним і соціокультурним модулями. Інакше кажучи, обидві технологічні схеми є різновидами інформаційних технологій, предметом яких є біологічна і соціальна складові частини екзистенціальних проєктів індивідуумів, носіїв розуму самих по собі та у складі соціальних спільнот і культурно-екологічних систем.

У результаті функціонування SESH виникає складна, так звана нечітка ієрархічна система адаптаціогенезу, що забезпечує підвищені шанси на виживання, але водночас загрожує підвищеною ймовірністю

адаптивних конфліктів між елементами, які утворилися завдяки існуванню різних еволюційних модусів. Ця модель дає змогу виявити основні тренди глобальної еволюції в епоху антропоцену, що характеризується прогресуючою раціоналізацією процесу глобальної еволюції систем, які включають людину.

Відповідно до метафори, що набирає популярності, Homo sapiens – це «мавпа, яка змінює планету» [334, с. 3]. Це вкрай вдале формулювання еволюційної унікальності SESH і логічне підґрунтя для прогнозу щодо неминучої політизації еволюційного процесу і, навпаки, перетворення еволюції на одного з провідних акторів сучасної політичної ситуації.

У міру формування і розвитку SESH змінюється співвідношення першого (дарвіністського) і другого (ламаркістського) модулів у бік перманентного зростання значення останнього. З огляду на його проєктивний характер це означає пропорційне зростання відносного впливу другої складової частини еволюційного процесу – конструювання ніші – щодо природного відбору в його дарвінівському розумінні.

При цьому власне механізм конструювання ніші також зазнає структурних змін: його спонтанний, успадкований від еволюційних попередників компонент слабшає, а специфічний для гомінід цілеспрямований раціоналістичний компонент стрімко збільшується. Технораціоналістичний компонент зародився всередині соціокультурного модуля як вияв функціонування соціального інтелекту, поширеного на людину і залучені до її екологічної ніші види. Із появою і розвитком технологічної цивілізації реконструкція, що перманентно зростає, і розширення меж техно-культурно-екологічної ніші людини стають абсолютно домінантними.

Другою базисною характеристикою функціонування SESH у часі є зростання еволюційного ризику до екзистенціального рівня (точки Омега за Тейяром де Шарденом).

Хоч би який аспект цивілізаційної еволюції в зоні сингулярності перебував у центрі уваги під час дослідження, він виявляє зв’язок, опосередкований або безпосередній, із поточною політичною ситуацією та основними тенденціями її розвитку. Відсилання до біополітики, як механізму глобального еволюційного процесу в сучасну епоху, проходить рефреном через усе наше дослідження.

Нинішній час можна вважати епохою, коли біополітичні конфлікти стають основним трендом політичної історії. Метафорично коронавірусна пандемія була провокаційним агентом природи, який зробив явними приховані або потенційні біополітичні механізми імплементації технологій управління еволюційним процесом у буття технологічної цивілізації.

«Кінець історії» було постульовано Френсісом Фукуямою [330] наприкінці минулого століття, після завершення «холодної війни» та невдачі комуністичного проєкту зразка 1917 р. Однак уже за 10 – 12 років він же констатував [329], що політична історія, утративши один ідеологічний «двигун» (антиномію неоліберальної та марксистської доктрин), одразу знайшла новий. Цього разу такою рушійною силою глобального політичного процесу стала доктрина постгуманізму та її технологізоване втілення – «удосконалення людини (Huiman Enhancement)». COVID-19 зробив цю тезу встановленим фактом. Сентенція опонентів Фукуями з описом процедури фальсифікації та логічної деконструкції концепції кінця історії видається вкрай барвистою, але дуже достовірною [369, с. 17]: «Чи відбувся захід (концепції) кінця історії? Якби й були якісь сумніви, криза COVID-19 2020 року виявилася фінальним аргументом; перед нами був Кінець Кінця Історії. Кінець Історії настав 1989 року. 2008 року похитнувся економічний порядок. Політична відплата прийшла 2016 року[10]. До 2020 року Кінцю Історії було покладено край».

Отже, пандемія надала можливість емпіричної верифікації та уточнення основних положень нашої концепції лише через два-три роки після опублікування. Результати нашого дослідження перебувають у річищі традиції соціального і (гео)політичного конструктивізму [670] за умови виходу останнього на глобально-еволюційний рівень.

У філософській літературі поширеним вербальним конструктом став вислів «Проєкт Просвітництва» або «Проєкт Модерну», що розуміють як філософську концепцію, яка запрограмувала розвиток Західної цивілізації з XVIII ст. і до початку третього тисячоліття. Однак у процесі реалізації програми побудови царства Розуму, що спирається на знання і технологію як джерело влади над світом, відбулися дуже цікаві зміни в наших уявленнях про те, що є людина. Наслідки цих змін мають далекосяжні перспективи.

[10] Ідеться про перемогу Д. Трампа на президентських виборах у США і вихід Великої Британії з Євросоюзу.

Із виникненням високих технологій, об'єктом маніпуляцій яких є обидва складники біосоціальної сутності людини, соціальна філософія епохи Модерну набуває не стільки антропологічного складника, скільки філософсько-антропологічної значущості. Цей ефект, подібно до стоячої хвилі, поширюється далі на всі сфери філософської думки та соціального життя, стає предметом гострих злободенних дискусій [610]. Філософська антропологія стає парадигмальним ядром трансдисциплінарної науки, що визначає зміст концептів Добро, Зло, Припустиме і Неприпустиме стосовно майбутньої долі Людини, Цивілізації та Ноосфери.

Водночас вітчизняний філософсько-антропологічний дискурс зосереджено в царині історичних розвідок Макса Шелера та інших фундаторів антропологічних пошуків початку минулого століття.

В умовах соціополітичної нестійкості, радикальної перебудови традиційної системи цінностей та імпорту High Hume-технологій виникає реальна небезпека неготовності пострадянського геополітичного простору до викликів сучасного суспільства ризику та інформаційної фази розвитку техногенної цивілізації. Це автоматично виводить величину техногенного еволюційного ризику на екзистенціальний, антропологічний за визначенням, рівень. Ідеться про право наших нащадків продовжувати називати себе Homo sapiens – людиною розумною. Аналіз цього когнітивного дисонансу, як можливого передодня незворотного розриву в соціокультурній традиції, має бути предметом подальшого дослідження.

Тематизація антропоцену стає наскрізною (трансверсальною) ознакою низки публікацій останніх років, присвячених метаполітиці, уже в назві яких є логічно пов'язані між собою терміни «антропоцен», «криза», «політика», «біополітика», «геополітика», «міжнародні відносини» [293; 454; 686].

Деякі сучасні дослідники стверджують [357], що основною рисою сучасної ментальності є те, що ніколи раніше «теперішнє не було більш зорієнтованим на майбутнє, ніж наше власне; і багато чого в цій зорієнтованій на майбутнє думці» є апокаліптичним. Це твердження не зовсім коректне. Насправді, якщо брендом індустріальної фази розвитку технологічної (техногенної) цивілізації був ПРОГРЕС, то в інформаційній цивілізації на зміну йому прийшли РИЗИК, КРИЗА і навіть АПОКАЛІПСИС [358].

Людську природу в межах нової метапарадигми прирівнюють до інформаційного повідомлення або його фрагмента – залежно від ракурсу, центром якого є або індивідуум, або надіндивідуальна система, що еволюціонує (популяція, соціум, біосфера та ін.). Як наслідок, ми спостерігаємо революцію в розвитку науково-світоглядного дискурсу: традиційна категорія суб'єкта, що є його основою, трансформується в «констеляцію сил, які формують майбутнє людських онтологій» [518], тобто опис мети майбутньої технологізованої та раціоналізованої еволюції. При цьому в самосприйнятті власної особистості людина відчуває себе одночасно творцем-інженером-конструктором реальності й об'єктом такої реконструкції та жертвою стихії, спровокованої нею самою. Власне, у цій потрійній суперечливості нашого світосприйняття немає нічого нового, це атрибут нашої еволюційної стратегії («Не будемо надто спокушатися нашими перемогами над природою, за кожну таку перемогу вона нам мститься», – Ф. Енгельс, як би до нього не ставитися, сказав це дуже давно).

Нашим завданням буде дослідження коеволюційної природи кризи, але тільки в широкому метафізичному розумінні цього терміна: як результату поєднання природних механізмів еволюційного процесу і його раціоналістичної та технологічної складової частини, природного наслідку сутності еволюційної стратегії нашого біологічного виду.

До вихідних теоретичних концепцій, на які ми спиралися, належать:

- теорія стабільної еволюційної стратегії Джона Мейнарда-Сміта [463];
- теорія конструювання культурно-екологічної ніші Джона Одлінга-Смі та Кевіна Лала [496], яка є основою розширеного еволюційного синтезу;
- концепція семіосфери Юрія Лотмана [444];
- концепція біовлади та біополітики, перший сучасний варіант якої розроблено Мішелем Фуко [322].

Отже, дослідження має трансдисциплінарний характер за визначенням. Його теоретичні витоки розташовано на стику культурної, політичної та еволюційної антропології, а висновки та прогнози виходять у сферу власне політичних наук, зокрема біо- та геополітики. Результатом цього стало виявлення власне політичних аспектів інтеграції нової біополітичної проблематики в життя сучасного соціуму.

Зміст терміна «біополітика» наразі не формалізовано в остаточному вигляді. Звернімося до однієї з останніх класифікацій (яка, на наш

погляд, не є вичерпною і беззаперечною). Залежно від конкретного категоріально-концептуального апарату, у який інтегрують термін «біополітика», є принаймні вісім різних визначень цього поняття [605]:

1. Біополітика (біологія) – це особлива сфера політичного управління, де об'єктом і метою політичної влади є біологія людини [322, с. 142].

2. Біополітика (популяційна теорія і демографія) – це особлива сфера політичного управління, за допомогою якого влада забезпечує здоров'я і добробут населення [338] (перше і друге визначення є вже в працях Мішеля Фуко).

3. Біополітика (соціологія) – це суспільство, у якому суверенна влада діє, конституюючи соціальні форми та механізми життя індивідуумів у певну епоху й за певних умов [356].

4. Біополітика (політична історія) є загальною формою відносин між владою та підданими в «західних» суспільствах, де суверен перебирає на себе повноваження цілковито контролювати «саме життя» членів суспільства в певну історичну епоху [156].

5. Біополітика (епістемологія) є формуванням достовірних та обґрунтованих дискурсів щодо природи «життя» через спеціальний соціальний інститут або систему інститутів і за формально визначених обставин [369].

6. Біополітика (теорія управління, право) є правовим регулюванням (biolegality) припустимих операцій із носіями біологічної (генетичної) інформації, разом із живими організмами, у певній установі або групі установ у певний час [282].

7. Біополітика (ідеологія) є особливим набором або типом мотиваційних переконань чи принципів, що випливають із турботи про життя [495].

8. Біополітика (політична філософія) є засобом соціального та політичного аналізу як інструменту кращого розуміння широкого кола сучасних та історичних соціальних і політичних явищ [353].

Отже, феномен біополітики є багатозначним і трансдисциплінарним, що віддзеркалює процес її вростання в усі форми буття людини та створеної нею цивілізації, а в ширшому розумінні – усієї ноосфери.

У нашій концепції біополітику визначено як процеси реалізації біовлади, тобто спроможність (пряма або опосередкована) владних структур соціуму контролювати і маніпулювати відправленням біологічних функцій окремих індивідуумів [66]. На основі поєднання методів

концептуального, дискурсивного й еволюційно-антропологічного аналізу (концепцій еволюційної стратегії та культурно-екологічної ніші) виявлено можливі сценарії майбутнього розвитку політичного процесу на внутрішньодержавному та міжнародному рівнях.

Специфіка роботи та її об'єкт (еволюційно- та політико-антропологічні аспекти пандемії COVID-19) зумовили те, що, основний масив аналізованих даних і аргументів належить до публікацій 2019 – 2022 рр.

Пандемія COVID-19 у лещатах біополітики: поява трансбіополітики. У підґрунті еволюційної фази цивілізаційного розвитку лежить процес зростання рівня «зв'язності» (когезії), що визначають за кількістю взаємопов'язаних елементів такої системи та силою взаємодії між ними. Такі зв'язки між окремими елементами системи, що самоорганізується, – біологічним, культурним та технологічним – формуються з різними швидкостями еволюції; у найбільш мінливому сегменті виникає напруга, що призводить до локального розриву коадаптивної взаємодії, яка поширюється на прилеглі сегменти за типом каскадної ланцюгової реакції.

Зона нестабільності, яка виникає, якщо не веде до глобальної деструкції, закінчується переходом до сталого розвитку, що полягає в глибокій перебудові адаптивно-комунікативної організації. У нашому випадку це означає перебудову ментальності, соціокультурних стереотипів і соціальних відносин, формування нового технологічного середовища. Власне, така модель глобальної еволюції не є чимось принципово новим. Подібні ідеї наковці висловлювали неодноразово. Згадаймо, наприклад, тектологічні побудови О. Богданова на початку минулого століття [65].

Виходом із останньої такої кризи і запобіганням подібній до неї надалі є безальтернативний розвиток усіх секторів технологій керованої еволюції [69]. Глобальний характер організації сучасної технологічної цивілізації та перетворення біосфери не стільки на ноосферу (за Вернадським), скільки на техносферу, зумовлює ефект каскадної реакції: будь-який локальний коадаптивний конфлікт між елементами культурно-соціо-екологічної ніші має тенденцію перетворення як мінімум на глобальну та, як максимум, на системну, еволюційну проблему. Людство змушене постійно робити вибір між стабільністю й адаптивністю техносфери.

Як наслідок, *біополітика* поширює сферу компетентності на міждержавні та міжнаціональні відносини, *стає трансбіополітикою*, тобто

глобальним геополітичним чинником, відповідає за збереження людства та його самоідентичність. Проліферація та експансія біополітики (точніше, її сучасна фаза) розпочалася з народження генетичної інженерії в 1970-х рр. *Трансбіополітика в нашому розумінні є політичною проблематикою, пов'язаною з раціоналізацією глобального еволюційного процесу.*

До пандемії домінантним трендом еволюції сучасної технологічної (техногенної) цивілізації була експансія та посилення впливу соціополітичних відносин. Цей процес доводиться розглядати як баланс двох взаємопов'язаних векторів:

- індукції соціальних конфліктів, пов'язаної з інтеграцією так званого комплексу High Hume (Human enhancement – «поліпшення людини» за допомогою NBICS-технологій) і переглядом, ерозією та деконструкцією ціннісних пріоритетів громадянського суспільства (тобто зі зростанням соціального ризику), що перетворюються внаслідок цього на цивілізаційні та еволюційні форми;
- формування соціальних інститутів контролю техногенного соціального ризику (насамперед біоетики), пов'язаних зі зростанням питомої ваги адміністративного-бюрократичного апарату, що суперечить початковому варіанту ліберального політичного устрою (так званому «Проєкту Просвітництва»).

Із грудня 2019 р. відбувається процес вибухового проникнення біополітичного чинника у сферу глобальної політичної організації (геополітики, міжнародних і соціополітичних відносин). На наш погляд [69], це є симптомом наближення цивілізації до точки неповернення, цивілізаційної та еволюційної сингулярності, яку можна порівняти з «Декамероновою чумою» 1346 – 1352 рр.

В обох випадках криза викликає системні зміни у складі соціокультурного модуля, що ведуть до ініціації та розвитку адаптивної цивілізаційної відповіді на зміну культурно-екологічної ніші Homo sapiens [600]. Відмінність полягає в тому, що події, які були чинником ініціації подальшої цивілізаційної мутації, зумовлено різною величиною балансу спонтанних небезпек і цивілізаційних ризиків.

У XIV ст. превалювали природні небезпеки (контакт із інфекційним началом). Чинниками ризику були «вбудовування» людини в нові екологічні системи, міграція населення та інтенсифікація міжцивілізаційних

контактів. Адаптивна відповідь полягала в серії цивілізаційних трансформацій, що зумовили історичний перехід від Середньовіччя через Ренесанс до епохи Модерну та прискорене зростання науково-технологічного розвитку.

Коронавірусна пандемія відбувалася в умовах випереджального розвитку технораціоналістичного модуля, превалювання чинників ризику, що є іманентним атрибутом SESH і особливо виражено в технологічній цивілізації. Тому основний тренд еволюційної відповіді полягав у реконфігурації соціокультурного та біологічного модулів, що каталізуються з боку технораціоналістичної складової. При цьому соціокультурна складова виконує роль передавального механізму, що диференціює (посилює, послаблює і переорієнтовує) технологічні інтервенції в біологічному модулі. В основі цього механізму лежить зіставлення запропонованих технологічних проєктів із домінантними культурними архетипами та подальша інкорпорація цих проєктів у політичний процес як його учасників.

Власне криза соціоекологічної ніші техногенної цивілізації розвивалася в кілька стадій, і тільки останню було ініційовано коронавірусом. У новітній історії техногенної цивілізації її провісником були поширення сифілісу та СНІДу (останнє перейшло у явну фазу в 1980-х рр.). Реконструкція SESH у цих випадках захопила її соціокультурний (переважно) і технораціоналістичний (меншою мірою – у випадку СНІДу) модулі, оскільки інфекція поширювалася або статевим шляхом, або під час використання деяких біомедичних технологій (переливання крові). Відповідно, зниження рівня ризику потребувало змін у сфері сексуально-репродуктивних стосунків і розроблення технологічних схем контролю. Щодо сифілісу радикальні засоби зниження ризику було зумовлено створенням високоефективних терапевтичних препаратів у XX ст. Отже, на першій стадії біополітичний аспект проблеми не виходив за межі забезпечення трансформації культурно-поведінкових стереотипів і доступності засобів лікування.

Нова, пов’язана з коронавірусною пандемією, адаптивна трансформація SESH може потребувати виходу за межі соціополітичної сфери. Через особливості патогена віддалені ризики технологій забезпечення міжособистісних комунікацій і мобільності стають основними чинниками, що потребують постійного контролю та управління. Відбувається інтернаціоналізація біополітичних ризиків одночасно з диференціацією

регіональних рішень, пов'язаних із наявним високим ступенем культурного і політичного різноманіття. Дві тенденції – глобалізація й уніфікація внутрішньо- та міждержавних відносин, з одного боку, їх диференціація та дивергенція щодо збігу кінцевої мети (контроль пандемії) – з іншого, переплітаються і супроводжують одна одну.

Підбиваючи перші підсумки коронавірусної цивілізаційної кризи, Адам Робертс – колишній президент Британської академії наук – стверджував «Хоча віруси й не поважають державні кордони, їх поширення та шанси на виживання здавна сильно залежали від законів, політики та дій державних органів. Однак не всі держави виявилися готовими до дій. Їхня ефективність у боротьбі з пандеміями, схоже, не залежить від того, яку позицію вони займають щодо протиставлення демократії й авторитаризму. Ключовими чинниками є, скоріше за все, компетентність керівників, їхня здатність швидко ухвалювати рішення, їхня готовність прислухатися до науки» [564, с. 8].

На думку філософа корейського походження, який мешкає в Німеччині, добре знайомого зі східною культурною традицією [222], «азійські країни впоралися з вірусом краще, ніж Захід, завдяки своєму відмінному від ліберального світогляду авторитарному менталітету, неподільній довірі до держави, колективізму та відсутності критичних уявлень про цифровий нагляд і збирання особистих даних». Основним чинником тут є вищий ціннісний пріоритет «відкритості» індивідуума за рахунок інших соціальних цінностей, які домінують у світогляді індивідуалістичного гуманізму Заходу [56].

Успіхи політичних режимів, які зазвичай зараховують до тоталітарного типу, у боротьбі з пандемією сприяють зміцненню їхнього внутрішнього і зовнішнього престижу, що випадково виявилося на першій стадії кризи. Цей успіх було забезпечено, за твердженням китайських експертів, завдяки погодженому використанню двох імперативів: 1) раціональної інженерії на основі біомедичних технологій; 2) системного контролю й управління соціальними процесами та відносинами на основі інженерії соціальної.

Логіку умовиводу за аналогією блискуче виражають деякі коментарі, що циркулюють мережею «2020 року Китай почне рятувати світ, тоді як Сполучені Штати, які колись вважали суперсильними, тепер не змогли навіть врятуватися» [цит. за: 413]. Головну роль тут відіграють компоненти соціокультурного модуля SESH. Вони формують початковий

тренд у пошуку прийнятних технологічних рішень. Однак ситуація є більш багатозначною і потребує більш деталізованої інтерпретації.

Прийнята в Китаї до реалізації концепція біовлади відрізняється від описаної Фуко жорсткішим регулюванням здійснення соматичних функцій і пильнішим спостереженням за повсякденним життям за допомогою засобів цифрового контролю комунікативних мереж із боку адміністративної еліти [435]. Цифрові технології тут розглядають як технології реалізації безпосередньої біовлади, основу біополітичної практики: «Віддаючи пріоритет силі технологій, усі інші заходи спрямовували й організовували в систему цілеспрямованого соціального контролю, що пом'якшувало шкоду...; застосування нової організації біовлади ґрунтується на єдності всіх зусиль, співпраці та координації між департаментами телекомунікацій, Центру з дослідження профілактики та контролю захворювань, проведенні тестування нуклеїнових кислот і управління соціальними мережами» [435, с. 812].

У WEIRD-варіанті[11] технологічної цивілізації індивідуальна свобода має найвищий пріоритет у системі цінностей. Тому подібна реконфігурація соціальних мереж між індивідуумами та соціальними й політичними інститутами потребує розроблення та переформатування правових механізмів політичної й адміністративної взаємодії. Друга умова – це досягнення певного рівня політичного консенсусу між соціальними групами. Гуманітарні технології тут є інструментом опосередкованої біовлади. В її основі лежать засоби контролю та формування інформаційних потоків. Останні передають цілеспрямований вплив на психологічну мотивацію поведінкових актів членів електорату та соціальних груп. В одній із праць така гуманітарно-технологічна схема дістала назву «розрахункових технологій, вбудованих в управління населенням» [393]. Її особливістю є формування багатовимірного публічного дискурсу, за допомогою якого реалізовують систему біополітичних втручань у поведінкові стереотипи індивідуумів.

Інакше кажучи, за однакового рівня компетентності перевага політичних режимів під час першої фази боротьби з пандемією пов'язана з відмінностями в початкових соціальних умовах, що мають культурне – світоглядне та ментальне – походження.

[11] Абревіатура від «Western, Educated, Sndustrialized, Rich and Democratic» (західний, освічений, індустріалізований, багатий та демократичний), культурний ідентифікатор учасників психологічного тестування.

Із побіжного зіставлення конфуціанської (або аналогічних їй) та західної (неоліберальної) моделей випливає, що філософсько-світоглядні відмінності в політичній сфері є першопричиною відмінностей характеристик адаптивної соціальної відповіді на кризову ситуацію через реалізацію технологічного алгоритму (проєкту). До цих характеристик належать:

1) розташування точки ініціації впливу чинника біополітики в послідовності фаз;

2) форми, механізми та динаміка (передусім співвідношення швидкостей та ефективність) різних фаз;

3) найефективніші схеми використання політичних різновидів гуманітарних технологій для кожної фази.

За неоліберальної моделі (західна демократія) біополітичні механізми ініціюють раніше, а самі механізми відбуваються інакше та з іншою динамікою. Якщо конкретизувати: значення біополітики почало домінувати вже на першій стадії реакції на коронавірусну пандемію, коли основними засобами протидії були регуляція міжіндивідуальних комунікацій та міграції. При цьому політичний процес набув форми боротьби за електорат, що визначило набір і форми використання гуманітарних технологій.

У різних суспільствах є надзвичайно диференційовані підходи до проблеми управління пандемією, що частково ґрунтуються на різному оцінюванні загроз, які створює пандемія, і відмінних, несхожих культурних традиціях щодо масок для обличчя та рукостискань, а також різних формах державної та громадської організації. У неявному вигляді цей висновок фіксує дві суттєві обставини:

- через повільніші темпи розвитку так званої «випереджальної науки» порівняно з її класичною («небезпечною») формою, діагностика та зниження ризиків використання біомедичних технологій боротьби з інфекціями потребують значно більшого часу, ніж власне їх розроблення;
- можливі адаптивні трансформації соціокультурного модуля SESH для контролю пандемії та її подолання за визначенням є різноманітними, відмінними для різних соціумів та/або культурно-цивілізаційних типів.

Одночасно з розвитком сучасних технологій сформована в епоху Просвітництва концепція середовища проживання людства як антагоністичного зіткнення об’єктивної Природи та раціоналізованої, а отже – суб’єктивованої Культури стає дедалі більшим анахронізмом. У сучасних

уявленнях про структуру культурно-екологічної ніші Homo sapiens уже більшого значення надають елементам, які перебувають під спільною суперечливою дією об'єктивних законів природи (біосфери) і раціональних, основаних на системі ціннісних пріоритетів, технологічних інновацій (техносфери).

Цікаво, що епістемологічне відображення (власне поява терміна «етико-епістемологічні гібриди» [615]) наслідків цього відбулося раніше, ніж спроби його включення до онтологічних схем [372].

Для опису механізму таких гібридних структур ми використовуємо гіпотетичну концептуальну модель К. Гарбаріно [336]. Згідно із цією моделлю «деонтологічні оператори набувають свого значення через соціальні угоди, що генерують «особисті правила» (соціальні, моральні та юридичні), які мають «ментальний зміст», що належить до ширшого «нормативного розуму», розуму, що, вочевидь, містить у собі всілякі варіанти вибору» [337].

Значення цих, «гібридних» за визначенням, елементів розмитої межі між етикою та епістемологією зростає, а їхня (гібридів) еволюційна траєкторія стає дедалі більш турбулентною залежно від цивілізаційно-культурно-історичного контексту. Зрештою саме цей контекст визначає як спектр потенційних рішень, так і успіх чи невдачу в реалізації конкретних технологічних схем. Категорія «еволюційний успіх» виявляється невідворотно політизованою.

Диференціація адаптивного біополітичного ландшафту, що визначає траєкторію глобально-еволюційного процесу, починається зі світоглядного категоріального каркаса, тобто з визначення вихідних абстрактних принципів. Вихідна дихотомія проходить між західним (аналітичним за визначенням) і східним (синтетичним) варіантами онтології (в останньому вихідна антиномія Людина / Мікрокосм і Природа / Макрокосм є неприйнятною).

Із цієї онтологічної дихотомії випливає ціннісно-цільова антиномія. Технологічні схеми в умовах антропоцену мають на меті: 1) збереження природного середовища, що забезпечує біологічне існування людства, або 2) збереження гуманності, культурної складової людської природи в трансформованих технологією умовах того ж таки самого середовища існування. Перша установка домінує в царині природознавства, друга – у гуманітарних науках Трансатлантичної цивілізації [179].

Наступними щаблями є дихотомія припустимих / неприпустимих методів досягнення цих цілей.

Кінцевим етапом буде рівень прийнятних / неприйнятних з погляду політичної легітимності рішень. Глобалізація, як природний наслідок технологізації культурно-екологічної ніші Homo sapiens, актуалізується як збільшення зв'язності та уніфікація відносин усередині та між фіксованими просторами територіальних держав і регіональних блоків, що створено відповідно до різних правил чи форм суверенітету та особливостей соціокультурної еволюції [269].

Значення регіональної диференціації збільшується під час кризи, що приводить до зростання ролі регіональних політичних еліт за наявності посилення політичної турбулентності, зумовленої зовнішніми причинами. Зовнішніми в цьому контексті є чинники, які або безпосередньо випливають із природного сектору культурно-екологічної ніші, або є наслідком реалізації віддалених технологічних ризиків. У будь-якому разі турбулентність виникає в гібридній зоні між біо- і техносферою, тобто там, де вплив стійких, архетипових культурних стереотипів є найбільш вираженим. У цій зоні технологічні інновації цілком здатні консолідувати вже наявні та стимулювати нові геополітичні конфлікти, що виходять за межі власне біополітики. Ба більше, ксенофобські інтенції, які сприяють геополітичній фрагментації, можуть виходити за межі соціокультурного модуля у сферу біологічного модуля, що пояснюється вже безпосередньо дією біологічної форми природного відбору. Принаймні так можна інтерпретувати деякі останні дослідження в галузі політичної психології щодо соціальної реакції на пандемію. Автори припускають існування (епі)генетичної «поведінкової імпульсної системи», що вмикається в умовах соціальної кризи, подібної до COVID-19 [686].

«Будь-яку вакцину проти SARS-CoV-2 кваліфікують як поліпшення людини», оскільки «вакцинація дає людському організму здатність, якої він не має від природи» [292], – так пишуть сучасні дослідники, підбиваючи підсумки власних соціологічних розвідок і висновків публікацій інших авторів [212; 214]. Погоджуючись із ними, можна стверджувати, що вакцинація справді є, по суті, першою в хронологічному списку біомедичних технологій, які можна з повним правом зарахувати до технологічних інструментів «поліпшення людини» (Human enhancement) як біологічного виду [368].

Саме тому соціокультурна та соціополітична історія застосування вакцинації та соціальної реакції на неї [187] є, на наш погляд, найбільш ілюстративною щодо емпіричного підтвердження викладеного раніше. Рівень вакцинації та колективного імунітету проти вірусу COVID-19 у популяції різниться між країнами та регіонами в кілька разів навіть у межах Європейського континенту (дані за листопад 2021 р.) [462]. Причиною є комплекс економічних, соціальних, організаційних чинників.

Але при цьому протистояння антиваксерів і суперваксерів давно набуло характеру політичного конфлікту, а самі ці терміни стали міцним елементом культури, навіть на рівні мовної комунікації. Антивакциналістський рух, за загальноприйнятою думкою, міцно асоційований з ідеологією популізму, апелює до усталених у часі культурних архетипів [187, с. 12–15]. Останні часто пов’язані з негативним сприйняттям інновацій (одним із найдавніших і найстійкіших елементів «евристики страху», принаймні в західній культурі, є острах стороннього втручання в психосоматичну основу особистісної самоідентифікації).

Це робить такі аргументи найефективнішими інструментами гуманітарних технологій уже за визначенням [66]. Унаслідок цього подібні рухи – уже не маргінальні групи населення; їхній соціальний і політичний вплив зростає, наприклад, на пострадянському геополітичному просторі (РФ, Україна) [64], де опір вакцинації виражено найбільшою мірою [429]. Тут інтенсифікація вакцинації пов’язана з жорсткими адміністративними заходами.

Утім аналогічна закономірність характерна для США [424], звідки вона поширюється на Європу (за значної диференціації серед окремих європейських держав), Японію та інші «технологічно просунуті» й економічно розвинені країни, які тяжіють до неоліберальної моделі. Це явище відзначали вже напередодні коронавірусної пандемії (2015 – 2019 рр., опитування проводили в 149 країнах) [281].

Згідно з висновком Всесвітньої організації охорони здоров’я (2019 р.) розширення впливу руху «антиваксерів» на менталітет людства посідає 8-ме місце серед 10 глобальних загроз здоров’ю сучасної цивілізації [627]. Причому це єдина загроза в списку, що має не екологічний, інфекційно-епідемічний чи соціально-економічний характер, а повністю належить до світоглядних установок, аналогічних релігійним догмам, тобто до сфери культури. Такі стереотипи сприйняття реальності слабко піддаються логічним та емпіричним аргументам.

Соціокультурні трансформації: неолібералізм, постправда, постдемократія, «суспільство сингулярностей». NBICS-комплекс технологій по суті є технологіями керованої еволюції й найсерйознішим чинником ризику для неоліберальної версії «Проєкту Просвітництва» з моменту протистояння ніцшеанської, марксистської та неоліберальної версій цивілізаційних проєктів у 1900 – 1991 рр.

Перехід «гуманізм → трансгуманізм → постгуманізм» може початися з політичної кризи і переходу «демократія → постдемократія». Цю перспективу сприймають як дуже реальний сценарій майбутньої еволюції та соціокультурної трансформації сьогодні; але це ще не фактична реконструкція соціальних інститутів, а лише потенційна можливість [302]. Колін Крауч, автор самого терміна та концепції «постдемократії», розглядає її генезу як побічний продукт глобалізації та розвитку згаданих технологій [255].

За всього розмаїття взаємозв'язків науково-технологічного інноваційного розвитку та політичної організації соціуму негативна кореляція між стабільністю демократичної форми правління і розвитком технологій у світі, що глобалізується, виявляється досить чітко. Одне з останніх тому підтверджень – доповідь Генно-технологічного центру Атлантичної ради (Atlantic Council Geotech Center) під промовистою назвою «Розархівування геополітики технологій: як наслідки другого і третього порядку виникнення нових технологій змінюють світ» (грудень 2021 р.). Експерти, які підготували його, заявляють, що «рівень демократії, яким користується середньостатистичний громадянин світу 2020 р., знизився до рівня, що востаннє спостерігали приблизно в 1990-х рр.» [220]. Цей висновок підкріплено статистичними викладками: «1990-х рр. Близько двох третин населення світу наразі живе в умовах електоральної автократії». Раціональне пояснення автори доповіді вбачають в імплементації сучасних технологій, підкріплюючи цей висновок даними соціологічного опитування серед IT-фахівців, бізнесменів і політичних активістів: близько половини (49 %) респондентів уважають, що до 2030 р. технології послаблять основні маркери демократії, і лише близько 33 % дотримуються альтернативної думки[12].

[12] Див.: Anderson J., Rainie L. Many tech experts say digital disruption will hurt democracy. Pew Research Center. February 21, 2020. URL: https://www.pewresearch.org/internet/2020/02/21/many-tech-experts-say-digital-disruption-will-hurt-democracy/.

Продукту NBICS-технологій стосовно людського суспільства найбільше підходить назва «постправда» (post-truth) [332]. Ця категорія набула поширення з початку 1990-х рр. і пов'язана з розробленням способів впливу на поведінку великих груп населення і формування суспільної думки не через логічні та фактично обґрунтовані й достовірні аргументи, а за допомогою впливу на емоційну сферу людської психіки. Хоча способи маніпулювання масовою свідомістю відомі з давніх-давен, але їх раціональна технологізація розпочалася лише у XX ст. з появою різних варіантів теорії пропаганди в соціальній психології та нейрокогнітивістиці. Саме розвиток інформаційних технологій, особливо інтернету та соціальних мереж, став основою сучасних варіантів гуманітарних технологій як інструменту соціальної інженерії.

У сучасній когнітивній теорії постулюють наявність двох альтернативних соціально-психологічних механізмів сприйняття, опрацювання нової інформації та ухвалення рішення – ірраціональний (емоційно-асоціативний, «система 1») і вербально-логічний (раціональний, «система 2») [401; 535]. Перший механізм полягає в пошуку емоційної асоціації з уже наявними розумовими стереотипами; другий передбачає відносно триваліший аналіз і створення пояснювальної моделі. Останні дані дозволяють припустити, що повністю звільнитися від впливу першого механізму людина не в змозі. Творчі здібності та інтуїція пов'язані з ним тією чи іншою мірою. Але він же відкриває можливості для розроблення різноманітних технологічних схем впливу.

Основу гуманітарних технологій становить цілеспрямована трансформація або корекція емоційної складової когнітивних процесів. Сприйняття ризику нанотехнологічних та інших інновацій, які в цій праці зараховано до категорії High Hume, справді залежить не тільки від логічних зв'язків між інноваціями та соціальними наслідками їх імплементації, що спостерігають, а й від виникнення різного роду психологічних асоціацій між різними концептами [223].

Ґрунтуючись на різних варіантах теорії розширеного інтелекту в соціальній психології, можна припустити таке. Ініціація цілеспрямованого формування культурно-екологічної ніші відбувається внаслідок того, що «емоції поширюються за межі мозку і тіла людини на об'єкти різного роду», зокрема на «матеріальні, штучні та технологічні інструменти» [482].

Отже, початковим зародком реалізації будь-якого соціально значущого проєкту конструювання техно-культурно-екологічної ніші є оформлення групових афективних ніш у соціальних мережах. Сукупність таких когнітивно-афективних ніш разом із їхніми членами перетворюється на політичних акторів.

На підставі цих аргументів ми припустили [69], що соціокультурний ландшафт, у якому відбувається еволюція раціонально-технологічної складової частини SESH, зокрема напрям і сила її зворотного впливу на біологічну та соціокультурну складові, визначається, передусім, саме емоційними реакціями психіки, а не результатом власне раціонального соціального дослідження після технологічних інновацій. І дійсно, із початком пандемії COVID-19 дослідники відразу відзначили активізацію виявів феномена «постправди» в таких несхожих країнах, як Росія, Франція, Велика Британія та Німеччина [359]. Наш висновок дуже швидко знайшов емпіричне підтвердження, яке можна розглядати як попперівську верифікацію цієї тези.

Інший аргумент стосується вже не дескриптивно-наукового, а публічно-ціннісного компонента сучасного дискурсу. За рік після початку пандемії однією з публікацій було розпочато спробу розвитку політичної програми, яка мала б об’єднати всі частини політичного спектра на основі 12 тем державного управління в постковідному світі. У межах нашого дослідження цікавими є 7-й і 12-й пункти − свого роду маркери трансбіополітичного тренду: «7. Життя виду (Homo sapiens) є політичною стратегією» та «12. Конструювання державної політики в біополітичних термінах» [588]. У метафоричній формі обидва гасла мають на увазі рівнозначність політичної стратегії будь-якого політичного актора і стабільної еволюційної стратегії нашого біологічного виду.

Еволюція технологічної цивілізації визначає баланс внутрішніх (раціонально детермінованих) і зовнішніх (соціально-психологічних) чинників техногенезу і розвитку науки. Завдання прогнозу еволюції соціоантропогенезу й полягає у виявленні конкретної величини цього балансу щодо найбільш ризикогенних технологій.

Обидві гілки раціоналізованих механізмів управління еволюційним процесом (гуманітарні та біологічні технології) є технологіями «подвійного призначення». Ця аналогія поширюється не тільки на цілі, а й на технологічні прийоми їх досягнення. Наприклад, пандемія COVID-19 спричинила так звану «інфодемію». Останню репрезентовано спалахом

поширення дезінформації, лженаукових наративів, фейків тощо. Іноді це відбувається спонтанно, але найчастіше − для досягнення політичних цілей тих чи інших політичних акторів.

Однією з найбільш часто згадуваних технологій боротьби з інфодемією небажаної інформації є технологія, основана на теорії інокуляції [180], що дослівно перекладають як «щеплення» (Inoculation). Це абсолютний аналог вакцинації. Можливо, ця подібність і пояснює популярність саме цієї технологічної схеми, якої вона набула під час коронавірусної пандемії.

За цією схемою стійкості індивідуумів і соціальних груп до поширення небажаної інформації в комунікаційних мережах досягають через попереднє інформаційне вкидання тих самих відомостей у формі, яку легко спростувати [568]. Схема виявилася досить ефективною, але, як зазначають її прихильники в підготовленому ними огляді, цю технологію інформаційної інокуляції з успіхом застосовують «у боротьбі з фальшивими новинами, теоріями змови, пропагандою та навіть із нею самою», тобто для поширення шкідливої дезінформації [411]. Точніше буде сказати, що технологія інокуляції є інструментом реконструкції або елімінації будь-яких стереотипів у комунікативних мережах, незалежно від їхньої достовірності. Іншими словами, в умовах інформаційного суспільства інокуляційна схема є засобом політичної боротьби, але не соціальної верифікації наукових фактів і теорій.

Насправді ми стикаємось із загальною гомологією, а не з аналогією між конкретними гуманітарними технологіями та генно-інженерними технологічними схемами («синтетичною біологією»). В обох випадках технологічні інтервенції оперують з інформаційними фрагментами, що мають еволюційно-адаптивне значення. Це дає змогу виявити політичні механізми глобального еволюційного процесу.

Неоліберальна доктрина [201] ґрунтується на центральному принципі, згідно з яким кожен член суспільства реалізовує власний екзистенціальний проєкт і вступає в комунікацію з іншими індивідуумами відповідно до певних правил як договірна сторона. Соціальна комунікація тут є ринковим середовищем, а її учасники – підприємцями, які погоджують свої інтереси один з одним. Цей самий принцип поширюється на міжнародні відносини, де держави є колективними суб’єктами-підприємцями, тобто корпораціями. У такій дещо вульгаризованій

інтерпретації ринкова конкуренція справді є аналогічною конкуренції біологічній, а кон'юнктура і природний відбір – різними формами єдиного еволюційного механізму. Але тоді поява і розвиток гуманітарних технологій відповідає прогресу в царині генетичної інженерії як заміщення дарвінівського відбору цілеспрямованими технологіями, починаючи з класичної селекції й закінчуючи редагуванням геномів. У такій інтерпретації об'єктом генних технологій є генетичний код, об'єктом гуманітарних технологій – ідеї, образи, «меми», що змінюють модуси поведінки. Саме поширення ринкової форми відносин на інформаційно-комунікаційну сферу стало завершальним елементом формування трансбіополітичного тренду.

Гуманітарні технології впливу на поведінкові модуси «переміщують ідеї, теми, жаргон і дискурсивний стиль... із «маргіналів» до «мейнстриму» так, що ця відмінність стирається. Ключові сайти або люди є точками конденсації для еклектичного діапазону ідей, тоді як фрази і слогани, фрагменти речень, вирвані з аргументів, у яких вони вперше з'явилися, течуть формами й форумами, підхоплені людьми, які торують свій власний шлях через них» [315]. За цікавим спостереженням одного з політологів, ідеї, що циркулюють у комунікативних мережах, сформувалися всередині неоліберального дискурсу, використовують його наративи як інструменти впливу, а отже, спрямовані на зміцнення політичної моделі неолібералізму, а не проти нього, оскільки вимагають ще більшої комерціалізації ідей та ідеологій, культури і свідомості. Руйнуючи колишні домінантні образи, гуманітарні технології формують нові, що мають настільки ж домінантний статус, як і колишні [315, с. 184]. Цей автор дотримується неоліберальних постулатів і пояснювальних моделей. Однак ризикнемо припустити, що те саме можна спостерігати і в інших політичних моделях, які спираються на власні ціннісні пріоритети.

«Постправда» в поєднанні з технологією веде до «постдемократії». Як доказ наведемо міркування одного з дослідників соціальних наслідків технологічних інновацій класу High Hume: «Якщо моральне Human Enhacement потрібне для запобігання остаточної шкоди, то моральне Human Enhacement має бути обов'язковим... Мало того, що моральне біологічне поліпшення має бути обов'язковим, воно також має бути

прихованим, таким, що відбувається без знання тих, хто вдосконалюється» [258].

У зв'язку із цим особливий інтерес становлять результати нещодавнього дослідження, у якому за допомогою комп'ютерного аналізу великого масиву даних Google Ngrams проаналізовано частотний розподіл уживання лексичних конструкцій, що відбивають раціональні й емоційні компоненти мислення, у мільйонах книжок англійською й іспанською мовами за період з 1850 р. до 2019 р. Автори доходять висновку, що до початку 1970-х рр. спостерігали стійке зростання лексичного вираження раціоналістичної компоненти мислення. Ця тенденція технологій змінилася швидким зростанням питомої ваги суб'єктивно-емоційної / ірраціональної складової в її лексичному вираженні.

Найбільш цікавою є запропонована дослідниками інтерпретація цього спостереження та практичні рекомендації, що випливають із неї. «Феномен постправди пов'язано з історичним коливанням балансу між двома нашими фундаментальними способами мислення. Якщо це так, ... суспільству, можливо, доведеться знайти новий баланс, явно визнаючи важливість інтуїції й емоцій, і водночас якнайкраще використовуючи таку необхідну силу раціональності та науки, щоб мати справу з темами в усій їхній складності» [578].

Тут потрібні, на нашу думку, *три уточнення*.

По-перше, зазначене зростання з 1970-х рр. емоційної складової ментальності сучасної людини логічно випливає із соціологічної концепції сучасного суспільства WEIRD-типу. Її автором є німецький соціолог Андреас Реквіц [550; 551]. Уперше цю концепцію, досить популярну в країнах континентальної Європи, було викладено в його монографії «Суспільство сингулярностей». Її основним постулатом був вихід особистісної та групової унікальності й неповторності (сингулярності) кожного індивідуума на перше місце в системі цінностей сучасної «політичної парадигми».

Цим сучасне інформаційне суспільство відрізняється від індустріальної фази розвитку технологічної цивілізації. Автор уважає, що з пріоритету екзистенціальних проєктів випливає різке зростання суб'єктивно-емоційного компонента в мисленні та дискурсі порівняно з епохою індустріалізму, коли домінували раціоналістично обґрунтовані загальні норми. Це є суттєвим чинником ускладнення біополітичного ландшафту щодо соціально-політичної (внутрішньодержавної)

та геополітичної (культурно-цивілізаційної) диференціації. Нові соціальні спільноти формуються за ознакою схожості екзистенціальних проєктів на основі соціальних мереж, тобто з використанням технологічного чинника, який набуває політичного значення [551, с. 286−309].

Процес структурування соціуму, що спирається на технології, нашаровується на традиційні культурні механізми формування соціокультурного модуля, основою яких є процеси мімезису. Стійкість конфігурації традиційних стереотипів і нових, що виникають у мережевих соціальних спільнотах, визначає чотири можливі сценарії подальшої соціальної еволюції – поглинання, відторгнення, конфлікт і мультикультуралізм. Під останнім терміном розуміють утворення нового культурного патерну, що поєднує елементи різних культурних типів. Відповідно до кожного варіанта відбуватиметься селекція і здійснення технологічного проєкту реконструкції техно-культурно-екологічної ніші та біосоціальної природи Homo sapiens. Це передбачає залучення в раціоналізовану глобальну еволюцію політичного процесу в тій чи іншій формі і з різними результатами – від консенсусу до розпаду соціуму на несумісні індивідуальні або групові екзистенціальні проєкти.

По-друге, політичну парадигму можна вважати типовим прикладом постакадемічної науки або технонауки взагалі. На відміну від розуміння Т. Куна, в інтерпретації А. Реквіца політичні парадигми містять елементи утопічних уявлень про ідеальний Світ Належного, ціннісно-етичні дилеми та значний потенціал емоційної самоідентифікації. Тому до них можна застосовувати критерій політичної коректності, який виявляється вирішальним у випадках вибору не тільки прикладних технологічних проєктів, а й пояснювальних моделей. Останні, принаймні у вигляді формальних інтерпретацій, мають відповідати деякій системі етичних принципів. В одному з інтерв’ю наводили підслухану розмову двох молодих жінок, які скаржилися на емоційне перевантаження, спричинене потребою безперервно розв’язувати етичні дилеми та вибирати згідно з «нескінченним каталогом вимог етично коректну їжу, етично коректну мову, етично коректні подорожі» і навіть «етично коректний смартфон» [549]. Тягар етичного вибору, коли йдеться про застосування технонауки до самої людської природи та гуманності, багаторазово посилюється, спричиняючи жорсткий емоційний стрес, що спостерігають у політичній поведінці.

По-третє, описаний тут «культурний есенціалізм» веде до констатації зростаючого значення гуманітарних технологій контролю та регулювання соціальних і політичних процесів, тобто соціальної інженерії. Остання разом із технологією інженерії генетичної утворює єдиний цикл самоконструювання людини (Human enhancement).

Пандемія COVID-19 стимулювала вже ініційовану протягом минулого століття дивергенцію High Hume-технологій на гуманітарну та генетичну (біомедичну) складові. Першу (гуманітарну) складову орієнтовано на безпосереднє регулювання групової поведінки. Друга (генетична) складова передбачає об'єктом застосування корекцію біологічної природи окремих індивідуумів – носіїв інтелекту – відповідно до умов культурно-екологічної ніші Homo sapiens.

Підвалинами ліберальної моделі політичного процесу є вільна конкуренція всередині електорату. «Реальні суперечності, розбіжності, конфлікти й антагонізми як основи демократії, егалітаризму та свободи дедалі частіше витісняються, виключаються чи усуваються» домінуванням ідеологічних моделей у внутрішній політиці; гуманітарні технології управління «зводять політичні дебати до ухвалення однакових, адекватних рішень та погодження інтересів між зацікавленими угрупованнями» [357; с. 226]. Постполітичне управління спирається на пряму та непряму сцієнтизацію політичного процесу як засіб виключення політичних конфліктів і встановлення соціального консенсусу. Насамперед, такий консенсус стосується регіональних і глобальних біополітичних проєктів, тобто: 1) реконструкції наявної культурно-екологічної ніші; 2) конструювання якісно нових її конфігурацій; 3) генетичних і епігенетичних варіантів Human Enhancement. Прямої сцієнтизації досягають класичною просвітою, тобто раціоналістичним переконанням, непрямої – використанням різноманітних гуманітарних технологій впливу на свідомість і поведінку. У тій чи іншій формі все це сьогодні характерно для будь-яких політичних режимів. Усі вони тією чи іншою мірою припускають різні форми виключення або нівелювання артикуляції думок, альтернативних панівній думці.

Відзначмо одну коеволюційну нестиковку нормативних інститутів технологічної цивілізації, що сформувалася в останні десятиліття. Інституціональні засади соціального контролю сформовано тільки щодо біомедичних технологій – у результаті інституціоналізації біоетики. Сказати те саме про гуманітарні технології не можна. Інституціональні

засади і теоретична база соціального контролю в цій галузі помітно відстає від можливостей втручання в процеси політичного і соціального розвитку. Отже, цикл технолого-раціоналістичного механізму глобально-еволюційного процесу не є скомпенсованим. Тому можливі значні стохастичні коливання в часі та просторі, що набувають форми політичних конфліктів.

У зв'язку із цим зазначмо ще одну особливість процесу технологізації політичного процесу. У сучасних західних демократіях намітився чіткий перехід від правового регулювання комунікативної поведінки окремих індивідуумів до правового регулювання функціонування мережевих, або онлайн-платформ, що здійснюють таке спілкування [220; с. 9]. Термін «онлайн-платформа» є досить багатозначним. У нашому контексті та в офіційних документах ЄС ним позначають інформаційний простір, що забезпечує посередницьку функцію щодо доступу до інформації, товарів чи послуг, які розшукують у системах чи мережах за вказівкою користувачів. Ключовою з погляду технологій управління соціальною еволюцією є комунікація, спрямована на форматування інформаційних потоків, тобто «платформи соціальних мереж, що працюють із контентом, створеним користувачами, і адмініструють його за допомогою алгоритмічних чи редакційних рішень»[13]. Цей поворот потенційно є амбівалентним. Обмеження або контроль цієї сфери з боку соціальних інститутів рівнозначні обмеженню й контролю інформаційних потоків і тому можуть служити одночасно взаємовиключним цілям [616]:

- по-перше, обмеження можливості технологічного маніпулювання масовою свідомістю та електоральною поведінкою;
- по-друге, засіб реалізації тих самих технологічних впливів на соціум.

При цьому розмежувати першу і другу мету в кожному конкретному випадку важко, оскільки ця операція політично вмотивована позицією регулятора (індивідуального або колективного суб'єкта, який ухвалює рішення).

Усі викладені міркування є закономірним результатом переплетення публічної та наукової форм дискурсу як базисного атрибута сучасної, постакадемічної (техно)науки. Тенденцію вторинності (через зростання значення науки як інструменту управління) було помічено

[13] Platform Regulation. An Attempt at Fundamental Rights Based Proposal. URL: https://platformregulation.eu/.

авторами цього дослідження ще на прикладі розвитку генетики в колишньому СРСР у 1920-х − 1960-х рр. та екстрапольовано на подальший глобальний розвиток суспільства ризику (хоч і в різних формах) [57].

Домінантним ініціюючим чинником і (одночасно) трендом помітної технологізації соціальної еволюції (соціальної та політичної інженерії) стає криза технологічної цивілізації та її усвідомлення в масовій культурі. Дивергенція гуманітарних і генетичних технологій відбивається в згаданій вище зміні співвідношення нормативного регулювання діяльності людей і комунікативних платформ.

У першій половині XX ст. генні технології в первісній, основаній ще на класичних схемах селекції та регулювання репродуктивного процесу (євгеніка) формі стосовно людини, увійшли в жорстку суперечність із архетипами гуманістичного індивідуалізму, притаманного трансатлантичному варіанту технологічної цивілізації. Від початку 1970-х рр. власне генно-інженерні інновації були вже вільні від цього дефекту і припускали, принаймні потенційно, подібні інтервенції на основі вільного репродуктивного вибору членів суспільства, а також були доступні значній частині населення. «Євгеніка домашнього приготування (homemade eugenics)» – вислів Р. Райта[14]; запущено в обіг із початком проєкту «Геном Людини» на початку 1990-х рр. Так подібні технологічні схеми інтегрували в політичний процес. Отже, вони стають предметом гуманітарних технологій (їх політичного різновиду), що розвивалися паралельно, починаючи з праць Ед. Бернейса [188], Г. Лассуелла [423] та ін. [докладніше див.: 669].

У перші роки пандемії домінувала гуманітарна складова, яка сприяла додатковій геополітичній фрагментації та, як наслідок, ще більшій геополітичній турбулентності. У разі поглиблення глобальної кризи технологічної цивілізації в зоні екзистенціального ризику можливе подальше зростання значення генних технологій, утім, як і штучного інтелекту та систем, що самонавчаються. Перебіг глобально-еволюційного процесу стане тоді одночасно проєктивно-раціоналістичним, технологізованим, автокаталітичним і незворотнім. Це рівнозначно проходженню «точки Омега» Тейяра де Шардена.

Перетворення людини на об’єкт технологічного конструювання веде до зміни соціального статусу сучасної науки в технологічній

[14] Wright R. Achilles’ helix. *New Republic*. 1990. July 9 and 16. P. 21−31.

цивілізації. Постакадемічна фаза її розвитку характеризується, зокрема, прогресуючою політизацією, до виявів якої належать [559]:

1. Усвідомлене оцінювання не тільки теоретичних побудов, а й емпірично встановлених результатів наукових досліджень за допомогою політичних аргументів, часто в етичній інтерпретації.

2. Успішна політична експлуатація універсальних культурно-психологічних стереотипів для обґрунтування / дискредитації наукових даних і науково обґрунтованих технологій.

3. Девальвація впливу наукового знання на політику і суспільний дискурс.

4. Перманентне зростання ролі політичного лобіювання в розв'язанні загальнозначущих соціальних проблем.

Таким є обопільний зв'язок між епістемологічним контекстом і соціо- та біополітичним контекстом процесу адаптації технологічної цивілізації (передусім у її неоліберальному варіанті) до умов кризи.

Ступінь політичної поляризації наближається до рівня, коли вона стає базисним атрибутом особистісного самовизначення як члена певної соціальної спільноти. Наприклад, за ознакою негативного ставлення до вакцинації ідентифікують себе за деякими даними від 8 до 22 % мешканців США, причому є певна кореляція між цією ознакою та приналежністю до однієї з двох провідних політичних партій США [479].

Раніше ми продемонстрували аналогічну закономірність і щодо імплікації інших технологій, зокрема ГМО [65, с. 269−270]. Ту саму аналогію між соціальним сприйняттям дескриптивної обґрунтованості та етичної припустимості цих технологій відзначають і деякі інші дослідники. Роберт Бірд, наприклад, констатує, що прості заходи популяризації наукових знань та «грубе заперечення міфів» призводить до зворотних результатів. Як засіб протистояння міфологізованому скептицизму пропонують, по суті, використання гуманітарних технологій, подібних до тих, які сторони застосовують під час судового розгляду для впливу на присяжних [193]. Це тільки підкреслює технологізацію глобального еволюційного процесу.

Тут також відбувається явна геополітична диференціація щодо моделей, методів і цілей імплементації нових технологічних схем, об'єктом яких є складні системи, що еволюціонують і включають до свого складу людину [302]. Ця диференціація є не тільки між державами і соціумами, що належать до різних культурно-цивілізаційних типів, як-от

США і Китай, а й усередині одного й того самого цивілізаційного типу. Одним із найбільш ранніх прикладів є розбіжності в принципах і практиці правового контролю за використанням GM-продуктів у США та ЄС [420]. Причини мають комплексний характер і перебувають під спільним (вочевидь, різноспрямованим і нелінійним) впливом безлічі чинників – «медіасередовища, структури політичних можливостей, режимів соціального контролю знань і стратегії активістів» [394].

Відмінністю є більш згладжений характер біополітичних конфліктів. Однак це пояснюють відсутністю ознак гострої стадії реалізації ризику, що наближається до екзистенціального рівня, як у випадку пандемії. Аналогічні висновки можна застосувати до будь-яких сфер «технонауки», що належать до гібридної зони, де перетинаються дескриптивно-науковий і публічно-аксіологічний дискурси (глобальне потепління, зелена енергетика тощо).

У цьому разі неминуче виникає конфлікт критеріїв обґрунтованості та достовірності обох форм дискурсу. У дескриптивно-науковому основним критерієм логічної верифікації є відтворюваність отриманих даних унаслідок їх незалежності від суб'єктивних чинників. У публічно-аксіологічному дискурсі критерієм соціальної верифікації є унікальність як максимальна відповідність системи культурно-цивілізаційних цінностей.

Зазначене промовисто підкреслює такий факт. Конвергенцію і взаємопроникнення біотехнологічного та інформаційно-комп'ютерного сегментів NBICS технологічного комплексу описують двома атрибутами − диджиталізацією[15] та інформатизацією. У міру розвитку цієї тенденції стрімко загострюється проблема невідтворюваності результатів дослідницьких проєктів, основаних на опрацюванні великих масивів даних. Зазвичай це пояснюють обмеженістю психофізичних можливостей людського інтелекту і потребою ширше використовувати інтелект штучний. У довготривалій перспективі радикальний сценарій розвитку цього тренду веде до розпаду SESH унаслідок автономізації та подальшого виходу з неї технораціоналістичного модуля. Штучний інтелект у цьому разі перетвориться на самостійного політичного актора, спочатку неявно, а потім безпосередньо.

[15] Диджиталізація, або цифровізація − перехід до опису і подальшого створення пояснювальних моделей процесів і явищ через використання великого масиву дискретних цифрових даних.

Однак є й друга можлива причина. Це поєднання дескриптивно-наукового і публічно-аксіологічного дискурсу в одній багатовимірній логічній конструкції *(етико-епістемологічні гібриди).* У результаті в пояснювальних моделях із використанням великих даних (диджиталізації) виникає суміш описових та оціночних суджень, яку важко виявляти й усувати методами верифікації / фальсифікації, прийнятими в класичній епістемології Модерну. Зовнішнім виявом цього стає політизація не тільки технологічних проєктів, а й теоретичних конструкцій. Особливо це стосується геноміки, популяційних етно-, расо- та гендерно-генетичних досліджень. Тут асоціацію інтерпретаційних моделей із базисними постулатами політичних доктрин виражено вкрай жорстко, хоча далеко не завжди в логічно несуперечливий спосіб. Тому критерій політичної коректності міцно інкорпорують у такі логічні побудови разом із традиційними вимогами логічної несуперечливості. У віддаленій перспективі радикалізація цього тренду також веде до ерозії еволюційної стратегії. Причиною в цьому разі може стати послаблення впливу технораціоналістичного модуля та його підпорядкування соціокультурному аналогу [67].

Отже, постає природна закономірність розвитку технологічної цивілізації, спричинена переходом власне науки, як її основи, у фазу постнекласичної, людинорозмірної технонауки, де межі між дескриптивним і аксіологічним дискурсами розмиваються [520; с. 156–159].

Описана цивілізаційна трансформація перебуває у відносинах синергізму зі світоглядною трансформацією – переходом від модерністської філософії «Проєкту Просвітництва» до постмодернізму «Суспільства Ризику» [183]. У філософії постмодернізму наукові дослідження та оцінювання ризиків де-факто стають і де-юре мають бути предметом демократичного (політичного) процесу. Цю вихідну посилку «заохочують теоретики постмодерну, які заявляють, що науковим дослідженням як таким не можна довіряти, оскільки як соціальна інновація наукове дослідження має політичний характер і, отже, має здійснюватися як таке, що несе певний невисловлений політичний порядок денний» [420]. Так описує світоглядний зсув французький біотехнолог Марсель Кунц, який відчуває явну ностальгію за логічною схемою класичної науки і принципом етичної нейтральності наукового знання. Проте це не скасовує точності самого діагнозу.

Народження геобіополітики. Значення еволюційної історії як чинника, що визначає межі подальших адаптацій, особливо в період системної кризи, обговорюють в еволюційній теорії [283]. Цей висновок є справедливим стосовно будь-якої складної системи, що самовідтворюється, включно із соціумом. Стосовно біополітичної проблематики його сформульовано, зокрема, у вступній статті спеціального випуску «International Review of Administrative Sciences» [419]. Засадничими посилками є такі:

- по-перше, «реакції на нові проблеми зумовлено наявними інституціональними механізмами та історично сформованими моделями розв'язання проблем» (історичного інституціоналізму);
- по-друге, «культурні моделі та соціальна організація, що традиційно лежить у їхній основі, мають велике значення для розуміння створення нових механізмів організації в певних секторах соціуму, зокрема, у відповідь на кризи» (компаративістські дослідження культурних і політичних традицій).

На їхній основі роблять висновок, що «інституційні «початкові умови», адміністративна культура та історичні залежності є важливими чинниками, які пояснюють спосіб подолання великих криз ... . Залежно від інституціонального контексту, що історично склався, і адміністративної культури країни можуть по-різному ставитися до проблем, пов'язаних із кризою. Так само аналогічні адміністративні втручання можуть призвести до дуже різних наслідків у контексті окремих країн, оскільки всі вони стикаються з унікальними інституційними механізмами й адміністративною культурою, що існували раніше».

Загалом цей висновок прямо випливає з критики сучасної ідеології глобалізації американськими економістами Дароном Аджемоглу і Дж. А. Робінсоном, які постулювали складну і багатовимірну каузальну залежність технологічних інновацій, економіки, політики і культури. Їхні твердження узагальнено є такими:

1. Динаміка політичних інститутів має супроводжуватися змінами в культурних конфігураціях, тобто модусах використання наявних атрибутів культури цього соціуму, які встановлено для того, щоб генерувати соціальний смисл, координувати очікування і вигадувати виправдання різним політичним та економічним наслідкам.

2. Одні й ті самі економічні трансформації можуть спричинити різноспрямовані зміни політичних інститутів і політичного режиму.

3. В умовах нестабільності різко зростає значення суб’єктивного чинника, тобто наявності особистісних особливостей лідерів, які реалізують відповідні глобальні проєкти еволюційних трансформацій [152].

Ці твердження мають загальний характер, що стосується всієї сучасної цивілізації, лежать у річищі неоліберальної світоглядної традиції та значною мірою коригують вихідну безапеляційну схему «кінця історії» Френсіса Фукуями. Однак системна криза технологічної цивілізації, яка виходить на екзистенціальний рівень, у поєднанні з технологіями біологічної та соціальної інженерії (NBICS) надають подіям, що розгортаються, характер еволюційної незворотності.

Сукупність еволюційних трендів загалом гомологічна до безлічі регіональних еволюційних трендів, зумовлених розвитком технологій так званого Human enhancement і аналогічних схем реконструкції систем, що містять людський чинник. Це дає змогу об’єднати їх у єдиний кластер можливих трендів розвитку цивілізації та еволюції розуму.

Водночас ми спостерігаємо, по-перше, тенденцію до генералізації цих трендів за схожістю / відмінністю на схеми, що тяжіють до «тоталітарного» («автократичного») та «ліберального» ідеалів політико-правової системи або ж до більш-менш стійкого балансу групових та індивідуальних інтересів.

На цю закономірність накладається, по-друге, геополітична та культурно-регіональна дивергенція, що виявляється насамперед у різній інтерпретації основних біоетичних принципів і репрезентує поділ ліберального кластера на північноамериканську та західноєвропейську системи. Американську версію ініційовано роботою «Принципи біомедичної етики» (перше видання – 1977 р.) Тома Бошампа (T. Beauchamp) і Джеймса Чілдреса (J. Childress) [182] з Університету Джорджтауна; їхній спадок надалі інтегрувався до свідомості лікарів, біотехнологів і філософів під час навчального процесу, із чим і пов’язана сленгова метафора «джорджтаунські мантри» [579]. Європейська версія є результатом фінансованого Європейською комісією дослідницького проєкту [556].

Під час поверхового порівнянні є очевидними формальні відмінності між двома концепціями за загальної змістової єдності. Найбільш виражена різниця в інтерпретації суб’єкт-суб’єктних і суб’єкт-об’єктних відносин виявляється під час використання біо- та біомедичних технологій: європейська інтерпретація фокусує увагу на правах особистості,

яка є об'єктом технологічного впливу; північноамериканська інтерпретація акцентує увагу на обов'язках суб'єктів, які здійснюють технологічне втручання. В іншому аспекті та сама розбіжність зводиться до протиставлення інтересів особистості та суспільства (ЄС); людини як суб'єкта (лікар, біотехнолог) та об'єкта (пацієнт, споживач) технологічного втручання (США). Ця відмінність чітко маркується і реакцією держави на пандемію COVID-19. Є, наприклад, явні та радикальні відмінності між США / Великою Британією, з одного боку, та більшістю країн-членів ЄС – з іншого. Додатковим чинником різноманітності стає залучення до загальноєвропейського геополітичного простору східноєвропейських країн колишнього радянського блоку. З огляду на те, що біоетика є продуктом імпортного запозичення, два згадані різновиди біоетичного мейнстриму стикаються тут із додатковими впливами з боку місцевого соціокультурного контексту. Цей когнітивний опір «чужорідній» формалізованій світоглядній схемі не лише втілюється в політичні суперечності, а й набуває дещо запальних форм: «Проблема з біоетичним мейнстримом полягає в тому, що його фокус звузився до медичної етики та етики досліджень, не охоплюючи всієї «біографії» (що призводить не лише до «одноманітності», а й до термінологічної непослідовності), та що його підвалини глибоко укорінені в англо-американській культурі й наборі цінностей (автономія), наполягаючи на принципі чотиричастинної «джорджтаунської мантри», ігноруючи інші культурні перспективи» [481].

До того ж наведені вище міркування щодо генералізації еволюційних трендів потребують подальшої деталізації, оскільки акцент роблять на протиставленні політичної демократії та тоталітаризму, а точніше, гуманістичного індивідуалізму західного типу та конфуціансько-марксистського витлумачення пріоритету «суспільного блага», а моделі першого типу є значно деталізованішими порівняно з іншими. Як мінімум слід додати ще й «ісламістську» модель.

На відміну від гуманістичного індивідуалізму біоетики як теоретичного підґрунтя реалізації біополітичних проєктів у західному варіанті технологічної цивілізації, ісламістська модель не втратила безпосереднього й абсолютного логічного зв'язку зі священними текстами (Кораном), що реалізовують через правові норми шаріату. Звідси випливає цікава особливість методології побудови цієї моделі. В основі цієї техніки лежить (абсолютно несподівано для західної філософської традиції) герменевтичний текстологічний аналіз «змісту віршів Шляхетного

Корану і хадисів пророка Мухаммеда» [161], що втім приводить до цілком раціональних умовиводів.

У цій семантичній системі людина є не носієм невіддільних і невідчужуваних прав, онтологічно пов'язаних із її природою, а всього лише «творінням Божим», подібним до решти живих істот, які займають своє місце в цьому світі відповідно до божественного задуму. Якщо існують хвороби, то засоби їх подолання є богоугодною справою, так само як пошук цих засобів і впровадження в соціальне життя. Лікар – біотехнолог і генний інженер − є посередником між Богом і людьми, особисті інтереси мають підпорядковуватися суспільним (аналогічно, але не тотожно конфуціанській доктрині). Потенційні можливості для імплементації уніфікованого біополітичного проєкту тут високі за умови відсутності явних суперечностей прогнозованого результату зі священними текстами [докладніше див.: 171].

Однак у межах цієї моделі основне значення в управлінні кризою відводять суб'єктивному чиннику – особистісним, соціально-комунікативним і когнітивним характеристикам політичного лідера та його компетентності. Згадаймо, що одна з аналогічних рекомендацій-висновків міститься і в західних дослідженнях у межах неоліберальної технонауки. Проте релігійна віра посідає в списку компетентностей безперечне перше місце, а харизматичність політичного лідера має майже настільки ж високий рейтинг. З огляду на це релігійний дискурс про рівень ризику, достатнього для відхилень від традиційних норм ісламу, став провідним системним чинником на перших стадіях пандемії. Зрештою вибір біополітичного проєкту та його реалізація визначається тут тривимірним балансом світської влади, релігійної влади та геополітичних чинників.

Повернімося до дослідження теоретичних засад біополітичних моделей реконструкції людиномірних систем, що еволюціонують, у період системної цивілізаційної кризи.

Як уперше зазначено в концепції біовлади Мішеля Фуко, у техногенній цивілізації відбулася трансформація форм і механізмів реалізації влади в напрямі від влади суверенної до біовлади. Цей тренд супроводжувався відповідними трансформаціями соціальної політики та геополітики. Різко зросло значення біополітичної складової, на шкоду традиційним геополітичним і класовим суперечностям. Початковим мейнстримом біополітики була концепція «расової війни», але в результаті розвитку

технологічного інструментарію сьогодні її витіснила ідея усунення біологічних ризиків і вдосконалення людини.

У призначеному для студентів і фахівців «Довіднику з геноміки, охорони здоров'я та суспільства» ще напередодні пандемії COVID-19 безапеляційно стверджували [199, с. 17]: «Регулюючий аспект біовлади – популяційна біополітика − стає більш значущим, ніж будь-коли раніше, у формі глобальних проєктів із секвенування генома, включно з державними проєктами, що намагаються зібрати ДНК усіх громадян у певному політичному органі, та геномними ініціативами у сфері громадської охорони здоров'я, розробленими для заміни (наявних) соціально-епідеміологічних заходів».

Процес глобалізації, що відбувається одночасно, призвів до істотного ускладнення етнокультурної структури сучасного соціуму і, насамперед, його трансатлантичного варіанта.

При цьому нові соціальні спільноти західних демократій часто зберігають культурну ідентичність і відособленість, наприклад, мусульманська діаспора в ЄС. Це спричиняє проліферацію геополітичних суперечностей між націями у сферу соціальної біополітики, тобто конфліктів, що розгортаються всередині нації [209]. Біополітичні конфлікти набувають форми конкуренції біотехнологічних проєктів, асоційованих із субкультурами всередині соціуму. Глибина таких конфліктів вочевидь прямо асоціюється з відмінностями в пріоритеті цінностей, які вони зачіпають, чисельністю і стійкістю самоідентифікації носіїв відповідних субкультур. Назвати такі суперечності євгенічними [209, с. 693] можна, якщо розуміти євгеніку як «парадигмальне розгортання біовлади» в конкретну історичну епоху (у цьому разі – за часів індустріальної фази Модерну та за доби інформаційного суспільства, тобто Постмодерну).

Отже, і всередині конкретного соціуму, і між соціумами виникають однотипні біополітичні конфлікти. В обох типах одна, а, можливо, обидві сторони такого конфлікту схильні сприймати дії опонентів як зовнішній примус до відмови від власної культурної чи цивілізаційної ідентичності. У період кризового загострення цей тренд набуває екстремальної конспірологічної форми.

Концепт «геополітика знань» зазвичай використовують для позначення просторових відмінностей у виробленні та розподілі об'єктивних знань за епохи Модерну між країнами в колоніальному та постколоніальному світі. Однак ця інтерпретація є застарілою в інформаційному

суспільстві / суспільстві ризику з урахуванням трансформації класичної науки в постакадемічну (технонауку). Остання, нагадаймо, характеризується перетином двох форм дискурсу: класичного наукового (дескриптивно-описового) і публічного (ціннісно-аксіологічного). З огляду на це зміст концепту «геополітика знань» відображає одразу кілька системних чинників трансбіополітичного хронотопу: не тільки наявність доступу того чи іншого геополітичного суб'єкта до відповідних технологій і знань через їх вироблення або рецепцію / обмін, а й специфіку їх інтеграції до соціополітичного контексту, пов'язану з неминучими взаємними трансформаціями.

Причому геополітичні конфлікти і суперечності виявляються моделлю внутрішньодержавних суперечностей усередині мультиетнічних і мультикультурних націй. Таких серед країн-лідерів науково-технологічного та економічного розвитку стає дедалі більше через глобалізацію та міграцію населення.

Геобіополітична фрагментація. У теоретичному дискурсі політичної науки ще з 1980-х рр. є ідея, що технології беруть участь у реалізації владних відносин: по-перше, як «засіб розв'язання проблеми у справах конкретної спільноти»; по-друге, як результат імплементації певних політичних угод між політичними акторами [396, с. 238].

У 1980-х рр. Джозеф Най увів у політичний і науковий дискурс концепт «м'яка сила», а точніше – «м'яка влада» (Soft Power). Він визначив його зміст як елемент дескриптивного, а не ціннісного дискурсу: форма влади, один зі способів досягнення бажаних результатів через залучення або відштовхування (кооптацію) прихильників / політичних акторів через елементи культури і, зокрема, способу життя, системи цінностей, політичних наративів та дій [493]. Концепція м'якої влади (називатимемо її так) має давню історію – від Лао Цзи до Антоніо Грамші з його теорією «культурно-ідеологічної гегемонії». Однак тільки в технологічній цивілізації в період антропоцену її ефективність у синергійному поєднанні з технологічним чинником різко зросла незалежно від політичного режиму. При цьому за умови збереження неоліберальної системи цінностей вона виявляється здатною досягти найвищих результатів за мінімальних політичних ризиків. М'яка влада відкриває можливість для прогресуючого посилення значення технологій впливу в політичному процесі і, насамперед, для завоювання електорату.

Ситуація дістала новий імпульс до зростання значення м'якої влади з розвитком біологічної гілки циклу High Hume.

«Гостра сила» є альтернативою, по-перше, «жорсткої сили» (використання військового та економічного примусу) і, по-друге, «м'якої сили» (використання засобів добровільного залучення прихильників і співпраці, що ґрунтуються на створенні привабливого образу власного політичного режиму, культури та економічних умов) [493].

Лексичні конструкції «м'яка / гостра сила» (Soft / Sharp Power) переносять акцент із технологій як засобів реконструкції реальності взагалі на механізми досягнення політичних цілей, тобто здійснення влади. У такий спосіб зі сфери еволюційної та філософської антропології ми переходимо у простір політико-антропологічного дискурсу.

У розумінні змісту поняття «гостра сила» є настільки ж чіткі відмінності між західним і пострадянським геополітичним дискурсами, як у розумінні змісту категорії «гуманітарні технології». Сам термін спочатку використовували з 1917 р. для позначення політичної активності авторитарних режимів (конкретніше – РФ, КНР, Ірану), спрямованої на підрив демократії за допомогою інформаційних вкидів через кіберкомунікативні мережі [663]. Відмінною особливістю таких вкидів, на думку авторів концепції Крістофера Вокера і Джессіки Людвіг, був їхній дезінформаційний і фейковий характер [661; 662].

Однак визначення, що циркулює в альтернативних джерелах, видається більш об'єктивним, оскільки не має певної геополітичної зааганжованості. У цьому формулюванні гостра сила є технологією впливу, що передбачає використання комп'ютерних і телекомунікаційних інструментів разом зі знаннями в галузі еволюційної психології та когнітивістики. На відміну від теорій пропаганди минулого, такі технологічні схеми мають високу ефективність у поєднанні з високою інфекційністю впроваджуваного образу. Швидкість поширення такої інформації вкрай велика, а саме поширення відбувається за контактним механізмом, подібним до біологічних або комп'ютерних вірусів (інфодемія). І нарешті, практичне використання таких схем можливе – явно чи приховано – у країнах із будь-яким політичним режимом.

Метафорично – на межі між науковим і повсякденним дискурсами – суть «гострої» форми влади та гуманітарних технологій чудово виражено в назві нещодавньої магістерської дисертації в царині політичних наук:

«Завоювати серця, маніпулюючи умами» [431]. Відмінність між обома механізмами реалізації біовлади («м'яка» або «гостра» сила) розмивається, оскільки в їхній основі лежать варіативні, але однотипні гуманітарні технології. В обох варіантах основою є інформаційні операції (когнітивні технології) в кіберпросторі [464]. Ця відмінність зводиться до інтересів політичних акторів, які перебувають або всередині державного утворення, або на міжнародному рівні. Своє значення має також наявність ефективного соціально-правового контролю за їхньою діяльністю. Із появою інформаційно-комунікативних технологій можливості впливу гуманітарних технологій різко збільшилися у сфері соціальної інженерії там, де остання пов'язана з імплементацією біополітичних проєктів. Це зумовлено значним зростанням їхнього внеску у формування позитивних або негативних соціотехнічних образів проєктів, що формуються різними політичними акторами. Кількість останніх також суттєво збільшилася.

У результаті м'яка влада перейшла від менш ефективних технологічних схем (теорії пропаганди першої половини XX ст.) до більш ефективних інформаційно-комп'ютерних технологій впливу. Народилася нова, «гостра» форма реалізації влади (ситуація, цілком аналогічна технологічній революції переходу від євгеніки до редагування генів).

Усередині соціуму патерн розподілу підтримки біополітичних проєктів між індивідуумами і соціальними групами відповідатиме змісту концепту «біополітичний сектор м'якої влади», а в межах геополітичного ландшафту – змісту концепту «біополітичний сектор гострої влади». У цьому контексті тлумачення термінів м'яка і гостра «влада» є більш адекватним порівняно із «силою».

У розвитку технологічної цивілізації біополітичний компонент м'якої та гострої влади став стрімко зростати. Формується багаторівнева мережева система, що здійснює маніпулятивні акти. Найбільш складно організованою така система є в технологічно просунутих геополітичних акторів. До таких зазвичай зараховують Китай, але насправді це стосується всіх технологічно розвинених країн. Особливо це виявилося в період коронавірусної пандемії – з кінця 2019 р. Відтепер біологічна та гуманітарна гілки технологічного циклу як несучого елементу трансбіополітичного тренду перебувають у найсильнішій коеволюційній взаємодії.

Як приклад можна навести факт, що аналізують за матеріалами періодичного наукового видання «М'яка сила. Євро-американський журнал теорії та історії політики» (Soft Power. Revista euro-americana de teoría e historia de la política y del derecho). Номер цього журналу за перше півріччя 2021 р. було присвячено темі «Нові напрями геополітичного розмежування і перевизначення простору влади, експлуатації та визвольних рухів». Термін «біополітика» використано тут 85 разів на 298 сторінках. При цьому цей термін ужито неодноразово в одній зі статей [344] у контексті «безпрецедентної поширеності біополітичних інструментів (dispositifs), які свідчать, що неолібералізм перетворився на глокалізовану (glocalised – різноспрямовану залежно від локальних умов) модель функціонування» та «зростаючого біополітичного виміру глобальних інструментів влади й повсюдності диференційованих практик, які руйнують тіла, фрагментують їх у безперервному процесі трансформації та перевизначення».

І перше, і друге висловлювання цілком однозначно вписуються у твердження про «зростаючу вразливість суб'єктів і прогресуюче поширення практик підпорядкування і домінування» [344, с. 258] сучасного суспільства ризику.

Симптоматично, що всі ці аргументи ґрунтуються на змісті статті, присвяченій гендерній та феміністській проблематиці «м'якої сили». Ця проблематика є тісно асоційованою з репродуктивною функцією як у біологічному, так і в соціокультурному аспектах. Безпрецедентне розширення діапазону можливого конструювання індивідуальних екзистенціальних проєктів за посередництвом біополітичних механізмів реалізації технологічних схем породжує прогресуючу функціоналізацію біосоціальної природи людини згідно з логікою навіть не політекономії, а ідеології неолібералізму та інтересів окремих політичних акторів у боротьбі за підтримання та розширення власного політичного впливу. Сучасні протистояння традиціоналістських і прогресивно-демократичних політичних рухів є прикладом такої політичної боротьби, яка, прямо чи опосередковано, базується на потенційних можливостях сучасних біомедичних і гуманітарних технологій забезпечувати життєздатність їхніх ідеолого-політичних соціальних проєктів. Соціокультурний модуль продовжує відігравати провідну проєктивну роль у коеволюційних взаємовідносинах техно-раціоналістичного і біологічного модулів SESH в умовах сучасного інформаційного суспільства.

Політичний процес є центральним елементом ініціації технологічних трансформацій усіх елементів культурно-екологічної ніші та самої людини. Біополітичним інтерпретаціям піддаються всі елементи техно-раціоналістичної складової, починаючи від природничо-наукових, соціально-економічних і гуманітарних теоретичних конструкцій і закінчуючи їхнім матеріальним (технологічним) утіленням і дискурсивними практиками. До них виявляється дотичним (прямо або опосередковано – через змішання дескриптивно-наукового і публічно-аксіологічного дискурсів) критерій політичної коректності [520, с. 48−50].

У результаті є цілком закономірним зроблений нами раніше висновок: «Для сучасної неоліберальної політичної демократії біовлада та її теоретичне розуміння (біополітика) видаються найефективнішим інструментом і технологією стабілізації сценаріїв і тенденцій глобально-еволюційного процесу, оптимальних у рамках цієї ідеологічної системи» [66]. Більш стисло й афористично ту саму тезу виражено в статті італійської дослідниці Л. Ре: «Неоліберальне управління пов’язане з біополітичним управлінням» [547, с. 238−239].

Практична біополітика в сучасну епоху поєднується з неоліберальною системою цінностей та інтегрується в концептуальну схему неоліберальної політичної парадигми. Прикладом може бути написана напередодні коронавірусної пандемії книга фінського політолога Сергія Прозорова [541]. На його думку, є можливість і необхідність «перетворення біополітики тут і зараз, ... на основі фундаментальних принципів західної ліберальної демократії, що спричинили її виникнення (біополітики)», незважаючи на негативний досвід спроб упровадження позитивної євгеніки і так званої расової гігієни. Як він уважає, можливий і реально відбувається концептуальний синтез біополітики і демократії, у якому «демократія набуває життєвої сили, а біополітика набуває демократичної легітимності завдяки переосмисленню в плюралістичній та егалітарній манері». В ідеалі результатом буде плюралістичне співіснування неспівмірних форм життя [540, с. 14−15].

Аналогічного висновку, хоч і з протилежних вихідних оцінних позицій, дійшов пізніше і Дж. Агамбен, аналізуючи наслідки пандемії COVID-19: «Ідеться про розроблення парадигми управління, ефективність якої перевершить ефективність усіх відомих досі форм правління в політичній історії Заходу» [157].

Як писав нещодавно австрійський дослідник Марк Кокельберг, «зміна клімату та штучний інтелект − це не просто «екологічні» чи «технічні» питання, які є об'єктами політики, але самі по собі вони є глибоко політичними» за своєю природою [244].

Отже, уже тоді сформувався когнітивний дисонанс між публічною ментальністю та реальною політикою, з одного боку, і політичною теорією, з іншого.

До переліку складових частин сучасного політичного процесу потрібно включити взагалі всі пандемії, енергетичну кризу та решту виявів цивілізаційної кризи. Підставою для такого висновку є те, що всі складові частини такої кризи формують структуру політичних можливостей зміни соціальної ситуації в інтересах тієї чи іншої соціальної групи як суб'єкта політики [див.: 284].

Проєкти виходу з кризи є для політичних суб'єктів інструментами не тільки забезпечення життєздатності конкретного соціуму і людства загалом, але також засобом політичної боротьби, успіх у якій уможливлює актуалізацію такого проєкту.

Критично налаштовані до неоліберальної моделі соціальної еволюції дослідники та експерти наголошують на неминучому, на їхню думку, факті − розширенні ідеологічної складової за межі власне політичної сфери. Глобальна політизація всіх сторін соціального життя має, на думку Я. Голіновського (Польща), явні негативні наслідки: «Сьогодні особливо зрозуміло, що не ринок, а політика є відповідальною за процвітання держави. Політика має смішний вигляд, коли вона моралізує, а не є демократичним законодавцем, який має право встановлювати чинний закон. Компрометації піддалася політика, яка нещадно віддавала перевагу інтересам інвесторів, погоджувалася на зростання соціальної нерівності, невизначеність завтрашнього дня або низький рівень життя» [345, с. 122]. Однак тут для нас важливе не оцінювання явища, а сама констатація проліферації політичних механізмів у процес еволюції цивілізації, раціоналізованої та контрольованої сучасними технологіями.

Аналогічного значення набувають соціокультурний контекст, архетипи духовної культури, групова культурна солідарність тощо. Політичними можливостями для політичної еліти щодо досягнення панівного становища в інститутах державної влади в епоху суспільства

ризику (як сучасної фази еволюції технологічної (техногенної) глобальної цивілізації) є:

- кризові явища в техно-культурно-екологічній ніші на регіональному та глобальному (антропосферному) рівнях;
- технологічні схеми управління еволюційним процесом;
- проєкти реконструкції соціально-екологічних систем, що включають до свого складу людину;
- культурно-цивілізаційний контекст і рівень групової культурної солідарності.

Політичні можливості в межах концепції SESH є конструкцією, синонімічною до чинників еволюційного успіху членів соціальної групи в політичному сегменті культурно-екологічної ніші.

Це дає змогу точніше проаналізувати основні тренди розвитку ситуації на близьку перспективу. Запропонована інтерпретація є більш відповідною сучасній реальності з погляду дескриптивного підходу, як порівняти, наприклад, з ідеєю визнання прав політичного суб'єкта за межами нашого біологічного виду. У результаті людина (Homo sapiens) самовільно, так би мовити, без поінформованої згоди решти живих істот перебирає на себе право чи обов'язок бути захисником їхніх політичних інтересів. Людські індивідууми, соціум і природа утворюють безперервний континуум постійно мінливих відносин, у якому відмінність суб'єктів і об'єктів політичного процесу нівелюються. Усі чинники, що беруть участь у формуванні соціально-політичної ситуації та визначають основні тренди її розвитку, мають рівний статус. Об'єкти живої і неживої природи, технології, елементи ментальності та культура в сукупності є діючими акторами соціальної еволюції та політичного процесу. Усі ці чинники, точніше їхні репрезентанти в індивідуумах – носіях розуму (людях, науковцях-експертах, політиках, бізнесменах та ін.) – утворюють трансбіополітичний аналог парламенту за епохи антропоцену. За словами Бруно Латура, «це єдиний колектив, роль якого якраз і полягає в тому, щоб обговорювати згадану ієрархію і дійти прийнятного рішення» [427, с. 56]; це політичні суб'єкти, які разом з об'єктами політичних дій об'єднуються в єдину категорію акторів політичного процесу [427, с. 131].

Ця концепція дістала назву акторно-мережевої теорії [428]. Можливо, у такому вигляді вона надміру розмиває змістові межі категорії «політичний процес», змішуючи його з реальністю як такою. Однак акторно-мережева теорія вкрай симптоматична в іншому, деонтологічному,

аспекті як рефлексія інтеграції політичного чинника щодо еволюції людинорозмірних систем усіх рівнів складності.

Не менш важливою видається зворотна рефлексія впливу на перебіг політичного процесу не тільки виявів глобальної кризи, а й технологій виходу з неї. Із кожним витком спіралі кризових явищ питома вага технологічних інновацій як політичних акторів безупинно зростає в міру наближення величини ризику до екзистенціальної (еволюційної) межі. Причина цього є очевидною й полягає в особливостях технологічного цивілізаційного варіанта SESH. Розв'язання проблем, які виникають, досягають завдяки перетворенню нових фрагментів реальності на технологічні ресурси, які забезпечують потужніший вплив, а отже, супроводжуються більшим ризиком.

Цей політичний тренд технологічної цивілізації дуже чітко сформулював Хайме дель Валь, відомий, хоча й епатажний, представник постгуманістичного руху: «Розширення волі до контролю над кожним аспектом світу за допомогою технологій» [658].

За метафоричним висловом М. Кокельберга, «ліберальна демократія – це артефакт, свого роду технологія або технологічна інфраструктура. Без обслуговування вона ламається» [244, с. 128]. Ця метафора релевантна до політичної організації будь-якого сучасного соціуму, оскільки в ньому технологія виявляється майже повсюдно взаємопов'язаною з будь-якою політичною проблемою або соціальною сферою [440]. У цьому разі вона перетворюється на принцип еволюційного варіанта соціальної та політичної антропології.

Ефективність біовлади в сучасному суспільстві забезпечується синергійною взаємодією двох її гілок – соціальної (на засадах гуманітарних технологій) і генетичної інженерії (на засадах генних технологій у застосуванні до людини). Гуманітарні технології здатні збільшувати популярність у суспільстві тих генно-інженерних інтервенцій, які розглядає як пріоритетні політична еліта, а результат таких інтервенцій стабілізує соціополітичну організацію соціуму, у перспективі роблячи конфігурацію, що просувають, незворотною. Парадокс полягає в тому, що протидія технологіям впливу на електоральну поведінку потребує використання більш ефективних технологій впливу і переконання. Конкуренція переконань і особистісного вибору змінюється конкуренцією технологічних інновацій.

Гуманітарно-комунікативні та цифрові технології відкривають можливість розщеплення (частково явного і частково прихованого) єдиного раніше політичного поля громадянської «свободи» на свободу фізичну і віртуальний контроль. Цей еволюційно-політичний сценарій почали актуалізувати під час пандемії COVID-19, принаймні в деяких соціумах. У такий спосіб відкривається можливість формування політичного контролю над поведінкою електорату у сфері вибору і реалізації особистих екзистенціальних проєктів, що передбачають біомедичні інтервенції. *Взаємодія гуманітарних і біомедичних технологій трансформує політичну інженерію в інженерію трансбіополітичну, тобто глобально-еволюційну.*

Із цього випливає, що цикл взаємодії двох гілок High Hume є найефективнішим для неоліберальних політичних систем і транзитних цивілізацій (в останньому випадку – за відповідності поточної фази соціальної еволюції неоліберальному або авторитарному типу). Для цивілізацій, основаних на конфуціанській і аналогічних їй ідеологіях, перевагу впливу владних інститутів на перебіг технологізованої глобальної еволюції забезпечено вже від самого початку. Ця модель дістала сучасне трактування в концепції «лібертіанського патерналізму» Річарда Талера та Касса Санстейна. Автори виклали її в книжці, уперше опублікованій 2008 р. [630], і в кількох більш ранніх статтях [629]. Концепція, до речі, отримала досить промовисту назву – «теорія підштовхування». Утім її основну ідею сформулював Едвард Бернейс ще на початку минулого століття: «Свідоме й уміле маніпулювання впорядкованими звичками та смаками мас є важливою складовою частиною демократичного суспільства ... . Таким є логічний результат організації нашого демократичного суспільства. Саме така взаємодія потрібна для мирного співіснування людей в ефективно функціонуючому суспільстві» [188, с. 10].

Політичний чинник «вписується» в загальний соціальний і культурний ландшафт і його результуюче значення виявляється різноспрямованим. У межах неоліберальної моделі політичного процесу та в її західному (трансатлантичному) варіанті реалізованість політичного управління визначають як рівнодійність «вільного вибору» електорату і технологічного контролю за наявності технологічних можливостей здійснення певних проєктів реконструкції культурно-екологічної ніші спільно з її ключовим елементом (Homo sapiens). Рівноважний стан визначається в цьому разі

співвідношенням «технологічної грамотності населення і технологічної грамотності [політичного] режиму» [220, с. 9], а точніше – політичної еліти.

Ця теза однак не враховує впливу третього чинника – співвідносного розміщення ціннісних пріоритетів індивідуума в загальній системі культурних стереотипів як інтегрованого образу Світу Належного. Зокрема, лінійне співвідношення рівня знань у царині технологій політичної еліти та населення загалом є адекватним показником демократичного способу ухвалення раціональних проєктів подальшої еволюції лише в разі прямої позитивної кореляції рівня освіченості та можливості безпосереднього доступу до технологічних інструментів реалізації екзистенціальних проєктів.

Далі та сама теза буде обґрунтованою лише за умови домінування індивідуалістичних настанов у ментальності, що характерно для трансатлантичного варіанта технологічної цивілізації. В інших соціокультурних типах можливості інститутів влади будуть інакшими, оскільки вони (можливості) ґрунтуються на відмінних уявленнях про співвідношення особистих і соціальних інтересів, а отже, на іншій онтології соціальної та політичної реальності.

І, нарешті, має бути погодженість раціонального знання та історично сформованих ментальних установок.

Як зауважує у своїх публікаціях Дарон Аджемоглу (Массачусетський технологічний інститут, США), один із найвідоміших прихильників неоліберальних інтерпретацій політекономічної теорії, у період цивілізаційної кризи, подібної до коронавірусної пандемії, «гарантами демократії та свободи є не конституції і не хитромудрі схеми поділу влади, а мобілізація суспільства» [153]. В умовах відносно невисоких темпів екологічної та цивілізаційної еволюції соціальна і політична стабільність має вищий пріоритет порівняно із системною адаптивною пластичністю. Вона забезпечується системою стримувань і противаг (поділу влади) учасників політичного процесу. Екстремально висока швидкість еволюції висуває на перший план саме чинники масової підтримки та координованих зусиль членів соціуму. Вони забезпечують системну адаптивність еволюціонуючих систем, що включають людину, тобто умови для реалізації глобальних інноваційно-технологічних проєктів реконструкції.

Відбувається «біополітична реконфігурація» політичного процесу. У перебігу такої реконфігурації насамперед змінюється зміст категорії «біовлада». Предметом біовлади стає не людська тілесність, а біологічна інформація, закодована в молекулярних структурах (ДНК, РНК, білках), що здійснюється під час індивідуального життя і перетворюється в результаті еволюції − спонтанної або за допомогою технології [348]. На відміну від інтерпретації категорії біополітики М. Фуко, *предметом трансбіополітики є контроль процесів поширення і перетворення генетичної інформації в антропосфері. У цьому сенсі «трансбіополітика» і «молекулярна біополітика» є синонімами.*

З'являються або наповнюються іншим змістом нові елементи політичного дискурсу, як-от «біоінформаційна дипломатія», «біонаціоналізм» тощо [181]. Концептуальний каркас трансбіополітичного дискурсу, що формується (особливо в період кризи, подібної до коронавірусної пандемії), демонструє, уже в прикладному сенсі, наскільки «міжнародні відносини переплетені з науками про життя через ретельне відстеження того, як молекулярні лабораторні практики зрештою трансформують гру суверенітету, влади та безпеки в міжнародних відносинах» [297].

Зазначена реконфігурація так само «вписується» в диференційований культурно-цивілізаційний контекст. Як приклад, статистичний аналіз продемонстрував [154], що в умовах коронавірусної пандемії політична демократія гальмувала її розвиток у країнах із високим рівнем доходів населення та посилювала в альтернативному випадку.

Однак «геобіополітичну фрагментацію» вважають виявом геополітичної анархії в межах неоліберальної доктрини (як фундаментального атрибуту WEIRD-варіанта технологічної цивілізації). Із того самого погляду причиною цього феномена є недостатнє глобальне політичне управління внаслідок відсутності або слабкості наднаціональних політичних інститутів, в ідеалі – світового уряду. Цю тезу вважають аксіомою стосовно технологій Human enhancement у межах неоліберальної моделі глобалізації. Під час коронавірусної пандемії вона виявилася повною мірою в риториці політичного дискурсу.

За промовистим свідченням австрійського дослідника Майкла Хайдена (M. Haiden), «етичні аргументи не матимуть великого значення в питаннях, які сильно впливають на розподіл влади між державами. Причина в міжнародній анархії або відсутності влади над національною державою. Я обговорюю способи подолання анархії, а саме інститути,

норми та міжнародну систему, що складається лише з демократій, але виключаю їх як недостатні. Це забезпечує, на мій погляд, тільки глобальна держава як життєздатний варіант». На його думку, «держава може вижити тільки в тому разі, якщо вона створить космополітичну політичну ідентичність ... . Прогрес у вдосконаленні людини є вагомим аргументом для прихильників світової держави, принаймні для тих, хто боїться перспективи побачити, як ці технології розробляють і застосовують під диктовку силової політики» [352, с. 14–15].

Проте питання полягає в тому, наскільки цей результат є єдино можливим чи неминучим. Співвідношення структури транс-біополітичного хронотопу та динаміки науково-технологічного розвитку свідчить, скоріше, що ми перебуваємо в зоні близької до глобально-еволюційної сингулярності, і можливі кілька сценаріїв розвитку подій. Класичний глобалістський сценарій не є ані єдиним, ані навіть апріорі найімовірнішим.

Як пише Марк Фраундофер, глобальні виклики антропоцену за своєю природою є гіпероб'єктами, які охоплюють усю планету і стають дедалі актуальнішими в майбутньому [324, с. 327–328]. Іншими словами, вони настільки масивно представлені в часі та просторі, що всі наші дії в минулому, сьогоденні та майбутньому неминуче пов'язані з ними. Розв'язання цих викликів потребує погодженої реалізації системи проєктів *глобального управління.*

Глобальне управління: від геномного суверенітету до біогромадянства. Цим терміном із 1990-х рр. позначають систему політичних інститутів, що координують поведінку суб'єктів на національному та міжнаціональному рівнях щодо розв'язання глобальних проблем організації соціально-екологічної ніші людства. Суб'єктами та об'єктами глобального управління є держави і недержавні структури. Концепція і принципи глобального управління пов'язані з основною соціополітичною суперечністю епохи антропоцену архітектура інституцій глобального управління представлена відчутно фрагментованою сукупністю специфічних, диференційованих національних суб'єктів і відносно слабких міжнародних і транснаціональних органів та спирається на державо- і національно-зорієнтовані політичні суб'єкти [324]. Серед ціннісних пріоритетів політичних акторів домінантне місце займають національні інтереси, національний суверенітет і національна територія.

Загальний тренд глобалізації сучасної цивілізації з 1990-х рр. супроводжується безпрецедентним збільшенням питомої ваги та інсти-

туціалізацією міжнародних і міждержавних відносин між суб'єктами різної природи. Виявляється це в царині розв'язання загальноцивілізаційних та екзистенційних проблем. Перелік таких суб'єктів украй розширився: держави, неурядові організації, громадські рухи, транснаціональні корпорації тощо. Усі вони так чи інакше долучаються до політичного процесу, маючи при цьому власні системи цінностей і специфічні сфери інтересів. Цим і пояснюється парадоксальний, лише на перший погляд, факт посилення фрагментації загальної системи глобального управління процесом реконструкції всіх еволюціонуючих систем (біо-, ноо-, техносфери тощо) усіх рівнів складності. Глобальні біополітичні тренди та проєкти, що потребують координації та співпраці, «дедалі частіше й частіше проходять через непрозорий архітектурний лабіринт без чітко визначеної глобальної влади» [324, с. 329–330].

Геополітична фрагментація прямо корелює з розвитком високих технологій загалом, а в умовах цивілізаційної кризи – особливо. Відбувається переорієнтація провідних регіональних трендів на реконструкцію внутрішньої політичної організації. Вдало сформулювали цю закономірність два індійські експерти [515]: «Держави, зокрема провідна демократія світу США, продемонстрували тенденцію дивитися всередину себе», тобто зосередитися на внутрішній модернізації / адаптивній реконструкції власної культурно-екологічної ніші.

Явне посилення тренду на забезпечення технологічного суверенітету і технологічного протекціонізму також свідчить про посилення значення геополітичної, а, отже, соціокультурної мотивації в реалізації технологічних проєктів. Надії на вільний і не зумовлений політично доступ до технологій керованої еволюції видаються явно перебільшеними. Насамперед це стосується високих біомедичних технологій і особливо – генної інженерії або геномного редагування.

Новий курс Д. Трампа (митні бар'єри, торгові війни, ізоляціонізм тощо), політичні та воєнні конфлікти (російсько-українська війна як передчуття нового світопорядку) лише підкреслюють загальну тенденцію, яку можна назвати технологічним націоналізмом [455], тобто використанням високих технологій для зміцнення національної ідентичності та реалізації національних екзистенціальних проєктів (за аналогією з індивідуальними екзистенціальними проєктами). Інакше кажучи, технологічний націоналізм визначають як антитезу глобалізації загалом і технологічному глобалізму зокрема. За радикалізації конфліктів ця тен-

денція набуває дедалі екстремальніших форм – блокування допуску до нових технологій з боку їхніх донорів і «технологічного острова», а отже – боротьби за досягнення самодостатнього рівня технологічної незалежності від зовнішніх джерел інновацій країн-реципієнтів [454].

Нова геополітична ситуація встановлює орієнтири соціально-інженерного дизайну фундаменту автономних біополітичних проєктів, зокрема Human enhancement.

Концепт «Геномний суверенітет» є однією зі складових частин інформаційного суверенітету. Згідно зі стандартним визначенням, «геномний суверенітет – це здатність народу, країни або нації володіти, контролювати доступ і використання зразків, даних і знань, що стосуються геномного матеріалу або виходять із нього» [596]. Цей термін набув поширення у 2008 – 2009 рр., тобто всього через кілька років після завершення міжнародного проєкту розшифрування генома людини. У низці країн – Мексиці, Бразилії, Індії, Південній Африці, Китаї – його використовують як ядро двох смислових полів, що частково перетинаються:

- у геополітичній інтерпретації − як один із несучих елементів ідеологічного базису ідентифікації нації [407];
- в економічній інтерпретації − як політико-правовий інструмент захисту власних ресурсів генетичної інформації [596].

Для виконання обох завдань у згаданих країнах розпочали інституційне оформлення соціальних інститутів, що забезпечують реалізацію геномного суверенітету. Один із учасників цього процесу в Мексиці декларував призначення цієї системи заходів так: «Ми віримо, що якщо ми не проводитимемо дослідження, щоб зрозуміти нашу геномну спадщину (patrimony), ніхто інший цього не зробить, тому що інші цікавитимуться своїми власними популяціями. По-друге, якщо є інтерес, і вони (інші країни) приходять по цю інформацію, вони роблять нас залежними від цієї інформації, і тоді це коштуватиме нам грошей. Ми маємо розробити власну геномну інформацію» [цит. за: 185, с. 341].

Разом із ідеолого-політичною функцією геномний суверенітет (як і технологічний суверенітет загалом) покликаний забезпечити баланс інтересів двох груп впливових політичних акторів – суверенних держав і транснаціональних біотехнологічних корпорацій. Основою цього балансу є правова колізія між двома базисними принципами неоліберального варіанта соціального контракту (соціально орієнтованої держави):

власне прав і обов'язків держави щодо забезпечення добробуту та життєзабезпечення громадян (1) і права суб'єктів інноваційної діяльності на інтелектуальну власність (2). Цікавою особливістю геномного суверенітету є активна участь у політичному механізмі його реалізації недержавних інститутів та організацій, які в такий спосіб набувають прав суверена. Соціальні кампанії встановлення доступних для більшості пацієнтів економічних умов доступу до засобів боротьби з онкозахворюванням та муковісцидозом у Великій Британії ілюструють цю закономірність [366].

На перетині геополітичного та геоекономічного смислів народжується новий геополітичний код. У його системі символів образ нації як певної цілісності є рівнозначним фірмовому бренду [637], а приналежність до нації розуміють як *«біологічне громадянство»* [147]; генетичну інформацію кожного індивіда кодифікують, тобто перетворюють на його комерційну власність; сукупність індивідуальних геномів у популяції трактують як «біологічний капітал», національне надбання і джерело економічної вигоди [412].

У неоліберальній моделі політичної організації останніми роками поширено уявлення, що сукупна генетична інформація різних популяцій стає виробничими зразками та ресурсами. Одночасно (і внаслідок цього) генетичне походження, національна ідентичність, групова ідентичність та індивідуальна унікальність переплітаються з поняттями продуктивності та біоекономічного потенціалу. Комерційні відносини переносять на суспільство: «популяція стає товаром, унікальні характеристики якого покликані привернути науковий і комерційний інтерес» [637, с. 47−48]. Автор цитованих публікацій А. Тупасела називає описаний феномен особливою формою брендингу. Це ще більше підкреслює його біоекономічну природу і робить суттєвий внесок у геополітичну диференціацію структури міждержавних відносин в епоху «зрілого антропоцену» (означення «зрілий» стосовно антропоцену вживають тут як позначення тієї фази його становлення, коли окремі вияви цивілізаційної кризи набувають глобального характеру − від змін клімату і до несподіваних пандемій унаслідок деструкції екосистем).

«Геномний бренд» є кандидатом на прийняття статусу символічного образу об'єктивної основи самоідентичності нації в неоліберальній моделі соціуму, інспірованій біотехнологічною революцією. В інших ідеолого-політичних доктринах такі символи також є (або були раніше):

«геногеографічний атлас», «расова теорія», «біологічне громадянство». Наскільки можна судити з публікацій за останні півтора десятиліття [560; 565], біологічне громадянство істотно потіснило інші (економічні, класові, гендерні тощо) підстави соціальної стратифікації. Спостерігаємо це вже не тільки в науковому соціологічному та політологічному дискурсі, а й де-факто як об'єктивну реальність.

Концепція «біологічного громадянства» пов'язана логічною спадкоємністю з трактуванням біосоціальності американського антрополога Пола Рабінова, розробленим ним на початку 1990-х рр. у період перших успіхів геноміки та персоналізованої медицини [544]. Концепцію біогромадянства було сформульовано кількома дослідниками майже одночасно й у дещо відмінних варіантах [519; 569], з акцентом на його різних аспектах. Тут ми викладаємо синтез цих уявлень на перетині політичної та еволюційної антропології (найбільш ранні публікації пов'язано з тематичним дослідженням (case-study) біополітичних аспектів Чорнобильської катастрофи та її наслідків в Україні) [519]. У такий спосіб теза про глобально-еволюційне значення генези зазначених концепцій набуває підтвердження. Значно пізніше у фундаментальному огляді концепції біогромадянства було констатовано, що в її генезі та у феноменах, які вона описує, рефлексується «переплетення соціальних інститутів і глибокої вразливості людей як частини ширшої історії процесів і структур демократизації управління в постсоціалістичних державах» [397, с. 1−2].

Відповідно до «Словника глобальної біоетики» терміном «біологічне громадянство» позначають «масовий попит, але вибірковий доступ до форми соціального забезпечення, що ґрунтується на медичних, наукових та юридичних критеріях, які водночас визнають біологічну шкоду і компенсують її». Людське «тіло вважають керованим механізмом, який можна використовувати і змінювати за допомогою технологій поліпшення». І, нарешті, біологічне громадянство є найбільш адекватним стосовно технологічного детермінізму в межах ринкової біоекономіки: «Людей розглядають насамперед як біологічних споживачів (технологій), а не як громадян із правами та обов'язками» [360]. Отже, цей термін визначає громадянина як члена соціальної групи, організованої за межами традиційних інституційних утворень, зосереджених на державі за принципом спільності геномних, молекулярно-генетичних характеристик.

Акцент при цьому роблять на індивідуальній відповідальності за ризики захворювань, що випливають із цих характеристик. У цю саму схему додають і політичне розшарування за принципом прийняття / неприйняття та підтримування / опору нових біомедичних технологій і створених на їхній основі біополітичних проєктів. Складається враження, що «рух опору» інноваційним проєктам вирізняється більшою політичною активністю. Виняток становить «зелена енергетика». Однак остання також спирається на політичні організації «зелених», чия консервативна, природоохоронна спрямованість є очевидною. У будь-якому разі питання про обґрунтованість таких проєктів виходить за межі наукової верифікованості у сферу політичних конфліктів, мотивованих культурними архетипами соціального інтелекту.

Переплетення індивідуальних прав і свобод біогромадян із державними та корпоративними інтересами є найбільш тривожним із погляду неоліберальної системи цінностей і неоліберального варіанта соціального контракту. Правове розмежування тут стає складнішим через накопичення наукових знань, що виявляють нові чинники вразливості разом зі способами впливу на поведінку і життя індивідуума за допомогою технологій. Відбувається дедалі помітніше розмивання кордонів між «громадянами», «споживачами» і «продуктами» в один і той самий час і в одному й тому самому місці. *Соматична індивідуальність членів суспільства набуває політичного значення,* так само як і заходи щодо її технологізованої або культурної модифікації. Щодо цього масова вакцинація, пропаганда здорового способу життя і правильного харчування «вписуються» в концепцію біологічного громадянства як інструменти біовлади. Вони стають трансбіополітичними технологіями підтримання національної безпеки – її біологічної складової частини. Тим більше це стосується будь-якого різновиду технологій модифікації тілесної організації та забезпечення виробництва засобів їх реалізації.

Одним із можливих ризикогенних сценаріїв подальшої соціальної та політичної еволюції є перетворення «суспільства споживачів» на «суспільство технологічних брендів», що формуються за допомогою технологій класу High Hume. Кожен член суспільства починає сприймати себе як автономний фрагмент генетичної програми і соматичну конструкцію, що складається з епігенетичних ознак, підтримання якої передбачає систематичне технічне обслуговування тілесної організації (аналога Hard) і апгрейд програмного забезпечення (Soft).

Значення останнього компонента зростає з прогресом геноміки і розширенням технологічного інструментарію генодіагностики та генної інженерії. Геномний суверенітет є одним із фундаментальних концептуальних відображень феномена біовлади, точніше тієї її складової частини, яку можна було б назвати *«геновладою»* (genopower). Деякі дослідники останнім часом пропонують упровадити цю категорію в концептуально-термінологічний апарат біополітичної методології: якщо «біовлада – це спосіб управління популяціями, то геновлада – це специфікація цієї влади через визначення соціально-політичних доль окремих людей за допомогою науки про геном» [560, с. 164].

Водночас відбувається розширення сфери застосування концепту біогромадянства за межі первісної – біомедичної – галузі. Насамперед вона поширюється на міграційну політику, де ДНК-тести стали ефективним засобом регуляції обсягу міграції. Принаймні це стосується в'їзду в країну у зв'язку з потребою «возз'єднання сімей» у ФРН [364].

Технологічний націоналізм і технологічний суверенітет є категоріями, що застосовують передусім до так званих «технологій подвійного призначення», або «чутливих технологій» (Sensitive Technologies). Друга лексична форма видається адекватнішою в нашому контексті – як технологій еволюційної реконструкції техно-культурно-екологічної ніші та людини як її системоутворювального елементу. Саме наявність або відсутність подібних технологій визначає стійкість або чутливість суверенної держави до зовнішніх геополітичних впливів навіть поза прямим або непрямим військовим використанням. І NBICS технологічний комплекс, як технології керованої еволюції, повною мірою відповідає цим критеріям у період глобальної кризи технологічної цивілізації в епоху антропоцену.

При цьому феномену технологічного націоналізму притаманні атрибути самореплікації та інфекційності. Як писали у звіті Центру стратегічних досліджень у Гаазі (Hague Centre for Strategic Studies) нідерландські експерти, «держави розглядають доступ до чутливих технологій як гру з нульовою сумою та проводять політику розширення національного контролю та міжнародного впливу за допомогою чутливих технологій» [455, с. 6]. Характерним є і набір держав, які автори зараховують до тих, що дотримуються цієї стратегії. Крім країн, які неоліберальна доктрина зазвичай зараховує до авторитарних режимів (РФ, Китай), до пулу технонаціоналістичних, за їхнім твердженням, потрапляють не тільки Індія, а й лідер західних демократій – США.

Очевидною є чітка кореляція цієї групи країн із рівнем геополітичних і культурно-цивілізаційних домагань та місцем у рейтингу контрольованого світового ринку. Під терміном «культурно-цивілізаційні домагання» мають на увазі комплекс потужних і стабільних ментальних архетипів, найважливішим із яких є груповий (національний) месіанізм.

З одного боку, пріоритет технологічного суверенітету у формі технонаціоналізму передбачає охорону самодостатності та більшої конкурентоспроможності країни порівняно з іншими геополітичними акторами, тобто обмеження витоку власних технологічних інновацій за межі власної юрисдикції.

З іншого боку, той самий геополітичний актор і з тих самих причин має прагнути до отримання технологічних інновацій, розроблених геополітичними конкурентами. Як результат, політика контролю, обмеження діяльності, спрямованої на полегшення (небажаного) транзиту технологій або технологічних ноу-хау, і захист інноваційної власної екосистеми є основним елементом стратегії боротьби з технологічним націоналізмом [455, с. 69]. У підсумку трансбіополітична траєкторія глобального еволюційного процесу визначатиметься балансом цих двох тенденцій і перебуватиме між сценаріями глобалізації та локальним технонаціоналізмом.

Звідси випливає, що в сучасній конфігурації SESH соціокультурний модуль не втратив функції контролера впливу технораціоналістичного модуля на решту компонентів стратегії (біологічний модуль) і у зворотному напрямі. Ця функція здійснюється через семантичну трансформацію технораціоналістичних інновацій та їхню інклюзію до коду геополітичного. Так само останній є похідним від соціокультурних архетипів певного соціуму.

У результаті багатовимірний еволюційний ландшафт колосально ускладнюється відповідно до раціоналізації та технологізації еволюційного процесу. Із розвитком технологічної цивілізації географічні та культурно-цивілізаційні конфлікти, що визначали раніше геополітичну кон'юнктуру, входять у резонанс із технологічними інноваціями. Якщо скористатися метафорою Гантінгтона, «*зіткнення цивілізацій» змінюється «зіткненням технологій»* [409]*, які стають «двигуном» геополітики.*

Технологічні інновації, як чинник забезпечення глобальної адаптивності, стикаються з уже наявним соціокультурним різноманіттям, кожен із варіантів якого забезпечує специфічним чином системну стійкість

соціуму. Найочевиднішим зовнішнім виявом цієї суперечності стає реконфігурація геополітичної системи міжнародних відносин і поява нових геополітичних кодів. Останні (геополітичні коди) є інструментами для конструювання нових кордонів і перспектив подальшої історії в локальному, регіональному та глобальному масштабі з урахуванням базисних національних інтересів.

Проте геополітичний код є інструментом самоідентифікації певного соціуму серед сукупності кодів через визначення національних інтересів, ризиків і способів управління ними. У цьому розумінні геополітичний код одночасно містить рухомі образи реальності та вкрай стійкі архетипи ментальності (культурно-цивілізаційний код) Світу Належного.

Зокрема, він є інтерпретаційною системою щодо технологічних схем розв'язання проблем цивілізаційної еволюції. Технологічні інновації та нові елементи наукового знання входять до пулу рухомих і мінливих елементів геополітичного коду, культурні стереотипи ставлять межі та визначають напрями їх імплементації. Інакше кажучи, розбіжності між окремими соціумами та культурно-цивілізаційними типами і конфігурацією геополітичних ризиків створює достатній зовнішній тиск на технологічні інновації. Це підтверджується розвитком одного з останніх виявів глобальної кризи технологічної цивілізації.

Ідеться про пандемію COVID-19, реакція на яку з боку світової спільноти мала, на думку дослідників [595], явне геополітичне коріння. Її початок безпосередньо ініціював взаємні звинувачення США та КНР у штучному походженні вірусу. Надалі геополітичні розбіжності підтримувалися або посилювалися.

Зворотний вплив нових наукових концепцій і технологічних схем є адаптивним щодо геополітичної конфігурації та веде до подальшого накопичення величини ризику. Будь-які складові частини цивілізаційної кризи та заходи з її подолання набувають характеру політичних конфліктів і суперечностей уже з огляду на їхню глобально-еволюційну природу.

Як пише Роланд Бенедиктер, «унаслідок глобальної коронавірусної кризи 2020 – 2021 рр. біобезпека де-факто перетворилася в очах спостерігачів на своєрідну «проторелігію»... . Криза та її численні наслідки піднесли концепції «біобезпеки» та «біополітики», принаймні тимчасово, на нове, квазіметафізичне, транссистемне й універсалістське підґрунтя для «життя» загалом» [184, с. 222]. Іншими словами, глобальна (транс)біополітика та пов'язані з нею конфлікти й суперечності після

пандемії COVID-19 стають домінантним трендом глобального політичного процесу, його філософсько-світоглядною та ментальною основою.

Уживання слова «біобезпека» є тут дещо неточним, оскільки дійсно обмежує часові масштаби трансбіополітичного тренду технологічної цивілізації періодом конкретної пандемії. Однак, якщо взяти до уваги системний характер кризи, хронологічні межі трансбіополітичного зсуву відходять у невизначене майбутнє.

Поява технологічного комплексу управління еволюційним процесом разом із розвитком системної кризи технологічної цивілізації замкнула «коеволюційну петлю» між біологічною природою Homo sapiens і політичним процесом. Якщо раніше в політичній соціології мали певний успіх спроби логічної редукції політичних процесів до еволюційно-біологічного підґрунтя, то нині окреслено альтернативну тенденцію: перебіг еволюції з плином часу дедалі більшою мірою розглядатимуть (і він справді буде таким) як результат «соціально-політичного конструктивізму» в культурному контексті.

1.4. Міжнародні конфлікти як феномен політичних відносин у постбіполярний період

Сучасний стан міжнародних відносин демонструє взаємопов’язаність їх учасників, які мають формувати власну лінію поведінки, беручи до уваги чинники потенційного впливу на інших суб’єктів міжнародного простору та утворюючи в такий спосіб комплексну систему світової політики. Незважаючи на широку диференціацію наявних способів та засобів побудови взаємовідносин міжнародними акторами, конфлікт як крайню форму забезпечення власних інтересів усе ще застосовують у міжнародній практиці. Навіть більше, сучасні міжнародні відносини мають стійку тенденцію до посилення конфліктогенного потенціалу через ускладнення та збільшення кількості як класичних міжнародних, так і локальних та регіональних конфліктів. Велика кількість політичних, ідеологічних, соціально-економічних та інших конфліктів впливає на міжнародну систему загалом, вони дістають реакцію суб’єктів міжнародних відносин або є об’єктом безпосереднього втручання міжнародного співтовариства [15].

Слід зазначити, що в постбіполярну добу інституціонально оформилися й трансформувалися як історично традиційні, так і нові конфліктні взаємодії в усьому різноманітті їх конкретного вияву. Крім того, сучасні міжнародні конфлікти істотно змінилися на різних рівнях міжнародної системи, виявилися в нових сферах міжнародної кооперації та поширилися також на недержавних суб'єктів міжнародних відносин. Розширення масштабів конфліктів в умовах глобалізації створює серйозну загрозу міжнародній системі у зв'язку з небезпекою воєнних та екологічних катастроф, збільшенням масштабів масових міграцій населення, дестабілізацією політичного розвитку окремих країн та регіонів. Саме тому теоретичні дослідження міжнародних конфліктів, аналіз їхньої сутності, структурних компонентів, динаміки та засобів урегулювання набувають сьогодні особливого значення, оскільки, незважаючи на достатньо високий рівень розвитку науки та інформаційних технологій, широкі можливості комунікацій і глобалізованої економіки, протиріччя, суперництво, непередбачуваність і боротьба за ресурси продовжують залишатися характерними рисами сучасних міжнародних відносин [25].

Тенденції розвитку сучасного глобалізованого світу дозволяють констатувати збільшення масштабів міжнародного втручання не тільки в міждержавні, але й у внутрішні конфлікти, із метою їх попередження, розв'язання, сприяння постконфліктному будівництву. На базі цього відбувається інтернаціоналізація внутрішніх конфліктів міжетнічного, соціально-економічного, політичного характеру. Подібні конфлікти набувають міжнародного виміру в разі їх безпосереднього впливу на стабільність міжнародної системи, реакції з боку інших міжнародних акторів або втручання з боку міжнародних організацій [92, с. 42].

Практика міжнародних відносин свідчить, що в основі суперечностей між державами зрідка лежить якийсь один чинник. Джерелом суперечностей здебільшого є інтереси певних держав, економічних союзів, а також військово-політичних блоків. Предметом суперечностей часто є території та кордони, прагнення домінувати в регіоні, протистояння економічних, політичних інтересів країн, що розвиваються, негативні етнічні стереотипи, релігійні протиріччя тощо. Тому міжнародні відносини все ще залишаються сферою розбіжностей інтересів, суперництва, непередбачуваності та конфліктів.

Саме по собі зіткнення інтересів держав на міжнародній арені в умовах усталеної системи міжнародних відносин є наслідком нерівномірності в розвитку, а отже, і змін співвідношення сил між ними.

Бурхливе соціально-економічне зростання тієї чи іншої держави не «вписується» в раніше встановлені міжнародні рольові функції та потребує виходу за їх межі. Але система відносин, що склалася, не дозволяє розв'язати це питання без шкоди для інтересів інших держав, які прагнуть збереження та укріплення свого місця та ролі на міжнародній арені. У цій ситуації неминуче виникають конфронтаційні інтереси. Отже, міжнародний конфлікт, створюючи міжнародну напруженість, одночасно виконує роль «сигнальника», що попереджає про зміну співвідношення сил на міжнародній арені [8, с. 118].

Міжнародна політика – одна зі сфер політичного життя суспільства, а її об'єктивну зумовленість породжено існуванням міжнародних відносин – сукупністю різноманітних економічних, політичних, дипломатичних, правових, соціальних, культурних та інших зв'язків і взаємовідносин між учасниками, що діють на глобальній арені. Ці відносини набувають політичного характеру тією мірою, якою вони невіддільні від владарювання в широкому розумінні – від диктату однієї держави над іншою до партнерства і співробітництва. Як підвалини політики, міжнародні взаємини утворюють певну систему. Дослідники Дж. Розенау і К. Норр убачають у цьому макроскопічну невіддільну складову частину конфліктності – явище дії та протидії національних суспільних структур, основою яких є конфлікти, натиск і сумніви великих організацій, можливості та обмеженість інститутів. І все це залежить від наявності та характеристики географічного положення, матеріальних ресурсів, технічних можливостей, гармонійності системи цінностей, соціальної мобільності, політичного устрою держави тощо [84, с. 49]. Науковець Р. Арон уважає, що міжнародні відносини – це відносини між політичними одиницями. Як відомо, основною одиницею зовнішньої політики та складовою міжнародної системи є держава, але деякі політологи вважають, що нею є нація. Оскільки держава – це основний інститут національної політичної системи, вона є головним учасником міжнародного життя і зовнішньополітичних процесів. Держава – це політична форма організації суспільства, що відображає зумовлену економічним ладом політичну владу більшості, регулює суспільні відносини за допомогою норм права, які є обов'язковими для всіх людей [4]. Саме на цьому тримається система міждержавних зв'язків.

Глобальна геополітика на сучасному етапі формує нові системи міжнародних відносин, створює нові загрози у сфері міжнародної безпеки; у конфліктні ситуації з кожним роком потрапляють усе більше і більше країн. За останні десятиліття ми можемо проаналізувати, що силові методи боротьби стають все більш притаманними міжнародній політиці, отже, глобалізаційний вимір змінює бачення світового розвитку.

Потрібно зауважити, що об'єктивні причини міжнародних політичних конфліктів визначаються системними змінами у світовій політиці, які характеризуються передусім нестабільністю. Міжнародна система переживає процес трансформації внутрішньої структури, що є наслідком розпаду біполярної системи та вибудовуванням відносин багатополярності, які, з одного боку, відповідають національним інтересам держав, з іншого – посилюють конфліктність і турбулентність світової політики. Зростанню напруги сприяє й той факт, що макродержави для демонстрації своєї переваги використовують стратегію управління конфліктами, яка тільки підтримує конфліктну взаємодію. Наслідком трансформації та деформації міжнародних структур безпеки в постбіполярному світі стали: криза режиму нерозповсюдження ядерної зброї; зміна характеру та ієрархії загроз міжнародному миру; зміна та послаблення ролі ООН в урегулюванні конфліктів; збільшення масштабів втручання третіх сторін у міжнародні та внутрішні конфлікти; вихід за правові межі та дегуманізація насилля; зростання загроз транснаціонального характеру – тероризму, організованої злочинності та їх зв'язок із міжнародними політичними конфліктами [37, с. 56–57].

Розпад біполярної системи міжнародних відносин мав своїм наслідком порушення балансу сил. Руйнування системи усталених взаємовідносин між ключовими міжнародними акторами є однією з головних причин політичних конфліктів – як внутрішніх, так і міжнародних. Турбулентність сучасної міжнародної системи характеризується відсутністю структурованих відносин між її суб'єктами, руйнуванням механізмів регулювання гострих політичних криз, непередбачуваністю дій. У постбіполярному світі триває суперництво з використанням непрямих засобів і збройних локальних конфліктів за політичне та економічне домінування як у світі загалом, так і в окремих регіонах: держави змагаються за здобуття військово-технічних переваг із метою тиску та просування власних національних інтересів.

Нові тенденції в міжнародних політичних конфліктах спричинено також і глобалізаційними процесами сучасного світу, адже, незважаючи на певні тенденції регіоналізації, саме глобалізація визначає характер сучасних міжнародних відносин та має своїми наслідками посилення взаємозалежності країн світу, зростання кризових явищ у світовій економіці і, відповідно, загострення політичної ситуації та рівня конфліктності. Під час аналізу міжнародних конфліктів у загальному плані виділяють: дипломатичні суперечності; територіальні домагання; економічні протиріччя; збройний конфлікт (зокрема війну) [63, с. 58].

Слід підкреслити, що проблематичність в уніфікації терміна «міжнародний конфлікт» зумовлено неоднозначністю його вживання та міждисциплінарним характером поняття «конфлікт» загалом. Дослідження проблеми конфлікту та його виявів охоплює широку галузь наук, які вивчають людину, соціальні групи, суспільство і державу, як-от теорія міжнародних відносин, політологія, соціологія, історія, психологія, юриспруденція, економіка, публічне управління та ін. Взаємне проникнення та інтеграція цих наук визначають високий ступінь міждисциплінарності цієї сфери, якій притаманні тенденції до використання широкого методологічного арсеналу та різностороннього емпіричного матеріалу. Проблема полягає в тому, щоб виявити, що належить безпосередньо до галузі міжнародних конфліктів, позначити основні підходи можливого розгляду цього явища і показати, як у такому конфлікті відбувається взаємодія безлічі різноманітних чинників, що формують загальний вектор розвитку системи міжнародних відносин. Конфлікт, з одного боку, можна розглядати як соціально-політичне явище і як процес, а з іншого – як засіб переходу від одних політичних дій до інших, як умову зміни системних моделей міжнародних відносин [31, с.17].

Термін «конфлікт» походить від латинського слова conflictus, що означає «зіткнення». Варто зазначити, що в сучасній науковій літературі немає єдиного смислового прочитання терміна «конфлікт», кожне визначення акцентує увагу на якійсь одній чи кількох рисах цього надзвичайно багатогранного, багатовимірного та мінливого феномена. Поняття «конфлікт» уживають у різних значеннях, зокрема: конфлікт як серйозна розбіжність (аксіологічне значення); конфлікт як суперечка (комунікативне значення); конфлікт як активна незгода (праксеологічне значення); конфлікт як протилежність думок і принципів (пізнана закономірність) (гносеологічне значення); конфлікт як невід’ємна частина

життя (онтологічне значення) [41, с. 24]. Загалом конфліктом називають ситуацію, за якої учасники відносин поєднуються єдиним об'єктом, стосовно якого є усвідомлена кожним учасником несумісність їхніх інтересів, і діють на основі такого розуміння. «Новий тлумачний словник української мови» дає визначення конфлікту як зіткнення протилежних інтересів, поглядів; гостру суперечку; крайнє загострення суперечностей, що призводить до ускладнень чи гострої боротьби [89, с. 885].

Серед західних дослідників найбільшого поширення набуло трактування терміна «конфлікт», запропоноване конфліктологом Л. Козером. Учений уважає, що конфлікт – це «боротьба за цінності та претензії на певний соціальний статус, владу й недостатні для всіх матеріальні та духовні блага; боротьба, що має на меті нейтралізацію конфліктних сторін, спричинення збитків суперникові або його знищення» [253, с. 76]. Такої самої думки дотримуються багато науковців. Зокрема, М. Крозьє досліджує соціальний конфлікт як протиборство соціальних груп, які мають на меті несумісні завдання [257]. На думку М. Дойча, конфлікт виникає завжди, коли відбувається зіткнення двох і більше соціальних явищ [287, с. 11–12]. Натомість Е. Ґідденс під конфліктом розуміє «реальну боротьбу між людьми або групами, незалежно від джерел цієї боротьби, її способів і засобів, що мобілізує кожну зі сторін» [343, с. 198]. Однак конфліктна ситуація не обмежується лише відкритою конфронтацією сторін, значну її частину пов'язано з осмисленням несумісності інтересів та формуванням конфронтаційних позицій сторонами. На цю особливість звертає увагу К. Боулдінг, який окреслює конфлікт як певну ситуацію суперництва, у якій сторони, усвідомлюючи несумісність їхніх можливих у майбутньому позицій, прагнуть зайняти становище, несумісне з прагненнями іншої сторони [207, с. 61–63].

Зазначені твердження ґрунтуються передусім на безвідносній поведінці сторін конфлікту. Прихильники іншого підходу головним у конфліктах убачають не стан протидії, а протилежність цілей та інтересів. Відомий конфліктолог Р. Дарендорф визначив соціальний конфлікт як «будь-які відносини між елементами, що характеризуються через об'єктивні (латентні) або суб'єктивні (явні) протилежності» [270, с. 56]. Спираючись на ці та інші тлумачення конфлікту, можна дати таке узагальнене його визначення: конфлікт – це зіткнення та протиборство суспільних суб'єктів (індивідів, соціальних, етнонаціональних, релігійних та інших спільнот, а також держав чи їхніх блоків) для реалізації своїх

суперечливих намірів, досягнення своїх цілей і забезпечення власних інтересів [141, с. 240].

Конфлікти пронизують усі сфери суспільного життя: суспільно-економічну, політичну, духовну тощо. При цьому міжнародні конфлікти за колом своїх суб'єктів, територіальними ознаками, можливим обсягом наслідків тощо є однією з найбільш складних форм соціального конфлікту в сучасному світі. Саме тому донині є труднощі з їх трактуванням. Визначення міжнародного конфлікту, його природи та основних характеристик налічують численні варіанти в межах сучасних наукових підходів. Поняття «міжнародний конфлікт» одночасно набуває різних значень, із яких найбільш поширеними є такі: міжнародний спор; ситуація, що ескалує міжнародний спор; міжнародний збройний конфлікт або позначення ситуацій, основою яких є протиріччя між акторами міжнародних відносин [37, с. 58]. Американський дослідник А. Рапопорт зазначав, що створення загальної теорії конфлікту є малоймовірним через те, що поняття конфлікту охоплює явища, які мають кардинально відмінні характеристики та підпорядковуються різним принципам [546, с. 70].

У міжнародних відносинах дефініція «конфлікт» традиційно пов'язана з урегулюванням війн, спорів, зіткнень та інших розбіжностей між державами. Водночас міжнародний конфлікт як явище має характеристики, ідентичні іншим видам суспільних конфліктів. Деякі вчені намагаються виробити більш уточнене поняття міжнародного конфлікту, яке могло б бути також засобом для вивчення досліджуванного феномена. Наприклад, науковець К. Райт уважає, що такий конфлікт спочатку слід аналізувати з позиції можливих стадій його розвитку. У зв'язку із цим учений запропонував виділяти такі чотири стадії у відносинах між державами: 1) усвідомлення несумісності; 2) зростаючу напруженість; 3) тиск без застосування військової сили для розв'язання несумісності; 4) військова інтервенція чи війна для нав'язування рішення. Конфлікт у більш вузькому, радше військовому, розумінні виникає щодо таких ситуацій, у яких держави вже починають певні недружні дії одна щодо одної, тобто коли починаються два останні етапи з наведених стадій [682, с. 73].

У міжнародному конфлікті сторони мають свої цілі (одиночні або групові), досягнення яких може бути одночасним чи роздільним. Серед них основними вважають можливість (необхідність) здобуття політичної влади (політичного контролю або впливу), отримання матеріальних

цінностей, територій та інших фізичних ресурсів тощо. Усі ці складові частини є взаємопов'язаними; сторона конфлікту, поширюючи контроль на одну з них, розраховує на можливість реального впливу також на інші.

Визначення міжнародних конфліктів також здійснюють на основі їх класифікації, яка має першочергове значення щодо вибору варіантів урегулювання конфліктів. Саме вибір способу розв'язання конфлікту часто є критерієм поділу спорів за участю міжнародних акторів на політичні та юридичні. Переважання політичних моментів дає підстави звертатися до дипломатичних методів або процедур міжнародного примирення, тоді як переважання юридичних – до міжнародного арбітражного або судового слухання. З огляду на викладене, а також те, що основою будь-якого міжнародного конфлікту є протилежні інтереси окремих акторів, конфлікт, об'єктом якого є сфера міжнародних інтересів, завжди стосується політичних аспектів діяльності держави [15]. Політичні конфлікти в системі міжнародних відносин традиційно вважають найскладнішими через неоднозначність методів їх розв'язання. Водночас перебіг юридичних міжнародних спорів (наприклад, територіальних конфліктів) часто залежить від політичної кон'юнктури, яка стає визначальним чинником розв'язання конфлікту, тобто юридичні засади розв'язання конфлікту можуть підмінятися використанням фактора сили або іншими засобами впливу, що мають політичний характер. На основі цього міжнародний конфлікт можна визначити як протистояння між двома та більше міжнародними акторами, яке характеризується активною або пасивною боротьбою між ними на ґрунті об'єктивних чи суб'єктивних суперечностей із метою реалізації власних цілей та інтересів; при цьому його наслідки мають міжнародний характер [1, с. 110].

Під час реалізації на міжнародному рівні комплекс інтересів конкретної держави або групи держав має бути апріорі погоджено з інтересами інших держав. Проте, як відомо, так відбувається не завжди. У зв'язку із цим виділяють такі групи типових інтересів, які можна реалізувати в міжнародних відносинах:

1) спільні інтереси, тобто інтереси, реалізація яких відбувається на основі співробітництва двох чи більше держав шляхом здійснення погодженої діяльності;

2) паралельні інтереси – ситуація, коли зовнішньополітичні інтереси однієї держави часто реалізуються в руслі інтересів іншої;

3) інтереси, які не перетинаються, тобто реалізація інтересів не зачіпає інтереси інших суб'єктів у системі міжнародних відносин;

4) група інтересів, під час реалізації яких цілі різних держав не збігаються, проте й не вступають у конфлікт між собою;

5) конфронтаційні інтереси, реалізація яких не можлива без обмеження інтересів або впливу на інтереси інших держав [38, с. 111]. Розмаїття зазначених типів зовнішньополітичних інтересів різних держав передбачає також наявність складних форм міждержавної взаємодії: від кооперації та співробітництва до різних видів конфліктних ситуацій. А глибина та обсяги можливих конфліктів багато в чому вже залежать від рівня «конфронтаційності» інтересів тих чи інших держав.

Конфліктогенність міжнародної системи розглядають як загальну якісну оцінку потенціалу конфліктної взаємодії між державами. Під час спроби провести аналіз цього процесу слід зважати на наявність нерозривного зв'язку між структурними параметрами міжнародної системи і тими конкретними міжнародними конфліктами, що в ній виникають. Отже, конфліктогенність, як системний параметр, відображає переважаючі типи і форми конфліктів, їхній дестабілізуючий або стабілізуючий вплив на систему міжнародних відносин загалом. Крім того, поняття конфліктогенності не означає сукупності окремих конфліктів, натомість є поняттям абстрактним, дослідження якого відбувається із застосуванням системної методології та основною увагою до системного рівня відносин [41, с. 26].

На сьогодні досить гостро відчуваються процеси, пов'язані з хаотизацією, поганою передбачуваністю і прогнозованістю політико-історичного розвитку буття. У стадії еволюційного розвитку превалюють процеси, безпосередньо пов'язані з упорядкуванням структур та їх інституціональним розвитком, а в революційній стадії, навпаки, – процеси хаотизації, зіставні з розпадом і руйнацією інституціональності наявних структур, насамперед – державних та дипломатичних інститутів. Ця стадія, як показує історичний досвід, зазвичай завершується формуванням нових інституціональних структур, новим етапом еволюційного розвитку державності. Варто зазначити, що обидва тренди розвитку – упорядкування та хаотизації – протягом усієї історії відбуваються разом, але в той чи інший історичний період один із двох трендів домінує, при цьому не будучи єдиним. Превалювання лінії одного тренду над іншим має

відносно довгостроковий характер у світополітичному розвитку та інституціональному вимірі. Конфліктогенні чинники, процеси хаотизації та упорядкування мають свій вияв у всіх сферах міжнародних відносин, зовнішньої політики та дипломатії, а саме: воєнно-політичній, економічній і соціально-гуманітарній [8, с. 120].

Міжнародний конфлікт, як одна з форм взаємодії між політичними одиницями, створює зворотний зв'язок між його учасниками. Сукупність міжнародних конфліктів, відповідно, створює множину зворотних зв'язків, яка регулюється певними спільними принципами: законами наявної структури, конфігурацією зв'язків тощо. Формується система конфліктних відносин, яка є складовою частиною або підсистемою міжнародної системи. Сутність, причини, хід і шляхи розв'язання міжнародного конфлікту не можна розглядати окремо від основних параметрів цієї міжнародної системи: її структури, природи елементів і зв'язків. Хоча з методологічного погляду й потрібно обмежити кожен конкретний міжнародний конфлікт, вплив на нього системних чинників стає неминучим і виявляється зазвичай у різних фазах конфлікту. Навіть більше, вплив системних чинників часто стає вирішальним, визначаючи найбільш загально те, як триватиме міжнародний конфлікт, які форми прийматиме взаємодія його учасників і якими будуть можливі шляхи його врегулювання [39, с. 62].

У науковій літературі висвітлено протилежні погляди щодо впливу системних змін на характер міжнародних конфліктів. Однією з перших концепцій була теорія американського політолога Ф. Фукуями. Він стверджував, що глобальне ідеологічне протистояння між лібералізмом та комунізмом завершилося перемогою лібералізму, ліберальні інститути набувають універсального значення, настав кінець історії [331, с. 67]. Учені А. Кінг та Б. Шнайдер у своїх наукових працях висловлювали іншу думку. Вони зазначали, що «завершення холодної війни і послаблення напруженості між Сходом і Заходом відкрили клапани світового парового котла і дозволили прихованим конфліктам перетворитися у відкриті, а довго придушуваним прагненням – виявитися повною мірою» [410, с. 67]. Не вважав безконфліктною епоху постбіполярності американський політолог С. Гантінгтон. Він виступив зі статтею «Прийдешнє зіткнення цивілізацій?» (1993 р.), лейтмотивом якої була теза про те, що якщо у XX ст. основою протистояння були ідеологічний, політичний чи економічний чинники, то XXI ст. стане століттям зіткнення цивілізацій чи релігій.

На думку С. Гантінгтона, основні питання міжнародного значення зачіпають відносини між цивілізаціями, а не між наддержавами, що спостерігали в період «холодної війни» [23]. Незважаючи на наявність протилежних думок стосовно природи сучасних міжнародних конфліктів серед учених-дослідників і політологів, усе ж таки є помітні тенденції розвитку, притаманні сучасним міжнародним конфліктам.

Дослідження системного рівня розвитку міжнародного конфлікту має на меті й може надати знання щодо загальних закономірностей його еволюції, впливу системних чинників на динаміку конфлікту, з іншого боку – впливу конфліктів на еволюцію міжнародної системи, та побудувати типологію міжнародних конфліктів. На підставі цього можна зробити припущення, що аналіз системних параметрів міжнародних відносин дає змогу з'ясувати основні закономірності виникнення міжнародних конфліктів і їх типи без розгляду особливостей зовнішньополітичної активності окремих держав. Отже, дослідження міжнародних конфліктів постбіполярної системи міжнародних відносин будемо проводити шляхом логічної дедукції, спираючись на аксіоматичні положення структурного реалізму, згідно з якими системний рівень є визначальним щодо розуміння закономірностей розвитку міжнародних відносин загалом і формування та застосування механізмів їх стабілізації / дестабілізації зокрема [42, с. 191].

У теорії міжнародних відносин, міжнародний конфлікт розглядають як особливі політичні відносини двох або декількох сторін – народів, держав або груп держав, що концентровано відтворюють у формі непрямого або безпосереднього зіткнення економічні, соціально-класові, політичні, територіальні, національні, релігійні або інші за природою та характером інтереси [1, с. 110]. Отже, міжнародні конфлікти є різновидом міжнародних відносин, у які вступають різні держави на ґрунті протиріччя інтересів. Зрозуміло, що міжнародний конфлікт – це особливі, а не рутинні політичні відносини, оскільки вони означають і об'єктивно, і суб'єктивно розв'язання різнорідних конкретних суперечностей і проблем у конфліктній формі, які в ході свого розвитку можуть продукувати міжнародні кризи і збройну боротьбу держав. Міжнародний конфлікт як політична взаємодія відтворює не тільки об'єктивні, але й вторинні, за своїм характером суб'єктивні, суперечності, зумовлені специфікою їх ухвалення політичним керівництвом і процедурою ухвалення політичних рішень у країні. При цьому суб'єктивні суперечності здатні певним

чином впливати на виникнення та розвиток конфлікту, інтереси та цілі сторін, які здебільшого видаються досить відчуженими від реальних суперечностей. Тобто міжнародний конфлікт фокусує в собі всі без винятку економічні, ідеологічні, соціально-класові, ідеологічні, власне політичні, військово-стратегічні та інші відносини, що розвиваються у зв'язку із цим конфліктом.

Виникнувши як політична взаємодія, міжнародний конфлікт згодом набуває певної самостійності, власної логіки розвитку і тому здатний порізному впливати на інші відносини, що розвиваються в його межах, а також на характер протиріч, що лежать в його основі та способи їх розв'язання [15]. Міжнародні конфлікти, незалежно від будь-яких специфічних ознак, властивих кожному з них, об'єктивно породжуються як особливі конкретно-історичні політичні відносини між країнами чи групами країн у межах певного просторово-часового континууму. Вони відтворюють та безпосередньо або в опосередкованій формі відображають розстановку і співвідношення сил на міжнародній арені, стан і розвиток системи міжнародних відносин та її структури на різних рівнях.

Отже, варто підкреслити, що міжнародні відносини і міжнародні конфлікти в постбіполярний період є окремою главою історії людства, де активний вплив мають глобалізаційні процеси, які відображають як антагоністичну, так і врегулювальну спрямованість. На підставі цього характерними ознаками міжнародних конфліктів XXI ст. слід визначити:

- посилення інтеграційних процесів у сфері міжнародних відносин (тобто руйнацію міждержавних та міжрегіональних бар'єрів);
- залучення гібридних засобів ведення міжнародної боротьби (гібридні війни, мережеві структури міжнародного тероризму, приватні військові компанії, інформаційні й кібернетичні атаки тощо);
- основою для виникнення конфліктів стають такі чинники, як сепаратизм, націоналізм, повстанські рухи тощо;
- асиметричність конфліктів (випадки політичного програшу в збройних конфліктах більш розвинених країн слабшим супротивникам);
- трансформація й адаптація миротворчості до нових умов;
- домінуючий вплив стратегічних комунікацій як на розпалювання так і на врегулювання міжнародних конфліктів [38, с. 111–112].

Будучи особливими політичними відносинами, міжнародні конфлікти є феноменами, що мають власну структуру та процес розвитку. Разом із тим конфлікти в тій чи іншій формі взаємодіють із системою, структурою

та процесом міжнародних відносин загалом, виникають і розвиваються за законами цього системного середовища. Одні конфлікти є частиною основної, багато в чому інваріантної в межах певних історичних періодів структури міжнародних відносин (баланс сил, мирне співіснування тощо). Інші конфлікти є частиною змінних у більш короткі історичні терміни структурних вузлів міжнародних відносин (близькосхідний, балканський та ін.). Багато конфліктів, особливо на глобальному рівні, розвиваючись, переносять у структуру міжнародних відносин властиві їм складні процеси, накладаючи певний відбиток на характер процесів, що відбуваються в системі, коригують протиріччя, які в ній виникають. Міжнародні конфлікти можуть впливати й на саму систему міжнародних відносин загалом, викликаючи суттєві структурні зміни. Поки що це було властиво лише таким масштабним міжнародним конфліктам, як Перша та Друга світові війни [54, с. 65]. Міжнародний конфлікт як форма політичних відносин знаменує собою певний розрив, стрибок у розвитку.

Функціональна спрямованість конфліктів у міжнародній сфері є досить багатоплановою та відображає різні сторони впливу конфліктних дій на учасників і середовище системи міжнародних відносин. Умовно її можна поділити на дві групи: конструктивні та деструктивні функції.

До конструктивних функцій міжнародних конфліктів можна зарахувати:

1. Стимулювання змін і реформ: конфлікти можуть висвітлити недоліки і проблеми, що є в країнах та міжнародних організаціях, і стимулювати внесення змін і реформ для поліпшення ситуації.

2. Можливість для переговорів і медіації: міжнародні конфлікти можуть створити можливості для переговорів і медіації, що сприяє досягненню мирних угод і розв’язанню суперечностей шляхом діалогу.

3. Поліпшення відносин: після закінчення конфлікту може настати період поліпшення відносин між сторонами, який може привести до підписання договорів та співпраці.

4. Розвиток міжнародного права: міжнародні конфлікти спонукають до розвитку і вдосконалення міжнародного права, яке регулює відносини між країнами [120].

Деструктивні функції міжнародних конфліктів полягають у такому:

1. Загроза мирному співіснуванню: конфлікти можуть загрожувати мирному співіснуванню і стабільності, що призводить до насильства та страждань населення.

2. Економічні втрати: конфлікти можуть призвести до економічних втрат для країн та регіонів, зокрема до руйнування і знищення майна, втрат виробництва та зменшення інвестицій.

3. Соціально-психологічні чинники: великі емоційні витрати на участь у конфлікті та суттєве погіршення соціально-психологічного клімату в країні або регіоні.

4. Гуманітарна криза: воєнні дії можуть спричинити гуманітарну кризу, зокрема внутрішнє переміщення населення, голод і нестачу медичної допомоги.

5. Погіршення відносин: конфлікти можуть призвести до подальшого погіршення відносин між сторонами та спричинити подальші суперечності. Характерним буде уявлення про переможені групи як про ворогів; після завершення конфлікту – зменшення ступеня співпраці між групами народів та складне відновлення ділових відносин («шлейф конфлікту») [39, с. 71].

Отже, міжнародні конфлікти мають складний і суперечливий характер і можуть різнобічно впливати на світовий порядок і відносини між країнами. На нашу думку, дуже важливо під час визначення природи конкретного міжнародного конфлікту виявити, які протиріччя лежать в його основі: антагоністичні або неантагоністичні. Адже саме характер цих протиріч і визначає сутність, зміст, спрямованість та інші суттєві ознаки конфлікту, що впливає на характер, форму, масштаби та засоби впливу на нього.

Основний напрям нашого дослідження полягає в тому, що міжнародний конфлікт – це системне явище, закономірності виникнення й перебіг якого зумовлено його структурою, ступенем активності та зв’язками між елементами. Розуміння сутності та природи міжнародних конфліктів та знаходження способів їх розв’язання потребує з’ясування глибини й характеру самого конфлікту, що значною мірою досягають за допомогою їх класифікації. Це дозволить виділити характерні особливості міжнародних конфліктів і проаналізувати їхню структуру. Водночас потрібно наголосити, що кожен конфлікт є специфічним і особливим. Жоден із наявних чи вже врегульованих не був точною копією іншого, що пояснює лише умовну диференціацію міжнародних конфліктів, яку використовують для більш детального аналізу кожного конфлікту зокрема [31].

У науці про конфлікти є різні теоретичні схеми класифікації. Дослідники виділяють різні класифікаційні основи: ступінь охоплення

дійсності; сферу дії; типи сторін, що беруть участь у конфлікті; характер соціально-політичних відносин; ступінь організації; рівень ескалації тощо. Особливу увагу сучасна наука приділяє поділу міжнародних конфліктів на збройні й такі, де не застосовують збройну силу.

Кеннет Боулдінг, базуючись на критерії типу соціальної одиниці, що перебуває в конфлікті, виділяє три групи соціальних конфліктів: особистісні, групові та організаційні (групові та організаційні відрізняються за ступенем складності та організації) [207]. Закономірно, що в міжнародному середовищі такі соціальні конфлікти будуть дещо трансформованими, адже не всі соціальні одиниці є учасниками міжнародних відносин. Тому доцільно говорити про групові, суспільні, міжсуспільні та міжнародні конфлікти. Відповідно, саме ступінь їхньої організації та масштаб конфронтації і буде визначати відповідні конфліктні взаємовідносини.

Йохан Гальтунг, спираючись на системний підхід, запропонував більш спрощену модель розподілу соціальних конфліктів. Стверджуючи, що соціальний конфлікт може проходити на внутрішньосистемному (державному) та зовнішньосистемному (міжнародному) рівнях, науковець виділив індивідуальні та колективні конфлікти, що відбуваються на цих двох рівнях [335, с. 98−99]. Відповідно до такого розподілу Й. Гальтунг розвиває ідею врахування критерію симетричності, який у міжнародних відносинах він розуміє як конфліктні відносини між окремими рівнозначними елементами автономних систем, і асиметричності – як відносини між нерівнозначними елементами міжнародних систем. Отже, міжнародні конфлікти за Й. Гальтунгом можна розподілити на симетричні, що в ієрархії міжнародної системи завжди мають ознаки горизонтальних, і несиметричні, що відбуваються у вертикальному розрізі. Ця класифікація викликає інтерес з огляду на спробу висвітлення системного впливу та взаємозв’язку міжнародного конфлікту та міжнародної системи [335].

Цікаву класифікацію пропонує А. Рапопорт, беручи за критерій відкритість конфлікту. Науковець визначає наявність дійсних конфліктів, які реально відбуваються в соціально-політичному житті; прихованих (латентних), які не помітні; фальшивих конфліктів, які не мають об’єктивної основи; випадкових, які виникли з перехідних, другорядних обставин; заміщальних, які відображають вияв прихованих конфліктів, що не виходять на відкриту політичну арену [546, с. 166−169].

Одну з найбільш комплексних типологій міжнародного конфлікту наводять Ф. Брайар і М.-Р. Джалілі, зазначаючи, що конфлікти відрізняються за своєю природою, мотивацією їхніх учасників та масштабами. До першої групи міжнародних конфліктів науковці зараховують класичні міждержавні конфлікти, міждержавні конфлікти з тенденцією до інтеграції, національно-визвольні війни тощо. До другої групи належать територіальні та нетериторіальні конфлікти із соціально-економічними, ідеологічними, статусними чи іншими мотивами. Залежно від масштабів конфлікти розподіляють на генералізовані, у яких бере участь велика кількість держав і які здатні перерости у світові конфлікти, а також регіональні, субрегіональні та локальні, обмежені (за кількістю держав) [144, с.106].

Отже, відповідно до наведених підходів до класифікації міжнародних конфліктів та їхніх наявних типологій, можна визначити такі критерії класифікації міжнародних конфліктів:

1. За сферою суперечностей: політичні конфлікти (володіння чи контроль за певною територією, забезпечення статусу та місця в ієрархії міжнародних відносин тощо); економічні конфлікти (контроль над ресурсами, володіння ексклюзивними правами та цінностями, забезпечення та зміна наявного економічного порядку тощо); ідеологічні конфлікти (несумісність цінностей та ідей); релігійні конфлікти (протиріччя релігійних цінностей та релігійних уявлень); міжетнічні конфлікти (етнічна дискримінація, боротьба за самовизначення тощо).

2. За засобами: збройні конфлікти; незбройні конфлікти (дипломатичні демарші, економічні війни, інформаційні війни, пропаганда тощо). Окрім того, на сучасному етапі існує розподіл збройних конфліктів на «нові» та «класичні» (їх протиставляють за цілями, методами ведення бойових дій, а також шляхами фінансування) [92].

3. За масштабами: глобальні (світові); регіональні; локальні (прикордонні райони, у межах невеликих районів та регіонів).

4. За кількістю сторін конфлікту: двосторонні; багатосторонні; коаліційні (блокові).

5. За часом тривалості: короткотривалі (блискавичні), тривалістю від кількох днів до кількох місяців; середньотривалі, до 4 – 6 років; довготривалі, від 6 – 7 років.

6. За історичним виміром: класичні традиційні конфлікти (зазвичай міждержавні війні); некласичні конфлікти (асиметричні збройні конфлікти, інформаційно-кібернетичні війни, збройні сутички між приватними комбатантами тощо).

7. За відкритістю: дійсні (реальні) конфлікти; приховані (латентні та ще не реалізовані) конфлікти; фальшиві конфлікти [39, с. 52].

З огляду на те, що в міжнародних конфліктах досить часто суб'єктами є переважно держави, також можна виділити: міждержавні конфлікти (обидві протиборчі сторони представлено державами або їх коаліціями); національно-визвольні війни (одну зі сторін представлено державою): антиколоніальні, війни народів проти расизму, а також проти урядів, що діють усупереч принципам законності і демократії; внутрішні інтернаціоналізовані конфлікти (держава є помічником однієї зі сторін у внутрішньому конфлікті на території іншої держави). Специфіку міждержавних конфліктів визначає таке: їх суб'єктами є держави чи коаліції; в основі міждержавних конфліктів лежить зіткнення національно-державних інтересів сторін конфлікту; міждержавний конфлікт є продовженням політики держав-учасників; сучасні міждержавні конфлікти одночасно локально і глобально впливають на міжнародні відносини; міждержавний конфлікт сьогодні несе небезпеку масової загибелі людей у країнах-учасницях і в усьому світі [25].

Отже, така диференціація дозволяє взяти до уваги різносторонні аспекти міжнародних конфліктів, зокрема тих, які не належать до класичних типів конфліктів і які не часто аналізують у наукових дослідженнях. Це допомогає більш чітко виділити основні конфліктогенні чинники, сформовані як унаслідок діяльності потенційних учасників конфліктів, так і структурними особливостями міжнародної системи. Окрім того, потрібно зауважити, що це узагальнення критеріїв класифікації конфліктів не може бути універсальним засобом для аналізу міжнародних конфліктів, а лише дозволяє визначити їхні основні параметри, уводячи їх в абстрактну аналітичну площину.

Усебічне усвідомлення міжнародного конфлікту не є можливим без визначення його причин. Зриви в урегулюванні конфліктів за участю міжнародних акторів часто зумовлено неправильним або неповним розумінням справжніх цілей та інтересів його учасників. До загальних причин міжнародних конфліктів належать: недосконалість людської природи,

бідність і нерівність народів різних країн; соціально-економічний та політичний лад держави, рівень її культури і цивілізованості; невпорядкованість міжнародних відносин [49, с. 39].

Серед різноманітних підходів до причин міжнародних конфліктів доцільно виділити два основних підходи – структурний та системний. У межах першого міжнародні конфлікти зумовлено характером структури міжнародної системи. Прихильники системного підходу виводять міжнародні конфлікти з внутрішнього середовища системи міждержавних відносин. Слід зазначити, що традиційними концепціями причин міжнародних конфліктів є економічні та територіальні. Американський політолог Т. Сандлер зауважує, що територіальні спори та боротьба за ресурси є головними причинами як для громадянських війн, так і для міждержавних конфліктів [39]. Частина держав залишає за собою право використовувати силу з метою захисту або анексії спірних територій, а одним із чинників успішного економічного розвитку залишається контроль над ключовими природними ресурсами.

Як було викладено раніше, політична практика взаємодії на світовій арені в перше десятиліття XXI ст., на жаль, переконує в помилковості уявлень про зникнення конфліктів як явища, властивого міжнародним відносинам, або хоча б зменшення їхньої інтенсивності та значущості. У сучасних міжнародних конфліктах, формах їх розв'язання (врегулювання), чітко виявилася невідповідність двох типів правил, що визначають поведінку їхніх учасників. Вона полягає в зіткненні загальновизнаних норм і принципів міжнародного права, що є «правилами участі» у взаємодії на світовій арені, із «правилами перемоги», що діють у міжнародному конфлікті [141].

Міжнародно-правові норми участі в системі міжнародних відносин визнаються акторами світової політики як такі, що належать до певного просторово-часового континууму. Їх формулюють, установлюють і визнають не тільки як відбиток реальної взаємодії, але й як уявлення про те, яким вона має бути. Щодо норм сучасного міжнародного права визначають, якою має бути система взаємодії країн на світової арені, зумовлена ними. Насамперед це виявляється в наявності та загальному визнанні якщо й не взаємовиключних, то принаймні таких норм і принципів міжнародного права, що суперечать один одному (але не інтересам кожної з держав – учасниць міжнародних відносин). Прикладом можуть бути принципи суверенітету, невтручання у внутрішні справи,

непорушності кордонів та територіальної цілісності, з одного боку, і рівноправності та права народів розпоряджатися своєю долею, а також поваги до прав людини та основних свобод – з іншого. Хоча подібні правила визнаються державами – акторами сучасної системи міжнародних відносин як ідеальна модель їхньої взаємодії, проте дотримують їх вибірково, залежно від змісту конкретних інтересів кожного із цих акторів, змін внутрішньополітичної ситуації, обстановки на світовій арені тощо [138, с. 54–55].

Важливо мати на увазі, що визнання будь-якою державою «правил участі», що діють у цій міжнародній системі, через фіксацію її приналежності до неї, ніяк не зумовлює успіху в конфліктах з іншими акторами тієї самої системи. Сценарії досягнення успіху в їхньому протиборстві передбачають (або принаймні допускають) відхід від цих правил, а частіше – порушення хоча б деяких із них. Термін «сценарій» у цьому контексті позначає свідомо вибрану чи побудовану схему поведінки в ситуації міжнародного конфлікту, що визначає засоби та дії, послідовність і порядок їх застосування залежно від вибраної стратегії та досягнутих проміжних результатів. Сценарії досягнення успіху в міжнародних конфліктах не зводяться до вироблення та реалізації тієї чи іншої стратегії, але кожен із таких сценаріїв передбачає усвідомлену, доцільну діяльність, яка ґрунтується на тому, що називають «правилами перемоги» [143, с. 347–348].

Сценарії більшості міжнародно-політичних конфліктів виходять із доцільності більш-менш несподіваного та грубого порушення «правил участі», що полягає у відмові від дотримання загальновизнаних норм, прийнятих процедур і прихильності до принципів взаємодії на світовій арені. «Правила участі» майже так само мінливі й рухливі, як форми їх закріплення, проте сама їх наявність, дозволяючи декларувати вірність цим нормам та принципам, допомагає діяти згідно з «правилами перемоги». Хоча «правила перемоги» не гарантують досягнення кінцевого та повного успіху, але вони є ефективними як правила досягнення нехай навіть тимчасового, але сприятливого результату в ході конфлікту. Саме тому ними так часто керуються в різноманітних конфліктних ситуаціях. Сценарії досягнення перемоги в ході конфліктного протиборства, успіху або хоча б прийнятного результату в урегулюванні конфлікту часто передбачають якщо не віроломство, то вчинення дій, яких противник не очікує, покладаючись на укладені договори та взаємну прихильність

сторін дотримуватися взаємно визнаних норм і правил. «Правила перемоги» більш довговічні, ніж «правила участі» і, відрізняючись від них за своєю природою, незмінно властиві конфліктам як у межах державоцентричної світової системи, так і загалом у міжнародній сфері суспільних відносин [113, с. 128-129].

Сучасні міжнародні конфлікти характеризуються складним суб'єктним складом. Водночас слід зазначити, що в теорії конфліктів поняття «суб'єкт» і «учасник конфлікту» часто ототожнюють. Під суб'єктами прийнято розуміти всіх тих, хто бере участь у конфлікті [63]. Основною ознакою учасника конфлікту є сам факт його присутності в конфлікті, однак тут потрібно брати до уваги лише тих, хто впливає на якісний стан конфлікту. З огляду на це характерними рисами суб'єктів конфліктів є: 1) певна діяльність, спрямована на іншого суб'єкта, що претендує на об'єкт конфлікту чи володіє ним; 2) здатність здійснювати таку діяльність усвідомлено та організовано, протягом певного періоду часу, переслідуючи певні цілі та інтереси; 3) здатність суб'єкта бути носієм конфліктної поведінки, яка є руйнівною діяльністю і породжує конфліктні відносини [38, с. 112].

У такому разі поняття суб'єкта конфлікту буде відрізнятися від поняття учасника конфлікту. Суб'єкти самі створюють і підтримують боротьбу, учасники можуть стикатися між собою вже безпосередньо в процесі, але при цьому не створювати конфліктні відносини внаслідок неподільності об'єкта конфлікту. Носіями таких специфічних рис у міжнародних конфліктах можуть бути група індивідів, соціальний прошарок, соціально-політична організація, етнонаціональна спільнота, держава, група держав, наддержавне утворення, міжнародна організація тощо [138, с. 55]. Окрім того, суб'єктів міжнародних конфліктів можна поділити за чинником безпосереднього залучення до конфлікту, на що звертає увагу відомий німецький соціолог та конфліктолог Р. Дарендорф: 1) прямі учасники; 2) непрямі учасники, які безпосередньо не є сторонами конфлікту, але підтримують тим чи іншим способом його учасників; 3) «треті сторони», які опосередковано зацікавлені в розв'язанні конфлікту або є посередниками чи нейтральними сторонами [270].

Відносини між суб'єктами конфлікту – це ще один важливий елемент структури конфлікту, а ступінь їхньої напруженості є чинником диференціації на конкуренцію, кризу та безпосередньо конфліктну ситуацію, яка відповідно до рівня загострення може перетворитися

на незбройне чи збройне (воєнне) протистояння в міжнародних відносинах. Міжнародний конфлікт має специфіку, яка полягає в його належності до міжнародного життя. Відповідно, міжнародний конфлікт можна вважати таким, якщо, по-перше, відбувається за участю суб'єктів міжнародних відносин, а по-друге – має наслідки для наявного стану міжнародних відносин. У цьому контексті розв'язання дилеми суб'єктності, яка полягає у сприйнятті конфліктів передусім між державами, що обмежує розуміння конфлікту в його збройному вияві, і врахування конфліктів між іншими учасниками міжнародного життя, дозволить не лише суттєво збільшити секторальну диференціацію конфліктів та методи їх здійснення, а й виявити весь обсяг конфліктогенних чинників [144, с. 102].

Варто підкреслити, що протягом тривалого періоду, розглядаючи сутність і структуру міжнародного конфлікту, науковці мали на увазі насамперед міждержавні конфлікти. Це було пов'язано з тим, що держави як основні учасники міжнародних відносин, окрім найбільш радикальної форми розв'язання спорів – збройного конфлікту, також володіють широким арсеналом інших засобів (економічний тиск, дипломатичні демарші, агентурна та підривна діяльність, відкрита й таємна пропаганда тощо).

Водночас за такого підходу з поля зору зникає значна частина міжнародних конфліктів, які мають недержавний характер. Сучасні міжнародні відносини характеризуються настільки широким колом форм співробітництва найрізноманітніших соціальних утворень, що досить часто функціональна здатність держав не дозволяє їх забезпечити, і в результаті інші форми міжсуспільної взаємодії витісняють державу в деяких секторах як більш досконалі та оптимальні. Для постбіполярної системи міжнародних відносин характерним є перерозподіл функцій між суб'єктами світової політики. Світові глобалізаційні процеси створюють умови для активного формування взаємодії між державними та недержавними учасниками світової політики на різних рівнях. Саме тому за останні десятиліття суттєво зросли кількість, різноманітність і масштаби діяльності недержавних акторів міжнародних відносин. Вони все більше впливають на світові процеси, активно вибудовують сучасні політичні процеси та формують нові контури міжнародної системи світу, а також відіграють найважливішу роль у розв'язанні проблем міжнародної безпеки. Тому на сучасному етапі стійкою тенденцією є трансформація суб'єктного складу міжнародних конфліктів. Із початку 90-х рр. XX ст.

відбувається зменшення загальної кількості конфліктів виключно за участю держави, особливо це твердження стосується конфліктів, які мали тільки міждержавний характер [113].

Деетатизацію міжнародних конфліктів зумовлено змінами функцій та нездатністю сучасної держави гарантувати безпеку особи. Сучасна міжнародна система характеризується двома тенденціями: зростанням взаємозалежності всіх елементів міжнародної системи та збереженням монополії на ухвалення рішень національними урядами, тоді як їхній реальний вплив на продукування та розподіл ресурсів зменшується. Домінування та перевага у військовій силі, інші компоненти могутності не забезпечують безпеку та захист мегадержавам. Це підтверджено зростанням асиметричних загроз і посиленням нестабільності в різних регіонах світу (Близький Схід, Північна Африка тощо), що супроводжується воєнно-політичними конфліктами із залученням міжнародного співтовариства. Звідси випливає проблема відповідності національних систем влади особливостям та викликам сучасних міжнародних відносин. Зокрема, можна констатувати скорочення функцій управлінських структур окремих держав і міждержавних організацій щодо управління потоками інформації, боротьби з транснаціональною злочинністю та контролю над міграційними потоками [39, с. 88].

Тож держава не є головним джерелом загрози стабільності міжнародної системи та втрачає монополію на застосування сили, «поділяючи» її із субдержавними акторами. Зазначені процеси суттєво ускладнюють явище міжнародного конфлікту. Сторонам конфлікту складно досягти компромісу через їх велику кількість і різноманітність. Як міжнародні актори у світові політичні процеси залучено: міжнародні недержавні організації; транснаціональні корпорації та мережі; повстанські угруповання; найманці й регулярні армії; кримінальні організації; етнічні партії; кримінальні транскордонні угруповання; релігійні та квазірелігійні рухи тощо. При цьому недержавні актори можуть як протистояти державі або іншим недержавним групам, так і брати участь у конфлікті на боці держави, що ускладнює ідентифікацію джерел конфлікту та організацію ефективного протистояння загрозам. Логічним висновком може бути теза Б. Бузана про те, що держава вже не є головним суб’єктом війни, хоча не можна применшувати її статус [38, с. 111].

Одна з тенденцій сучасних міжнародних конфліктів, які мають форму збройного протистояння недержавних акторів, – зростання терористичної

активності, яка є тактикою асиметричного протистояння на регіональному та глобальному рівнях. Деградація ситуації відбувається через зміну функцій держави, зменшення можливостей та ресурсів щодо забезпечення безпеки її громадян. Силова боротьба державних акторів із міжнародним тероризмом часто буває контрпродуктивною та, навпаки, стимулює зростання радикальних, воєнізованих рухів, які активно виявляють себе в політичній боротьбі за владу. У таких умовах зростає політична невизначеність, конфлікти стають тривалішими. Соціальна трансформація, викликана глобалізацією, призводить до появи в нерегулярних воєнізованих формувань політичних, економічних, правових можливостей впливати як на міжнародні, так і на внутрішньодержавні процеси. Реакцією на ці процеси є поява нового терміна в політико-правових дослідженнях – збройні недержавні актори (ЗНДА). Ідеться про будь-які збройні групи, відділені від держави та не підконтрольні державним органам, що здійснюють воєнні дії та мають політичні, релігійні або воєнні цілі [144, с. 102].

Крім того, слід зауважити, що гетерогенність сучасних суспільств спричиняє утворення значної кількості міжнародних організацій, які мають неурядовий характер, але здатні відстоювати та реалізовувати інтереси однорідних соціальних груп, незалежно від їхньої національно-державної приналежності. Міжнародні неурядові організації стають впливовими суб’єктами світової політики, діють у багатьох сферах і мають широкий спектр функцій у міжнародному житті. У своїй практичній діяльності неурядові організації розв’язують як міжнародні політичні проблеми, так і власні питання. Протиріччя, що виникають, можуть бути джерелом і причиною появи міжнародних конфліктів як політичного, так і неполітичного характеру. При цьому сторонами конфлікту можуть бути міжнародні урядові та неурядові організації, окремі держави чи їхні союзи, національні філії та міжнародні неурядові організації [42, с. 192].

Отже, у постбіполярній системі міжнародних відносин є стійка тенденція до обмеження звичного домінування державних акторів у світовій політиці, що виражається в розмиванні можливості держав застосовувати владні повноваження. Посилення ролі та різноманітність недержавних міжнародних акторів ускладнює процес урегулювання та попередження конфліктів і збільшує кількість їхніх учасників.

Надзвичайно важливим для визначення системних особливостей формування конфліктів у міжнародних відносинах є дослідження об’єкта

конфлікту. Найчастіше під об’єктом розуміють певний інтерес, викликаний на основі обґрунтованого чи помилкового уявлення суб’єктів конфлікту щодо необхідності його забезпечення і можливості для цього лише однієї зі сторін. Виявлення специфічних сторін об’єкта можливе зазвичай тільки в його співвідношенні із суб’єктами конфлікту. Таке трактування зумовлює потребу зробити наголос на специфіці чинників кожного випадку окремо, як і їх значення для учасників конфлікту, адже в кожного учасника формується суб’єктивне уявлення про об’єкт, його характерні особливості та роль у забезпеченні сформованих інтересів у конфліктній ситуації.

На думку науковців, до базових можна зарахувати такі характеристики об’єкта конфлікту:

1. Неподільність, що зумовлює сам факт боротьби між суб’єктами, адже кожен претендує на одноосібне володіння об’єктом.

2. Висока значущість об’єкта, що породжує принциповість між сторонами. Кожен суб’єкт розглядає недоступність володіння об’єктом як загрозу своєму нормальному функціонуванню.

3. Неможливість повної заміни об’єкта іншим, що унеможливлює розв’язання спору компромісними засобами [49, с. 40].

З огляду на це об’єктом конфлікту можуть бути матеріальні та нематеріальні цінності, претензії на певний статус, владу, ресурси тощо, що відображає трактування об’єкта саме в змістовому аспекті [5]. Саме такий підхід дозволяє визначити властивості об’єкта і характер його взаємозв’язків з іншими елементами конфлікту.

Під час дослідження сутності міжнародного конфлікту, як дуже складного, комплексного явища, важливими характеристиками, що потребують аналізу, є простір (географічний контекст і масштаб конфлікту) та час (часова тривалість, внутрішні етапи чи хронологічні фази конфлікту).

Просторовий вимір конфлікту передбачає, що в дослідженні цього явища важливу роль відіграватимуть географічні й навіть топографічні характеристики учасників. Цей момент є значущим у тому сенсі, що може дати уявлення про переваги і недоліки територіального положення держав як компонента їхньої могутності. Ступінь географічної близькості держав може бути серйозним чинником для аналізу мотивації конфліктних відносин високого рівня інтенсивності, а також може мати важливе значення під час формування військово-політичних союзів. Під просторовим виміром конфлікту розуміють також вплив географічного положення не тільки безпосередніх учасників, а й найближчих сусідів. Це іноді

називають «просторовою залежністю» держав від положення одна одної. Нарешті, просторовий вимір конфлікту розуміють як його масштаб – особливо це стосується війн як виду конфлікту [84].

Крім того, як уже було зазначено, важливим показником міжнародного конфлікту є його динамічна характеристика, яка визначає розвиток конфлікту, тобто процес зміни конфліктних відносин у взаємозв'язку, або динаміку його ескалації. Це виявляється через часовий вимір конфлікту, який слід розуміти як хронологічну довжину, у якій можна визначити відправну точку і момент завершення. Цю часову довжину можна поділити на відповідні фази, етапи розвитку конфлікту. Кожна фаза міжнародного конфлікту характеризується структурними особливостями та є відносно автономною системою, пов'язаною з конфліктом загалом. Перехід між фазами є якісною зміною конфлікту. Фази конфлікту визначаються конкретними параметрами, що стосуються змін стану, мети і засобів учасників конфлікту, втягнення нових учасників, міжнародних умов. Кожна фаза має свій зміст і структуру. Якщо ми розглядаємо міжнародний конфлікт як процес, то розкриття його механізму – це, по суті, аналіз його фаз. Разом із цим поділ на фази практичної еволюції дає змогу побачити нові грані конфлікту та виявляє його тип.

Однак потрібно зауважити, що фази розвитку – це не абстрактні відрізки часу. Вони визначаються конкретними параметрами, що належать до змін стану, мети і засобів учасників конфлікту, масштабів та інтенсивності його розвитку, міжнародних умов та інших моментів. У тій чи іншій фазі практично може не бути певної характерної ознаки. Міжнародний конфлікт, залежно від його природи і характеру, міжнародних умов, індивідуального розвитку, може проходити через різноманітні, зокрема й нестандартні фази. Окремі фази – початкові, серединні або завершальні – можуть повністю випасти і створити прогалину в стандартному розвитку того чи іншого конфлікту. Інші ж можуть з'явитися. Фази конфлікту можуть зливатися одна з одною або, навпаки, розпадатися на дрібніші частини. Розвиток їх може йти від фази до фази по висхідній, а може йти до зниження на той чи інший час без досягнення наступних рівнів [485].

Фази конфлікту великою мірою визначаються в комплексі, що містить категорії часу та інтенсивності.

Перша фаза міжнародного конфлікту – це сформовані з урахуванням певних об'єктивних і суб'єктивних протиріч принципові політичні

відносини та відповідні їм економічні, ідеологічні, міжнародно-правові, військово-стратегічні, дипломатичні відносини щодо цих протиріч, виражені в більш-менш гострій конфліктній формі.

Друга фаза міжнародного конфлікту – це суб'єктивне визначення безпосередніми сторонами конфлікту своїх інтересів, цілей, стратегії та форм боротьби для розв'язання об'єктивних чи суб'єктивних протиріч з урахуванням свого потенціалу та можливостей застосування мирних і воєнних засобів, із залученням міжнародних спільнот і зобов'язань, оцінювання загальної внутрішньої та міжнародної ситуації. На цій фазі сторони визначають або частково реалізовують систему взаємних практичних дій, що мають характер боротьби чи співробітництва, із метою розв'язання протиріч на користь тієї чи іншої сторони або на основі компромісу між ними.

Третя фаза міжнародного конфлікту полягає у використанні сторонами (із подальшим ускладненням системи політичних відносин та дії всіх прямих і непрямих учасників цього конфлікту) досить широкого діапазону економічних, політичних, ідеологічних, психологічних, моральних, міжнародно-правових, дипломатичних і навіть воєнних засобів. Ідеться також про залучення в тій чи іншій формі в боротьбу безпосередніми сторонами конфлікту інших держав (в індивідуальному порядку, через військово-політичні союзи, договори, через ООН) [39, с. 74].

Четверта фаза міжнародного конфлікту пов'язана зі зростанням боротьби до найгострішого політичного рівня – міжнародної політичної кризи. Вона може охопити відносини безпосередніх учасників, держав цього регіону, низки регіонів, найбільших світових держав, залучити ООН, а в ряді випадків – стати світовою кризою, яка надасть конфлікту небаченої раніше гостроти та ймовірності того, що однією чи кількома сторонами буде використано військову силу.

П'ята фаза – це міжнародний збройний конфлікт, що починається з обмеженого конфлікту (обмеження охоплюють цілі, території, масштаб та рівень ведення бойових дій, застосовані воєнні засоби, кількість союзників та їхній світовий статус). Потім, за певних обставин, він розвивається до вищого рівня збройної боротьби із застосуванням сучасної зброї та можливим залученням союзників однією чи обома сторонами.

Шоста фаза міжнародного конфлікту – це фаза врегулювання, яка передбачає поступову деескалацію, зниження рівня інтенсивності, активніше залучення дипломатичних засобів, пошук взаємних компромісів,

переоцінку та коригування національно-державних інтересів. При цьому врегулювання конфлікту може стати наслідком зусиль однієї чи всіх сторін конфлікту або розпочатися внаслідок тиску з боку «третьої» сторони, якою може бути інша велика держава, міжнародна організація чи світова спільнота від імені ООН [316, с. 47].

Слід зазначити, що конкретний конфліктний процес у міжнародних відносинах не обов'язково містить усі фази, тривалість кожної фази також не є константою. Індивідуальний розвиток міжнародного конфлікту може відбуватися настільки складно, що він буде періодично переходити від ескалації до деескалації, «затухнувши» тоді, коли одна зі сторін досягне свого завдання за рахунок іншої.

Оскільки в основі міжнародного конфлікту лежить протиріччя між інтересами різних держав чи їх об'єднань, то функціональним призначенням конфлікту є розв'язання цієї суперечності. Хоча далеко не завжди наслідком врегулювання конфлікту є повномасштабна реалізація національно-державних інтересів однієї зі сторін конфлікту, проте в процесі розв'язання міжнародного конфлікту вдається відшукати взаємоприйнятний баланс інтересів його учасників, бодай і з певними обмеженнями. Справа в тому, що в деяких випадках, особливо у фазі збройної боротьби, не може йтися ні про який баланс інтересів, а скоріше про придушення інтересів однієї зі сторін. Але в такому разі міжнародний конфлікт не буде розв'язаним, а лише переходить у латентну фазу, що загрожує його загостренням за першої ж сприятливої можливості [141, с. 243].

Сучасні конфлікти є однією з основних загроз міжнародній безпеці. Погрожуючи стабільності міжнародної системи й торкаючись інтересів її основних акторів, вони потребують втручання міжнародного співтовариства та розроблення нових стратегій урегулювання. Спроби силового розв'язання проблем, по-перше, призводять до істотного затягування конфлікту, оскільки до наявних протиріч основних сторін конфлікту додаються інтереси непрямих учасників, по-друге, підвищують рівень і гостроту міжнародної конфліктності та ще більше загострюють протиріччя між учасниками.

Важливе значення в процесі врегулювання конфлікту має врахування соціокультурного середовища кожної сторони, а також рівня та характеру розвитку міжнародних відносин. Відповідно до цього виділяють три моделі врегулювання конфлікту: гегемоністську, статусну

та рольову. Перша з них – гегемоністська – порівнює поведінку сторін з установками «центру сили» й орієнтована на використання насильства або його загрози, а в стратегії рішення схильна до гри з «нульової сумою», у якій виграш однієї сторони дорівнює програшу іншої. Друга модель – статусна – порівнює поведінку сторін конфлікту з фізичними діями, необхідними для підтримання або відновлення балансу сил; процесуально розширює конфліктне поле до включення в нього предмета спору, що викликав конфлікт, а в стратегії рішення схильна до врегулювання з урахуванням паритету або правових норм. Рольова модель міжнародного конфлікту структурно зіставляє фізичну поведінку з потребою як досягнення своїх цілей, так і впливу на цілі іншої сторони, процесуально розширює конфліктне поле до включення в нього всієї конфліктної ситуації, що передувала зверненню до фізичних дій, а в стратегії рішення схильна до розв'язання або навіть урегулювання конфлікту [316].

Варто підкреслити, що засоби розв'язання міжнародних конфліктів та запобігання ним мають серйозні відмінності від форм розв'язання інших видів конфліктів. Наприклад, якщо територіальний принцип у міжособистісній сварці є кращим за конфліктну ситуацію, то під час міжнародного конфлікту така поведінка призведе до ще більшої нестабільності суспільства, загибелі людей та небажаних, негативних змін у міждержавних відносинах. Міжнародне середовище вимагає, щоб гравці, залучені в конфліктні відносини, не відмовлялися від пошуку шляхів розв'язання питань, а, навпаки, брали активну участь у таких ситуаціях. Усвідомлення причин конфлікту дозволить сторонам конкретно визначити джерело, основу конфлікту, окреслити межі взаємних заперечень, виявити і порівняти позиції одна одної. Отже, стійкість регулювання та запобігання міжнародним конфліктам за допомогою угоди, взаємні поступки обох сторін залежать від того, наскільки сторони готові розглядати результат боротьби як перемогу одна над іншою [143].

Потрібно зауважити, що врегулюванню міжнародних конфліктів на сучасному етапі сприяють об'єктивні тенденції світового розвитку. По-перше, у світі виникає розуміння беззмістовності та небезпечності воєнних методів розв'язання спірних питань – сторони зазвичай переходять до політичного діалогу та стратегічних комунікацій на переговорах. По-друге, посилюються інтеграційні процеси через руйнування міждержавних та міжрегіональних бар'єрів, що створює умови для формування

союзів, асоціацій, об'єднань держав, які ставлять за мету об'єднання сил і можливостей для забезпечення максимальної співпраці, що буде зменшувати можливість конфліктних ситуацій.

Об'єктивно є два базові способи врегулювання конфлікту:

- згортання (замороження конфлікту на одній із трьох стадій);
- залагодження (або третя стадія конфлікту, коли сторони розуміють неможливість досягнення мети силовими методами, необхідність ведення переговорів, залучення фахівців для досягнення згоди між сторонами).

Урегулювання конфлікту не викорінює наявних протиріч, які є основою конфлікту, а всього лише прагне максимально їх згладити і виробити правильну формулу компромісного рішення, яка перешкоджає подальшій ескалації конфлікту. Розв'язання політичних конфліктів не має бути тимчасовим. Його метою є остаточне розв'язання наявної проблеми та усунення протиріч, які лежать в основі конфлікту. Міжнародний конфлікт може бути перервано на будь-якій зі стадій розгортання, якщо його основні причини буде викоренено. Саме такою має бути мета процесу стратегічних комунікацій у розв'язанні конфліктів. Під час вибору способу мирного розв'язання конфлікту потрібно чітко визначати виявлені розбіжності, адже такими значно легше керувати, ніж прихованими. Крім того, важливим завданням для обох сторін стає те, що вони мають розглядати опонента як партнера, а не супротивника (чи ворога). За таких умов учасники конфлікту доходять висновку, що абсолютної безпеки можна досягнути тільки тоді, якщо забезпечено безпеку обох сторін [138, с. 57].

На думку дослідників, сьогодні існують чотири випробувані методи мирного розв'язання конфліктів:

- досягнення домовленостей між сторонами завдяки збігу переконань сторін;
- досягнення домовленостей між сторонами відповідно до законодавчої бази, що стосується цього питання, або завдяки їхній добрій волі;
- досягнення домовленостей між сторонами через нав'язування однією зі сторін конфлікту своїх переконань іншій стороні;
- досягнення домовленостей між сторонами через утрату конфліктом актуальності (самоліквідація конфлікту) [316].

Серед важливих інструментів урегулювання сучасних міжнародних конфліктів маємо особливо виділити дипломатію та її основну форму – стратегічні комунікації між сторонами конфлікту. У міжнародних відносинах

із дипломатією пов’язують коректне ведення переговорів, пошуки згоди і взаємоприйнятних для обох сторін рішень, розширення міжнародного співробітництва, поширення національних цінностей та захист інтересів. Головним завданням дипломатії є досягнення державами їхніх зовнішньополітичних цілей завдяки використанню дипломатичних засобів. До компетенції дипломатів входять такі напрями управління конфліктами, які вони реалізовують як у межах зовнішньої політики окремих держав, так і в межах діяльності міжнародних організацій, що здійснюють миротворчу діяльність: переговорний процес, посередництво (медіація), арбітраж. У тих випадках, коли традиційна дипломатія стає недостатньо ефективною (зазвичай тоді, коли швидкість вироблення зовнішньополітичних рішень поступається швидкості й динаміці розвитку конфлікту), на передній план виходять нові формати дипломатичної діяльності, зокрема «човникова дипломатія» (пов’язана з місіями індивідуальних політичних і громадських діячів, що схвалено світовою спільнотою) та «публічна дипломатія» (спрямована на формування потрібної громадської думки за кордоном, переважно здійснювана недержавними акторами, які беруть участь у врегулюванні конфліктів та миротворчій діяльності завдяки делегуванню їм прав і компетенцій державами і міжнародними організаціями). Інструменти дипломатичного впливу на конфлікти дають у перспективі більш виважені та довготривалі результати. Саме тому на дипломатичні методи та стратегічні комунікації у XXI ст. припадає щонайменше половина всього навантаження з урегулювання міжнародних конфліктів [39, с. 105].

Отже, із формуванням нової архітектоніки сучасної системи міжнародних відносин і зміною характеру міжнародних конфліктів суттєво змінюються або створюються нові механізми та методи врегулювання конфліктів. Традиційні способи підтримання або встановлення миру, які спираються переважно на використання військових сил, поступаються місцем комплексним, інтегрованим операціям, що потребують поєднання політико-дипломатичних, гуманітарних, військових та інших миротворчих дій. Тому важливим питанням є співвідношення силових та несилових методів урегулювання конфліктів і пошук їх оптимального поєднання залежно від характеру та фази конфлікту.

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що проблема конфліктогенності сучасних міжнародних відносин характеризується комплексністю та багатовимірністю. Динаміка постбіполярної системи міжнародних

відносин постійно створює потребу в надійних і адекватних засобах відображення її основних тенденцій та закономірностей, особливо це стосується дослідження міжнародних конфліктів, які виникають у системі. Незважаючи на набуття міжнародним конфліктом нових рис в умовах трансформації світової політики, його сутнісні характеристики в основному залишаються стійкими. Це дозволяє зробити висновок, що під час вивчення міжнародного конфлікту та визначення способів його розв'язання основними характеристиками для аналізу є масштаб конфлікту, його інтенсивність і структура, мотивація сторін, ситуаційний контекст [15].

Зростання кількості внутрішніх і зовнішніх конфліктів та їх впливу на світову систему, різноманітність міжнародних акторів ускладнили процес урегулювання та попередження конфліктів і збільшили кількість їхніх учасників. Міжнародні конфлікти є багатовимірними процесами та відбуваються в умовах високої невизначеності, що природно ускладнює управління ними і, зокрема, аналіз конфліктних ситуацій та прогнозування їх подальшого розвитку. Загрози національній та міжнародній безпеці, викликані посиленням конфліктності сучасного світу, потребують розроблення механізмів урегулювання конфліктів у межах зовнішньої політики держав та рішень міжнародних організацій. Існування значної кількості інтерпретацій, оцінок конфліктів як явища світової політики ускладнює вибір методів розв'язання конфліктів як їхніми безпосередніми учасниками та міжнародним співтовариством, так і експертним середовищем. Найнагальнішою потребою міжнародного співтовариства, як і кожної окремої держави, є адаптація до змін, які привнесли конфлікти нового покоління, задля забезпечення національної та міжнародної безпеки. У сучасному світі питома вага латентних і нетрадиційних конфліктів зростає, і саме такі типи найменше піддаються регулюванню [63, с. 59−60].

Міжнародні конфлікти містять економічні, ідеологічні, політичні, воєнно-стратегічні суперечності. Зважаючи на такий широкий предметний потенціал, міжнародні конфлікти набувають чималої автономності в міжнародній сфері та здатні не тільки впливати на відносини, що випливають безпосередньо з конфлікту, але й змінювати характер міжнародної системи загалом, відображаючи розстановку та співвідношення сил на міжнародній арені, стан і розвиток системи міжнародних відносин на різних рівнях.

Розділ 2. Регіональні підсистеми міжнародних відносин: геополітичний вимір

2.1. Безпековий складник регіонального виміру міжнародних відносин

У зв'язку зі стрімкою зміною геополітичного ландшафту світу потрібно визнати, що Організація Об'єднаних Націй (ООН) не має достатнього потенціалу, щоб самостійно врегулювати кожну кризу, яка виникає у світі, зокрема й російсько-українську війну. Отже, для підтримання міжнародного миру та безпеки має бути сформовано партнерство між ООН та іншими міжнародними (регіональними) організаціями. Нові виклики й загрози міжнародному миру та безпеці вимагають об'єднання колективних зусиль держав не лише на майданчику ООН, а й інших міжнародних організацій. З огляду на це є потреба в розширенні співробітництва між ООН та іншими міжнародними організаціями насамперед із метою підтримання миру та безпеки.

Незважаючи на те, що ООН є головним елементом сучасної багатосторонньої дипломатії, наділеним унікальною легітимністю, є й інші світові та регіональні організації, як-от НАТО, ЄС, ОБСЄ, АС, ЛАД, ШОС та ін. З урахуванням сформованого усвідомлення зниження дієздатності ООН на початку 90-х рр. минулого століття було запропоновано ініціативи для створення партнерства ООН з іншими міжнародними організаціями з питань підтримання миру та безпеки.

У січні 1992 р. Рада Безпеки ООН запропонувала Генеральному секретарю ООН підготувати рекомендації щодо нових шляхів зміцнення потенціалу ООН у галузі превентивної дипломатії, установлення та підтримання миру. У зв'язку з висловленою пропозицією було зазначено, що хоча Рада Безпеки продовжуватиме нести головну відповідальність за підтримання миру та безпеки, співпраця між регіональними організаціями й ООН могла б не лише полегшити цей тягар, а й сприяти розширенню участі регіональних структур у міжнародних справах. Саме це і стало імпульсом до ідеї створення регіонально-глобального партнерства у сфері безпеки.

У січні 1993 р. Рада Безпеки запропонувала регіональним організаціям вивчити шляхи та засоби зміцнення їхніх повноважень щодо

підтримання миру й безпеки та вдосконалити координацію їхньої діяльності з ООН. Генеральний секретар Бутрос Бутрос-Галі окреслив свій намір розробити керівні засади, що регулюють таку співпрацю. Генеральна Асамблея ООН вітала цю ініціативу. Потім, 1994 р., Генеральна Асамблея ООН прийняла Декларацію, у якій ішлося про те, що зусилля регіональних організацій у галузі миру та безпеки мають заохочуватися і там, де це доречно, підтримуватися Радою Безпеки [278]. Ці заходи, ужиті на ранніх етапах, заклали основу, яка стала стимулом до формування регіонально-глобального партнерства в інтересах миру та безпеки. Рада Безпеки ООН неодноразово наголошувала на потребі розширення такого співробітництва, з урахуванням того, що знання своїх країн та регіонів дає іншим міжнародним організаціям перевагу в плані розуміння корінних причин збройних конфліктів, що може підвищити ефективність зусиль, яких вони докладають для їх розв'язання [611]. У резолюції 1631 (2005 р.) Рада Безпеки ООН заявила про свою рішучість здійснити відповідні кроки для подальшого розвитку співробітництва між ООН та організаціями-партнерами в підтриманні миру та безпеки [557].

У Підсумковому документі Всесвітнього саміту 2005 р. зазначено важливий внесок регіональних організацій у забезпечення миру та безпеки. Світові лідери висловили підтримку налагодженню міцніших зв'язків між ООН та регіональними організаціями відповідно до розділу VIII Статуту ООН [118]. Крім того, вони мають намір розширювати співпрацю за рахунок офіційних угод між відповідними секретаріатами, а в разі потреби за рахунок залучення регіональних організацій до роботи Ради Безпеки ООН забезпечити, щоб регіональні організації, які мають потенціал у сфері запобігання конфліктам, розглянули можливість зробити такий потенціал частиною Системи резервних угод ООН, покликаної підвищити оперативність розгортання операцій ООН із підтримання миру, а також зміцнювати співробітництво в економічній, соціальній та культурній сферах [433].

Отже, сьогодні у світі склалася не лише глобальна система підтримання миру та безпеки, є також і регіональні системи забезпечення миру в усіх куточках нашої планети – від Європи до Америки.

Добробут, мир і співробітництво між європейськими державами є спадщиною історії Європи. Проблема забезпечення безпеки була одним із основних стимулів розвитку пан'європейських ідей і сучасної

інтеграції Європи [126, с. 56–57]. Формування сучасних інституцій забезпечення безпеки належить до середини XX ст. Друга світова війна додала імпульс практичному становленню європейської системи безпеки. Слід виділити кілька причин такої політичної трансформації.

Однією з причин було бажання не допустити нових воєн на континенті. Це прагнення закладено в основу сучасного інтеграційного об'єднання. Через п'ять років після перемоги в Другій світовій війні, 9 травня 1950 р., міністр закордонних справ Франції Робер Шуман оголосив декларацію про потребу об'єднання ключових для військового виробництва вугільної та сталеливарної промисловості Франції та Німеччини, що вважають початком практичної реалізації європейської інтеграції. Важливою передумовою цього рішення було бажання Франції створити безпечнішу Європу: «Установлені … спільні виробничі зв'язки означатимуть, що будь-яка війна між Францією та Німеччиною відтепер буде не тільки немислимою, але практично неможливою» [582]. Усунення столітнього протистояння Франції та Німеччини мало, за планом Р. Шумана, сприяти об'єднанню європейських націй.

Бажання забезпечити мир на континенті було вже відомим явищем у Європі. Кожна зміна систем міжнародних відносин, починаючи з Вестфальських мирних договорів і закінчуючи Версальським миром, супроводжувалася пацифістською риторикою європейських правителів. Однак практичні кроки з недопущення воєн залишалися неефективними. Можливо, ця тенденція знову б повторилася, якби не одна принципова відмінність післявоєнного періоду: уперше в історії європейські країни почали перетворюватися із суб'єктів міжнародної політики в об'єкти, схильні до впливу біполярного суперництва, що складалося. Це було другою причиною створення загальноєвропейських інституцій забезпечення безпеки.

Виснаження сил і втрату впливу у світі сприймали як порушення основ безпеки, що сприяло консолідації європейських країн. Як зазначає французький історик П'єр Жербе, одним із основних імпульсів до об'єднання Європи було визнання слабкості щодо зовнішнього світу. Коли Європа відчула загрозу ззовні, потреба європейського єднання стала очевидною [342]. Повоєнні події в Європі давали мало приводів для оптимізму. Над звільненим від німецького нацизму континентом нависла тінь нового протистояння, тепер уже серед переможців. Радянський

Союз почали сприймати як нову загрозу безпеці. У прагненні стримати Варшавський договір виснажені війною європейські держави пішли шляхом об'єднання своїх можливостей. Отже, наявність зовнішньої загрози була третьою причиною створення європейських інститутів безпеки [124, с. 20].

Комбінація трьох причин забезпечила ефективність утворення системи регіональної безпеки і стала основою для інтеграційного будівництва в Європі.

Форсована діяльність західноєвропейських країн щодо створення єдиних механізмів безпеки в другій половині 1940-х рр. спиралася на досвід співробітництва країн антигітлерівської коаліції періоду воєнного часу. Саме в умовах боротьби проти нацистської Німеччини з'явилися проєкти об'єднання військових потенціалів союзників. Першим великим проєктом була пропозиція одного з майбутніх архітекторів європейської інтеграції Жана Моне. 1940 р. у період «дивної війни» він запропонував об'єднати Англію та Францію в єдину державу. Проєкт передбачав створення єдиної федеративної держави із загальним урядом, парламентом, громадянством і армією. Франція в такий спосіб утрачала колонії, флот і навіть прапор. Шарль де Голль, майбутній глава руху Опору, спочатку підтримував ці ідеї, потім, домігшись свого визнання з боку Лондона як лідера нескореної Франції, активно виступав проти, апелюючи до будь-яких артефактів імперії [488].

У листопаді 1940 р. Трюгве Лі, міністр закордонних справ норвезького уряду у вигнанні, запропонував план створення англійських і американських військових баз на території Норвегії, Ісландії та Фарерських островів після війни [164, с. 198–201]. Проєкт підтримали Бельгія та Нідерланди. Вінстон Черчілль скептично ставився до проєкту, оскільки вважав, що Лондону не варто мати жорстких зобов'язань перед зруйнованою війною Європою, що підписання Західноєвропейського оборонного пакту може заохотити американців проводити традиційну політику ізоляціонізму [527, с. 15–16]. Крім того, він сумнівався в підтриманні парламентом і британськими платниками податків планів із захисту західноєвропейських держав, які показали себе ненадійними союзниками до Другої світової війни та під час неї [527, с. 28–29]. Із часом позиція Норвегії також зазнала змін. Проатлантичну політику Трюгве Лі було відображено в «Основних рисах норвезької зовнішньої політики»,

яка передбачала створення атлантичної оборонної системи за участю США, Великої Британії та Норвегії як її ядра, а також Швеції, Данії, Канади, Ісландії, Нідерландів, Бельгії та Франції [371, с. 42]. Але бажання СРСР брати участь у цій системі та пов'язані із цим витрати у формі надання військових баз Москві та можливих внутрішніх проблем, викликаних комуністичним впливом, знизило зацікавленість норвезьких політиків в ідеї атлантичної системи безпеки [371, с. 62].

Нідерландський проєкт післявоєнної системи безпеки також передбачав регіональну кооперацію. Еелко ван Клеффенс, міністр закордонних справ нідерландського уряду у вигнанні, визначив Нідерландам роль держав другого ешелону, що йдуть за великими державами [370, с. 215]. Він поділяв ідею Трюгве Лі про включення США та Великої Британії в оборонну систему Європи, тому що вважав, що держави з виходом до побережжя Атлантичного океану повинні мати організацію для спільного захисту своєї території і морських комунікацій [323, с. 634]. Міністр підкреслював, що потрібні такі міжнародні угоди, які дозволили б невеликим державам мати можливість вести незалежну політику в тих регіонах, де в них є прямі інтереси, тоді як великі держави будуть концентруватися на всіх або кількох регіонах. Ван Клеффенс пропонував створити схожі організації з безпеки не лише в Північній Атлантиці, але й у Південній Атлантиці, Тихому та Індійському океанах, на Балтійському і Середземному морях. У цій конструкції Нідерланди як колоніальна держава стає учасником регіональних систем, створених у регіонах Північної та Південної Атлантики, Тихого та Індійського океану [323, с. 634]. Місце Нідерландів у європейській системі безпеки визначено у виступі Е. ван Клеффенса для мешканців окупованої країни. Він підкреслював, що німецька атака на Нідерланди, Бельгію і Францію означає напад на Англію, а захоплення останньої «заносить кинджал у саме серце Америки». Міністр описував перспективи так: «… на Заході можуть з'явитися сильні альянси, у яких Америка, Канада і британські домініони будуть функціонувати як арсенал, Велика Британія – як база (особливо для повітряних сил), а західна частина європейського континенту (я говорю про Нідерланди, Бельгію та Францію) – як плацдарм» [225, с. 14]. Отже, на думку нідерландської сторони, післявоєнна системи безпеки в Західній Європі має ґрунтуватися на активному співробітництві та взаємодії країн із двох боків Північної Атлантики.

Бельгійський план створення системи європейської безпеки віддавав пріоритет регіональним угодам [172, с. 147]. Поль-Анрі Спаак, міністр закордонних справ уряду Бельгії у вигнанні, пропонував триярусну конструкцію: регіональна кооперація Бельгії, Люксембургу, Нідерландів, Франції та Великої Британії в основі, європейський союз як проміжна ланка та універсальна міжнародна організація на вершині цієї конструкції. Основним учасником угоди є Велика Британія, чиє лідерство і має забезпечити ефективність регіональної системи безпеки.

У перші повоєнні роки було безліч ідей створення військових союзів, проте слід виділити два проєкти, реалізовані західними країнами: британський, який передбачав діяльну участь Лондона в системі європейської безпеки в межах Брюссельського пакту та Західноєвропейського союзу, і американський, з активною участю Вашингтона в розв'язанні проблем європейської безпеки через НАТО.

Прообразом Брюссельського пакту є англо-французький договір у Дюнкерку від 4 березня 1947 р. У цій угоді про союз і взаємодопомогу було відображено гарантії безпеки на випадок відновлення німецької агресії. Сторони, у разі протистояння Німеччині, зобов'язувалися надати «всю військову допомогу та підтримку» одна одній [635]. Дюнкеркський договір викликав неоднозначну реакцію серед невеликих європейських держав. Бельгійський прем'єр-міністр Поль-Анрі Спаак називав його «стерильним» через спрямованість на стримування розгромленої Німеччини [403, с. 59]. Бельгійський та нідерландський уряди підтримали заяву заступника держсекретаря Роберта Ловетта про потребу розширити модель за рахунок країн Бенілюксу. Нідерланди та Бельгія 19 лютого 1948 р. виступили з ініціативою створення регіональної організації в Західній Європі, яка мала б економічний та військово-політичний характер [403, с. 59]. Менш ніж за місяць, 17 березня 1948 р., у Брюсселі західноєвропейські країни прийняли «Договір про економічне, соціальне й культурне співробітництво та колективну самооборону», розрахований на 50 років.

Ініціатором і активним прихильником створення західноєвропейського оборонного союзу варто вважати Велику Британію. Лондон, сприймаючи себе все ще великою імперією, намагався проводити концепцію «трьох кіл» зовнішньої політики, яка полягала в «особливих відносинах» у межах англосаксонського світу, лідерстві в Британській

Співдружності та об'єднаній Європі. Об'єднання оборонних потенціалів західноєвропейських країн за діяльною участю Великої Британії відповідало третьому напряму англійської післявоєнної дипломатії. Для Франції участь у договорі була можливістю створити структуру, що гарантувала їй захист від радянської загрози, контроль за розвитком Німеччини та домінування на заході європейського континенту.

Незважаючи на її назву, угода регламентувала переважно питання безпеки. У ній ідеться не тільки про протидію можливій німецькій агресії, а й про «підтримання міжнародного миру та безпеки й опір будь-який політиці агресії» [215]. Остання фраза мала цілком конкретне джерело – радянську загрозу, яка замінила німецький реваншизм. Відповідно до ст. 4 Брюссельського пакту держави-підписанти засновують систему колективної оборони: у разі нападу на будь-яку країну – учасницю договору інші країни зобов'язуються надати їй усю необхідну військову й іншу допомогу та підтримку. Інституційне оформлення договору прописано в ст. 7, де йдеться про створення Консультативної ради, яка збирається за вимогою будь-якого учасника пакту [306, с. 3–6]. Міністри закордонних справ як члени Консультативної ради зустрілися 17 квітня в Парижі для обговорення організаційної структури пакту. Було ухвалено рішення про скликання Консультативної ради, що складається з міністрів, не рідше ніж раз на три місяці; створено Постійну комісію як виконавчий орган ради та Військовий комітет. До кінця квітня всі ці структури розпочали свою роботу. Міністри оборони п'яти країн 28 вересня домовилися про створення постійно діючої єдиної військової структури – Генерального штабу союзу, що складався з командувачів сухопутних військ (французький генерал Жан де Латр де Тассіньї), ВПС (англійський головний маршал авіації Джеймс Робб), ВМС (французький віце-адмірал Робер Жужар). Головою комітету було призначено британського фельдмаршал Бернарда Монтгомері. Робота штабу проходила в м. Фонтенбло. Отже, наприкінці 1948 р. почалася робота Організації Брюссельського пакту, що представляв європейську систему колективної оборони.

Створення НАТО, а також підписання низки договорів про заснування Організації європейського економічного співробітництва (квітень 1948 р.), Організації Північноатлантичного договору (квітень 1949 р.), Ради Європи (травень 1949 р.) та Європейського об'єднання вугілля та сталі (квітень 1951 р.), позбавили Брюссельський договір значної

частини його повноважень. Фактично проблеми європейської оборони до розпаду біполярної світової системи перейшли до НАТО.

Північноатлантичний альянс було створено 4 квітня 1949 р. десятьма європейськими державами (Бельгія, Велика Британія, Данія, Ісландія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Норвегія, Португалія, Франція), Канадою та США. Він визначив своєю метою відбиття всіх загроз, яким можуть піддатися члени Альянсу ззовні [491]. У лютому 1952 р. до НАТО приєдналися Туреччина та Греція, у травні 1955 р. членом блоку стала ФРН, а 1982 р. – Іспанія.

Перша доктрина НАТО великою мірою ґрунтувалася на збереженні Сполученими Штатами ядерної гегемонії та базувалася на стратегічній концепції «щита і меча» [477], схваленій Радою НАТО (грудень 1949 р.). Сутність концепції полягала в готовності НАТО вести глобальну атомну війну. Роль «щита» відводили сухопутним військам на європейському театрі воєнних дій (ТВД). На них, за підтримання тактичної авіації та ВМС, покладали ведення операцій до вступу в дію «меча» – стратегічних бомбардувальників США – носіїв атомної зброї.

Розвитком концепції «щита і меча» стала прийнята 26 вересня 1950 р. у Нью-Йорку стратегія «передових рубежів», що виходила з потреби збільшення потужності «щита» (звичайних збройних сил) і перенесення воєнних дій у Європі вже на самому ранньому етапі війни якомога далі на Схід [477]. Також було запропоновано здійснити інтеграцію збройних сил альянсу та створити Об’єднані збройні сили (ОЗС) НАТО в Європі під єдиним командуванням [300, с. 467]. Потім, проаналізувавши ситуацію в Європі, сесія Ради НАТО в Римі (листопад 1951 р.) обговорила стратегію альянсу щодо зміцнення її оборонних можливостей і видала директиву на розгортання ОЗС НАТО на континенті, що супроводжувалося створенням військових баз і розміщенням там значної кількості тактичної ядерної зброї, яка до середини 1960-х рр. досягла 7 тис. одиниць.

У березні 1957 р. прийнято стратегію «масованої відплати» [300, с. 806], головною вимогою якої було негайне та тотальне застосування ядерної зброї в разі будь-якого збройного конфлікту, за винятком лише незначних прикордонних інцидентів. Нарощування ядерних озброєнь дозволило країнам НАТО переглянути принципи ведення бойових дій, зробивши акцент на ядерних засобах ведення війни і скоротивши звичайні збройні сили з 96 до 30 діючих дивізій. У грудні того самого року

на черговій сесії Ради НАТО було вирішено передати в розпорядження Верховного головнокомандувача ОЗС НАТО балістичні ракети середньої дальності. Керівництво НАТО також прийняло в межах стратегії «масованої відплати» курс «балансування на межі війни».

1967 р. НАТО прийнято стратегію «гнучкого реагування». Виключивши масоване застосування ядерної зброї на ранній стадії конфлікту, нова стратегія дозволила підвищити «ядерний поріг», оскільки передбачала в ході першої відповіді на напад використовувати лише сили загального призначення. І хоча в ній, як і раніше, центральне місце займала загальна ядерна війна, її вже не вважали єдиним засобом досягнення політичних цілей блоку. Разом із ядерною війною допускали ведення різних за цілями, масштабами та застосовуваними засобами обмежених війн. У грудні 1967 р. на сесії Ради НАТО було ухвалено доповідь міністра закордонних справ Бельгії П'єра Армеля («Доповідь Армеля»), у якій сформульовано політичну стратегію, яка дістала назву доктрини «двох опор» – сили та розрядки. У доповіді викладено ідею комплексної політики, яка передбачала розвиток діалогу між Сходом і Заходом за умови збереження спільної політичної лінії та оборонної системи НАТО. Ця стратегія була покликана адаптувати НАТО до умов розрядки та одночасно зберегти військову міць Альянсу. «Щоб урівноважити військові можливості Радянського Союзу та країн Варшавського договору, – наголошував наприкінці 60-х рр. міністр оборони США Р. Макнамара, – нам потрібна така військова сила, яку ми можемо забезпечити і підтримувати лише колективно. Військова роль НАТО, отже, залишиться такою ж необхідною в найближчому майбутньому, якою вона була в минулому» [466, с. 36].

Наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. XX ст. Альянс узяв курс на модернізацію для підвищення його ефективності як інструменту європейської та глобальної політики. Результатом стало розроблення плану АД-70, прийнятого в грудні 1970 р. сесією Ради НАТО під назвою «Стратегія стримування та оборони» [313], яка визначала основні напрями його діяльності на десятиліття, що почалося. У травні 1977 р. на Раді НАТО було ухвалено рішення про щорічне реальне 3 % збільшення військових витрат країн блоку протягом п'яти років, починаючи з бюджету 1978 р.

У листопаді 1991 р. у Римі було прийнято стратегічну концепцію НАТО [53], в основі якої залишилася стратегія «гнучкого реагування»,

доповнена новими концептуальними положеннями. До фундаментальних принципів діяльності Альянсу «колективна оборона» та «діалог» додано новий – «співпраця». Він означав розвиток усебічних зв'язків із державами колишнього соціалістичного табору, а також взаємодію з ОБСЄ, ЄС та Західноєвропейським союзом. Нову Стратегічну концепцію, унаслідок завершення «холодної війни», було призначено для організації політичної, економічної та соціальної сфер діяльності Альянсу. У структурі НАТО з'явився новий орган – Рада північноатлантичної співпраці (РПАС), у межах якої почалися переговори щодо майбутнього розширення Альянсу. Після брюссельської сесії 1992 р. ухвалено рішення про те, що блок вестиме миротворчу діяльність, яка раніше була в компетенції НБСЄ. Отже, НАТО поступово витісняло ООН як провідну організацію з підтримання миру і стабільності та створювало можливість для проведення силових операцій без мандата ООН.

1994 р. з'явилася програма «Партнерство заради миру» (ПЗМ). Її поява стала результатом діяльності РПАС. На відміну від РПАС, «Партнерство заради миру» поширювалося на всі держави, а не тільки на колишніх радянських сателітів. Основним завданням програми було розширення НАТО, якого мали досягати лише за умови дотримання країнами-кандидатами на вступ кількох вимог. Гарантій безпеки учасникам програми не давали, тобто напад третьої сторони на ці держави або виникнення ситуації, яка передбачає військове втручання НАТО, не спричинили б застосування сили до третьої сторони. Співпраця в межах програми передбачала три рівні взаємодії: від вироблення індивідуальної програми спільних дій до їх здійснення. Ці програми містяться в Рамковому документі, який стосується кожної окремо взятої країни-претендента. Основними вимогами є дотримання міжнародних норм права, основних міжнародних договорів (Статут ООН, Загальна декларація прав людини, Гельсінський акт), а також принципів роззброєння та нерозповсюдження зброї [32, с. 69–83; 160]. Але навіть за умови дотримання цих пунктів вступ до НАТО був неможливим, оскільки головною вимогою є дотримання демократичних принципів, розвиток демократичного суспільства та досягнення високого рівня ринкових відносин. Ще однією умовою участі в програмі ПЗМ була вимога реформування збройних сил, якого досягали за повного контролю НАТО. Для цього були потрібні прозорість військового планування та участь

у навчанні національних армій інструкторів НАТО, спільні навчання, участь у миротворчих операціях альянсу.

1997 р. було створено Раду євроатлантичного партнерства (РЄАП), яка, замінивши РПАС, прагнула організації поглибленого партнерства з більшою оперативною спрямованістю. Нині в ній беруть участь 32 країни-члени Альянсу та 18 країн-партнерів [304]. Рада є форумом для проведення регулярних консультацій і співпраці. Засідання РЄАП проходять щомісяця на рівні послів, щорічно – на рівні міністрів закордонних справ або міністрів оборони та начальників штабів збройних сил, а також час від часу – у форматі саміту. Глави держав і урядів ухвалили два документи, пов'язані з подальшим розвитком програми «Партнерство заради миру». Перший із них – «Політично-військова структура проведення операцій ПЗМ під проводом НАТО» – стосується питань участі країн-партнерів у процесі політичних консультацій та ухвалення рішень, в оперативному плануванні та організації управління майбутніми операціями під проводом НАТО, у яких вони братимуть участь. У другому документі, який має назву «До партнерства у XXI сторіччі – вдосконаленого і більш дієвого партнерства», розглянуто основні елементи, покликані зробити програму «Партнерство заради миру» більш дієвою.

Наприкінці XX ст. розпочався процес розширення НАТО завдяки країнам колишнього соціалістичного табору: 1999 р. в НАТО було прийнято Угорщину, Польщу та Чеську Республіку, 2004 р. – Болгарію, Латвію, Литву, Естонію, Румунію, Словаччину, Словенію, 2009 р. – Хорватію й Албанію, 2017 р. – Чорногорію, 2020 р. – Північну Македонію. Після вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 р. виявили бажання приєднатися до Альянсу Фінляндія та Швеція і стали членами НАТО 2023 р. та 2024 р. відповідно. На цей час Альянс об'єднує 32 країни, що дозволяє говорити про НАТО як найбільший військово-політичний союз у світі.

Протягом свого існування НАТО неодноразово стикалося з новими викликами, до яких доводилося адаптуватися, приймаючи нові концепції стратегії блоку та формуючи нові цілі. Але так чи інакше Альянс завжди дотримувався свого основного принципу колективної оборони, закріпленого в ст. 5 Вашингтонського договору, який зобов'язує всіх, хто підписав договір, захищати один одного в разі, якщо національна безпека хоч одного з них опиниться під загрозою. НАТО пов'язує два континенти,

будучи альянсом держав від Європи до Північної Америки, і забезпечує цим можливість їхньої прямої співпраці та консультацій у питаннях безпеки.

Останню Стратегічну концепцію, де відображено оновлені цінності та цілі Альянсу, було розроблено 2022 р. під час саміту в Мадриді [119]. Нові цілі сформульовано з урахуванням нинішньої політичної обстановки та основано на тих самих трьох базових засадах, що й Концепція 2010 р., які за цей час не втратили своєї актуальності: колективна оборона, забезпечення безпеки на основі співробітництва та кризове регулювання. Також за основу взято й домовленості, досягнуті на Брюссельському саміті 2021 р. та рекомендації щодо порядку денного 2030 р. [55]. У будь-якому випадку НАТО залишається «єдиним гарантом безпеки в Європі» [88], що запобігає конфліктам і зберігає мир, єдиним ефективним механізмом протидії експансіоністській політиці Кремля.

Наприкінці бурхливого XX ст., переживши жахи двох світових воєн, Європа прийшла до ідеї економічного та політичного союзу з єдиним правовим простором, основаним на ідеях правової держави. Для забезпечення миру в регіоні ЄС розробив та реалізував декілька стратегій безпеки [125]. Прийняття *Європейської стратегії безпеки* (ЄСБ) Європейською Радою в грудні 2003 р. було першою спробою ЄС зі створення глобального стратегічного документа, який міг би зрівнятися з американською *Стратегією національної безпеки* або іншими національними документами чи стратегічними оглядами [365]. За винятком Стратегічної концепції НАТО, він є єдиним прикладом документа регіонального або міжнародного інституту, що формулює загальну стратегічну основу, яка поєднує оцінювання обстановки щодо безпеки та загальне бачення своєї міжнародної ролі. У прийнятій 2003 р. ЄСБ під назвою «Безпечна Європа в найкращому світі» зазначено, що «Європа ще ніколи не була такою процвітаючою, такою безпечною і такою вільною». «Насильство першої половини XX ст. поступилося місцем безпрецедентному в європейській історії періоду миру і стабільності» [585]. ЄСБ – це короткий 15-сторінковий документ із докладним описом обстановки безпеки, що охоплює глобальні виклики та п’ять конкретних загроз (тероризм, поширення зброї масового знищення, регіональні конфлікти, крах держави та організована злочинність), а також три стратегічні цілі ЄС (усунення загрози, безпечне сусідство та сприяння ефективній багатосторонності). У ньому також перераховано партнерів

(Сполучені Штати, Росія і держави, що розвиваються, в Азії, Африці та Латинській Америці).

Під впливом таких міжнародних викликів, як арабська весна 2011–2014 рр., російська агресивна зовнішня політика в Криму й на Донбасі, активність Китаю в ЄС та регіонах світу, Брюссель почав переглядати свою стратегію безпеки. У *Глобальній стратегії* ЄС 2016 р. було визначено основні засади зовнішньої політики Європейського Союзу: єдність, залученість, відповідальність, співробітництво [592, с. 16–18]. Усі вони безпосередньо розвивали ідею про багатосторонній правовий порядок, що дозволяє мінімізувати ризики військового конфлікту, не обнуляючи при цьому значення воєнного чинника як ultima ratio (лат. – останній доказ). У Глобальній стратегії ЄС закріплено, що єдність інтересів і цінностей є пріоритетною щодо принципу raison d'État (франц. – державний інтерес).

Документ визначав взаємозалежність внутрішньої та зовнішньої безпеки. Євросоюз усвідомлював, що не може в довгостроковій перспективі зберігати стійкість, не спостерігаючи стабільності насамперед на сході та півдні, тобто на пострадянському просторі, Західних Балканах, Ближньому Сході, у Північній, Західній та Центральній Африці. Пріоритет віддавали не військовому, а нормативному, гуманітарному, економічному втручанню, які, на думку авторів документа, здатні були забезпечити безпечну обстановку в різних регіонах світу. Закріплено ідею участі ЄС у збереженні стійкості демократичних режимів, наголошено на важливості підтримання цінностей – поваги та захисту прав людини, фундаментальних свобод і правової держави, що разом охоплювало такі поняття, як справедливість, солідарність, рівність, відсутність дискримінації, плюралізм, повага різноманітності.

У документі відображено й іншу цінність – переконаність в іманентній крихкості репресивної держави в довгостроковій перспективі, що сприяє зростанню бажання брати участь у побудові «інклюзивних, процвітаючих та безпечних спільнот» [592, с. 25]. Відповідно, докладаючи зусиль до просування демократичних свобод, ЄС мав сприяти поширенню сталого світопорядку. Важливими ідеями документа стали запобіжна миротворчість і дипломатія. У цій галузі Євросоюз мав тривалий і досить успішний досвід. Урегулювання конфліктів до їх переходу в активну фазу визначено як ключовий інструмент зовнішньої політики об'єднання.

У Глобальній стратегії ЄС виділено п’ять пріоритетів: безпека ЄС; державна і соціальна стійкість на сході та півдні ЄС; комплексний підхід до конфліктів; регіональні порядки, основані на співробітництві; глобальне управління у XXI ст. [592, с. 18–44]. Два поняття – переосмислення (rethinking) і стресостійкість (resilience) – увійшли як домінанти в лексикон європейських політиків і аналітиків.

Цікаво, що ЄС не вказував на військові ризики для його безпеки. Однак зазначено, що були деякі «гібридні» загрози. Їх ліквідацію пов’язували з координацією діяльності країн-учасниць у тісній співпраці з НАТО. При цьому наголошували на важливості розвитку внутрішньої інфраструктури. Особливо це стосувалося більшої автономії в технологічній сфері, зокрема в розвитку власної навігаційної системи та кібертехнологій. Ба більше, значний акцент робили на Європейському агентстві прикордонної та прибережної охорони (Frontex) та Європолі. При цьому зберігалася настороженість Євросоюзу щодо безпосереднього використання збройних сил у проблемних регіонах. Водночас стратегія відображала усвідомлення європейськими інституціями потреби розширювати свої оборонні можливості. Крім того, акцентовано важливість розвитку розвідувальних технологій, безпілотних бойових систем, транспортної авіації тощо. Велику увагу приділено поглибленню співробітництва у сфері оборони, а також посиленню координації та стандартизації військового виробництва, тобто, по суті, зроблено перші кроки в напрямі створення загальноєвропейського військово-промислового комплексу. Також було ухвалено рішення про проведення регулярних як цивільних, так і військових навчань, та про збільшення обсягу фінансування бойових груп ЄС.

21 березня 2022 р. глави держав і урядів ЄС ухвалили «Стратегічний компас» – дорожню карту, щоб визначити реальні загрози та посилити свої позиції у сфері безпеки та оборони. Жозеп Боррель, тодішній керівник зовнішньополітичного відомства ЄС, зазначив, що це «поворотний момент для Європейського Союзу як постачальника безпеки та важливий крок для європейської політики безпеки та оборони» [631]. Він також зауважив, що з огляду на російське вторгнення в Україну 2022 р. потрібні «кардинальні зміни в безпеці та обороні ЄС» [679]. Документ розділено на чотири «кошики»: Дія, Безпека, Інвестиції та Партнери [617]. Головна цільова установка – дати відповіді на важливі питання: які сьогодні найнебезпечніші для ЄС виклики та загрози; як в інтегрованій

Європі найбільш ефективно використовувати наявні сили і потенціали та поліпшити їхню взаємодію; як Європі досягти посилення впливу як регіонального та глобального гравця [200]. Першопричину розроблення «Стратегічного компасу» Європи в ЄС пояснюють тим, що Євросоюзу загрожує стратегічне зменшення. Економічна роль ЄС стає все більш обмеженою: 30 років тому на його частку припадала чверть світового багатства, а через два десятиліття вона ледве перевищуватиме 10 %. Відбувається і демографічне зменшення інтегрованої Європи, у результаті чого до кінця нинішнього століття на її частку припадатиме менш ніж 5 % населення світу. Розробленню цього документа передувало також осмислення викликів із боку «нових амбітних гравців», стратегій дестабілізації з використанням кіберзброї та дезінформації. Минули часи, уважають у керівних інстанціях ЄС, коли мир і війна були двома чітко помітними станами. Уперше поставлено конкретні завдання: створити європейські сили швидкого реагування чисельністю до 5 тис. військовослужбовців; зміцнити структури військового командування та контролю Євросоюзу, посилити військову мобільність, проводити регулярні навчання. Передбачено розширити можливості розвідувальних служб ЄС для забезпечення адекватного стратегічного аналізу ризиків та найнебезпечніших викликів для інтегрованої Європи; наголошено на потребі створення інноваційного комплексу механізмів та інструментів для протидії гібридним загрозам, дезінформації та втручанню ззовні.

Загалом аналіз стратегічних документів ЄС у галузі безпеки підтверджує той факт, що багато років візитною карткою зовнішньої політики ЄС була нормативна сила. Заради справедливості слід зазначити, що із цією концепцією конкурують такі поняття, як «м'яка сила», «етична сила», «трансформуюча сила», «тиха наддержава», «ідеальна сила», «громадянська сила» [660, с. 292]. Концепцію «нормативної» сили було введено в науковий обіг професором Лундського університету (Швеція) Іаном Маннерсом [456]. Він розглядав «нормативну» силу як ідентичність ЄС, певний стандарт міжнародної поведінки ЄС та ідеального міжнародного порядку, загальновизнаного й універсально застосовного в межах ООН. При цьому акцент робили на невійськових формах експорту «нормативної» сили ЄС. Маннерс виділяв шість із них: вплив, передавання, неформальне поширення, процедурне поширення, відкрите поширення та культурний фільтр. Важко уявити собі ЄС

як «нормативну» державу, стверджував Маннерс, яка подає приклад, якщо вона застосовує примус для поширення своїх норм [456].

Бельгійський експерт Свен Біскоп, який із 1999 р. пропагував посилення інтеграції у військовій галузі, не приховує свого задоволення у зв'язку зі схваленням «Стратегічного компасу». Він виходить із того, що країни-члени ЄС, чий сукупний військовий бюджет є другим у світі, витрачають військові кошти марнотратно і неефективно через фрагментацію та відсутність інтеграції у військовій сфері [194]. Крім того, дослідник піддає критиці наявну систему інтеграції європейських збройних сил на рівні національних батальйонів. Одна з його статей має досить різку назву – «Убити батальйони» (Kill the Battlegroups). Як альтернативу батальйонам він пропонує створення «потенціалу швидкого реагування» (Rapid Deployment Capacity) на рівні бригади, тобто до 5 тис. військових, із таким розрахунком, щоб ЄС міг розгорнути в разі потреби 12 – 15 бригад [197]. «… Європа, через Європейський Союз, має діяти як велика держава у XXI ст.» – підкреслює Біскоп [196, с. 1–2].

Тобто останні події у світі змусили ЄС значно переглянути свою політику у сфері безпеки, із «нормативної» сили переорієнтуватися на військову, збільшити свій військовий бюджет, оновити можливості військово-промислового комплексу. Безумовно, основою європейської системи безпеки залишається НАТО, але ЄС намагається взяти на себе більше завдань у галузі безпеки, продовжує підтримувати Україну в її боротьбі з агресором [195] і буде надалі робити все для того, щоб мінімізувати військову загрозу в Європі.

1 серпня 1975 р. у Гельсінкі було підписано Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі – Гельсінський акт [250], який дотепер є нормативно-правовою базою для взаємодії європейських держав. У ньому задекларовано принципи взаємних відносин держав-учасниць:

повага до суверенітету, відмова від використання сили або погрози силою;

визнання непорушності кордонів і територіальної цілісності держав;

мирне врегулювання суперечностей, невтручання у внутрішні справи;

повага до прав і свобод людини, рівноправ'я країн та право народів розпоряджатися своєю долею;

співробітництво між державами, дотримання зобов'язань згідно з міжнародним правом.

Документ фактично став стратегічною програмою дій із будівництва єдиної мирної демократичної Європи, якою передбачено налагодження співробітництва в політично-військовій, економіко-екологічній та гуманітарній сферах. Політико-військовий вимір (перший «кошик») передбачав установлення контролю за розповсюдженням озброєнь, заходи щодо попередження конфліктів та зміцнення довіри між державами. Економіко-екологічний вимір (другий «кошик») передбачав налагодження співробітництва у сфері економічної та екологічної безпеки. Людський вимір (третій «кошик») спрямовано на захист прав людини, розвиток демократичних інститутів, моніторинг виборів тощо.

На основі Гельсінського акта почав діяти постійний консультативний механізм із проблем європейської безпеки – Нарада з безпеки та співробітництва в Європі (НБСЄ). Механізм НБСЄ створювали як реалізацію концепції єдиної «Європи від Атлантики до Уралу». Вона передбачала побудову системи європейської безпеки, яка б виключала можливість застосування військової сили, гарантувала суверенітет і однакові права для всіх її учасників, а в майбутньому була б подоланням блокового протистояння. Більш віддаленим завданням мало стати формування єдиного європейського простору безпеки, основаного на спільних цінностях та інститутах.

Крах політики розрядки в другій половині 1970-х рр. призвів до блокування загальноєвропейських («гельсінських») механізмів європейської безпеки. Бєлградський (1977 – 1978 рр.) та Мадридський (1980 – 1983 рр.) саміти НБСЄ завершилися безрезультатно через наростаючі суперечності з проблеми прав людини. Військово-політична криза навколо «євроракет» 1983 р. поставила СРСР і США чи не на межу прямого військового конфлікту. Механізм НБСЄ виявився фактично зниженим до статусу резервного консультативного майданчика між Кремлем та Білим домом.

1990 р. на Паризькому саміті країни-учасниці підписали два базові документи: Паризьку хартію для нової Європи [235] і Договір про звичайні збройні сили в Європі (ДЗЗСЄ) [33]. Спільно вони є політичним і військовим компонентами системи європейської безпеки. Паризькою хартією було засновано Раду міністрів закордонних справ країн-учасниць НБСЄ як головний форум для регулярних політичних консультацій. Відповідно до Хартії також було створено Комітет старших посадовців, відповідальний за розгляд поточних питань, підготовку засідань Ради

та виконання ухвалених нею рішень, і три постійні органи НБСЄ: Секретаріат у Празі, який згодом увійшов до загального Секретаріату у Відні, Центр запобігання конфліктам у Відні та Бюро вільних виборів (Варшава), пізніше перейменоване на Бюро демократичних інститутів та прав людини. І все ж, незважаючи на ці угоди, НБСЄ залишалася слабкою організацією. Найважливіші рішення в ній приймали за формулою «консенсус мінус один голос», що ускладнювало врегулювання спірних питань. Паризька хартія була заявкою на посилення в майбутньому ролі НБСЄ та перетворення її на інструмент загальноєвропейської безпеки.

19 червня 1991 р. в Берліні відбулося перше засідання Ради міністрів закордонних справ. Рада затвердила механізм консультацій та співпраці з надзвичайних ситуацій у межах діяльності НБСЄ. Цей механізм було використано для врегулювання ситуації в колишній Югославії та Нагірному Карабаху. 9 липня 1992 р. на заключному засіданні в Гельсінкі глави держав та урядів країн-учасниць НБСЄ ухвалили Декларацію Гельсінського саміту «Проблеми доби змін». Декларація відображала досягнуту домовленість щодо подальшого зміцнення інститутів НБСЄ, запровадження посади Верховного комісара у справах національних меншин, створення структури раннього попередження, запобігання конфліктам і врегулювання кризових ситуацій, організації ознайомлювальних візитів та місій доповідачів. 14 грудня 1992 р. на засіданні Ради міністрів закордонних справ у Стокгольмі було ухвалено Конвенцію про примирення й арбітраж в межах НБСЄ та вирішено створити посаду Генерального секретаря.

Напередодні будапештської зустрічі НБСЄ 1994 р. керівництво НАТО запросило всі держави-члени НБСЄ приєднатися до Північноатлантичного договору. Одночасно держави-члени НАТО протидіяли перетворенню Наради в класичну міжнародну міжурядову організацію, основану на міжнародному договорі, і перетворенню її на головну конструкцію майбутньої системи загальноєвропейської безпеки і співробітництва. Вони погодилися лише перейменувати Нараду в Організацію з безпеки та співробітництва в Європі – ОБСЄ. Це допомагало державам-учасницям уникнути укладання та ратифікації міжнародного договору, який становив би міжнародно-правову основу діяльності нової міжнародної міжурядової організації, схвалення законодавчими органами всіх держав-учасниць її створення та вступу кожної з них до її членів. Закріплення в першому «кошику» принципів територіальної цілісності

держав та непорушності їхніх кордонів не завадило 35 державам-учасницям НБСЄ перетворитися на 57 країн-членів ОБСЄ.

У ході Будапештського саміту НБСЄ 5 грудня 1994 р. лідери Росії, США та Великої Британії підписали Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (Будапештський меморандум) [76]. В обмін на відмову України від ядерної зброї країни-учасниці Будапештського меморандуму зобов'язалися:

- поважати незалежність, суверенітет і кордони України;
- утримуватися від загрози силою чи її використання проти територіальної цілісності чи політичної незалежності України;
- утримуватися від економічного тиску на Україну;
- домагатися негайних дій Ради Безпеки ООН із метою надання допомоги Україні, якщо вона стане жертвою акту агресії чи об'єктом погрози агресією з використанням ядерної зброї;
- не застосовувати ядерну зброю проти України, крім випадку нападу на них самих, їхні території чи їхні підопічні території, їхні збройні сили або на їхніх союзників;
- проводити консультації в разі виникнення ситуації, що стосується питання щодо цих зобов'язань.

Водночас п. 2 документа містив двозначне формулювання: «ніяка їхня [ядерних держав. – *М.Т.*] зброя ніколи не буде використовуватися проти України, крім цілей самооборони або будь-яким іншим чином згідно зі Статутом Організації Об'єднаних Націй» [76]. Теоретично це послаблювало систему гарантій Україні, дозволяючи поставити під сумнів решту пунктів угоди. Будапештський меморандум, підписаний у рамках НБСЄ, не було ратифіковано його учасниками (питання про те, чи підлягає він ратифікації, залишилося дискусійним). Дві інші ядерні держави – Франція та КНР – також не підписали цей документ. Натомість вони опублікували заяви, у яких, на відміну від тексту меморандуму, не було пункту про обов'язкові консультації в разі виникнення спірних ситуацій.

2 – 3 грудня 1996 р. відбулася Лісабонська зустріч глав держав та урядів країн ОБСЄ. За її підсумками було прийнято декларацію «Про модель загальної та всеосяжної безпеки для Європи XXI століття» [442]. У ній підтверджено потребу будівництва єдиної, мирної та демократичної

Європи без розподільчих ліній. Одночасно було підписано документи «Концептуальна база контролю над озброєннями» та «Розвиток порядку денного Форуму зі співробітництва в галузі безпеки», які закріпили роль контролю над озброєннями як важливого інструменту забезпечення стабільності в Європі.

На саміті ОБСЄ в Стамбулі 18 – 19 листопада 1999 р. було підписано Хартію європейської безпеки, що постулювала розвиток і зміцнення можливостей ОБСЄ у питаннях підтримання миру, запобігання конфліктам і формування спільного та неподільного простору безпеки [117]. У преамбулі Хартії наголошено, що вона наблизить країни-учасниці до створення регіону ОБСЄ, у якому не буде розподільчих ліній та зон із різними рівнями безпеки. Частиною Хартії стала Платформа безпеки, яка мала ґрунтуватися на співпраці та розширенні взаємодії між ОБСЄ та іншими міжнародними організаціями з метою найефективнішого використання ресурсів світової спільноти. Важливими новаціями, закріпленими в Хартії, були концепція швидкого реагування, що доповнювала миротворчий потенціал ОБСЄ, та рішення про розширення можливостей організації у сфері поліцейської діяльності.

ОБСЄ як система колективної безпеки виявилася неефективною в умовах значно ускладненого міжнародного середовища безпеки з його новими викликами та вимогами. Тенденція до визнання самопроголошених держав (Косово, Абхазія, Південна Осетія) підриває режим Гельсінкі, а також робить очевидною неефективність міжнародних організацій із питань безпеки.

Наявні механізми врегулювання криз і можливості розслідування порушень статуту ОБСЄ важко застосовувати в умовах, коли для ухвалення рішення потрібно досягти консенсусу всіх членів. На практиці це стає майже неможливим. Як наслідок, ці функції взяли на себе інші організації – НАТО та ЄС на Балканах або ОДКБ (фактично РФ) у просторі СНД, які випереджають ОБСЄ з питань ресурсного забезпечення європейської безпеки, військових та економічних можливостей. Ефективність ОБСЄ зберігається з питань моніторингу, виявлення можливих зон нестабільності в європейському просторі. ОБСЄ робить великий внесок у безпеку регіону також завдяки довгостроковим місіям у місцях конфліктів. Нині широко обговорюють формат взаємодії євроатлантичного і євразійського просторів безпеки, шляхів реформування основних безпекових інститутів, як-от РБ ООН, ОБСЄ, НАТО, ЄС, РЄ. Між ними

є співпраця, спрямована на охоплення якомога ширшого кола проблем безпеки та уникнення дублювання функцій.

ОБСЄ і НАТО співпрацюють як на політичному, так і на оперативному рівнях у таких сферах, як попередження конфліктів, кризове врегулювання, а також під час реагування на нові безпекові виклики. Члени НАТО наголошують на важливості ОБСЄ як регіональної безпекової організації, форуму для обговорення питань, важливих для євроатлантичної безпеки. НАТО та ОБСЄ проводять консультації з питань регіональної безпеки, а також співпрацюють у сфері попередження конфліктів, під час кризового врегулювання та посткризового відновлення. Відбувається постійний обмін інформацією між НАТО та ОБСЄ з питань безпеки кордонів, контролю за озброєннями, енергетичної безпеки, тероризму. Тісна співпраця між НАТО, ЄС та ОБСЄ є елементом побудови цілісного підходу (Comprehensive Approach) до кризового врегулювання, що потребує ефективного застосування як воєнних, так і цивільних засобів.

Регулярна співпраця ОБСЄ з НАТО, ЄС, ООН, РЄ доповнюється контактами з такими регіональними організаціями, як ШОС, АСЕАН, Африканський Союз та ін. ОБСЄ відіграє значну роль як форум для діалогу різних країн-членів, що мають відмінні системи цінностей (це відрізняє ОБСЄ від таких організацій, як НАТО та ЄС). Сам процес пошуку спільних рішень має позитивне значення.

Можливість проведення пан'європейського діалогу поліпшує безпековий клімат, навіть у випадках, коли консенсус знайти важко (прикладом є «процес Корфу», який хоч і не дав конкретних результатів, але підтримав на порядку денному питання загальноєвропейської безпеки). Загалом сучасну роль ОБСЄ в архітектурі європейської безпеки оцінюють як обмежену.

Одразу після розв'язання 2014 р. Російською Федерацією війни проти України, що почалася з анексії РФ українського Криму, ОБСЄ на прохання України спорядила спеціальну моніторингову місію, яка розпочала свою роботу 21 березня 2014 р. та припинила її 31 березня 2022 року. 1 липня 2014 р. в Баку XXIII щорічна Парламентська асамблея ОБСЄ абсолютною більшістю голосів ухвалила резолюцію, що засуджує Росію за анексію Криму і сприяння розвитку збройного конфлікту в Україні. 8 липня 2015 р. в Гельсінкі XXIV щорічна Парламентська асамблея ОБСЄ ухвалила резолюцію «Очевидні, грубі та невиправлені

порушення РФ зобов'язань у межах ОБСЄ і міжнародних норм» [45], у якій визнала дії Російської Федерації актом воєнної агресії проти України. У межах російсько-української війни ОБСЄ з квітня 2022 р. практично не працює.

Поява наприкінці 1991 р. на території Радянського Союзу 15 незалежних держав, багато з яких не мали традицій власної відокремленої державності, практично одразу актуалізувала проблему забезпечення їхньої зовнішньої безпеки. Уже 15 травня 1992 р., через півроку після розпаду єдиної союзної держави, керівники найбільш тоді політично близьких країн Співдружності незалежних держав (Республіки Вірменія, Республіки Казахстан, Киргизької Республіки, Російської Федерації, Республіки Таджикистан, Республіки Узбекистан) підписали в Ташкенті Договір про колективну безпеку (ДКБ), або Ташкентський договір [246]. Через деякий час документи про приєднання до Ташкентського договору підписали лідери ще трьох пострадянських держав: Азербайджанської Республіки (24 вересня 1993 р.), Грузії (9 грудня 1993 р.), Республіки Білорусь (31 грудня 1993 р.). Отже, із країн СНД поза Ташкентським договором залишилися Україна, Туркменістан та Молдова, які проголосили військовий нейтралітет. Після необхідних процедур ДКБ було ратифіковано всіма учасниками та набрав чинності 20 квітня 1994 р. Він був розрахований на п'ять років і припускав можливість подальшого продовження. Відповідно до ст. 102 Статуту ООН 1 листопада 1995 р. ДКБ було зареєстровано в Секретаріаті Організації Об'єднаних Націй.

Ташкентський договір був покликаний, беручи до уваги прагнення держав-учасниць, створити власні національні збройні сили, заповнити правову лакуну через відсутність в Угоді про створення Співдружності незалежних держав норм, що стосувалися взаємних зобов'язань щодо забезпечення колективної безпеки. У Договорі було зафіксовано два важливі положення. По-перше, його учасники брали на себе зобов'язання «не вступати у військові союзи або брати участь у будь-яких угрупованнях держав, а також у діях, спрямованих проти іншої держави-учасниці» (ст. 1). По-друге, ст. 4 фіксувала, що «якщо одна з держав-учасниць зазнає агресії з боку будь-якої держави чи групи держав, то це буде розглядатися як агресія проти всіх держав-учасниць цього договору. У разі вчинення акту агресії проти будь-якої з держав-учасниць всі інші держави-учасниці нададуть їй необхідну допомогу, включаючи військову, а також нададуть підтримку засобами, що є в їхньому розпорядженні,

у порядку здійснення права на колективну оборону відповідно до ст. 51 Статуту ООН» [236]. Отже, у самому договорі та в подальшій діяльності держав-учасниць закладена й отримала правове закріплення ідея взаємодопомоги в разі збройного нападу на будь-кого з них, колективність дій щодо припинення та ліквідації наслідків такого нападу. ДКБ став ключовим засобом збереження та спільного захисту національного суверенітету нових незалежних держав в умовах відсутності в них повноцінних самостійних збройних сил та спеціальних служб.

Після закінчення п'ятирічного терміну дії ДКБ його відмовилися продовжити три країни: Азербайджан, Грузія та Узбекистан, тому що, декларуючи систему колективної безпеки, ДКБ, на їхню думку, виявився не здатним зняти навіть внутрішні суперечності між його учасниками, не кажучи вже про зовнішні глобальні загрози, і призвів до розчарування в ньому.

Суттєве ускладнення міжнародної обстановки наприкінці 1990 – початку 2000-х рр. зумовило необхідність інтенсифікації взаємодії країн-учасниць договору та вихід напрямів їхньої співпраці за межі лише військової складової, участь у договорі потребувала більш просунутого та якісного рівня військово-політичної інтеграції. З огляду на ці обставини в керівництва країн-учасниць склалося розуміння необхідності переходу до нового формату забезпечення загальної багатоаспектної безпеки у вигляді повноцінної організаційної структури, який дозволяв, з одного боку, розширити перелік напрямів взаємодії на користь усіх її членів, а з другого – створював інституційний механізм, потрібний для успішної реалізації нових завдань.

Процес зазначеної трансформації ДКБ розпочався 2002 р. 14 травня в Москві. Керівниками країн-учасниць ДКБ було ухвалено рішення про створення нової повноцінної міжнародної організації – Організації Договору про колективну безпеку (ОДКБ). 7 жовтня 2002 р. у Кишиневі було підписано Статут і Угоду про правовий статус ОДКБ. Положення, зафіксовані в цих документах, суттєво поглиблювали політико-правові засади Договору 1992 р., розширюючи норми, що стосувалися колективної безпеки, та запроваджуючи елементи протидії внутрішнім загрозам. У Статуті особливо обумовлено неможливість розміщення військових сил та засобів третіх країн на території учасників ОДКБ без попередніх консультацій між країнами ОДКБ [236]. Статут і Угоду були ратифікованими державами-учасницями та набули чинності

18 вересня 2003 р. Другого грудня 2004 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила рішення про надання ОДКБ статусу спостерігача. У такий спосіб було створено міжнародне інтеграційне об'єднання, яке консолідувало зусилля Білорусі, Вірменії, Казахстану, Киргизстану, Росії та Таджикистану щодо забезпечення регіональної безпеки та стабільності.

Офіційно держави-учасниці Договору не розглядають жодну з держав світу як потенційного супротивника і виступають за взаємовигідну співпрацю з усіма країнами. Договір є відкритим для приєднання всіх зацікавлених держав, що поділяють його цілі та принципи. У всіх документах Організації наголошено, що пріоритет під час урегулювання можливих конфліктів та запобігання ним належить політичним засобам і можливостям. Ключовими завданнями ОДКБ є забезпечення національної та колективної безпеки; поглиблення військово-політичної взаємодії та інтеграції; координація зовнішньополітичних позицій щодо міжнародних та регіональних проблем безпеки; становлення багатосторонніх механізмів співробітництва, зокрема військової складової; розвиток взаємодії в протидії сучасним викликам і загрозам безпеці, як-от міжнародний тероризм, наркотрафік, нелегальна міграція, міжнародна організована злочинність; здійснення військово-технічного співробітництва, постконфліктне облаштування Афганістану. Для вироблення скоординованих заходів у цих сферах створено відповідні координаційні ради та робочі групи.

Найвищий орган ОДКБ – Рада колективної безпеки у складі глав держав-членів. Консультативні та виконавчі органи – Рада міністрів закордонних справ, Рада міністрів оборони та Комітет секретарів рад безпеки. Постійна рада є координаційним органом, Парламентська асамблея – орган міжпарламентського співробітництва Організації. Постійно діючими робочими органами Організації є секретаріат і об'єднаний штаб ОДКБ.

Основу бойових сил ОДКБ становлять Колективні сили оперативного реагування (КСОР, до 22 тис. осіб) і Колективні сили швидкого розгортання (КСШР, 5 тис. осіб), призначені для ліквідації загроз військового характеру, що раптово виникли. Також у межах ОДКБ функціонують Колективні миротворчі сили (Миротворчі сили ОДКБ), які в основному складаються з поліцейських з'єднань (до 4 тис. осіб).

Нині ОДКБ переживає не найкращі часи. У травні 2023 р. прем'єр-міністр Вірменії Н. В. Пашинян заявив, що його країна не відкидає можливості залишити ОДКБ. У листопаді 2023 р. Вірменія не брала участі в саміті ОДКБ. У лютому 2024 р. Пашинян заявив, що членство Вірменії в ОДКБ заморожено через невиконання умов договору під час подій 2021 – 2022 рр. Із травня 2024 р. Вірменія перестала брати участь у фінансуванні організації. У червні того самого року Пашинян назвав ОДКБ «союзом-бульбашкою», звинувативши її членів у тому, що вони із самого початку підтримували Азербайджан у війні проти Вірменії, хоча той до ОДКБ не входить. Наприклад, Білорусь через Туреччину постачала Азербайджану ракети для реактивної системи залпового вогню (РСЗВ) В-200 «Полонез». Збройні сили Азербайджанської Республіки отримали великі партії сучасних російських озброєнь (авіації, бронетехніки, ствольної та реактивної артилерії, систем протиповітряної оборони), деякі із цих озброєнь також використовували потім у Нагорному Карабаху (зокрема, важкі вогнеметні системи ТОС-1А «Солнцепьок»).

Важко заперечувати, що в ОДКБ є проблеми, які значно знижують її ефективність. Зокрема, ідеться про високий рівень різновекторності інтересів країн, що входять до цієї організації. Одночасно з ескалацією напруженості у вірмено-азербайджанських відносинах стався конфлікт між Киргизією й Таджикистаном, які є членами ОДКБ. Ці два випадки показали, що ОДКБ нині не має можливостей щодо забезпечення миру в регіоні своєї відповідальності та ефективного примирення протиборчих сторін.

У лютому 2022 р. було прийнято Індо-Тихоокеанську стратегію США. У Стратегії наголошено, що «Індо-Тихоокеанський регіон є найбільш динамічним регіоном у світі» і що потрібне «міцніше закріплення Сполучених Штатів в Індо-Тихоокеанському регіоні» [24, с. 197]. І це цілком зрозуміло: 58 % молодого населення світу, 60 % світового ВВП, 65 % світового океану, 67 % глобального економічного зростання пов'язано саме із цим регіоном [24, с. 197]. В Індо-Тихоокеанському регіоні (ІТР) є п'ять об'єднань безпеки: Розвідувальний альянс «П'ять очей», «Тихоокеанський пакт безпеки» (ANZUS), П'ятистороння оборонна угода (FPDA), Чотиристоронній діалог із питань безпеки (QUAD) і AUKUS [127].

«П’ять очей» (Five Eyes), повна назва Five Eyes Intelligence Oversight and Review Council (FIORC) – це військово-політичний розвідувальний альянс п’яти англосаксонських держав (Австралії, Нової Зеландії, США, Великої Британії і Канади), що займається геопросторовою та електронною розвідкою [317]; спочатку секретна урядова кодова назва була ECHELON («Ешелон»). Витоки FIORC можна простежити тоді, коли Антигітлерівською коаліцією було підписано Атлантичну хартію для досягнення певних цілей у повоєнному періоді. 17 травня 1943 р. уряди Великої Британії та США підписали угоду про співпрацю між Військовим міністерством США та Урядовою школою кодів і шифрів Великої Британії, також відому як Угода Бруса. 5 березня 1946 р. секретний договір офіційно оформили як Угоду UKUSA, яка стала основою для співпраці між Агентством національної безпеки і Центром урядового зв’язку; діє і сьогодні [490].

1948 р. цю угоду поширили на Канаду, згодом до неї приєдналися Норвегія (1952 р.), Данія (1954 р.), Західна Німеччина (1955 р.), Австралія (1956 р.), Нова Зеландія (1956 р.). Ці країни брали участь в альянсі як «треті сторони» [647]. 1955 р. офіційний статус країн, що залишилися в союзі, було офіційно затверджено в новій версії Угоди UKUSA, яка містила таке твердження: «Лише Канада, Австралія та Нова Зеландія будуть розглядатися як країни-учасниці Співдружності, що співпрацюють з UKUSA» [647]. Сьогодні FIORC має можливість перехоплення й аналізу телефонних переговорів, факсів, електронних листів та інших інформаційних потоків по всьому світу шляхом підключення до каналів зв’язку, як-от супутниковий зв’язок, телефонна мережа загального користування, НВЧ-з’єднання.

Першого вересня 1951 р. у Сан-Франциско (США) було підписано Договір ANZUS, або «Тихоокеанський пакт безпеки» – військовий союз Австралії, Нової Зеландії та США. Названо ANZUS за першими літерами назв трьох держав-учасниць (Australia, New Zealand, United States). Члени ANZUS зобов’язалися співпрацювати з військових питань у Тихоокеанському регіоні. Договір передбачає, що збройний напад на будь-яку з трьох сторін буде небезпечним для інших, і кожна сторона має діяти для протидії спільній загрозі. Термін дії договору не обмежено. Вищий керівний орган – Рада, що складається з міністрів закордонних справ або їхніх заступників. Створено військовий комітет із представників

вищих військових штабів держав-членів блоку. Водночас єдиного верховного командування, об'єднаних збройних сил та постійної штаб-квартири блок не має. Із 1978 р. у сферу дії блоку включено також Індійський океан. Нову Зеландію було відсторонено від ANZUS 1986 р., оскільки вона створила без'ядерну зону у своїх територіальних водах. 2007 р. Нова Зеландія відновила роботу в ключових галузях договору ANZUS. Наприкінці 2012 р. Сполучені Штати зняли заборону відвідування військових кораблів Нової Зеландії [273].

П'ятистороння оборонна угода (Five Power Defence Arrangements (FPDA)) – це низка двосторонніх оборонних відносин, установлених серією багатосторонніх угод між Австралією, Малайзією, Новою Зеландією, Сінгапуром та Сполученим Королівством, які є членами Співдружності, що колись належали Британській імперії. FPDA, підписана 1971 р., полягає в тому, що п'ять держав консультуються одна з одною «негайно» в разі загрози або збройного нападу на будь-якого з членів FPDA для з'ясування того, яких заходів слід ужити, спільно чи окремо, у відповідь [318]. Немає жодного конкретного зобов'язання щодо військового втручання, тому угода має лише консультативний характер. Однак країни мають систему єдиної військово-повітряної оборони і проводять щорічні військово-морські та військово-повітряні вчення [318].

2004 р. для подолання наслідків стихійних лих в Індійському океані виник Чотиристоронній діалог із питань безпеки (Quadrilateral Security Dialogue (QUAD)) – стратегічний діалог між Австралією, Індією, США та Японією з проблем безпеки в Індо-Тихоокеанському регіоні. Організаційно його оформлено 2007 р. японським прем'єр-міністром Сіндзо Абе за підтримки американського віце-президента Діка Чейні, австралійського прем'єр-міністра Джона Говарда та індійського прем'єр-міністра Манмохана Сінгха. 2008 р. через припинення участі Австралії Чотиристоронній діалог з безпеки припинив існування. У листопаді 2017 р. за адміністрації Дональда Трампа його діяльність було відновлено. Офіційна мета QUAD – розвиток партнерства у сфері безпеки на основі спільних цінностей та інтересів: верховенства закону, свободи навігації, поваги до територіальної цілісності та суверенітету, мирного врегулювання територіальних суперечок та свободи торгівлі. Насправді основна мета об'єднання – стримування Китаю в регіоні Індійського і Тихого океанів [513].

У березні 2021 р. відбувся саміт QUAD у форматі відеозв'язку. Із проблем регіональної безпеки на саміті було обговорено тиск Китаю на Австралію, претензії КНР на острови Сенкаку й агресія Китаю на кордоні з Індією. Після цього Індію з першим закордонним візитом відвідав глава Міноборони США Ллойд Остін, а вже на початку квітня країни QUAD провели військові навчання в Бенгальській затоці, під час яких відпрацювали спільну відсіч «китайській загрозі». У підсумковому комюніке, який підтвердив «загальне бачення вільного та відкритого Індо-Тихоокеанського регіону», QUAD заявив про рішучість розвивати співробітництво у сфері безпеки, щоб «зміцнювати порядок, оснований на міжнародному праві, і відповісти на виклики в Східно-Китайському та Південно-Китайському морях» [543]. Із березня 2021 р. держави-члени QUAD та їхні лідери регулярно проводять саміти лідерів як онлайн, так і офлайн. Саміти мають на меті зміцнити позиції QUAD і продемонструвати життєздатність альянсу. У спільній заяві на зустрічі міністрів закордонних справ країн-учасниць QUAD 21 січня 2025 р. було підтверджено зміцнення вільного та відкритого Індо-Тихоокеанського регіону, а також його незгоду з «будь-якими односторонніми діями, спрямованими на зміну статус-кво силою чи примусом» [398].

15 вересня 2021 р. лідери трьох англосаксонських країн – президент США Джозеф Байден, прем'єр-міністр Великої Британії Борис Джонсон і прем'єр-міністр Австралії Скотт Моррісон – оголосили про створення тристороннього союзу, метою якого є забезпечення безпеки (у найширшому розумінні цього слова) в ІТР. Нова союзницька угода дістала назву AUKUS за першими літерами назв трьох країн – A (Австралія), UK (Великобританія) та US (США). Основна спрямованість новосформованого союзу зводиться до поглиблення багатостороннього дипломатичного та військового співробітництва гравців на базі двосторонніх зв'язків у сфері безпеки, що виникли протягом попередніх 75 років. Відповідно до спільної декларації лідерів країн-учасниць AUKUS тристоронній союз сприятиме «глибшому обміну інформацією та технологіями; глибшій інтеграції наукових досліджень, технологій, промислових баз і ланцюжків поставок, що мають стосунок до оборони» [175].

Партнерство охоплює два напрями зусиль, так звані стовпи. Стовп 1 фокусується на придбанні Австралією атомних ударних

підводних човнів (АУПЧ) і ротаційному базуванні АУПЧ США та Великої Британії в Австралії. Стовп 2 передбачає спільне розроблення передових можливостей у шести технологічних галузях (підводні можливості, квантові технології, штучний інтелект, передові кібернетичні, гіперзвукові та контргіперзвукові можливості й радіоелектронна боротьба), а також у сфері інновації та обміну інформацією [174].

Під час представлення нового формату безпекового партнерства оминали будь-які згадки про Китай, наголошуючи на «підтримці й посиленні стримування» в регіоні загалом. Проте очевидним контекстом виникнення нового безпекового проєкту в ІТР є посилення впливу КНР, особливо щодо розбудови армії та ВМС, посилення тиску на Тайвань і розміщення сил у Південно-Китайському морі, ситуація в Гонконгу тощо [91].

Головним напрямом новосформованого союзу є співробітництво у сфері атомних підводних човнів, а кінцевою метою – озброєння ВМС Австралії до початку 2030-х рр. вісьмома підводними човнами з ядерними енергоустановками, побудованими в Австралії або придбаними нею в США та/або Великій Британії.

Акцент на озброєнні ВМС Австралії АУПЧ було зроблено, можливо, виключно для того, щоб Австралія швидко денонсувала угоду з французькою Naval Group на будівництво 12 дизель-електричних субмарин Shortfin Barracuda Block 1A (56 млрд євро), адже потенційні дивіденди буквально через два дні після оголошення про створення потрійного союзу отримали військові підрядники Пентагону та Міністерства оборони Великої Британії. Оснащення ВМС Австралії АУПЧ ставило б її в один ряд із шістьма іншими країнами, які сьогодні мають на озброєнні таку військово-морську техніку, – США, Росією, Великою Британією, Францією, Китаєм (постійні члени Ради Безпеки ООН), а також Індією.

14 березня 2023 р. на військово-морській базі США Сан-Дієго в присутності президента США Джо Байдена, прем’єр-міністра Австралії Ентоні Албаніза і прем’єр-міністра Великої Британії Ріші Сунака в межах AUKUS оголошено про спільну програму будівництва атомних підводних човнів для Австралії в Аделаїді загальною вартістю 368 млрд дол. США, завершення якої передбачають до 2040-х рр. [256].

Отже, стратегічні програми і проєкти технологічної та промислової інтеграції Австралії, Великої Британії та США почали набувати принципово важливого значення: їх можна інтерпретувати як спробу створити

у XXI ст. – на додаток до створеного у XX ст. біля берегів Європи «непотоплюваного авіаносця» США під британським прапором [224] – другий «непотоплюваний авіаносець» під австралійським прапором у південній частині Тихого океану.

Близькосхідний регіон, що включає як арабські, так і неарабські держави, є важливим компонентом у системі сучасних міжнародних відносин і світової економіки, оскільки перебуває в епіцентрі низки найгостріших глобальних проблем, насамперед енергетичних, і є невід'ємним елементом сучасних геополітичних конфігурацій [486]. Близький Схід – це країни, що входять до Ліги арабських держав (ЛАД), а також такі регіональні «центри сили» неарабського походження, як Ізраїль, Туреччина, Іран, які мають досить потужний зовнішньополітичний ресурс (територіально-географічний, військово-політичний, економічний, демографічний та ін.). Причому слід зазначити приналежність деяких держав більш ніж до одного регіону, а всередині регіонів – виділити субрегіони, тобто райони, де держави мають надзвичайно тісні контакти внаслідок географічної близькості та історичного минулого [399, с. 107–120], наприклад зона Перської затоки, Левант, Східне Середземномор'я.

Новітня історія Близького Сходу насичена безліччю конфліктів, часто зі значною участю позарегіональних акторів [554]. Спроби деяких місцевих гравців створити інклюзивну регіональну систему безпеки зазнали невдачі переважно через побоювання, що такий формат, якби до нього приєднався Ізраїль, сприяв би нормалізації відносин із цією країною ще до розв'язання палестинського питання, що ідеологічно суперечило б загальноарабській позиції й установкам зовнішньополітичних курсів багатьох арабських держав.

Без сумніву, країни регіону мають досвід багатосторонньої дипломатії з питань безпеки. ЛАД – головний регіональний інститут, хоча до її складу не входять три згадані раніше неарабські «центри сили», що відіграють велику роль у регіональній безпеці. Зокрема, ЛАД брала на себе роль інституту як спільної (установлює норми поведінки між арабськими країнами), так і час від часу колективної безпеки (вивчає різні види координації військових дій і безпеки між арабськими країнами). Але в жодному з них Ліга не досягла особливого успіху; її члени віддавали пріоритет своєму суверенітету, і, відповідно, страждала саме співпраця в межах Ліги.

Серед субрегіональних інститутів на Близькому Сході найбільш ефективним є Рада співробітництва арабських держав Перської затоки (РСАДПЗ) [162], створена 25 травня 1981 р. Усі держави-члени РСАДПЗ є монархіями, а саме: три конституційні (Катар, Кувейт і Бахрейн), дві абсолютні (Саудівська Аравія й Оман) і одна федеративна монархія (Об'єднані Арабські Емірати, які складаються із семи держав-членів, кожна з яких є абсолютною монархією зі своїм власним еміром). Організація прагнула діяти як механізм колективної безпеки проти (у різний час) Іраку та Ірану за участю Сполучених Штатів Америки, а також як механізм спільної безпеки щодо власних членів. Проте успіхи РСАДПЗ у виконанні цих завдань були незначними.

У березні 1991 р., уже в нових політичних реаліях, що склалися після кувейтської кризи, країнами регіону – Єгиптом, Сирією, державами РСАДПЗ – на зустрічі міністрів закордонних справ у Дамаску було висунуто ініціативу створення системи колективної безпеки на регіональній основі. Передбачали, що збройні формування Єгипту та Сирії становитимуть основу арабських сил безпеки. На жаль, документ мав лише декларативний характер, незважаючи на його своєчасність, а розбіжності сторін насамперед із питання «неарабських» учасників запланованого альянсу, а також політичне суперництво не дозволили втілити цю ініціативу в життя.

Ще однією спробою сформувати регіональну систему безпеки стала діяльність Робочої групи з контролю над озброєннями та регіональної безпеки (Arms Control and Regional Security – ACRS), яка стала частиною багатостороннього треку близькосхідного мирного процесу на початку 1990-х рр. [680]. ACRS, як і інші багатосторонні формати, зазнала невдачі через концептуальні розбіжності в підходах арабських країн та Ізраїлю до реалізації поставлених цілей, а також у зв'язку з неоднозначним ядерним статусом Ізраїлю. До того ж до групи не увійшла низка держав регіону – із різних причин Іран, Ірак, Сирія, Ліван та Лівія не брали в ній участі. Проте ACRS справді багато досягла з погляду напрацювання досвіду (як може функціонувати інклюзивна, основана на співробітництві система регіональної безпеки) і навіть можливості отримувати конструктивні уроки з її діяльності. У межах групи було проведено важливі обговорення та переговори з питання регіональної безпеки та зміцнення довіри. Проте діяльність ACRS було припинено 1997 р.

Ключовою міжнародною регіональною організацією, відповідальною також за підтримання миру і безпеки на всьому Африканському континенті, є Африканський Союз (АС). Ситуація на континенті в 1990-х – на початку 2000-х рр. розвивалася так, що змусила АС доповнити принцип невтручання у внутрішні справи принципом «небайдужості» [286, с. 4]. У ст. 4 (h, j) Установчого акта АС було закріплено його право «втручатися у справи держави-члена відповідно до рішення Асамблеї у зв'язку із серйозними обставинами, а саме військовими злочинами, геноцидом та злочинами проти людяності», а також «право держав-членів просити втручання з боку Союзу з метою відновлення миру та безпеки» [252]. Ці самі положення Акта відтворено в Протоколі про заснування Ради миру та безпеки (РМБ) Африканського Союзу [539], який було прийнято в липні 2002 р. та ратифіковано більшістю членів АС у грудні 2003 р.

Найважливішою передумовою підтримання миру на континенті є передусім так звана Африканська архітектура миру та безпеки (The African Peace and Security Architecture (APSA)). Це свого роду африканський миротворчий механізм, що складається з п'яти компонентів відповідно до ст. 2 Протоколу щодо створення Ради миру та безпеки Африканського Союзу [539]. Перший компонент – це Рада миру та безпеки – орган, відповідальний за ухвалення політичних рішень. Другий компонент – Континентальна система раннього попередження, що виконує функцію аналітичного центру. Третій, військовий компонент – це Африканські сили постійної готовності. Четвертий компонент – Колегія мудреців, яка відіграє роль консультативного органу. І останній, п'ятий компонент – Фонд миру в Африці.

Рада миру та безпеки (РМБ) АС, створена 2004 р., покликана виконувати функції у сфері підтримання миру, безпеки та стабільності на Африканському континенті, раннього попередження конфліктів і превентивної дипломатії, миротворчості, посередництва, добрих послуг, примирення та розслідування, постконфліктного миробудування, а також гуманітарної діяльності, ліквідації надзвичайних ситуацій та ін. РМБ є координаційним центром між АС і регіональними економічними спільнотами, а також іншими регіональними структурами, відповідальними за попередження, запобігання та врегулювання конфліктів. Відповідно до Протоколу РМБ співпрацює в цій сфері з Африканською комісією

з прав людини та народів, Панафриканським парламентом, ООН, громадськими організаціями та іншими міжнародними партнерами. РМБ складається з 15 членів, десять із них обирають терміном на два роки, п'ять – на три роки відповідно. Принцип формування РМБ такий: дві країни з Північної Африки, по три – зі Східної, Центральної та Південної, чотири – із Західної. Хоча РМБ була частково натхненною Радою Безпеки ООН, на відміну від Ради Безпеки, вона не має постійних членів або права вето. Усі 15 членів мають рівні повноваження в раді.

Реалізацію рішень, ухвалених РМБ, здійснює Департамент миру та безпеки Комісії АС, який відповідає за забезпечення миру, безпеки та стабільності на африканському континенті через управління APSA. На Департамент покладено важливу місію з розроблення та реалізації спільної безпекової політики для Африки, а також захисту панафриканських інтересів у галузі оборони та безпеки, контролю за дотриманням і сприянням виконанню мирних договорів, підготовки нормативної бази з втручання АС у справи держав-членів згідно з положеннями установчого акта АС. Крім того, Департамент миру та безпеки Комісії АС забезпечує взаємодію з ООН і африканськими регіональними організаціями, відповідає за управління операціями з підтримання миру.

Континентальна система раннього попередження співпрацює з ООН, її установами, різними міжнародними міжурядовими організаціями, науково-дослідними центрами, науковими установами та неурядовими організаціями, збирає інформацію з відкритих джерел, аналізує її, а потім надає РМБ звіти про конфлікти та конфліктонебезпечні регіони. РМБ на їх основі формує рішення, які є основним орієнтиром для розгортання Африканських сил постійної готовності.

Африканські сили постійної готовності (АСПГ) є миротворчими силами АС або, іншими словами, міжафриканськими силами оборони, що діють на постійній основі. Про їх створення йшлося ще в 1980-х рр., тоді ж було сформовано контингент для проведення миротворчої операції в Чаді. Але операція пройшла не дуже успішно – завадили проблеми через нечітке формулювання мандата й недостатнє фінансування. Розмови про створення таких сил також поновлювалися в 1990-ті рр., але тільки на початку 2000-х рр. АС чітко підтвердив свій намір сформувати АСПГ і розпочав реалізацію плану. АСПГ, відповідно до ст. 13 п. 3(c) Протоколу, можуть бути задіяними на території держави-члена за певних серйозних обставин або на прохання держави-члена

для відновлення миру та безпеки. У п. 3(d) цієї статті передбачено їх превентивне розгортання для зняття гостроти конфлікту, недопущення його поширення на прилеглі райони або сусідні держави. Передбачено створення п'яти бригад у п'ятьох субрегіонах Африки – Західному, Північному, Центральному, Східному та Південному – чисельністю 25 тис. військовослужбовців. Процес формування регіональних бригад проходив нерівномірно і нині перебуває на різних етапах. Десь, наприклад у Західній Африці, бригаду сформовано, і вона бере участь у миротворчості, а на Півночі чи в Центральній частині – ще ні. Великою вадою цієї системи є порядок фінансування військових операцій: його здійснюють за рахунок країн, які надають військові контингенти, із подальшою компенсацією протягом 180 днів. Тобто немає постійного, стабільного авансового фінансування операцій втручання, що ставить проведення таких операцій у залежність від зовнішніх джерел та донорів [626, с. 247]. Отже, сьогодні проблема формування АСПГ залишається остаточно нерозв'язаною [191, с. 453; 271, с. 472; 280, с. 127].

Колегію мудреців було створено 2007 р. Її членами є п'ять представників Африканського континенту. Вони за дорученням РМБ, голови Комісії АС або з власної ініціативи формують свою позицію щодо питань запобігання загрозі миру та безпеці. Також періодично один із членів Колегії може брати участь у врегулюванні конфлікту як посередник.

Фонд миру в Африці було створено ще 1993 р. для фінансування діяльності, спрямованої на запобігання загрозі миру та безпеці. Нині його метою є надання фінансової підтримки всім компонентам Африканської архітектури миру та безпеки. Дохід Фонду формують за рахунок фінансових асигнувань із регулярного бюджету АС, додаткових внесків держав-членів АС, приватного сектору та окремих осіб.

Отже, Африканська архітектура миру та безпеки, де зони відповідальності та компетенцій чітко розподілено між кожним з її п'яти компонентів за координуючої ролі РМБ, є досить життєздатним і зрозумілим механізмом, який може цілком ефективно й успішно справлятися зі своїм головним завданням – підтриманням миру та безпеки на континенті. Сьогодні конфлікти в Африці значною мірою регулюють також африканські регіональні інститути. Наприклад, конфлікти в Ліберії та Сьєрра-Леоне було врегульовано Економічним співтовариством

західноафриканських держав (ECOWAS), конфлікти в Лесото та Демократичній Республіці Конго – Спільнотою розвитку Півдня Африки (SADC) [677].

З огляду на проблеми загальноафриканської системи безпеки набули розвитку регіональні та субрегіональні механізми і структури ad hoc. Однією з них у межах процесів субрегіональної інтеграції стала започаткована у вересні 2017 р. Акрська ініціатива (AI), куди входять Бенін, Буркіна Фасо, Гана, Кот-д'Івуар, Того. AI є механізмом колективної безпеки, що діє на основі співробітництва за трьома основними напрямами: обмін розвідданими, підготовка сил безпеки, проведення спільних силових транскордонних операцій [625]. 2019 р. до AI як спостерігачі приєдналися Малі та Нігер. Створення AI було спричинено усвідомленням загрози перенесення терористичної активності сахельських джихадистів на райони, що примикають до прибережних держав Західної Африки. До переваг AI можна зарахувати «незабюрократизовану» структуру, що полегшує управління та комунікацію між учасниками; відносну фінансову незалежність від зовнішніх джерел; поєднання військового підходу до акцій гуманітарного характеру з урахуванням релігійно-конфесійної специфіки регіону. Головним викликом, який не дозволяє повною мірою реалізовувати сукупний потенціал AI, є брак фінансування, адже в її лавах немає потужних регіональних держав типу Алжиру, Нігерії чи Ефіопії, здатних матеріально підтримати її дії. У результаті військові операції не мають постійного наступального і тривалого характеру, лише частково впливаючи на противника.

Американський континент можна вважати зоною миру, він перебуває у відносній географічній ізоляції від іншого світу, але проблеми безпеки також залишаються в центрі уваги країн цього континенту [571].

Організація американських держав (ОАД) є найстарішою регіональною організацією світу. Її історія пов'язана з першою міжнародною конференцією американських держав, яка проходила у Вашингтоні з жовтня 1889 р. до квітня 1890 р. Ця зустріч затвердила створення Міжнародного союзу американських республік. ОАД народилася 1948 р. з підписанням в Боготі (Колумбія) її Статуту, який набув чинності в грудні 1951 р. (за роки існування організації Статут було змінено через протоколи про поправки чотири рази: у Буенос-Айресі 1967 р., у Картахені 1985 р., у Вашингтоні 1992 р. та в Манагуа 1993 р.) [237]. Сьогодні ОАД об'єднує

34 країни Північної та Південної Америки (крім Куби, Венесуели та Нікарагуа) і є основною політичною, юридичною та соціальною силою в півкулі. Цілями ОАД є: підтримання миру та безпеки на континенті; мирне врегулювання суперечностей між державами-членами; організація спільних дій проти агресії; розв'язання загальними зусиллями держав-членів політичних, економічних, юридичних проблем, що постають перед ними; сприяння соціальному, економічному, культурному розвитку країн-учасниць організації.

У XXI ст. ОАД поступово втрачає свій вплив на континенті через появу нових регіональних організацій, що об'єднують суто латиноамериканські держави, як-от Спільнота держав Латинської Америки та Карибського басейну (CELAC) і Союз Південноамериканських країн (UNASUR), у межах якого діє Рада оборони.

Мета UNASUR – зберегти мир у регіоні та захистити суверенітет держав. Із допомогою UNASUR та Південноамериканської ради оборони країни регіону, завдяки дипломатичним каналам, сприяли врегулюванню болівійської політичної кризи 2008 р. Рада оборони була посередником між Колумбією та Венесуелою в липні 2010 р., коли було здійснено напад на FARC на еквадорській території; вона брала участь у переговорах під час спроби державного перевороту в Еквадорі у вересні 2010 р. та під час державного перевороту в Парагваї 2012 р. Рада оборони UNASUR має завдання створити єдиний геополітичний простір та досягти взаєморозуміння між країнами з метою дистанціювання від доктрини ОАД і традиційного впливу Сполучених Штатів. Пропозиції Ради оборони розглядають як основу для формування стратегії оборони та безпеки на регіональному рівні. Хоча, як і будь-яка регіональна організація, вона переживає сьогодні певні труднощі.

Загалом можна констатувати, що ООН поступово втрачає свій авторитет (бачимо це на прикладі російсько-української війни) і поступається своїми позиціями регіональним організаціям, самостійним колективам та індивідуальним діям держав щодо забезпечення миру та безпеки в різних куточках нашої планети. Нині є низка організацій, які здатні розв'язувати проблеми, що виникають у межах конкретного регіону, і створюють можливості для інтеграції на цьому рівні. З одного боку, між цими організаціями відбувається конкуренція, з іншого боку, виникає потреба координування їхньої діяльності в межах ООН. Якщо це стане можливим, то діяльність Організації Об'єднаних Націй набуде

ефективнішого характеру, а людство буде рухатися до безпечного світу, що й є його метою.

2.2. Азійсько-тихоокеанський регіон як центр геополітичних зрушень у глобалізованому світі

На рубежі XX та XXI ст. Азійсько-Тихоокеанський регіон (АТР), демонструючи високі темпи економічного розвитку, позначив своє місце у світі як новий центр геополітичної сили. Співпрацю та суперництво між державами регіону, зміну їхніх економічних та геостратегічних інтересів, а також дій у сфері забезпечення регіональної безпеки можна інтерпретувати з погляду геополітичних концепцій, які послідовно змінювали та доповнювали одна одну протягом минулого століття. Але перед аналізом цих геополітичних концепцій потрібно розглянути поняття АТР та підходи до його визначення.

Насамперед, важливо і необхідно визначити центральне поняття «Азійсько-Тихоокеанський регіон (АТР)». Цей регіон є одним із найбільших як за просторовими характеристикам, так і за кількістю членів, які мають великі відмінності один від одного: за рівнем економічного розвитку, релігією, мовою, формами державного правління. Про АТР як про найважливіший у політико-економічному значенні регіоні XXI ст. пишуть багато дослідників, але загальної думки, щодо визначення регіону не вироблено. Складнощі з визначенням меж регіону виникають в основному з двох причин. По-перше, кордони АТР багато в чому умовні, і труднощі їх визначення полягають у тому, що на сьогодні великий Азійсько-Тихоокеанський регіон переживає етап становлення в усіх вимірах: економічному, політичному, соціальному, культурно-цивілізованому. По-друге, визначення меж АТР залежить від мети дослідження та від методологічного підходу, застосовуваного дослідником до виділення ділянок регіону. Отже, виникають три підходи до визначення Азійсько-Тихоокеанського регіону: географічний, економічний та політичний.

За географічного підходу членами АТР є всі країни на берегах Тихого океану. Існує вузьке розуміння АТР, до якого за цього підходу зараховують тільки країни Азії, розташовані в басейні Тихого океану, і широке розуміння АТР – як сукупності всіх країн, які омиваються Тихим

океаном. Це так зване кільце Тихого океану (Rim Pacific), що включає, крім країн Азії, країни американського континенту від США до Чилі та країни Океанії, передусім Австралію і Нову Зеландію. За такого підходу країнами АТР є понад 50 країн. Частина авторів зараховує країни Індостану до складу АТР, однак визначення приналежності до нього держав Південної Азії (Індії, Пакистану, Бангладеш та інших, розташованих у басейні Індійського океану) залишається суперечливим.

За економічного підходу виділяють країни, що мають найвищі темпи зростання національних економік і найбільш тісні економічні зв'язки. Це країни АТР, об'єднані міжурядовим форумом «Азійсько-Тихоокеанське економічне співробітництво» (АТЕС) (листопад 1989 р. На сьогодні – 21 країна з різних регіонів світу).

За політичного підходу до визначення АТР виділяють країни, які мають найбільший військово-політичний потенціал. Це найбільші військові держави – США, Росія, Китай, Республіка Корея.

За географічного підходу логіка самої назви АТР передбачає включення в нього тільки азійських країн, що мають вихід до Тихого океану. У цьому сенсі поняття АТР має збігатися з поняттям Азійського півкільця – східної половини Тихоокеанського кільця. Однак прийнято вважати, що в АТР входять країни та регіони, які знаходяться як на західному узбережжі Тихого океану – країни Азії, так і на східному – країни Північної й Південної Америки (США, Канада, Австралія, Нова Зеландія). У південній частині Тихого океану розташовані Австралія, Нова Зеландія, малі острівні держави, а також і неазійські, або ж азійські, але «не тихоокеанські» країни – Монголія, Афганістан, Непал, Пакистан та ін. Для обґрунтування своєї думки дослідники використовують не тільки географічні критерії, але й багато інших – економічні, політичні, культурні, ідеологічні, цивілізаційні тощо.

Отже, різні підходи до визначення Азійсько-Тихоокеанського регіону відображають його складну природу як багатовимірного геополітичного простору, у межах якого взаємодіють численні фактори – географічні, економічні, політичні, цивілізаційні та культурні. Жоден із підходів сам по собі не може повною мірою охопити сутність регіону, оскільки АТР є не лише територією, а радше системою відносин, у якій просторові межі поєднуються з економічними зв'язками, стратегічними інтересами та історико-культурною взаємодією.

Узагальнюючи, можна зазначити, що географічний підхід окреслює фізичні контури АТР, але не пояснює специфіку його розвитку та взаємодії між державами. Економічний підхід натомість надає ключ до розуміння логіки інтеграційних процесів, формування міждержавних економічних зв'язків, спільних ринків і зон вільної торгівлі, але не враховує повною мірою політичну складову. Політичний підхід фокусується на розподілі влади, балансі сил і стратегічних альянсах, через що він часто тяжіє до аналізу військово-політичних процесів, залишаючи поза увагою культурно-цивілізаційні особливості регіону. Отже, для адекватного розуміння АТР необхідним є синтез усіх трьох вимірів, який дозволяє побачити його як єдину, проте внутрішньо диференційовану систему.

Важливою особливістю дослідження АТР є те, що в науковій традиції різних країн (зокрема США, Китаю, Японії, Росії, Австралії) існують свої інтерпретації того, які держави та території слід включати до складу регіону. Це пов'язано не лише з науковими міркуваннями, але й із політичними інтересами, адже визначення меж АТР безпосередньо впливає на питання регіонального лідерства, зони відповідальності та стратегічного впливу. Наприклад, у західній літературі поняття «Pacific Rim» часто використовують як синонім АТР, хоча воно має більш широке значення й охоплює всі країни, розташовані навколо Тихого океану, тоді як у китайській геополітичній школі наголос роблять на «західній частині Тихоокеанського басейну» – просторі, де домінує економічна активність азійських держав.

У цьому контексті доцільно говорити про багаторівневу структуру АТР, де кожен рівень відображає певний аспект регіональної взаємодії. На найнижчому рівні – географічному – фіксують природні межі, що визначають транспортні шляхи, морські комунікації та ресурсні можливості. На другому рівні – економічному – формується мережа виробничих ланцюгів, фінансових потоків і торговельних відносин, які об'єднують держави регіону. І, нарешті, на політичному рівні виникають альянси, домовленості, системи безпеки, що відображають стратегічну взаємозалежність держав. Саме поєднання цих рівнів і створює унікальний феномен АТР як одного з головних геополітичних центрів сучасного світу.

Поступове усвідомлення комплексного характеру АТР зумовило появу в науковому дискурсі ідеї «системного підходу» до його вивчення.

Цей підхід виходить із розуміння регіону не як простої сукупності країн, а як цілісної системи, де кожен елемент впливає на інші через механізми економічної взаємозалежності, безпекової координації та культурної взаємодії. Згідно з таким підходом межі регіону не є сталими: вони розширюються або звужуються залежно від політичних процесів, динаміки торгівлі, технологічних інновацій і навіть ідеологічних трендів.

У межах цього системного бачення АТР можна розглядати як простір перетину кількох силових полів – західного (представленого США та їхніми союзниками), східного (Китай і його партнери), а також південного (Індія, АСЕАН) та північного (Росія, Республіка Корея, Японія). Кожне із цих полів формує свої уявлення про регіон, визначаючи його межі та пріоритети відповідно до своїх стратегічних інтересів.

Наприклад, американський погляд на АТР акцентує на відкритості морських шляхів, свободі навігації, лібералізації торгівлі та поширенні демократії. У цій логіці регіон трактують як «вільний і відкритий простір», у межах якого США прагнуть зберегти статус головного гаранта безпеки. Китайська інтерпретація, навпаки, підкреслює потребу «спільного розвитку» й «взаємовигідного співіснування», що відображено в концепціях «спільноти єдиної долі» та «морського Шовкового шляху». Російська наукова традиція розглядає АТР крізь призму євразійської інтеграції, підкреслюючи зв’язок між Тихоокеанським узбережжям Росії та внутрішньою частиною Євразії [468].

Так само країни АСЕАН наголошують на принципах рівноправності, невтручання та колективної взаємодії, формуючи розуміння АТР як регіону, де великі держави мають співіснувати, а не конкурувати. Отже, сам факт відсутності єдиного, універсального визначення АТР є показником того, що регіон постає не лише географічним, а насамперед політико-ідеологічним конструктом.

Цей конструкт має подвійний характер: з одного боку, він є результатом об’єктивних процесів – економічної інтеграції, зростання взаємозалежності та розвитку транспортно-комунікаційних мереж; з іншого – наслідком суб’єктивних зусиль держав, які прагнуть визначити своє місце в новій системі координат. Тому можна говорити про концептуальну гнучкість АТР, яка дозволяє державам інтерпретувати його відповідно до своїх інтересів.

Якщо порівняти розвиток підходів до визначення АТР у часовій перспективі, можна побачити певну еволюцію. У середині XX ст. переважали географічні та стратегічні критерії, коли регіон визначали як зону потенційного протистояння великих держав. Згодом, із появою міждержавних економічних об'єднань, важливим став економічний аспект – торгівля, інвестиції, регіональна інтеграція. На початку XXI ст. до них додали культурно-цивілізаційний вимір, що вказує на прагнення держав використовувати культурну спадщину, мову, цінності та ідентичність як інструменти м'якої сили.

Із позицій сучасної геополітичної науки АТР варто розглядати як відкриту систему, що постійно змінюється під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників. Її динаміка визначається не лише політикою великих держав, але й активністю середніх і малих країн, які формують «вторинний пояс» регіональних взаємодій. Саме ці держави – В'єтнам, Індонезія, Малайзія, Філіппіни, Таїланд – відіграють роль «мостів» між різними підсистемами регіону.

Узагальнюючи, можна сказати, що сучасне визначення АТР має інтегративний характер. Воно поєднує географічні межі, економічну взаємозалежність, політичні альянси та культурну взаємодію. Цей підхід дозволяє розглядати регіон не як сукупність держав, а як єдиний простір стратегічних можливостей, у якому формуються нові моделі глобального управління.

У контексті світової політики важливим є те, що межі АТР дедалі більше визначають не фізично, а функціонально. Іншими словами, належність до регіону залежить не стільки від географічного розташування, скільки від ступеня економічної інтеграції, політичної участі та культурної взаємодії. Тому навіть держави, які не мають прямого виходу до Тихого океану, можуть бути активними учасниками регіональних процесів, якщо вони інтегровані в спільні економічні чи безпекові структури. Звідси випливає, що поняття АТР є динамічним, а його зміст постійно трансформується. У різні історичні періоди в центрі уваги опинялися різні аспекти – від колоніальної експансії до економічних альянсів і технологічного суперництва. Однак незмінним залишалося головне – роль АТР як одного з головних осередків сили, від якого залежить глобальна рівновага.

У процесі формування наукового поняття «Азійсько-Тихоокеанський регіон» відбувається складна еволюція від суто географічного

опису до глибокого геополітичного й геоекономічного осмислення. Цей шлях охоплює майже століття – від перших спроб окреслити межі регіону в працях західних географів до сучасних концепцій регіоналізму та глобальної інтеграції. У цьому контексті поняття АТР є не лише категорією просторового аналізу, але й інструментом інтерпретації міжнародних процесів.

Перші спроби наукового осмислення Тихоокеанського простору з'явилися ще наприкінці XIX – на початку XX ст. Для більшості тогочасних дослідників основною характеристикою регіону була його морська природа, що пояснювалося пануванням колоніальних держав і розвитком морських комунікацій. Саме через океан відбувалися торгівля, міграція, обмін технологіями, а також експансія європейських держав у Південно-Східну Азію. Тому поняття «Тихоокеанський регіон» тривалий час ототожнювали з морськими просторами та прибережними територіями. Проте вже в середині XX ст. стало очевидним, що такий підхід є надто вузьким. Швидке економічне зростання азійських держав, поява нових центрів промисловості та формування регіональних альянсів зумовили необхідність ширшого бачення. У цей період формується економіко-геополітична парадигма, яка сприймає АТР як простір перетину національних інтересів, інвестиційних потоків і транспортних мереж.

Із методологічного погляду важливим було усвідомлення того, що АТР є не сталим географічним фактом, а конструктом, який змінюється відповідно до потреб міжнародної політики. У цьому сенсі регіон є «відображенням» глобальних процесів, які концентруються в певній точці світу. Наприклад, у різні історичні періоди центрами уваги були то Північно-Східна Азія, то Південно-Східна, то острови Океанії. Сьогодні ж межі АТР дедалі частіше трактують у контексті Індо-Тихоокеанського простору, що охоплює значно ширшу зону – від східного узбережжя Африки до західного узбережжя Америки.

З еволюційного погляду можна виділити три етапи становлення теоретичного розуміння АТР.

1. Геостратегічний етап (кінець XIX – середина XX ст.).

Цей період характеризується домінуванням класичних геополітичних концепцій, у межах яких Тихоокеанський регіон розглядали як простір боротьби морських і континентальних держав. Ідеї А. Мехена,

Г. Маккіндера, К. Гаусгофера та Н. Спікмена заклали методологічні основи аналізу регіональної динаміки.

Для Мехена ключовим було поняття «морської могутності», яка визначала глобальну рівновагу. Він убачав у Тихому океані арену суперництва між континентальними державами (насамперед Росією та Китаєм) і морськими силами (Великою Британією, США, Японією). Маккіндер наголошував на ролі Євразійського хартленду, звідки континентальні держави могли впливати на периферійні регіони, зокрема на Азійсько-Тихоокеанський. Гаусгофер висував концепцію «континентального блоку», який мав протистояти морській цивілізації, тоді як Спікмен акцентував на значенні римленду – прибережного поясу Євразії, де перетинаються інтереси великих держав [8].

Хоча ці концепції розробляли задовго до появи сучасного поняття АТР, саме вони визначили основні координати геополітичного мислення: дихотомію «море – суша», «центр – периферія», «глобальна влада – регіональний контроль». Вони також показали, що Тихоокеанський простір не може бути ізольованим, адже він завжди є частиною ширшої геостратегічної системи.

2. Економіко-регіональний етап (1950 – 1990-ті рр.).

Після Другої світової війни, із розпадом колоніальних імперій і формуванням нових незалежних держав, починає переважати економічне бачення регіону. У цей час зростає роль таких понять, як «індустріальні тигри», «нові індустріальні країни», «регіональні виробничі ланцюги». Саме тоді з’являються перші ініціативи економічного співробітництва, зокрема створення АСЕАН (1967 р.) і АТЕС (1989 р.).

Із наукового погляду це означало перехід від стратегічного до функціонального підходу: регіон визначали не лише географічно, а й через реальні взаємозв’язки – торгівлю, інвестиції, потоки технологій, рух робочої сили. Відповідно, АТР почали сприймати як динамічну економічну систему, у якій країни об’єднуються навколо спільних інтересів, а не лише політичних альянсів.

Цей підхід дав змогу переосмислити роль регіону в глобальній економіці. Замість периферійної зони його почали розглядати як один із центрів світового розвитку. Саме в цей період формується поняття «азійського економічного дива», коли країни регіону демонструють

безпрецедентні темпи зростання, що приводить до зміни глобального економічного балансу.

3. Комплексно-інтеграційний етап (із кінця XX ст. до сьогодення).

У сучасний період розуміння АТР виходить за межі суто економічного аналізу й набуває міждисциплінарного характеру. Регіон розглядають як поліцентричну систему, у якій взаємодіють економічні, політичні, безпекові, культурні й екологічні виміри. У науковому дискурсі це відображають через концепції «м'якої сили», «регіонального багатополяризму», «спільної безпеки» та «нового регіоналізму».

Особливість цього етапу полягає в тому, що межі регіону визначають не лише територіально, а й функціонально та ідентифікаційно. Тобто належність держави до АТР визначається її участю в регіональних структурах, рівнем економічної взаємодії, політичною орієнтацією та культурними зв'язками. Наприклад, Індія дедалі активніше позиціонує себе як частину Індо-Тихоокеанського простору, навіть не маючи безпосереднього виходу до східної частини океану.

Отже, у сучасній науці спостерігаємо плюралізм підходів до визначення АТР. Це зумовлено не тільки різницею методологій, але й самим характером регіону, який постійно змінюється під впливом глобалізації, регіоналізації та технологічного прогресу.

Водночас серед дослідників зберігається консенсус щодо кількох базових положень:

1. АТР є простором концентрації світових економічних і політичних інтересів.

2. Його межі не можна вважати статичними – вони змінюються залежно від контексту.

3. Регіон характеризується високим рівнем внутрішньої різнорідності, але водночас – взаємозалежністю, що зростає.

У цьому контексті особливої ваги набуває поняття «регіональної ідентичності». Якщо раніше АТР визначали переважно зовнішніми чинниками (колоніалізм, суперництво наддержав), то нині все більше країн формують своє бачення регіону «зсередини». Відбувається процес «самопізнання»: країни намагаються осмислити, що означає бути частиною АТР і які спільні цінності можуть їх об'єднувати.

Ця тенденція відображається в зростанні ролі регіональних інститутів і форумів, як-от Східноазійський саміт, Регіональний форум АСЕАН, АТЕС, Азійський банк розвитку. Вони створюють майданчики

для обговорення не лише економічних, але й безпекових, соціальних і культурних питань. Отже, регіональна ідентичність поступово стає не лише декларативною, а інституційно закріпленою.

Важливим методологічним результатом еволюції підходів до визначення АТР є усвідомлення його багаторівневої структури. На макрорівні він є частиною глобальної системи, що взаємодіє з іншими центрами сили (Європою, Північною Америкою, Близьким Сходом); на мезорівні – регіональною підсистемою зі своїми економічними та політичними механізмами; на мікрорівні – сукупністю локальних зв'язків між окремими країнами, корпораціями, культурними спільнотами.

Це багаторівневе бачення дозволяє пояснити, чому поняття АТР залишається відкритим і дискусійним. Його неможливо звести до простого переліку держав чи до конкретних географічних координат. Ідеться про динамічний геополітичний феномен, який одночасно є і результатом, і рушієм глобальних процесів.

Сучасне розуміння Азійсько-Тихоокеанського регіону не може бути зведено до єдиної універсальної дефініції. Його багатошаровість і гнучкість зумовлено тим, що кожна держава чи група країн, залучених до регіональних процесів, сприймає АТР крізь призму власних стратегічних інтересів, історичного досвіду та культурно-цивілізаційних уявлень. Саме тому в науковому та політичному дискурсі сформувалося кілька конкуруючих підходів до його трактування, які умовно можна об'єднати в три великі геополітичні школи: західну, східну (азійську) та євразійську.

1. Західна (американоцентрична) інтерпретація.

У західній традиції, передусім у США, АТР трактують як простір стратегічної взаємодії, де основну роль відіграє морський чинник і глобальні комунікації. Для американської геополітичної думки характерним є сприйняття регіону як частини ширшої системи світового порядку, у якій Тихий океан – це арена проєкції сили, а не ізольований географічний простір.

Після Другої світової війни США розглядали АТР як ключову зону стримування комунізму, а після розпаду СРСР – як майданчик для підтримання «ліберального міжнародного порядку». У цьому контексті межі регіону визначали не природними кордонами, а мережею союзницьких відносин (Японія, Південна Корея, Австралія, Філіппіни, Нова Зеландія). Такий підхід базувався на геостратегічному принципі «offshore balancing»,

який передбачає контроль над прибережними територіями через військову присутність і політичні альянси.

Починаючи з 2010-х рр. у межах західної школи формується концепція «вільного і відкритого Індо-Тихоокеанського регіону» (Free and Open Indo-Pacific, FOIP). Вона фактично розширює межі АТР, об'єднуючи його з Індійським океаном і включаючи такі країни, як Індія, Шрі-Ланка, навіть частково держави Східної Африки. Ідеологічною основою FOIP є збереження свободи мореплавства, верховенства права та ринкової економіки. У такий спосіб США прагнуть забезпечити баланс сил у регіоні, протиставивши цю модель китайському баченню інтеграції.

У теоретичному аспекті американська інтерпретація АТР ґрунтується на неореалістичній парадигмі, де регіон є системою взаємозалежних держав, що змагаються за владу, ресурси та вплив. Проте в останні десятиліття до неї додають елементи неолібералізму – ідею про можливість співіснування через інституційні механізми, регіональні форуми й економічні угоди. Отже, у західному підході АТР розглядають одночасно як поле суперництва і як інструмент стабілізації міжнародних відносин.

2. Східна (азійська) інтерпретація.

На відміну від західного бачення, азійська наукова традиція тяжіє до розуміння АТР як спільного простору розвитку, а не поля конфронтації. Китай, Японія, Південна Корея, країни АСЕАН і навіть Індія пропонують свої моделі регіональної інтеграції, основою яких є принципи взаємозалежності, рівноваги інтересів і культурної гармонії.

Зокрема, китайський підхід базується на філософії «гармонійного світу» і концепції «спільноти єдиної долі людства». У межах цієї ідеї АТР трактують як простір співробітництва, де головним є розвиток, а не протистояння. Китай підкреслює необхідність відмови від блокового мислення і створення відкритої економічної системи, що відображено в ініціативах «Пояс і шлях» та «Морський Шовковий шлях XXI століття». У цьому контексті поняття АТР стає частиною ширшої китайської стратегії – побудови євразійсько-тихоокеанського поясу стабільності, у якому Пекін є координаційним центром.

Японська школа розвиває ідею АТР як простору «взаємодоповнюваності» між державами. Вона спирається на культурно-цивілізаційні концепти, поєднуючи економічний прагматизм із політичним гуманізмом. Після Другої світової війни Японія активно просувала тезу про «спільний

розвиток Азії», намагаючись подолати історичні суперечності й закріпитися як мирна, технологічна та культурна держава. Згодом ця ідея еволюціонувала в політичний концепт «паназіатизму», що підкреслював духовну єдність народів регіону.

Країни АСЕАН у своїх підходах спираються на принцип «рівновіддаленості» від великих держав. Для них АТР – це передусім механізм забезпечення колективної безпеки та стійкого розвитку. У їхньому баченні регіональна архітектура має базуватися на консенсусі, діалозі й поступовому погодженні позицій, без домінування будь-якої наддержави. Цей підхід часто називають «АСЕАН-центрованим регіоналізмом», оскільки саме країни Південно-Східної Азії є посередниками між Заходом і Сходом.

Індійська концепція, що останнім часом активно формується, наголошує на стратегічному зв'язку між Індійським і Тихим океанами. Для Делі важливо показати, що Індія є не периферією АТР, а його невід'ємною частиною. Звідси походить термін «Індо-Тихоокеанський регіон», який у певному сенсі розширює класичне поняття АТР, інтегруючи його до ширшого геополітичного контексту.

3. Євразійська інтерпретація.

Євразійський підхід, представлений передусім російською, казахстанською та частково монгольською науковими школами, базується на концепції «євразійського мосту», який поєднує Тихоокеанський басейн із внутрішньою частиною континенту. У цьому баченні АТР не протиставляють Євразії, він є її природним продовженням.

Основна ідея полягає в тому, що Тихоокеанський напрямок є ключовим для інтеграції Євразійського простору. Через цей регіон проходять головні транспортно-енергетичні коридори, які забезпечують зв'язок між Європою, Росією, Китаєм і країнами Південно-Східної Азії. Євразійська школа надає великого значення не лише економічному, а й цивілізаційному аспекту, розглядаючи АТР як простір культурного обміну між Сходом і Заходом. Водночас євразійський підхід містить елементи критики західного бачення, підкреслюючи, що американська концепція АТР має характер «геополітичної конструкції», створеної з метою легітимізації військової присутності США в регіоні. На противагу цьому євразійська модель пропонує розглядати АТР як зону співробітництва, де основними є сухопутні комунікації, трансконтинентальні проєкти й принцип багатополярності.

Загалом євразійська школа прагне гармонізувати просторові категорії. Якщо для американців АТР – це «вільний океан», для китайців – «спільнота розвитку», то для євразійців він – континентальний перехрестоk цивілізацій. Така позиція дозволяє залучити до аналізу не лише країни, що безпосередньо виходять до океану, але й ті, що розташовані в глибині континенту, але мають історичні, економічні чи культурні зв'язки з регіоном.

4. Порівняльний аналіз підходів.

Порівняння трьох основних інтерпретацій дозволяє побачити, що поняття АТР виконує різні функції залежно від контексту. Для Заходу воно має стратегічний зміст, для Сходу – економічно-культурний, для Євразії – інтеграційно-цивілізаційний.

У західній парадигмі АТР – це механізм підтримання глобальної рівноваги та гарантія відкритості морських комунікацій. У східній парадигмі – простір співіснування, взаємозалежності й культурного діалогу. У євразійській парадигмі – континентальна вісь співпраці між Сходом і Заходом, між морем і сушею.

Попри відмінності всі ці підходи мають спільну рису – вони визнають центральну роль АТР у світовій системі. Регіон розглядають як динамічний вузол глобальних процесів, де розв'язують питання нового балансу сил. Від того, як саме держави інтерпретують його межі та зміст, залежить архітектура міжнародних відносин XXI ст.

Отже, концептуальна гнучкість поняття АТР не є його слабкістю, а навпаки – його науковою та політичною перевагою. Вона дозволяє враховувати різноманітність культур, моделей розвитку й політичних систем, уникаючи спрощеного бачення регіону як «арени протистояння». Завдяки цьому АТР є унікальним прикладом регіонального утворення, яке постійно самопереосмислює власну ідентичність.

Також окремо слід приділити увагу іншому визначенню АТР – «Тихоокеанське кільце», яке найбільш часто вживають у закордонній літературі. Термін «Тихоокеанське кільце», на думку американського вченого Е. Колде, з'явився в 50-х рр. XX ст. як загальна назва країн Тихоокеанського регіону [415, с. 25]. І якщо для більшості вчених терміни «Тихоокеанське кільце» або «Азійсько-Тихоокеанський басейн» є синонімами, то Колде в них бачить великі відмінності. Він підкреслює, що термін «кільце» всього лише фіксує розташування країн навколо Тихого океану, але не враховує економічну важливість водних просторів.

На думку іншого американського дослідника Б. Камінгса, дискурс про «Тихоокеанське кільце» – це штучний конструкт, побудований на користь американських експортерів на азійські ринки та імпортерів азійських товарів, які лобіювали в дослідницьких центрах, проспонсорованих бізнесом напряму до відповідного регіону [260].

Отже, Б. Камінгс розглядає поняття «Тихоокеанське кільце» як класове визначення Азії, адже в цьому разі держави регіону чітко поділяють на дві категорії:

з азійського боку – країни, що розвиваються, із дешевою, але якісною робочою силою;

із західного боку – розвинені держави з високою купівельною спроможністю.

На погляд А. Дірліка, розв'язання проблеми визначення кордонів АТР полягає в тому, що концепція Тихоокеанського кільця чи басейну не обов'язково має відповідати фізичним географічним межам. Науковець підкреслює важливість самої Тихоокеанської ідеології, мета якої – об'єднати економічні й політичні сили, які не можуть існувати у формі загальної регіональної структури. Тому «тихоокеанський простір» – це концепція, ідея, яка не обов'язково має збігатися з реальністю, тобто географічними кордонами [290].

У нинішньому столітті дискусія про визначення АТР усе ще триває. Американська дослідниця Е. Л. Фрост 2008 р. випустила книгу «Новий азійський регіоналізм», де поняття АТР досліджено в контексті системи концентричних кіл. Внутрішнє коло утворює первісна п'ятірка АСЕАН (Індонезія, Малайзія, Філіппіни, Сінгапур, Таїланд), друге коло – АСЕАН «у форматі десяти (на додаток до перерахованих – Бруней, Камбоджа, Лаос, М'янма і В'єтнам), третє коло – «АСЕАН + 3» (Китай, Південна Корея, Японія). Під зовнішнім колом АТР Фрост розуміє консультативну систему Східноазійського саміту, метою якого є підготовка ґрунту для створення Східноазійської спільноти в складі АСЕАН + 3, а також Австралії, Індії та Нової Зеландії» [327, с. 70].

Ми будемо визначати АТР як політико-географічне та геоекономічне поняття, яке охоплює регіон у західній частині Тихоокеанського басейну від Тихоокеанської частини Росії на півночі до Нової Зеландії на півдні (охоплює також Японію, Китай, Папуа-Нову Гвінею), оскільки це визначення найбільш відповідає реаліям сучасного світового розвитку.

Для того щоб зрозуміти, як у наукових працях було представлено АТР у довоєнний період, потрібно зосередити увагу на основних концепціях того часу. Основні геополітичні концепції було подано в працях А. Т. Мехена, Х. Дж. Маккіндера, Н. Спікмена та інших авторів, присвячених формуванню та зміні геополітичної картини світу, у межах якої відбувається зміна ставлення європейських і американських дослідників до АТР. У цих працях, що загалом охоплюють своїм змістом період із кінця XIX до середини XX ст., можна спостерігати формування стійкої доктрини зі стримування СРСР як найбільшої континентальної держави через геополітичну блокаду з кількох сторін, що ставить за мету досягнення її економічної, політичної та стратегічної ізоляції від решти світу. Отже, основний вектор формування та розвитку західної геополітичної думки було спрямовано на обмеження просторового, політичного, економічного та воєнного впливу континентальної держави на периферію євразійського материка, зокрема й на АТР, з огляду на активність Росії та Китаю, що зростає в цьому стратегічному напрямку.

Подібну концепцію чітко простежують на рубежі XIX і XX ст. у працях американського історика флоту і теоретика військово-морської стратегії А. Т. Мехена. Він приділяв першорядну увагу проблемам еволюції та нарощування військово-морських сил, які в межах його стратегічного задуму були найбільш значущим інструментом для виконання конкретних геополітичних завдань. По суті, Мехен був не тільки теоретиком, а й активним прихильником формування глобального економічного простору, що відповідає інтересам західного світу, який він, як відомо, називав торговою цивілізацією, що дозволило б досягти економічних успіхів Британській імперії та США, сприяти розвитку та зміцненню їхнього панівного становища у світі. Саме в такому ракурсі Мехен аналізував конфронтацію між західними морськими державами та Російською імперією – найбільшою континентальною силою свого часу, що наприкінці XIX ст. чітко виявляла наміри поширити свій вплив на простори Далекого Сходу й здобути вихід до вод Тихого океану, які не замерзають [452].

Незалежно від робіт Мехена, ці ідеї отримали розвиток у працях англійського геополітика Х. Дж. Маккіндера, який у своїй концепції стратегічного протистояння морської цивілізації та континентальних сил Євразійського хартленду виходив із того, що Росія «в цьому світі … займає центральне стратегічне положення, яке в Європі належить

Німеччині. Вона може за всіма напрямками, за винятком півночі, завдавати, а водночас і отримувати удари. Остаточний розвиток її мобільності, пов'язаний із залізницями, є лише питанням часу». Однак Маккіндер досить стримано оцінював можливості Росії щодо використання далекосхідних територій для подальшого поширення свого впливу в цьому географічному напрямку, зазначаючи, що «Транссибірська магістраль, як і раніше, залишається єдиною і далеко не безпечною лінією зв'язку» [72].

На противагу геополітичним ідеям Мехена та Маккіндера німецький геополітик К. Гаусгофер у 30-ті – на початку 40-х рр. XX ст. розробляв концепцію континентального блоку – стратегічного союзу, який би об'єднував Німеччину, Росію та Японію як за принципом їхньої приналежності до континентального цивілізаційного типу, усупереч наявним культурним та ідеологічним відмінностям, так і внаслідок потреби протистояння спільному супротивнику в особі сил «морської цивілізації». У межах цієї концепції АТР набуває особливої геостратегічної ролі як простір дотику інтересів двох континентальних держав. Але, на думку Гаусгофера, пріоритет у поширенні впливу в цьому регіоні мав належати не Росії, а Японії [659].

Приблизно в той самий час американський геополітик Н. Спікмен вніс істотне коригування в геостратегічне ставлення до шляхів розвитку «морської могутності». На його думку, Маккіндер надмірно перебільшував значення ролі континентального хартленду у світовій геополітиці, тоді як насправді основну увагу в плані встановлення контролю над простором слід приділяти покутнім землям материка, або «римленду», який є поясом євразійських прибережних територій, що має форму півмісяця – європейське узбережжя Атлантики, Середземноморський простір, Близький та Середній Схід, а також АТР. Особлива роль цього регіону вперше чітко виявилася в роки Другої світової війни, коли він став самостійним театром бойових дій держав антигітлерівської коаліції проти Японії, що була союзником нацистської Німеччини. Спікмен наголошував: «Хто контролює римленд, той править Євразією; хто править Євразією, той управляє долями світу» [607, с. 43]. Завдання встановлення контролю над АТР як частиною «римленду» позначалося в необхідності протидії тодішнім мілітаристським устремлінням Японії [606].

Біполярний поділ світу на «морську цивілізацію» та «континентальну могутність», актуальний до середини минулого століття, не враховував

потенціалу АТР та інших регіонів стати новими самостійними центрами сили. На зміну цим концепціям почали висувати поліцентричні моделі світоустрою. Однією з перших серед них стала запропонована С. Коеном аналітична схема дослідження континентів та субконтинентальних просторів, що передбачала виділення в кожному з них чотирьох геополітичних складових: 1) зовнішніх акваторій, що належать до морського (водного) середовища, яке залежить від торгового флоту та портів; 2) внутрішнього континентального ядра, віддаленого від узбережжя; 3) дисконтинуального поясу – берегових секторів, орієнтованих або всередину континенту, або від нього; 4) регіонів, геополітично незалежних від цього ансамблю. Фактично концепція Коена обґрунтовувала можливість розпаду біполярного світового ладу і позначала тенденцію до відокремлення та посилення ролі конкретних великих регіонів у геополітичній боротьбі. Однак такі регіони, на думку Коена, повинні бути досить однорідними в економічному плані та мати подібні культурні традиції. Очевидно, що АТР багато в чому відповідав зазначеним критеріям [245, с. 50].

Формування азійсько-тихоокеанського регіону як політично цілісної системи міждержавних відносин почалося після Другої світової війни й тривало аж до кінця 60-х рр. Зрозуміло, що цей процес було підготовлено всім попереднім ходом історичного розвитку. У цьому контексті потрібно виділити такі віхи в історії міжнародних відносин, як активізація політики США, Англії, Франції та інших імперіалістичних держав у районі Далекого Сходу і Тихого океану в кінці XIX – першій половині XX ст., становлення Росії, а потім і Радянської держави як тихоокеанської держави, залучення Китаю і Японії в загальну систему міждержавних відносин.

Після розпаду колоніальних імперій наприкінці Другої світової війни багато нових країн, які здобули формальну незалежність, почали брати активну участь у міжнародній політиці. Відбувалася глобалізація міждержавних відносин загалом і залучення їх у коло азійсько-тихоокеанських держав. Головним підсумком Другої світової війни стало перетворення соціалізму у світову систему. Протистояння і боротьба двох протилежних суспільних систем привели до радикальної зміни всієї структури міждержавних відносин, до різкого розмежування і поляризації сил на міжнародній арені. Взаємини між двома провідними світовими

державами – Радянським Союзом і Сполученими Штатами Америки – були стрижнем глобальної системи міждержавних відносин. Усі інші держави почали групуватися навколо будь-якої з них. Ця система з формально-структурного погляду набула біполярного характеру. Причому національні інтереси кожного з учасників системи в ході проведення зовнішньої політики більшою чи меншою мірою поступалися загальнокласовим інтересам. Таке розмежування сил визначило і взаємини між державами в азійсько-тихоокеанському регіоні. У перші повоєнні роки протистояння країн соціалізму і капіталізму набуло тут дуже специфічних форм.

Поки Китай і Радянський Союз були єдиним політичним блоком, а політику Японії жорстко детермінували Сполучені Штати, міжнародний розвиток у цьому регіоні безпосередньо визначався радянсько-американськими відносинами – відносинами глобального рівня. Міждержавні відносини в регіоні не могли відокремитися у відносно самостійну систему, залишаючись частиною загальної системи міждержавних відносин.

Становище змінилося, коли, з одного боку, КНР, а з іншого – Японія, хоч і більш обмежено, стали незалежними центрами регіональної політики. Це було зумовлено насамперед зміною міжнародної ролі Китаю, у політиці якого з кінця 50-х рр. почали переважати націоналістичні тенденції. Активізація на міжнародній арені на рубежі 60 – 70-х рр. КНР, яка зберігала в той час антирадянську спрямованість зовнішньополітичного курсу, визначила новий розклад головних політичних сил у регіоні. Усе більше на міжнародно-політичні обставини в Азії й басейні Тихого океану почала впливати Японія, яка прагнула домогтися політичного впливу і ваги, адекватних її зрослій економічній потужності, що призвело до загострення американо-японських суперечностей.

До кінця 60-х – початку 70-х рр. відносини між провідними тихоокеанськими державами – СРСР, США, КНР, Японією, – які були відносно самостійними центрами сили, стали панівним чинником, головною рушійною силою міжнародного розвитку регіону. Радянсько-американські взаємозв’язки в міжнародному житті регіону почали відбуватись опосередковано і в більш загальних формах. Із цього часу, тобто з часу утворення регіонального рівня центрових (радянсько-американо-китайсько-японських) відносин, складний комплекс взаємозв’язків між країнами

азійсько-тихоокеанського району можна розглядати як цілісну та самостійну підсистему міждержавних відносин.

Зрозуміло, що становлення підсистеми не було миттєвим, не було і не могло бути офіційно зафіксовано, проте це було відображено в політичному мисленні державних діячів і вчених-міжнародників. Не випадково саме на рубежі 60 – 70-х рр. набуло поширення позначення «азійсько-тихоокеанський регіон», тоді як раніше вживали назви «Далекий Схід і Південно-Східна Азія», «Східна і Південно-Східна Азія», «Західна частина Тихого океану й Австралія» та ін. [634].

Головною особливістю АТР у міжнародних відносинах стала сформульована Дж. Наєм на початку 1990-х рр. концепція «м'якої сили», яка виявилася однією з тих небагатьох західних концепцій, що стала популярною в багатьох країнах Азійсько-Тихоокеанського регіону. Сьогодні концепцію «м'якої сили», можливості та перспективи її використання для забезпечення національних інтересів активно обговорюють в академічних і політичних колах більшості з них. Проникнення термінів і концептів західних теорій міжнародних відносин спостерігають не лише в китайській, а й у ширшій регіональній лексиці держав Азійсько-Тихоокеанського регіону [593].

Уперше Най використав термін «м'яка сила» в опублікованій 1990 р. книзі «Покликання до лідерства: зміна природи американської влади», у якій він визначав «м'яку силу» як здатність досягти бажаного на основі добровільної участі, симпатії та привабливості, а не за допомогою примусу або виплат. Згідно з Наєм, «м'яка сила» – це здатність досягти того, щоб інші бажали того самого результату, який бажаєш ти, але не примушуючи об'єкт, а за допомогою переконання і привабливості. Вплив на бажання і поведінку залежить від ресурсів, уміння їх використовувати, а також від середовища використання. Якщо традиційна «жорстка сила» держави спирається на військову й економічну міць, то ресурсами «м'якої сили» є культура цієї країни, її політичні цінності, ідеологія і реалізована зовнішня політика [494].

Потреба в нових, більш відповідних реаліям сучасного світу інструментах виконання внутрішніх і зовнішніх завдань, які постають перед багатьма державами регіону, став важливим чинником, що сприяв популяризації концепції «м'якої сили» в країнах АТР. Однак її освоєння не зводиться до простого копіювання або механічного запозичення положень вихідної моделі. Тут, скоріше, може йтися про численні імпровізації на загальну тему. Твердження Дж. Ная про універсальність

і відповідність його теорії інтересам будь-яких країн, груп або окремих індивідів спростовує очевидна різноманітність «національних» підходів і стратегій «м'якої сили» азійських держав, які все активніше включаються в конкурентну боротьбу за привабливість. Аналіз цього набирає силу змагання, як зазначають дослідники, дозволяє виявити замість універсальної концепції створення стратегій із чітко вираженими китайськими, японськими, індійськими, південнокорейськими й іншими специфічними рисами, які доповнюють і часто істотно модернізують вихідну ідею. Варто згадати лише деякі з найбільш важливих джерел цього різноманіття.

Одним із основних параметрів, відповідно до якого азійські концепції «м'якої сили» відрізняються від вихідної теоретичної моделі Дж. Ная, а також розрізняються між собою, є сфера охоплення. Найширшим варіантом є китайська версія концепції, що поширює «м'яку силу» зокрема на «внутрішній контекст» і внутрішню аудиторію, яким у вихідній концепції приділяли значно менше уваги. У межах цього підходу «м'яку силу» розглядають як важливий інструмент виховання гордості, консолідації внутрішньої єдності, сприяння легітимності режиму, створення «гармонійного суспільства» і протидії інтервенції іноземної культури. Дуже схожою із цим підходом є інтерпретація «м'якої сили» тайванськими авторами, які вважають за потрібне включення в неї, разом із традиційними, таких елементів, як «воля і рішучість тайванців побудувати країну, яку вони люблять, і захистити її за всяку ціну» («"м'яка сила" стримування») і «стан громадської пильності» («цивільний оборонний механізм») [664].

До іншого підходу в інтерпретації «м'якої сили» схиляються Японія, Південна Корея або Сінгапур, які не виявляють особливої стурбованості щодо іноземного ідейного і / або культурного вторгнення. Аналогічним чином у В'єтнамі, що піддається нині, як вважає багато в'єтнамських фахівців, інтенсивному «наступу чарівності» з боку Китаю, такий підхід є більш привабливим. Цей вибір ґрунтується на впевненості в тому, що у «в'єтнамської аудиторії стійкість до необґрунтованого культурного впливу, здається, стає сильнішою, коли Китай вживає цілеспрямованих, егоїстичних спроб вразити своїми культурними цінностями» [355].

Другим параметром розмежування є можливість зарахування до інструментів «м'якої сили» економічних важелів – торгівлі, інвестицій та закордонної допомоги з метою розвитку. Знову ж таки, у китайській

інтерпретації, хоча це й не підтверджують офіційно, під загальний знаменник «м'якої сили» часто підводять майже все, що виходить за межі застосування військової сили. Багато хто зазначає, що, використовуючи комерційну дипломатію і зовнішню допомогу з метою розвитку, Китай явно прагне зміцнити свій імідж. Разом із тим, часто висловлюють серйозні сумніви щодо того, чи є китайська допомога і торговельні угоди формою «м'якої сили» або ще однією формою спонукання. Протилежний китайському підходу погляд мають індійські дослідники, які вважають, що «в індійському контексті ... «м'яку силу» не може бути знайдено в торгівлі, інвестиціях або політиці іноземної допомоги» [593]. На думку в'єтнамських експертів, економічні та торговельні досягнення також безпосередньо не є джерелом «м'якої сили», однак загальний прогрес реформ може бути моделлю для інших і перетворитися в одне з таких джерел [355]. Загалом «успішна економічна модель», як один із ключових ресурсів національної привабливості, так чи інакше наявна в стратегіях «м'якої сили» більшості азійських держав незалежно від того, перебувають вони на підйомі або переживають спад.

Нарешті, одним із основних параметрів у більшості концепцій «м'якої сили» є культура, яка може спиратися або на традиційні національні основи та їхню унікальність, або на сучасні форми та їхню універсальність. Переважно на підтриманні та просуванні своєї традиційної культури зосереджує зусилля Китай, упевнений зокрема, що країна здатна збільшити свою «м'яку силу» через формування спільної ідентичності та цінностей для народів азійського регіону на основі конфуціанських цінностей єдності, ощадливості й поняття гармонії. Важливість традиційної культури як ресурсу «м'якої сили», підкреслюючи тривалі історичні та культурні зв'язки з країнами Центральної, Південно-Східної Азії та Близького Сходу, факт поширення буддизму, ісламських цінностей, мови (санскриту), мистецтва й архітектури, визнають і в Індії. Індійську культуру часто описують як «Saa Prathamaa Sanskrati Vishvavaaraa», що означає «перша і вища культура у світі». Водночас не менш важливого значення, на думку індійських фахівців, усе більше набуває і сучасна культура країни, представлена передусім її кіноіндустрією, яка створює одну з найдинамічніших альтернатив західним культурним цінностям. Ще більший акцент на сучасній культурі та її універсальності як ресурсі національної «м'якої сили» характеризує підходи Японії, Південної Кореї або Сінгапуру. Не менш важливе місце в сучасній

культурі займають K-pop та K-драми, які роблять Південну Корею привабливішою. Успіх «корейської хвилі» (Hal-lyu), на думку південнокорейських експертів, підтверджує факт того, що культурні цінності перетворюються на дієвий інструмент впливу тоді, коли вони звертаються до загальнолюдських наративних тем, які перетинають національні кордони.

Завдяки такій особливості було сформовано нову модель світу, особливістю якої стає новий вияв багатополярності, що відрізняється від більш ранніх видів багатополярності. Світова система розвивається в напрямі до різноманітності інтересів. Виникає модель сучасного поліцентризму, в основі якої – поділ світу на конкурентні території переважно внутрішньої економічної інтеграції. Це Європейський союз, зона «великої китайської економіки», японоцентристська зона інтеграції, а також група країн АСЕАН і група країн регіонального рівня (АТЕС). Очевидно, що однополярний світ утрачає здатність до самовпорядкування. При цьому США, Європа і Китай залишаються полюсами світоустрою, і треба шукати відповідні компроміси у відносинах держав.

Вплив «центрів сили» у світосистемі визначатимуть чотири чинники:

1) масштаби й ступінь диверсифікації світової економіки;

2) інтенсивність фінансової та економічної взаємодії з іншими полюсами;

3) масштаби та боєздатність звичайних збройних сил, причому ядерний потенціал буде відігравати роль охорони;

4) здатність великих держав інтегрувати власне «близький закордон».

Подібні тенденції дозволяють зробити висновок про те, що нові геополітичні виклики XXI ст. прийдуть із Азійсько-Тихоокеанського регіону, і саме тому так важливо відстежувати динамічно мінливі геополітичні реалії в цьому ареалі світу. Геополітичний баланс тут визначають складні відносини між чотирма головними геополітичними акторами, що утворюють стратегічний паралелограм сил: Китай – США – Японія – Росія.

Уже не викликає сумнівів, що саме в регіон Азії та Тихого океану перемістився центр світового фінансового, економічного та інноваційного розвитку, який усе більше визначає геополітичне розміщення сил у світі. У тому, що відбувається сьогодні в АТР, безпомилково вгадуються

контури нового світопорядку, простежується майбутній вигляд системи глобального управління в умовах становлення поліцентричного світу.

Стрімко змінюється і сам регіон. Під впливом глобальних мегатенденцій і логіки внутрішньорегіонального розвитку в АТР почався процес переформатування регіональної архітектури. Азія змінилася: розширилися її геоекономічні кордони та відбулася прискорена економічна інтеграція. Усе це потребує відповідного політичного «оформлення».

З іншого боку, між ключовими «гравцями» триває гостра конкуренція: економічна – за ринки, активи, ресурси, джерела інвестицій – і політична – за сприятливі умови розвитку, гарантії безпеки, міжнародний авторитет, за вплив на параметри майбутньої архітектури та за місце в ній. Цю конкуренцію слід утримувати в межах цивілізованого спілкування, а загальні для всіх країн регіону проблеми розв'язувати спільно.

Тому не є випадковим утвердження останніми роками в політичному житті АТР колективних засад, активізація діяльності багатосторонніх регіональних об'єднань, які почали пошук оптимальної моделі облаштування регіону. Проблема в тому, що реальну багатополярність в АТР поки не відображено в політичних побудовах, ще далеких від досконалості та не цілком відповідних завданням сьогоднішнього дня.

За останні десять років було зроблено чимало спроб знайти рішення цього непростого завдання. У червні 2008 р. тодішній прем'єр-міністр Австралії К. Радд виступив з ініціативою створення до 2020 р. Азійсько-Тихоокеанської спільноти як зонтичної структури для розгляду всього комплексу взаємопов'язаних регіональних питань – від урегулювання конфліктів до захисту навколишнього середовища. У вересні 2009 р., виступаючи на 64-й сесії Генеральної Асамблеї ООН, Ю. Хатояма, на той час прем'єр-міністр Японії, запропонував створити Східноазійське товариство, яке об'єднувало б різні механізми регіонального співробітництва у сферах торгівлі, інвестицій, фінансів, освіти, екології, надзвичайного реагування і заохочувало б рух регіону в напрямі більшої інтеграції.

Ініціативи не підтримали країни регіону, і на це були свої причини. Головна полягала в тому, що ці концепції, за всієї їх креативності й амбітності, не містили вивіреного балансу між політикою та економікою і не пропонували рішень, які задовольняли б усіх гравців.

Азійсько-Тихоокеанському регіону, із його контрастами та проблемами, потрібна багатовимірна, багатошарова архітектура безпеки й розвитку, яка б ґрунтувалася на засадах колективності, рівноправності

та прозорості, на загальноприйнятих принципах міжнародного права. Ефективність майбутньої архітектури може бути забезпечено тільки тоді, коли в регіоні не буде роздільних ліній, а врахування інтересів усіх держав стане нормою регіонального життя.

Протягом тривалого часу, щоб тримати ситуацію в АТР під контролем, США прагнули всіляко посилювати двосторонній союз із Японією, створили тихоокеанський аналог НАТО – AUKUS (Японія – Південна Корея – Австралія – Нова Зеландія), перешкоджали поверненню Тайваню Китаю, надавали суттєву військову допомогу в обороні тайванському режиму, продаючи останньому велику кількість сучасних озброєнь. Американська стратегія щодо Японії й сьогодні є дуже гнучкою і динамічною. Річ у тім, що геополітична переорієнтація Японії в бік або переозброєння, або відокремленого зближення з Китаєм означала б кінець ролі американців у регіоні. США прагнуть через тісний альянс із Японією направити в потрібне річище регіональні устремління Китаю і стримати їх непередбачувані вияви. Саме тому американці вважають скорочення в найближчому майбутньому наявного рівня військ США в Японії (і в Південній Кореї) небажаним.

Крім того, США всіляко перешкоджають будь-якому значному збільшенню в геополітичному масштабі та реальному обчисленні обсягу військових зусиль Японії. Основний геополітичний маневр Америки щодо Японії полягає в тому, щоб змусити цю потужну економічну державу повернути своє обличчя до світу і відвернутися від Азії. У такий спосіб (на погляд американських стратегів) Японія задовольнить свої амбіції, але залишить за США пальму першості в Азійсько-Тихоокеанському регіоні – найперспективнішому в геополітичному розумінні районі світу.

Щодо регіону Східної Азії цей процес виявився в боротьбі за лідерство відразу декількох держав, які претендують на статус «полюсів сили» (а саме США, Китаю, Росії та Японії) і продовжують, попри ослаблення їхніх глобальних економічних позицій, залишатися найбільшими гравцями на авансцені міжнародних відносин у регіоні. У зв’язку із цим у регіоні, крім чинника макрополітичної стабільності, забезпечуваної через американоцентристську систему безпеки, додалися чинники китайсько-американського та японо-китайського суперництва в економічному і військово-політичному аспектах, чинник впливу Росії, а також механізми багатосторонньої взаємодії під час розв’язання конкретних

проблем регіону (безпеки на Корейському півострові, тероризму, морського піратства, обігу наркотиків і т. ін.). Отже, поряд із традиційними воєнно-політичними чинниками, структуру безпеки Східної Азії все більше визначають глобальні тенденції, серед яких – посилення ролі невійськових аспектів впливу. Це виявляється в подальшій актуалізації поняття «м'якої сили», під якою розуміють культурну та ідеологічну експансію держав, а також конкуренцію створюваних ними образів і світоглядних орієнтирів.

Додатковим чинником нестабільності в регіоні є спостережувана тут в субрегіональній площині велика різноманітність за ознаками рівня економічного розвитку, соціально-культурного й етноконфесійного фону, масштабів (держав, територій, населення), державного ладу і політичних систем. Чинник «несхожості» часто перешкоджає встановленню взаєморозуміння і налагодженню взаємодії як під час розв'язання політичних та військово-стратегічних проблем, так і організації економічної інтеграції.

Серед наявних у регіоні специфічних проблем, що впливають на загальну картину у сфері безпеки, слід згадати тайванську проблему і проблему врегулювання конфлікту на Корейському півострові. Ці проблеми негативно впливають на загальний клімат міжнародних відносин і не піддаються розв'язанню в короткостроковий період часу. Джерелами постійної військово-політичної напруженості є територіальні конфлікти. Територіальна проблема так чи інакше постає у відносинах між Японією і Китаєм, Японією і Росією, Китаєм і Південною Кореєю, Китаєм і В'єтнамом, Південною Кореєю і Японією, постійно генеруючи взаємну недовіру і настороженість. У цих умовах негативним впливом є також відсутність у регіоні «медіаторських суб'єктів», тобто акторів (держав, об'єднань країн, впливових міжнародних організацій), здатних узяти на себе роль посередника в реалізації системи всеосяжної безпеки.

Австралія також прагнула до здійснення концепції «тихоокеанського співробітництва» та ролі «центру сили». На початку 1989 р. прем'єр-міністр Австралії, за підтримки держсекретаря США Д. Бейкера, запропонував провести нараду з вироблення спільної лінії з країнами басейну Тихого океану. Нарада відбулася восени 1989 р. в австралійській Канберрі й об'єднала 12 країн АТР (шість країн АСЕАН, Австралію, Канаду, Нову Зеландію, Республіку Корея, США, Японію) в межах нової організації – АТЕС.

У зв’язку з її створенням виник феномен нової міжнародної ролі Австралії та Нової Зеландії. Політичні ініціативи в процесі формування Організації азійсько-тихоокеанського економічного співробітництва цих країн стали можливими завдяки зміні розуміння сутності внутрішньої й зовнішньої політики. Традиційно британський колоніалізм розглядав країни Південно-Східної Азії як «жовту небезпеку». Дискримінація в імміграційній політиці, основана на расовому принципі, залишалася центральним компонентом політичної системи Австралії аж до 1960-х рр. Трансплантоване англосаксонське політичне розуміння регіону мало суттєві розбіжності з реальними економічними процесами в Південно-Східній Азії. І лише з початку 1970-х рр. Австралія і Нова Зеландія почали оцінювати азійських акторів АТР як потенційних партнерів. Трансформація свідомості політичних еліт Австралії та Нової Зеландії привела до прогресивнішої соціальної політики та зовнішньої політики більш незалежної від зовнішньої політики колишньої «метрополії».

Стрімке індустріальне зростання економік Південно-Східної Азії було одним із чинників, що вплинули на зміну політичного курсу від традиційних колоніальних зв’язків у бік держав свого регіону, результатом чого стало визнання австралійським урядом Гоу Вільяма 1972 р. Центром зовнішньополітичної стратегії Австралії та Нової Зеландії стало формування нового інтеграційного об’єднання в АТР. Посилення регіональних угруповань у Західній Європі та Північній Америці спонукало економіки АТР уникати ризику бути відтісненими на периферію на світовому ринку.

Пропозиція уряду Боба Хоука, після проведених його наступником П. Кітінгом консультацій про можливе майбутнє інтеграційного формування в басейні Тихого океану з його потенційними учасниками, за активної підтримки Японії стала початком організації АТЕС. Переосмислення внутрішньої та зовнішньої політики «вбудували» Австралію і Нову Зеландію в центр міжнародних тенденцій, маяком для яких були конкурентоспроможні внутрішні ринкові реформи й менший протекціонізм у міжнародній політиці. Це означало, що АТЕС установлював політичні зв’язки з резидентами регіону, які були важливими компонентами в австралійському довгостроковому процвітанні. Навіть більше, АТЕС ставав потенційним механізмом ефективного розміщення австралійсько-новозеландського експорту в умовах міждержавної економічної інтеграції.

Успішна реалізація проєкту АТЕС обіцяла Австралії та Новій Зеландії статус регіонального освітнього центру, вагомі позиції на міжнародній арені та значні прибутки.

Для Австралії та Нової Зеландії поява формату АСЕАН+ є особливо важким викликом зовнішньої політики. Поки держави не можуть знову консолідуватися з Азією, особливо з кризовими країнами Південно-Східної Азії (ПСА), Австралія і Нова Зеландія ризикують бути тимчасово мінімізованими, що дозволяє поставити під сумнів існування найважливішої політичної організації регіону. Сама ж ПСА перебуває перед процесом включення у всеосяжну рубрику «глобалізація». З іншого боку, регіон має спробувати прийти до строків здійснення глибшої інтеграції в глобальні ринкові структури, які затьмарюють індивідуальні економіки Південно-Східної Азії, і виставити свої економічні стратегії та навіть політичні системи на обговорення зовнішнім силам. Як показує досвід Малайзії, поки уряди не використовують таких рекомендацій, їхня здатність до опору є обмеженою. Водночас позиція сьогоднішнього покоління політичних лідерів може бути підірваною тоншою і підступною загрозою. Поширення «західних» ідей політичного та економічного лібералізму, поєднаних із впливом цінностей і способом життя США, може означати, що ПСА поступово зійдеться із «західною думкою». У будь-якому разі шлях, яким прямуватиме ПСА, схильний до глибокого впливу Заходу.

Зростання потужності Китаю разом із поглибленням інтеграційних процесів у межах «Великого Китаю» – один із ключових чинників формування нової світової архітектури. Він впливає на всю систему міжнародних політичних і економічних відносин. Про подальшу проєкцію цього впливу можна судити на підставі експертного прогнозу, згідно з яким КНР – у варіанті безкризового розвитку – може стати виробником однієї четвертої світового ВВП.

Сама ідея формування геополітичного квазітовариства у «Великий Китай» материкового Китаю, Гонконгу, Макао і Тайваню тісно пов’язана з кінцевою і головною метою всіх чотирьох генерацій керівників КНР – «об’єднання нації-держави» і перетворення Китаю в провідну державу світу. Перед КНР постало актуальне завдання економічної інтеграції та політичного об’єднання раніше відторгнутих від Китаю територій. На переконання керівництва КНР, домінанта економічних інтересів визначає сьогодні політику держав, а весь комплекс міжнародних відносин зводиться

в основному до суперництва сукупних потужностей держав, ключовими компонентами яких є техніко-економічний потенціал [211, с. 98].

Підсумовуючи, можна з упевненістю сказати, що останніми роками роль АТР у світовій економіці та політиці істотно зросла. Цьому сприяють і величезна кількість населення, і потужна економічна база, і серйозний військовий потенціал. Очевидно, що в найближчому майбутньому стратегічний баланс у світі визначатиметься складною системою взаємин між головними геополітичними гравцями регіону: КНР, Росією, США та Японією.

2.3. Східна Азія: геостратегічна конкуренція основних акторів у геополітичній боротьбі

Теоретичні розвідки феномена «геостратегія». Маємо ситуацію, коли особи, які ухвалюють рішення, послуговуються переважно військовим поняттям «стратегія», яке однак зберігає фундаментальне значення набору дій для досягнення конкретної мети. Іншими словами, незалежно від сфери застосування, стратегія повинна відповідати конкретним завданням, маючи на меті опис шляхів досягнення запропонованих цілей. На сучасному етапі в доктринах і посібниках зі стратегії можна виділити кілька визначень, які стосуються стратегії, а саме:

- стратегія – це спосіб використання сил, ресурсів і наявних засобів для досягнення поставлених цілей;
- стратегія – це наука і мистецтво використання політичних, економічних, психологічних і військових сил нації або групи націй для надання максимальної підтримки політиці, прийнятій у мирний або воєнний час.

Нині ми є свідками того, що термін «стратегія» став універсальним і його використовують в усіх сферах державного управління. Наприклад, усе частіше вживають вислови «освітня стратегія», «економічна стратегія», «інформаційна стратегія» та ін. Серед стратегів можна виокремити таких, як Едвард Н. Люттвак, Георге Вадува, генерал Бофре, Ерве Куто Бегарі. Зрештою, стратегія, як складова мистецтва лідерства, еволюціонувала від мистецтва командувати армією на полі бою до мистецтва управляти державою. Сьогодні основною місією стратегії, яку Георге Вадува називає «інтегральною стратегією», є забезпечення безпеки

та розвитку держави [232, с. 15]. Звичайно, у цьому складному процесі стратегія відіграє підпорядковану роль щодо політики і покликана відповісти на питання, як за допомогою наявних ресурсів, досягти цілей, поставлених політичною складовою держави.

Поняття стратегії увійшло у звичний лексикон, охоплюючи безліч сфер суспільного, політичного, економічного та організаційного життя, далеко вийшовши за межі зарезервованого використання, зокрема й у військовій сфері. У сучасній мові термін «стратегія» більше не є якістю, обмеженою виключно взаємодією між державами на глобальному рівні, – його використовують для вираження ідеї організації, плану або планування. Його можна застосовувати у сфері бізнесу чи політики, на місцевому, національному чи міжнародному рівнях.

Згідно з «Новим енциклопедичним словником Вебстера» стратегія означає науку і мистецтво використовувати політичні, економічні, психологічні, військові сили [668, с. 1021]. У «Короткому Оксфордському політичному словнику» стратегія – це термін, який походить із військової практики, але також використовуваний в інших сферах, як-от політика, управління економікою, для назви способу дій, щоб досягти успіху в змаганні, у якому стикаються два або більше бажання, кожне з яких має одну й ту саму мету в умовах, коли всі задіяні сторони не можуть перемогти [630].

У зв’язку із цим стратегія – це наука і мистецтво використання політичних, економічних, психологічних і військових сил держави або групи держав для максимального сприяння успішному забезпеченню політики, прийнятої в мирний або воєнний час. Термін «військова стратегія», що означає науку і мистецтво використання сил нації (економічних, демографічних), зокрема збройних сил, використовують у спеціалізованій літературі для досягнення цілей, поставлених політикою, із метою ефективного просування життєво важливих інтересів проти наявних або потенційних супротивників. Будь-яка стратегія передбачає поєдинок між опонентами, які використовують силу для розв’язання наявних між ними конфліктів; кожен із них прагне змусити опонента прийняти умови, які він хоче нав’язати.

Крім того, стратегія – це засіб, мета якого визначається політичним полем; операція, яка висвітлює сили, що мають владу. Отже, політична стратегія – це план дій, розроблений для досягнення успіху в конкуренції з опозиційними силами на шляху до отримання максимально можливої

підтримки у виборчих кампаніях або в інших політичних кампаніях. На стратегічному рівні йдеться про такі аспекти: спосіб дій, цілі та завдання, які мають бути досягнутими; час виконання, засоби та ресурси, які буде використано для реалізації основних напрямів дій на економічному, технологічному, соціальному, законодавчому рівнях.

На загальному рівні під стратегією розуміють процес досягнення цілей через трансформацію військових дій у політичні результати. З одного боку, на думку прихильників К. Клаузевіца, стратегію у численних трактуваннях визначають як діяльність, спрямовану на концентрацію військової сили з метою досягнення політичних цілей. Відомий британсько-американський науковець у галузі стратегічних досліджень К. Грей під стратегією розуміє застосування сили для досягнення цілей уряду. Звідси – другий наслідок у визначенні стратегії, що випливає з її раціонально-лінійної природи. Стратегія передбачає процес постановки цілей, розроблення концепцій та розрахунку ризиків і вигод від залучення ресурсів (наявних або створюваних) до дій, спрямованих на створення більш сприятливого середовища. У спеціальній літературі дають триєдине визначення стратегії як комбінації між кінцевими цілями або завданнями, а також способами досягнення цих цілей, засобами або ресурсом [678].

Роль і функції стратегії К. Клаузевіц виводить із особливостей збройної боротьби, яку розглядають як сукупність битв. Також Клаузевіц уперше визначає принципи формування та організації збройних сил, даючи чіткий опис визначальних чинників. На основі аналізу наполеонівських війн Клаузевіц узагальнює принципи застосування збройних сил, установлюючи певні правила стратегічних дій, які є актуальними і сьогодні. Говорячи про стратегічне мистецтво, він зазначає: «Наступ має позитивну мету, оскільки передбачає знищення сил ворога та завоювання, тобто активне просування і зміну ситуації на свою користь. Оборона має негативну мету, бо передбачає просте збереження існуючого становища» [16].

Також наведено деякі фундаментальні правила стратегічних дій, а саме:

- на стратегічну оборону зважимося, коли ворог переважає нас; в оборонній війні є велика мета (використання ворога, генеральна битва);
- використання фортець для знерухомлення значних сил супротивника;

• для стратегічної оборони на великих річках недоцільно ділити сили порівну вздовж річки, а доцільніше спостерігати й атакувати противника під час переходу;

• для стратегічної оборони на гірських хребтах рекомендується, щоб 1/3 армії перебувала в резерві, призначеному для атаки основних сил противника, які зуміли пройти;

• у наступальній стратегії важливо зосередитися на двох питаннях: постійному доукомплектуванні військ і забезпеченні каналів зв'язку [533].

Пізніше, наприкінці XIX – на початку XX ст., з'являються нові чинники суспільного розвитку, які накладають відбиток на те, як розуміти стратегію. Індустріалізація держав, що привела до масового оснащення збройних сил бойовою технікою, визначила потребу приділяти більше уваги зв'язку між стратегією та еволюцією військової техніки. Нові види техніки – авіація, танки, підводні човни, автоматична зброя тощо – створюють нові тактичні та стратегічні можливості: вогневу міць і влучність, мобільність, несподіванку, лобові удари і великі глибини. Це спричинило широкомасштабні стратегічні битви.

У міжвоєнний період вплив нових видів озброєнь на стратегію аналізують військові теоретики Лідделл Харт, Джуліо Духе, Джон Фуллер, Шарль де Голль та ін. У цей час значний внесок у розроблення стратегії та принципів застосування різних родів військ у майбутній війні роблять радянські військові теоретики, які приділяли особливу увагу розробленню стратегії, з огляду на те, що перемоги можна досягти лише спільними зусиллями всіх родів військ.

Після Другої світової війни політичні та військові міркування і, зокрема, наслідки науково-технічної революції змусили уряди і багатьох військових експертів приділяти більше уваги стратегії, ніж у минулому. У деяких країнах навіть було створено спеціальні інститути стратегічних досліджень. У цей період стратегія поступово еволюціонувала, охоплюючи значно ширший спектр дій. Наприклад, з'являється ідея, що стратегія відповідає не тільки за планування і ведення збройної боротьби, але й за ведення війни.

З іншого боку, змінюється сам характер стратегії та різноманіття її аспектів і змісту. Перший стосується перманентності стратегії в тому сенсі, що її більше не обмежено періодом війни і збройного конфлікту. Другий аспект стосується утвердження невійськових вимірів стратегії

в тому сенсі, що держава також використовує інші наявні силові інструменти для досягнення стратегічної мети. Тобто разом із військовими інструментами використовують політичні, дипломатичні, економічні та інформаційні засоби. Нарешті, третє розширення стратегії відбувається після Другої світової війни і приводить до виведення стратегії зі сфери держави і конфлікту, щоб застосовувати її в майбутньому до будь-якої соціальної діяльності. Отже стратегія виходить за межі свого статусу як мистецтва і науки, що стоїть на службі силових інструментів держави і визначає способи їх ефективного використання в мирний і воєнний час [99].

Слід зауважити, що географічне положення держави відіграє важливу роль у визначенні її зовнішньої політики. Протягом історії природний рельєф використовували як військове знаряддя, а гори були головною оборонною фортецею, за якою держави були захищеними від спроб вторгнення. Моря були природним буфером, який можна було подолати лише після формування військово-морського флоту і супутнього розвитку ударної сили, що дозволяє націлюватися на узбережжя та встановлювати безпечну зону висадки. Через цю кореляцію між географією та політикою філософи і теоретики різних епох намагалися сформулювати теорію такого взаємозв'язку. Було багато теорій, які досліджували сильні сторони географічного положення держав із погляду природних ресурсів, характеру рельєфу, клімату, населення та їх розподілу по державі.

Далі в дослідженні проведімо концептуально-теоретичну ідентифікацію феномена «геостратегія».

Стратегія, на думку американського політолога Збігнєва Бжезинського, – це управління геостратегічними інтересами. Також для дослідника геостратегія не є еквівалентом геополітики [189]. Поняття геостратегії та геополітики можна розглядати як ціле і частину. Автор стверджує, що *геостратегія є частиною геополітики*.

Хоча, здавалося б, обидві концепції відносно нові, насправді вони досить старі, особливо геостратегія. Концепцію геостратегії було вперше згадано ще до концепції геополітики 1846 р. італійським офіцером Джакомо Дурандо (у праці Della nazionalita italiana). Концепцію геополітики вперше використав швед Рудольф Челлен 1899 р. «Я використовував слово, – писав Дж. Дурандо, – яке, на мою думку, не використовували до сьогодні, – геостратегія (наша головна особливість) – щоразу, коли

мені потрібно було оцінити місцевість абстрактним способом і поза використанням організованих сил, але, природно, завжди я говорю про геостратегічні та геотактичні умови Італії та Іспанії, коли абстрактно вивчаю структуру та характеристики місцевості, але я говорю про рухи на осях стратегічних чи тактичних операцій, коли йдеться про військові операції, що виконують над певними точками місцевості. У результаті я розділяю ці дві ідеї, які фактично і в застосуванні ніколи не роз'єднуються» [484, с. 7].

Хоча поняття геостратегії також випадково використовували інші автори, серед яких двоє іберійців (іспанець Мануель Кастаньос і Монтіжано та португалка Міранда Кабрал), цю концепцію не нав'язували. Пояснення можна знайти в тому, що в ту епоху більш видовищною була військова географія, яка зрештою стала попередницею геостратегії.

Заслуга в «новому винаході» поняття геостратегії майже через 100 років після її згадування італійцем Джакомо Дурандо належить американському аналітику Джорджу Б. Кресі, який 1944 р. у своїй капітальній праці **«**Землі та народи Азії» (Asia's Lands and Peoples) фактично перевідкрив це поняття [341]. Згодом усе більше і більше аналітиків придивлялися до цієї сфери, і деякі з них стали досить відомими, як-от:

- французи: П'єр Селер'є (Géopolitique et géostratégie, 1955), Ерве Куто-Бегарі (із трьома статтями, що мають у назві термін Géostratégie, присвяченими таким океанам: Південній Атлантиці – 1985 р., Тихому – 1987 р. та Індійському – 1993 р.), Андре Вігарієе (Géostratégie des océans, 1990 р., La Mer et la géostratégie des nations, 1995 р.) і Рене Бесно (Géostratégie de l'Arctique, 1992 р.);
- бразилець Голбері до Коуто е Сільва (Geopolitica e geoestrategia, 1959 р.) і аргентинець Хусто П. Бріано (Geopolitica e geostrategia americana, 1966 р.);
- американці Сол Б. Коен («Географія та політика в розділеному світі», 1963 р.), Колін С. Грей («Геополітика ядерної ери», 1976 р.), Джон Г. Паппагеордж («Збереження геостратегічної переваги», 1977 р.), Збігнєв Бжезінський («План гри: геостратегічна структура ведення боротьби між США та СРСР», 1986 р.) та ін. [484, с. 7].

Власне, лише завдяки американським аналітикам назва «геостратегія» нарешті завоювала своє місце у світовому політичному дискурсі.

Потрібно зазначити, що геостратегія розвинених сучасних держав має три рівні. Найвищим рівнем геостратегії є *національна стратегія*, яка містить нижчі рівні стратегій у сферах і напрямах розвитку нації. Вона визначає цілі розвитку нації, забезпечує ефективне використання духовних і матеріальних ресурсів.

Другий рівень геостратегії – це стратегія *національної безпеки*, яку часто визначають як «велику стратегію», «оборонну стратегію» або «стратегічну доктрину». Стратегія національної безпеки охоплює стратегії тих сфер і напрямів, які потрібні для забезпечення національної безпеки з метою розвитку. Зазвичай стратегію національної безпеки формулюють в офіційному документі – Концепції національної безпеки.

Третій рівень – це *воєнна стратегія*, яка координує воєнні проблеми національної безпеки: розвиток військової промисловості, забезпечення збройних сил військовою технікою, озброєнням, засобами зв'язку, боєприпасами. Зазвичай воєнну стратегію формулюють у воєнній доктрині держави [26].

Джордж Штайнер у своїй праці «Стратегічне планування» подає декілька пунктів, що стосуються стратегії:

- стратегія – це базові, спрямовуючі рішення, цілі та місії;
- стратегія складається з дій, потрібних для формування цих напрямів;
- стратегія відповідає на питання «Яких цілей ми прагнемо?» і «Як їх досягти?» [612].

Термін «стратегія» використовують у різних значеннях. П'ять із них виділено Г. Мінцбергом:

1. План – у значенні свідомої, цілеспрямованої дії, засіб дістатися кудись, тобто відстань між точкою А і точкою В, де А – відправний пункт, а В – пункт призначення.

2. Тактика – як певний маневр, спрямований на те, щоб перевершити опонентів або конкурентів;

3. Візерунок – представлений послідовністю дій.

4. Позиція – як інструмент локалізації в певному середовищі.

5. Перспектива – як інтегрований спосіб сприйняття світу, бачення та настанов [472].

П'ять стратегій Г. Мінцберга – це п'ять альтернативних визначень або методів формулювання стратегії. Ці моделі рішень і дій визначають

стратегію, що формують, або, за словами дослідника, «досягнуту стратегію».

Ключовим аспектом стратегії є вибір типів спроможностей, які потрібно розвивати для того, щоб максимізувати міжнародний вплив. Стратегії передбачають вибір способів використання сил і засобів у різних ситуаціях. Це послідовності дій, побудовані для досягнення максимального ефекту, створення альянсів і використання запасних планів. Залежно від ситуації більшість силових стратегій поєднують економічні інструменти (торгівлю, допомогу, кредити, інвестиції, бойкоти) з військовими (у короткостроковій перспективі ці плани в межах ситуації називають тактикою). Стратегії також передбачають ступінь, до якого держава готова використовувати свої силові можливості.

У реалістичному напрямі теорії міжнародних відносин стратегію часто ототожнюють із неоконсервативним підходом, який ставить на перше місце абсолютний національний суверенітет і розглядає нарощування військової моці як головний інструмент держави. За цією логікою світ – це арена постійного суперництва, де міжнародне право та організації мають другорядне значення порівняно з реальною силою. У такій системі стратегію спрямовано на створення ефективного балансу сил проти опонентів, де саме військовий потенціал є єдиною надійною гарантією безпеки та способом захисту національних інтересів від зовнішніх загроз. З іншого боку, згідно з ліберальною течією, стратегія є інституційним розвиток механізмів міжнародного співробітництва [60, с. 91].

Отже, термін «стратегія» є далеко не статичним поняттям, перебуваючи в постійній трансформації внаслідок не лише еволюції воєнних технологій, але й ступеня складності суспільств.

На нашу думку, було б добре, якби геостратегію не обмежували аналізом лише позицій, умов і можливостей застосування військової сили на певному просторі. Це пов’язано з тим, що в післявоєнний період відбувається процес диверсифікації методів і форм контролю над простором. Відповідно, військову силу можна розглядати як важливий чинник, але не єдиний компонент геостратегії. Геостратегія передбачає довгостроковий характер планування і дій, зумовлений якістю простору, який є основою для розроблення геостратегічної концепції. Також геостратегія передбачає діяльність держави на міжнародній арені щодо певних одиниць і просторів.

Залежно від якості та особливостей простору геостратегію можна класифікувати на *наземну, морську, повітряну та космічну*. Вплив геостратегії може бути глобальним, макрорегіональним та внутрішньодержавним. В основі стратегії лежать такі аспекти: визначення території як просторового об'єкта експансії або розширення; формування та інституціоналізація контролю над відповідним простором у різних формах, зокрема через розміщення військової інфраструктури, здійснення анексій, нав'язування сфер впливу, а також установлення економічного чи культурного домінування; визначення загроз із боку реальних і потенційних супротивників або союзників через створення альянсів, союзів, коаліцій.

У цьому контексті геостратегію можна розглядати як *важливу частину геополітики*, що характеризує діяльність держави на міжнародній арені, спрямовану на створення, утримання та розширення влади через володіння більш широким простором. Це мета, яку може бути досягнуто як військовими, так і невійськовими засобами. Геостратегія є основою зовнішньої політики держави, яка визначає її напрям і пріоритети в певному просторі

Японія як впливовий актор у східноазійському геополітичному просторі. Японія займає особливе місце в східноазійському геополітичному просторі, будучи одним із ключових акторів формування регіонального балансу сил і безпекової архітектури. Її зовнішньополітичну та стратегічну поведінку зумовлено поєднанням історичного досвіду, геоекономічного потенціалу, союзницьких зобов'язань, а також трансформацій міжнародного порядку в Азійсько-Тихоокеанському регіоні. У сучасних умовах зростання регіональної конкуренції та багатовимірних викликів безпеці роль Японії набуває особливої ваги, що актуалізує потребу комплексного наукового аналізу її геополітичного позиціонування та інструментів впливу.

Японія залишається незамінним гравцем у геополітичній архітектурі Східної Азії, балансуючи між безпекою, економікою та дипломатією. Маючи величезний економічний потенціал, Японія не є провідною політичною державою в регіоні, що об'єктивно ставить перед нею завдання налагодження партнерських відносин із регіональними державами. Претензії Японії на одноосібне лідерство в Східній Азії (або, правильніше, на партнерство з вирішальним голосом), як зазначають учені-японознавці,

уже незворотно неможливі, хоча Японія й зберігає значну економічну міць порівняно з іншими країнами регіону.

Актуальність дослідження зумовлено еволюцією геополітичної та стратегічної ролі Японії, яка тривалий час характеризувалася подвійною ідентичністю – як азійської та водночас західноорієнтованої держави. Стратегічну амбівалентність Японії було подолано внаслідок демонтажу її імперського статусу після Другої світової війни та інтеграції в систему безпекових інтересів Сполучених Штатів Америки. У післявоєнний період Японія сформувала переважно пасивну модель безпекової політики, зосереджену на економічному розвитку, зовнішній торгівлі та обмеженій військовій присутності, що стало предметом критики з боку міжнародних та внутрішніх акторів через відсутність цілісної й автономної стратегії національної безпеки. Однак нещодавні геополітичні зміни, зокрема військова та ракетна програма Північної Кореї, економічний і військовий підйом Китаю та війна Росії проти України, спонукали країну переглянути свою позицію. У результаті Японія відмовилася від післявоєнного пацифізму, прийняла проактивний підхід до безпеки та змінила свою зовнішню політику. Узявши на себе провідну роль в Індо-Тихоокеанському регіоні, Японія тепер співпрацює на міжнародному рівні, щоб урівноважити вплив Китаю. У цьому дослідженні розглянуто еволюцію безпеки Японії у відповідь на сучасні виклики.

Як стверджує професор Джаред Даймонд, унікальність Японії визначається її географією [165]. Незважаючи на те, що Японський архіпелаг належить до Далекого Сходу, він є значно відокремленим від материкової частини Азії (на відстані понад 1 000 км. знаходиться його найближчий сусід – Південна Корея). Це парадоксальне відчуття одночасної близькості та віддаленості помітне в кількох рисах, які історично сформували характерну азійськість японського суспільства, зокрема винятковий профіль японської мови. Крім того, Японія розташована на периферії Євразійської суші, яка в геополітичній моделі американського геополітика Ніколаса Спайкмена має назву «римленд» (англ. Rimland) [472]. Така позиція означає, що японська національна безпека часто перебуває під загрозою через природний експансіонізм континентальних держав, як-от Китай і Росія. Іншими словами, позиція Японії дещо аналогічна позиції Великої Британії в Європі. Морські умови пропонують прямий і динамічний шлях для взаємодії з великим світом

у сферах торгівлі, дипломатії та військових питань. З іншого боку, рельєф Японії дуже нерівний, і ця реальність часто впливає на розвиток кланових, однорідних і консервативних суспільств, які насторожено ставляться до чужинців.

У результаті доленосного впливу процвітаючих і могутніх морських західних імперій, які досягли Сходу, в епоху Мейдзі Японія вирішила стати на шлях промислового розвитку, економічної модернізації та технологічного прогресу. Цей курс дій був також натхненний ідеями як класичного меркантилізму, так і економічного націоналізму таких мислителів, як Фрідріх Ліст, згідно з якими одночасна гонитва за багатством, владою та безпекою є взаємодоповнювальною. Однак Японія не прийняла західний лібералізм. Зростаюче процвітання японської економіки породило олігополістичну структуру, у якій Дзайбацу – великі бізнес-клани залучені до різноманітних видів діяльності в кількох економічних секторах через групу дочірніх компаній та інтегровані з власними джерелами фінансування та фінансовими послугами, були органічно пов'язані з державою. Прибутки, отримані цими групами компаній, відіграли важливу роль у підвищенні загального добробуту японського суспільства, а держава сприяла їхньому зростанню через контракти, доступ до нових споживчих ринків для промислових товарів, які вони виробляли, до постачання сировини, а також здійсненням зовнішньої політики, яка сприяла їхнім корпоративним інтересам. Передові можливості цих фірм були корисними для вдосконалення обладнання японської армії.

У післявоєнний період Японія проводила масштабні роботи з відновлення від катастрофи у Другій світовій війні. Відновлення економіки було необхідним кроком у створенні майбутнього країни, але ключовим завданням японської зовнішньої політики було прагнення відновити центральне становище в Азії. Японія, здобувши уроки з національної трагедії, зуміла розробити стратегію мирного розвитку, в основу якої покладено два головні принципи.

По-перше, Японія офіційно відмовилася від використання військової сили в міжнародних відносинах, що було зафіксовано в Конституції 1947 р. У наступні роки цей миролюбний курс набув подальшого розвитку [59].

По-друге, опинившись в умовах «холодної війни» та біполярного світу, Японія пішла на зближення зі США. Підписані японо-американські договори (1951 та 1960 рр.) забезпечили міцний військово-політичний

союз двох країн. Отримавши надійну гарантію військового захисту, ця країна змогла зосередитися на розв'язанні своїх внутрішніх проблем [101, с. 31]. Ґрунтуючись на цих принципах і відновивши дипломатичні відносини з країнами – колишніми військовими противниками, Японія набула статусу рівноправного члена міжнародної спільноти.

Однак через те, що в 50-60-ті рр. XX ст. Японія відігравала на міжнародній арені другорядну роль, вона брала участь у розв'язанні лише місцевих, регіональних проблем. Швидкий економічний злет країни, її вихід на передові рубежі у світовій економіці виявили невідповідність реальної частки Японії у світовому господарстві та її місця в міжнародній політиці. Тож у Японії одним із шляхів до бажаної мети було створення регіональних інститутів. 1957 р. прем'єр-міністр Кі-сі Нобусуке висунув ідею створення Азійського фонду розвитку [46, с. 11], що ознаменувало активізацію азійського напряму японської дипломатії та стало відправною точкою реалізації довготривалої стратегії зміцнення позицій за допомогою торговельно-економічних інструментів. У червні 1962 р. в Японії було створено державну Організацію з технічної співпраці із зарубіжними країнами (ОТСА), яка ставила за мету подальше збільшення японської технічної допомоги країнам, що розвиваються. Ця організація займалася всією японською технічною допомогою, здійснюваною державними коштами з урахуванням міжурядових угод [414, с. 51].

Із 1962 р. до середини 1964 р. ОТСА провела в країнах Азії сім консультацій щодо програм розвитку та 15 передінвестиційних досліджень. Консультації та обстеження було проведено також у Таїланді, Бірмі, Малайзії, Індонезії, Камбоджі й на Філіппінах [509].

Із початку 70-х рр. XX ст. американські політичні стратеги досить активно розвивали ідеї потреби створення певної економічної спільноти в західній частині тихоокеанського басейну. Американський політолог Збігнєв Бжезінський убачав у Японії «країну, що далеко просунулася шляхом перетворення на найважливішу міжнародну силу, на панівну в Азії економічну державу і в разі заохочення з боку Америки – навіть у головного члена нової Азійської сфери процвітання» [234]. Бжезінський звернув увагу на економічні проблеми між США та Японією, які мають «глобальні наслідки». Він зазначив, що «життєво важливо забезпечити продовження розширення світової торгівлі через багатосторонні торговельні переговори. Спроможність Японії сприяти глобальному економічному розвитку, допомагати своїм сусідам, сприяти конструктивному

діалогу півночі та півдня, щоб заохотити примирення колишніх суперників і забезпечити власну оборону, зросла. Так само й очікування міжнародної спільноти щодо Японії» [216, с. 87].

Також у 70-ті рр. XX ст. в Японії оформилася концепція «культурної дипломатії», яка разом із політичною та економічною співпрацею була одним із важливих напрямів зовнішньої політики [503]. Суть полягала в поліпшенні образу країни через організацію культурних обмінів. Цю дипломатію було адресовано насамперед країнам, які потребують «добре збалансованого соціального і культурного розвитку».

Проголошена 1977 р. Доктрина Фукуді стала кульмінацією перших спроб досягнення регіональної політичної ролі, і ці процеси започаткували глобалізацію японської зовнішньої політики, що свідчило про офіційне визнання її важливого значення у світовій спільноті.

Доктрина сповідує такі три принципи:

- відмова Японії від ролі військової держави;
- «сердечні» стосунки взаємної довіри;
- рівноправне партнерство між Японією й АСЕАН [619, с. 124].

Дух доктрини анітрохи не потьмянів і продовжує сяяти як основа японської дипломатії щодо АСЕАН.

У 1980-ті рр. Японія досягає певного успіху в установленні своїх позицій як регіонального економічного лідера, проводячи стратегію надання широкої допомоги, торгівлі та інвестицій. Державну програму «Офіційна допомога розвитку» формували з огляду на «Всеосяжну безпеку» – концепцію, розроблену на початку 1980-х рр. для інтеграції економічних і соціальних аспектів державної політики у сфері безпеки людей та їхнього добробуту.

Крім того, Японія, як активний учасник міжнародних процесів, із середини 1980-х рр. починає активно вводити в мову міжнародного спілкування термін «АТР», під яким вона розуміє не лише географічний, а й політико-економічний зміст. Саме таке бачення лягло в основу створення 1989 р. Азійсько-Тихоокеанського економічного співтовариства (АТЕС), яке можна назвати регіональним співробітництвом, відкритим для всіх. Зазначмо, що АТЕС сприяло лібералізації та нормальному ходу зовнішньої торгівлі та інвестицій, а також економічному й технологічному співробітництву в найширших галузях, підтримуючи насамперед високий динамізм економічного розвитку АТР [78, с. 132].

Завдяки активній участі в діяльності регіональних організацій роль Японії підвищувалася внаслідок розвитку дедалі різноманітніших міжнародних зв'язків. До кінця 1980-х рр. було визначено основні вектори зовнішньополітичної стратегії країни: військово-політичний союз зі США; активна регіональна дипломатія (переважно економічна) прагнення утвердитись одним із лідерів «західного світу». Ці вектори були спробами підвищити авторитет в Азії та серед країн, що розвиваються.

Починаючи з 90-х рр. XX ст. Японія офіційно набуває статусу постійного члена ООН. Однак досягнення цієї мети безпосередньо пов'язане з проведенням реформи ООН і внесенням змін до статуту організації [146, с. 43].

У наступні роки активність Японії в межах різних місій ООН почала швидко зростати. Японські миротворці діяли в Камбоджі, Мозамбіку; надавали допомогу в розв'язанні конфліктів на Близькому Сході, в Африці та інших регіонах. Країна також брала участь у низці операцій із доставлення гуманітарної допомоги, зокрема в Іраку. Також вона була залученою до таких сфер, як контроль над озброєнням і роззброєнням, сприяння руху демократії в країнах, що розвиваються, проблеми охорони навколишнього середовища у всесвітньому масштабі [392].

Основні потреби японської політичної еліти було спрямовано на виконання таких завдань, як приведення «політичного статусу» Японії в глобальній політиці відповідно до її економічної сили, а також забезпечення економічного зростання та зміцнення позицій Японії у світовій економіці на основі науково-технічної та фінансової переваги.

Із початку XXI ст. для Японії великий інтерес становлять перспективи співробітництва в регіональної інтеграції, тому що є широке поле для забезпечення довгострокового конструктивного та взаємовигідного партнерства. Причина цього – збіг позицій Японії та країн регіональної інтеграції з більшості актуальних регіональних проблем, взаємна зацікавленість і зміцнення взаємодії. Згуртування Японії в розв'язанні цих проблем створює передумови для побудови в АТР, що базується на взаємній довірі, багатополюсної системи безпеки та співробітництва. Це підтверджує висунута Японією ідея про створення Східноазійського співтовариства, що свідчить про відкритий регіоналізм, який ґрунтується на дружніх стосунках із зовнішньо-регіональними партнерами на основі принципів прозорості, гнучкості та відкритості. Тому у своїх виступах у 2005 – 2006 рр. міністр закордонних справ Таро Асо висвітлив роль

Японії в кількох аспектах: Японія залишається ідейним лідером в Азії, а також зразком універсальних цінностей, стабілізатором як в економічному, так і у військовому розумінні, рівноправним партнером [170].

«Певно, що економічна млявість, якої Японія зазнала в останні роки, не закінчилася так швидко, як очікували, і японці, можливо, за цей час стали надто песимістичними. Водночас, якщо звернути увагу на бізнес-показники японських компаній, особливо великих корпорацій, можна побачити, що в минулому, навіть у післявоєнні роки високого економічного зростання, не було досягнуто настільки добрих результатів. Я займалася бізнесом, перш ніж увійти у світ політики, тому закликаю належно осмислити це твердження з урахуванням мого досвіду. Зусилля японського народу приносять чудові плоди, і японська економіка знову впевнено рухається вперед», – зазначила Санае Такаїчі, японська політична діячка [574].

Японія та США: існування в геополітичному просторі. Ринки по всьому світу втратили трильйони доларів після того, як американський президент Д. Трамп оголосив про нові тарифи, причому багато американців побоюються зростання цін, а деякі аналітики прогнозують збільшення ймовірності рецесії. Почалася економічна війна США та Китаю, яка впливає на геополітичний простір східноазійського регіону.

За збігом обставин національні вибори в Японії та Сполучених Штатах відбулися приблизно в один і той самий час наприкінці 2024 р. У США дата виборів була заданою. У Японії загальні вибори до нижньої палати парламенту відбулися на рік раніше від запланованого терміну внаслідок її дострокового розпуску. Охоплений кризою коаліційний уряд, очолюваний Ліберально-демократичною партією (ЛДП) – найбільшою політичною партією Японії з консервативними поглядами – у союзі з партією «Комейто», що дотримується центристських позицій, утратив підтримку громадськості й не мав альтернативи достроковому розпуску нижньої палати та призначенню позачергових виборів, унаслідок яких зазнав переконливої поразки.

Голосування в обох країнах дало результати далекосяжного значення: щодо обраного президента Дональда Трампа – це народна більшість і абсолютна перемога, підтримана його Республіканською партією, яка дістала контроль над обома палатами Конгресу; щодо прем'єр-міністра Сігеру Ісіба, то жодна окрема партія не отримала більшості в 465-місній нижній палаті парламенту Японії.

Тоді як Д. Трамп може керувати, жорстко контролюючи всі три гілки влади протягом наступних чотирьох років, пан С. Ісіба мав очолити коаліцію меншості, вразливу до повалення. На противагу громадянам США, які чітко голосують за зміни до консервативного правління, Японія стикається з нестабільністю та перебуває на порозі повернення до «уряді в, що повертаються», де прем'єр-міністри навряд чи залишаються на повний термін. Із моменту капітуляції Японії 15 серпня 1945 року в країні було не менш ніж 55 прем'єр-міністрів [583].

Сьогоднішній політичний клімат дуже відрізняється від того, який був вісім років тому, коли президент Д. Трамп почав свій перший термін у Білому домі. У листопаді 2016 р. прем'єр-міністр С. Абе (2006 – 2007 рр., 2012 – 2020 рр.), якого вбили 8 липня 2022 р., мав честь стати першим іноземним лідером, який зустрівся з новообраним президентом у Trump Tower у Нью-Йорку. Абе перебував у розпалі своїх рекордних безперервних восьми років лідерства, протягом яких він докорінно змінив імідж Японії у світі й особливо серед консервативних американців. Стосунки Трампа з Абе протягом усього його першого терміну були стабільними та близькими, що означало недавню кульмінацію у відносинах США та Японії.

Зазначмо, що відносини між Японією та США, які багато в чому визначають структуру різноманітних міжнародних зв'язків у Північно-Східній Азії та, ширше, в Азійсько-Тихоокеанському регіоні, складні й неоднозначні. На сьогодні вони є непростим сплавом залежностей і амбіцій, взаємодії та протидії, спільних цілей та різних інтересів. Країни є важливими економічними партнерами і, принаймні офіційно, військово-політичними союзниками зі спільними завданнями та цінностями, які мають різні уявлення про пріоритети та цілі зовнішньої політики, що частково збігаються, але частково й розбіжні. Відповідно, у взаємних відносинах кожна країна виконує свої специфічні завдання у сфері безпеки й домагається від партнера тих чи інших дій та заходів регулювання транскордонної господарської діяльності залежно від бачення власного інтересу. Із часу закінчення Другої світової війни відносини Сполучених Штатів та Японії є наріжним каменем забезпечення інтересів безпеки США в Азії, а двостороннє партнерство держав залишається основою регіональної стабільності та процвітання.

Сан-Франциський мирний договір, підписаний 8 вересня 1951 р., офіційно завершив Другу світову війну та окупацію Японії союзниками.

На момент підписання мирного договору Японія мала державний устрій буржуазно-демократичної держави. Це положення було закріплено в постанові Далекосхідної комісії від 19 червня 1947 р. «Про основну політику щодо Японії після капітуляції» [133]. На реалізацію цієї політики було спрямовано діяльність генерала Дугласа Макартура в Японії, який після поразки гоміндановського уряду в Китаї змінив своє ставлення до Японії та почав розглядати її як потенційного союзника США.

28 квітня 1953 р., після набуття чинності договору, Японія знову стала незалежною державою і союзником США. У ході підписання мирного договору представники США та Японії підписали також Договір про взаємну співпрацю та гарантії безпеки – 10-річну з можливістю продовження угоду у військовій сфері, яка закріпила зобов'язання Японії відповідно до конституції 1947 р., що передбачає відмову країни від права на ведення війни. 19 січня 1960 р. США та Японія підписали новий, переглянутий, договір про співпрацю й гарантії безпеки. За договором сторони зобов'язалися надавати одна одній допомогу в разі збройного нападу на територію Японії (конституцією Японії заборонено використовувати військову силу для розв'язання міжнародних суперечок). Окремі положення договору стосувалися подальшого зміцнення співпраці на міжнародній арені та економічного співробітництва [95, с. 55].

Президент США Дональд Трамп розкритикував Договір про взаємне співробітництво й гарантії безпеки між США та Японією 1960 р. «У нас чудові відносини з Японією, але в нас із Японією цікава угода про те, що ми маємо захищати їх, але вони не мають захищати нас. І, до речі, вони заробляють завдяки нам багато грошей в економічному плані. Хто укладає ці угоди?», – зауважив Трамп [115].

У листопаді 1969 р. прем'єр-міністр Японії Ейсаку Сато відвідав із візитом Вашингтон, де він і президент США Річард Ніксон підписали спільне комюніке, у якому було оголошено про передавання 1972 р. під суверенітет Японії острова Окінава, утримуваного США з часів війни. У червні 1971 р., після переговорів, що тривали 18 місяців, сторони детально погодили процес передавання цієї території. 1983 р. американо-японська робоча група підготувала спільну заяву президента США Рональда Рейгана та прем'єр-міністра Японії Ясухіро Накасоне про співпрацю в галузі ядерної енергетики. Двосторонні зв'язки в цій сфері було закріплено 1987 р. договором про мирне використання ядерної енергії. На початок другого десятиліття XXI ст. американсько-японський

альянс мав міцну, сформовану структуру й був найтіснішим з усіх військових альянсів США з іншими країнами.

Найважливішим елементом японсько-американських відносин у Японії вважають координацію зовнішньої політики двох країн. Останні кілька років підтвердили готовність японського уряду йти цим шляхом попри складнощі, пов'язані з особливостями стилю зовнішньої політики нинішнього глави Білого дому, з одного боку, і самооцінкою японського політичного класу, що росте, – з іншого. Діалог із президентом Д. Трампом був для прем'єр-міністра С. Абе одним із найпріоритетніших завдань його зовнішньополітичної активності, а теза про особливу довірливість цих особистих контактів – важливим елементом його іміджу як успішного та ефективного політичного лідера. Незважаючи на відсутність помітних результатів нібито надзвичайно довірливих особистих стосунків двох політичних лідерів, С. Абе не втрачав жодної можливості повідомити ЗМІ про свої роз'яснення американському президентові японської позиції щодо широкого спектра питань під час таких контактів, а також відмітити зовнішні ознаки дружнього ставлення, часто висловлювані Д. Трампом щодо свого японського колеги. Попри зростання скептицизму суспільної думки з приводу користі таких особистих стосунків з Д. Трампом, японський прем'єр продовжував робити на них особливий наголос.

Порівняймо це з поточною ситуацією, коли обраний президент Д. Трамп готувався до свого другого президентства, а прем'єр-міністр Шігеру Ішіба був новачком і лише кілька місяців керував урядом. У листопаді 2024 р. Токіо домагався двосторонньої зустрічі Ш. Ішіби з Д. Трампом після саміту G20 у Ріо-де-Жанейро та зустрічі керівництва Азійсько-Тихоокеанського економічного співробітництва в Лімі [623]. Однак офіс новообраного президента відмовився, заявивши, що Д. Трамп надто зайнятий і не має часу зустрітися із Ш. Ішібою. Це можна вважати дипломатичною зневажливістю, яка залишає поганий присмак і розпалює спекуляції щодо потенційного погіршення американсько-японських відносин. Навпаки, Китай і Японія стають усе більш відкритими для поліпшення відносин один з одним

Однак на тлі підйому Китаю та після початку війни в Україні в лютому 2022 р. в Токіо зрозуміли, що Японія має пристосуватися до нового світового порядку в контексті національної безпеки та союзів. Щодо цього є два серйозні виклики на наступні роки.

Перший виклик – це політична нестабільність, яка є серйозною проблемою для Японії. На початку 2000-х рр. ЛДП, здавалося, утрачала свій домінуючий вплив, і її називали «відпрацьованою силою». Цей період змусив багатьох повірити, що починається нова ера опозиції, де інші партії можуть стати лідерами в політичному просторі Японії. Тоді під керівництвом С. Абе ЛДП, – велика стара японська партія, – повернула свій статус. Однак після того, як він пішов у відставку з посади лідера партії та прем'єр-міністра у вересні 2020 р., партія знову продемонструвала слабкі місця та повернення до старої фракційності.

Другий виклик полягає в тому, що невизначеність у Токіо – це саме те, що не подобається президенту США і чого він прагне уникати. Незважаючи на те, що Японія приділяє більше уваги своїй безпеці та може виділити додаткові ресурси для цього в найближчі роки через зовнішній тиск, у найближчій перспективі їй буде важко приховати розбіжності між двома країнами. З одного боку, проголошена мета адміністрації Д. Трампа – поставити американські інтереси на перше місце, а з іншого – подібна прихильність Японії своїм власним інтересам. Проте Токіо наразі не вистачає засобів для реалізації такої політики без допомоги американського союзника

Сценарії американсько-японських відносин

1. *Найменш імовірний: американсько-японські відносини тривають без корекції курсу.* Найменш імовірний сценарій, продовження статус-кво, базується на продовженні принципу після Другої світової війни, який розглядає Японію як «непотоплюваний авіаносець». За цим сценарієм США можуть продовжувати стримування Китаю та спрямувати свою військову міць на Далекий Схід, у відкрите море та на Корейський півострів. Цей сценарій основано на консервативному розумінні того, які ризики виходять з Азійсько-Тихоокеанського регіону, та відносних рівнів загрози для материкової частини Америки.

2. *Дещо ймовірний: Японія збільшує військові витрати, але залишається під парасолькою США*. Більш імовірний сценарій, який передбачає значне посилення військової, фінансової та політичної участі Японії для її власної безпеки. Це означає, що країна нестиме набагато важчий тягар, ніж це було досі. Водночас Токіо все ще має припускати, що його безпека тісно пов'язана з інтересами США. Якщо на Далекому Сході спалахне конфлікт, США, скоріше, нададуть пріоритет своїй безпеці.

3. *Дуже ймовірний: Японія прагне до самодостатності в обороні, підвищує геополітичний авторитет.* Дуже ймовірним сценарієм є рішуче розширення зусиль Японії щодо зміцнення своїх військових, безпекових і дипломатичних активів, щоб не тільки задовольнити американські вимоги, але й отримати стратегічну силу та рівновагу в американсько-японському альянсі. У результаті Токіо із часом посилить своє військове стримування, набуде більшого впливу на рішення щодо війни і миру на Далекому Сході та розширить свої можливості для активізації взаємодії з Китаєм.

4. *Безумовний: роль Китаю в безпеці Далекого Сходу зростає, і Японія бере це до уваги.*

Наведені сценарії значною мірою залежать від оцінювання безпеки всіма залученими учасниками, не лише США та їхніми союзниками, але й їхніми противниками, а саме Китаєм. Немає жодних сумнівів у тому, що Китайська Народна Республіка сьогодні найбільше впливає на мир і стабільність в Азії та на Далекому Сході. Токіо знає, що в довгостроковій перспективі безпека та процвітання Японії збережуться, лише якщо Китай буде інтегровано у світопорядок, що формується, як відповідальний учасник і актор.

Токіо також усвідомлює, що актуальність Китаю порівняно з Японією буде зростати, зважаючи на демографічний виклик Японії. Японія знає, що її майбутнє може і, імовірно, має передбачати суттєве поліпшення китайсько-японських відносин. Серед політиків ЛДП вже склалася традиція поблажливого ставлення до Китаю. Звичайно, у разі тривалого зниження напруженості між Токіо та Пекіном, Вашингтон мав би переглянути свій альянс із Японією. Це потенційно приведе до того, що Вашингтон буде більш поступливим до Японії або, навпаки, зменшить свої зобов'язання.

Японія та Китай як основні геополітичні гравці Східної Азії. Ще в XIX ст. Китай і Японія були провінційними глухими куточками. Великі держави Східної Азії були настільки самозаглибленими та технологічно примітивними, що німецький філософ Георг Вільгельм Фрідріх Гегель зазначав: «Велика частина Східної Азії відірвана від процесу загального історичного розвитку» [591]. Його опис сьогодні здається смішним. Нині Китай і Японія є другою та третьою за величиною економіками світу. Невдала спроба Японії до регіонального панування під час Другої світової війни та її подальша економічна реконструкція

глибоко вплинули на світ. Об'єднання Китаю під час комунізму та його прагнення до регіональної влади в останнє десятиліття були не менш значними.

Незважаючи на величезну силу та багатство, накопичені Пекіном і Токіо, із 1800 р. жодна із цих держав не була настільки могутньою, щоб претендувати на абсолютне домінування в регіоні. Після того, як у першій половині XIX ст. європейські й американські пароплави продемонстрували технологічну перевагу над місцевими судами, розвиток Китаю та Японії значною мірою залежав від волі зовнішніх держав. Японія намагалася вирватися і була близька до того, щоб вирватися під час Другої світової війни, але врешті їй завадили Сполучені Штати. Китай, який багато хто вже назвав великою світовою супердержавою, залишається країною розділеною. Розкішні багатства властиві прибережним регіонам, але їх майже немає у внутрішніх районах.

Різке погіршення японсько-китайських відносин на початку другого десятиліття XXI ст. супроводжувалося загостренням територіальних спорів у Східнокитайському морі, посиленням риторики з боку офіційних осіб Японії та Китаю, призупиненням чи зниженням рівня контактів між урядами двох країн. У Японії сучасний стан японсько-китайських зв'язків уважають найгіршим із часів установлення дипломатичних відносин, часто проводячи паралелі з радянсько-американським протистоянням другої половини XX ст. Порушення політичних контактів негативно впливає на багато сфер двосторонніх відносин. Якщо донедавна економічна взаємодія могла стабілізувати вплив на загальний стан зв'язків, то сьогодні простір для пошуку компромісів стрімко звужується. Найбільш істотні суперечності полягають у різному розумінні китайськими та японськими політичними елітами стратегічних установок і намірів одна одної. Обидві країни сприймають іншу сторону як потенційно агресивну, уважаючи власні цілі винятково оборонними. У разі нарощування однією державою своїх військових можливосте, інша розцінює це як потенційну загрозу.

Економіка залишається найбільш динамічно розвиненою сферою двосторонніх відносин. Водночас зростають суперечності, насамперед у сфері освоєння природних ресурсів, де Японія та Китай ведуть боротьбу за нові та вже розроблені джерела. За останні десять років Китай значно збільшив імпорт мінерального палива, вийшовши на перше місце у світі. Японія залишається поки що однією з найбільш енергозалежних

держав світу, імпортуючи понад 80 % необхідних енергоносіїв, зокрема майже 100 % нафти. Дефіцит мінерального палива є і в китайській економіці: там потреби в ньому вдвічі перевищують власне виробництво [693]. Прагнучи забезпечити стабільність постачання енергоносіїв, уряди обох країн активно освоюють ці ресурси в Африці, Росії, Центральній Азії та інших регіонах. При цьому Китай поводиться наполегливіше в освоєнні нових нафтових майданчиків, укладаючи великі кошти в інфраструктуру видобутку й доставлення, намагаючись впливати на закупівельні ціни.

У Японії насторожено ставляться до активності партнера в енергетичній сфері, однак енергетика залишає деякий простір для співпраці. Особливо цікавою є спроба влади Японії та Китаю розв'язати проблему спільного видобутку корисних копалин у Східнокитайському морі. 2008 р. Пекін виступив з офіційною заявою щодо досягнення консенсусу з проблеми Східнокитайського моря. Передусім сторони висловили намір перетворити цю зону на море «миру, співробітництва та дружби» на користь спільного освоєння морських ресурсів. Лідери обох країн обіцяли прагнути розв'язання конфліктних ситуацій на ранній стадії, для чого спробували 2008 р. встановити «гарячу» телефонну лінію.

Проте питання спільного освоєння ресурсів Східнокитайського моря не було юридично закріплено. Розвиток цієї сфери двосторонніх відносин ускладнено наявністю територіального спору і навіть розбіжностями щодо встановлення меж виключної морської економічної зони. Тому нині неможливо повною мірою говорити про успішне економічне співробітництво в цій галузі. Економічні суперечності загострюються через погіршення політичних відносин, а відсутність механізмів превентивної дипломатії стає на заваді реалізації спільних програм. Набагато перспективнішою сферою взаємодії є екологія. Прискорена індустріалізація Китаю спричинила погіршення екологічної ситуації в країні. Сьогодні перед Пекіном, який прагне створити умови для тривалого економічного зростання, постали нагальні завдання підвищення енергоефективності виробництв та забезпечення екологічної безпеки. Розвиток японсько-китайського співробітництва в галузі енергозбереження та захисту навколишнього середовища важливий не тільки сам по собі, але й для зміцнення політичних контактів між двома державами.

Уже понад десятиліття міністри екології беруть участь у тристоронніх екологічних самітах Японії, Китаю та Південної Кореї. Країни-партнери створили комітет і форум зі співпраці в цій галузі. Попри значне скорочення з 2007 р. офіційної допомоги розвитку Китаю Японія продовжує активно фінансувати багато екологічних проєктів у цій країні. Серед них: програми з надання технологій у галузі заощадження води (провінції Цзянсі, Хубей, Хунань та ін.), збереження навколишнього середовища в регіонах із посушливим кліматом (провінції Шаньсі, Сіньцзян-Уйгурський автономний район) та лісів (провінції Ганьсу, Цзянсі, Хубей, Сичуань та ін.), а також деякі інші [408].

На початку XXI ст. образ китайців у японців, і навпаки, стає дедалі більш негативним. За даними опитувань громадської думки, 2000 р. японське суспільство розділилося у своєму ставленні до Китаю приблизно на дві рівні частини. Проте вже 2008 р. співвідношення становило 60 % із мінусом і лише 30 % – із плюсом. 2013 р. 90 % респондентів у Японії та 93 % – у Китаї не відчували дружніх почуттів один до одного. Зростання антияпонських настроїв у Китаї, виражених як у формі вуличних демонстрацій, так і критичних висловлювань в інтернеті, що дістали назву «онлайн-націоналізму», стало серйозною проблемою двосторонніх відносин [641].

Із кінця 1990-х рр. платформою для посилення негативних настроїв стає кіберпростір. Першою гучною кампанією, яка привернула увагу міжнародної громадськості, було збирання підписів на сайті «Альянсу патріотів» проти участі японських компаній у будівництві швидкісної залізничної магістралі Пекін – Шанхай (2003 р.). Тоді ініціаторам цієї кампанії вдалося за рекордні десять днів зібрати 80 тис. підписів. Через місяць користувачі висловили обурення у зв’язку з отруєнням китайських громадян у м. Цицикарі отруйним газом, що зберігали на складі, який японські військові збудували ще під час Другої світової війни. За місяць було зібрано 1 млн протестних підписів [61].

У найбільш концентрованій формі взаємні суперечності виявилися з початку 2010 р., коли постало питання про суверенітет над островами Сенкаку / Дяоюйдао. Крім територіальних претензій, ці суперечності поширюються на військово-політичну, енергетичну, а також ідеологічну сфери. У вересні 2010 р., після зіткнення китайського рибальського судна з катерами морських сил самооборони Японії, останні на 16 днів затримали капітана судна. Це викликало різку реакцію Китаю, яка

призвела до припинення на деякий час офіційних контактів. Наступний виток напруженості було спровоковано купівлею урядом Японії трьох спірних островів у приватної особи. У понад 100 містах Китаю пройшли масові протестні виступи. У Пекіні активісти протягом тижня намагалися брати в облогу японське посольство. Демонстранти розгромили завод Panasonic у Циндао, розбивали вітрини японських магазинів і ресторанів. Особливостями подій 2010 – 2012 рр. були їхня тривалість і високий рівень напруженості – найвищий із часу виникнення територіальних претензій.

Японсько-китайські територіальні спори викликають занепокоєння США – головного військового союзника Японії (37 американських військових об'єктів розташовано за 400 км від Сенкаку / Дяоюйдао на о. Окінава). Водночас Сполучені Штати зайняли подвійну позицію щодо цього питання. З одного боку, Вашингтон заявив про визнання належності островів Японії, а також про поширення на них дії двостороннього безпекового договору, згідно з яким США зобов'язуються забезпечувати оборону Японії в разі зовнішньої агресії. З іншого боку, очевидно, що Сполучені Штати не мають наміру вступати з Китаєм у пряму конфронтацію із цієї проблеми, заявляючи про потребу усунення розбіжностей через переговори. Суперечливі сигнали США неоднозначно сприймають у Пекіні і Токіо, де по-різному оцінюють роль Вашингтона в потенційному конфлікті навколо островів. Японія побоюється того, що США залишать її віч-на-віч із Китаєм. Пекін прагне в принципі не допустити будь-якого американського втручання. При цьому висновки, які сторони роблять із ситуації, ідентичні: вони збільшують свою обороноздатність.

Після років протистояння відносини між Китаєм і Японією вступили в період розрядки. За словами прем'єр-міністра Японії Сіндзо Абе, відносини його країни з Китаєм нарешті повернулися в нормальне русло. Тим часом президент Китаю Сі Цзіньпін говорить про позитивний імпульс у взаємодії Пекіна з Токіо. Ця розрядка є майже повністю побічним ефектом нападу адміністрації Трампа на Китай – моментом слабкості Китаю, який Японія використала. Центр тяжіння в зовнішній політиці Китаю зміщується від просування ініціативи «Один пояс, один шлях» до протидії новій (хоча і слабкій) коаліції, яка прагне послабити економіку країни, перешкодити їй придбати іноземні технології та підірвати її глобальний вплив.

Але в той час як Китай і Японія хочуть показати, що вони відкладають свої розбіжності, щоб зосередитися на спільних інтересах, стратегічна конкуренція та недовіра все ще пронизують усі питання, які визначають їхні стосунки. Ці проблеми охоплюють територіальні спори щодо островів Дяоюйдао (японською – Сенкаку) та питання контролю над Південнокитайським морем, технологічну конкуренцію та навіть суперництво щодо торгівлі та міжнародних проєктів з'єднання. Немає ознак того, що будь-яке із цих питань стане значно менш спірним. У кращому разі обидві сторони сподіваються стримати руйнівний потенціал кожного спору, не припиняючи розрядки. Єдиним питанням, у якому Японія продовжує виявляти стриманість, є Тайвань і відносини між протоками. Незважаючи на симпатії до адміністрації президента Тайваню Цай Інвень і Демократичної прогресивної партії, уряд Абе утримується від надання Тайваню дипломатичного простору або поглиблення співпраці з країною в галузі безпеки.

Попри те, що Японські морські сили самооборони регулярно проводять навчання в Південнокитайському морі, вони не кидають прямого виклику створеним Китаєм штучним спорудам на островах Спратлі. Із політичного погляду ці навчання покликані сигналізувати про те, що Японія ніколи не визнає так звану лінію з дев'ятьма штрихами Пекіна як кордон, що розмежовує внутрішні води Китаю. Підхід Японії погоджено з арбітражним рішенням 2016 р., яке визнало лінію з дев'ятьма штрихами несумісною з Конвенцією ООН з морського права. Це означає, що вона не забезпечує правової основи для територіальних вимог. У військовому аспекті оприлюднення Морськими силами самооборони своїх недавніх навчань із боротьби з підводними човнами погоджено з головним принципом японської стратегії в Південнокитайському морі: підтримання військово-морського балансу сил із Китаєм. У навчаннях брали участь вертольотоносець Kaga, підводний човен класу Oyashio і два есмінці [574].

У Східнокитайському морі японська берегова охорона постійно стежить за своїми китайськими колегами. Протягом 2018 р. ця китайська воєнізована організація розміщувала в середньому по сім-вісім кораблів на місяць у територіальних морях Дяоюйдао / Сенкаку, зберігаючи при цьому майже постійну присутність у прилеглій зоні. У серпні, після десятиліття перерв, Японія та Китай підписали Механізм морського та повітряного зв'язку.

У березні 2025 р. перші дипломати з Японії, Китаю та Південної Кореї зустрілися в Токіо, шукаючи точки дотику щодо питань безпеки та економіки Східної Азії на тлі ескалації глобальної невизначеності. «З огляду на все більш важку міжнародну ситуацію я вважаю, що ми справді можемо перебувати на поворотному етапі в історії», – сказав міністр закордонних справ Японії Такеші Івая на початку зустрічі в Токіо з міністрами закордонних справ Китаю Ван Ї та Південної Кореї Чо Те Юлом [391].

Стратегію Японії на тлі протистояння між США та Китаєм було зосереджено на забезпеченні національної оборони та економічного процвітання через підтримання альянсу Японії зі Сполученими Штатами та сприяння соціально-економічній інтеграції Азії. Японія працює над інституційним порядком, основаним на універсальних цінностях. Вона усвідомлює, що така довгострокова мета потребує співіснування, зокрема з країнами, які перебувають у процесі інтеграції в політичний та економічний світовий порядок, і надає пріоритет стабільності. Цей підхід пояснює історичний розвиток японсько-китайських відносин із 1970-х рр. Протягом цього періоду Японія розраховувала спрямувати Китай на інтеграцію в глобальну політику за допомогою економічного державного управління, зберігаючи при цьому свій союз із США. Під час поточного протистояння між США і Китаєм Японія стикається з проблемою збереження цієї складної стратегічної позиції в трикутнику США – Китай – Японія. Реакцією Японії на цю нову реальність є зміцнення альянсу зі США (включно зі співробітництвом для економічної безпеки) і зміцнення міжнародного партнерства для просування бажаного способу.

Американсько-японський військовий союз попри проблеми продовжує досить динамічно розвиватися. Його цінують як Вашингтон, так і Токіо: як попередній, так і нинішній президенти США знову й знову запевняють Японію в прихильності американської сторони союзницьким зобов’язанням. Однак у будь-якому разі загальна конфігурація позицій двох країн на торговельних переговорах залишиться незмінною. США, чий ринок загалом більш відкритий для торговельних та інвестиційних операцій японських компаній, ніж японський – для американських, вимагатиме від Японії заходів щодо полегшення та заохочення імпорту зі США і, можливо, непрямого обмеження нею власного експорту в чутливих для США сферах, тоді як позиція Токіо залишатиметься більшою мірою оборонною. При цьому Японія наполягатиме на тому, щоб США де-факто виконували зобов’язання, із якими вони погодилися під час

написання тексту угоди про Транстихоокеанське партнерство, попри формальну відмову від них нинішньої американської адміністрації.

У відносинах між Японією та Китаєм зберігаються елементи нестабільності, що поширюються останнім часом із політичної сфери в економіку та ускладнюють взаємодію двох країн. У міру економічного та військового зростання Китаю зростають його економічні та військово-стратегічні інтереси в регіоні, а також є дедалі помітнішим намір їх обстоювати. Тому можна припустити, що будь-які спроби третіх сторін стримувати посилення регіонального впливу Пекіна викликатимуть різку відсіч із боку останнього. Наявність територіальних спорів загострила дилему безпеки та спричинила нарощування обороноздатності обох країн. Зростання націоналізму в Японії та Китаї, а також нерозв'язані історичні проблеми негативно впливають на стан двосторонніх відносин, звужують можливості для ухвалення компромісних рішень. Відмінності в оцінюванні ролі США в потенційному конфлікті не сприяють нормалізації ситуації, посилюючи недовіру між політичними елітами Японії та Китаю.

Головна проблема в Східній Азії сьогодні полягає у складній структурі суперництва сил, яке виникає з націоналістичних інтересів у поєднанні з економічними потребами та історичними образами. Основні актори демонструють мінімальну довіру один до одного, оскільки їхня історія містить тривалі конфлікти разом із колоніальною спадщиною та суперечливими історичними поясненнями. Відсутність довіри між країнами зробила як дипломатичні переговори, так і побудову багатосторонніх рамок безпеки надзвичайно складними. Використання історичної пам'яті з політичною метою призводить до підвищеного ризику конфліктів і прорахунків, особливо в чутливих регіонах, як-от Тайванська протока та спірні острови Східнокитайського моря, а також Корейський півострів.

2.4. Між наднаціональною Європою та Європою держав: теоретико-концептуальні основи європейської інтеграції

Динаміка європейської інтеграції має багато вимірів, які є предметом теоретичних та емпіричних досліджень на тлі інтеграційних процесів у світі. На особливу увагу заслуговує завдання формування

структури політичної організації, яке порушує питання про те, чи повинна організація спільної Європи нагадувати структуру класичної національної держави, федеративної держави або вільної конфедерації незалежних держав [204]. Аналізуючи процес європейської інтеграції від створення першої європейської спільноти 1952 р. до наших днів, спостерігаємо постійне зіткнення між двома концепціями або баченнями європейського об'єднання. Прихильники першої з них виступають за побудову наднаціональної Європи, тоді як прихильники другої хочуть бачити Європу держав. У цьому підрозділі ми покажемо, що цей конфлікт насправді є рушійною силою процесу європейської інтеграції, який може розвиватися на шляху компромісу між прихильниками обох концепцій. Відхилення від цього шляху компромісу може виявитися фатальним для ЄС.

Зародження та розвиток ідеї європейського об'єднання до кінця Другої світової війни. Хоча процес європейської інтеграції розпочався після закінчення Другої світової війни, сама ідея європейського об'єднання є набагато давнішою, оскільки її витоки або принаймні натхнення можна простежити ще в Стародавній Греції. Однак зародилася ідея політичної єдності Європи саме за часів правління Карла Великого [524, с. 20–23].

Перші проєкти об'єднання Європи з'явилися ще в Середньовіччі. Це мала бути християнська Європа під владою Папи Римського або імператора, можливо, короля Франції. У наступні століття були пропозиції щодо створення загальноєвропейських інституцій, як-от парламент або трибунал, яким би підпорядковувалися всі. Автори тогочасних проєктів також виступали за скасування митних кордонів, створення європейської армії або заснування Європейського Союзу, хоча вже тоді точилися дискусії про те, чи це має бути вільний союз держав, чи оснований на тісній співпраці між державами-членами, які визнають верховну владу спільних органів [459, с. 12–13].

На початку XVI ст. Максиміліан Сюллі де Бетюн, міністр при дворі французького короля Генріха IV, запропонував так званий Великий план, за яким передбачав створити конфедерацію з 15 європейських держав, дотримуючись принципу рівноваги між католицькими та протестантськими країнами [310, с. 71–80; 570, с. 550–552]. На чолі конфедерації мала стояти Рада Європи, що складалася б із Генеральної ради та шести провінційних рад. Генеральна рада мала бути постійно діючим органом, а її обов'язком було б розв'язання всіх спорів між державами, а також

між правителями і народом. Рішення Ради Європи мали вважати остаточними. Проєкт також передбачав створення спільної армії з національних контингентів. Ці сили мали бути призначеними для оборонних і наступальних операцій за межами Європи. Сюллі також пропонував скасувати внутрішні митні бар'єри.

Шарль-Ірене Кастель де Сен-П'єр у праці «Проєкт вічного миру», датованій 1719 р., запропонував створення Європейського Союзу через укладення добровільного міжнародного договору [471, с. 21–22]. Метою проєкту було підтримання миру в Європі. Його автор хотів запровадити систему колективної безпеки в межах постійного і вічного Європейського Союзу на основі територіального статус-кво, що склався в результаті Утрехтського миру 1713 р. Держави-учасниці мали підпорядковуватися спільному верховному органу – Генеральному сейму. Сен-П'єр уважав війни між державами союзу порушенням загальних положень і надавав Сенату союзу виключне право розв'язувати внутрішні спори, зокрема й ті, що мали економічні мотиви. Він також виступав за розвиток міжнародної торгівлі між державами союзу; передбачав розроблення спільного торговельного кодексу та спеціальних нормативних актів для окремих галузей і країн. Вони мали базуватися на принципах справедливості, рівності та взаємності.

Наприкінці XVIII ст. видатний німецький філософ Іммануїл Кант у своєму «Проєкті вічного миру» запропонував створити республіканську федерацію вільних європейських держав, основану на принципі рівності та верховенства права. Він уважав, що жодна держава не може самостійно гарантувати мир, тому держави мають об'єднатися в союз вільних держав, побудований на спільних нормах міжнародного права. Кант відкидав таємні договори, закликав до рівності прав, був противником постійних армій і заперечував можливість збройного втручання. Німецький філософ хотів домогтися заборони війни [447, с. 26].

Жан-Жак Руссо припускав, що настане час, коли в Європі не буде «більше французів, навіть англійців, а лише європейці» [274, с. 31]. Він виступав за створення Європейського Союзу, у якому вбачав можливість запобігти війнам, що руйнують Європу. Він також сподівався, що міцний мир може бути встановлено завдяки тіснішій співпраці між країнами. Міжнародні спори мала б розв'язувати всеосяжна організація, у розпорядженні якої були б спільні збройні сили в разі потреби. Руссо очікував, що ініціатива створення європейської федерації буде виходити

від народу. У той час згадані проєкти залишалися по суті невідомими, проте XIX ст. – із масовізацією ідеології – принесло значний інтерес до політичного життя, тому висунуті тоді пропозиції щодо європейського співробітництва стали предметом обговорення. Однак до кінця Першої світової війни вони не мали жодного впливу на ухвалювані рішення.

Період романтизму характеризувався захопленням містикою та месіанством, зокрема й у думках про Європу. Саме в цей період під впливом Французької революції зародився і розвинувся національний рух, було створено національні держави. Їхні правителі чи міністри не переймалися об'єднанням Європи. Натомість цим питанням були захоплені поети, філософи, пацифісти, революціонери та науковці. Вони протиставляли ідеал порядку, який символізував порядок, установлений на Віденському конгресі, єдності Європи. 1814 р. філософ і соціальний мислитель граф Клод-Анрі де Сен-Сімон опублікував працю «De la réorganisation de la société européenne» («Реорганізація європейського суспільства») [471, с. 25–26]. Його проєкт передбачав створення європейської конфедерації, у межах якої потрібно було вдосконалити порядок Європи, щоб забезпечити кращу організацію суспільного життя і насамперед мир для її мешканців. Один із лідерів італійського національного руху Джузеппе Мадзіні закликав до боротьби проти європейського порядку, установленого на Віденському конгресі 1815 р., під гаслом Європи націй [642, с. 112–118]. Під час «Весни народів» виникла ідея Сполучених Штатів Європи, яку підтримала тогочасна інтелектуальна еліта. Її метою було запровадження нових правил, що регулювали б відносини між державами. Вони мали базуватися на арбітражі та відкритій дипломатії. Також очікували тіснішої економічної співпраці та створення митного союзу. Прихильники Сполучених Штатів Європи представили свої погляди на міжнародних мирних конгресах, зокрема в Брюсселі (1848 р.) та Парижі (1849 р.). На Паризькому конгресі головував великий французький письменник, драматург і поет Віктор Гюго, який у своїй промові заявив, що настане день, коли всі народи континенту, не втрачаючи своїх окремих якостей та індивідуальностей, утворять «вищу європейську єдність і братерство» в рамках Сполучених Штатів Європи [473, с. 13–14].

1867 р. в Женеві відбувся Міжнародний конгрес миру, на якому було створено Лігу миру і свободи під головуванням Джузеппе

Гарібальді. Друкованим органом Ліги мав стати двомовний франко-німецький часопис «Les Etats-Unis d'Europe» («Об'єднані держави Європи»). Це видання пропагувало ідею об'єднання Європи в ім'я миру і справедливості та виступало за створення федерації європейських націй [447, с. 33].

Проєвропейський дух співпраці однак змушений був поступитися місцем зростаючому націоналізму. На рубежі XIX – XX ст. європейські держави сформували блоки-конкуренти. Пропозиції щодо регулювання безпеки та миру у федеративному чи конфедеративному дусі почали розглядати як нереалістичні, а ідею Сполучених Штатів Європи – як небезпечне пацифістське гасло, що не враховувало національні інтереси. Початок Першої світової війни викрив слабкість спроб забезпечити мир у Європі за допомогою міжнародних угод. Європу було втягнуто в найсерйозніший конфлікт у її історії, який швидко переріс у глобальний конфлікт.

Певний прорив у розумінні Європи відбувся після закінчення Першої світової війни, коли європейці почали усвідомлювати дві фундаментальні проблеми, із якими вони зіткнулися. Першою з них було зниження значення Європи у світі, адже війна послабила європейські держави, натомість посилила владу Сполучених Штатів. Також з'явилася нова загроза для Європи – Радянська Росія. Другою проблемою була загроза нової війни, оскільки ані Версальський договір, ані Ліга Націй не були достатніми гарантіями миру в Європі. На думку Річарда Куденхове-Калергі, засновника пан'європейського руху, відповідь на обидві проблеми полягала в об'єднанні Європи в межах пан'європейської структури, про яку він уперше згадав 1923 р. [254, с. 35–37]. Це мав бути процес, який завершиться створенням Сполучених Штатів Європи. Через рік у Пан'європейському маніфесті Р. Куденхове-Калергі попередив європейців про руйнівну війну, поневолення Росією та економічну руїну [254, с. 65; 448, с. 15–48]. Перед небезпекою цих загроз він знову вказав на створення пан-Європи, тобто об'єднання всіх демократичних держав континентальної Європи в міжнародне політичне та економічне угруповання, як на єдиний порятунок.

Загальноєвропейський рух, заснований Р. Куденхове-Калергі, набирав обертів [471, с. 35–47]. Восени 1926 р. у Відні відбувся перший загальноєвропейський конгрес, у якому взяли участь понад 2 тис. делегатів

із 24 країн. На його завершення було прийнято програму, яка передбачала створення європейської конфедерації, а також європейського військового союзу, європейського митного союзу та європейської валюти. Також акцентували необхідність поваги до національних меншин і культурних відмінностей між народами Європи. Пан'європейський рух міг розраховувати на підтримку провідних європейських діячів того часу. Одним із них був французький прем'єр-міністр і міністр закордонних справ Арістід Бріан, який представив план Європейського Союзу під час Асамблеї Ліги Націй 1929 р. У своєму виступі він наголосив, що запропонована ним федерація жодним чином не зазіхає на суверенітет держав, які погодяться приєднатися до співпраці [471, с. 48–58]. Хоча перші реакції на виступ глави французького уряду були досить сприятливими, поглиблення економічної кризи в Європі, а разом із нею політичної кризи в самій Франції та передусім у Німеччині, призвело до того, що проєкт утратив своє значення. Зрештою прихід Гітлера до влади 1933 р. ознаменував кінець європейської співпраці в дусі, запропонованому Р. Куденхове-Калергі або А. Бріаном. Отже, ідея європейської співпраці була маргіналізованою і поступилася місцем агресивним діям Гітлера та його союзників, що спричинило початок нової війни.

Оскільки під час війни увагу лідерів нацистської коаліції було зосереджено насамперед на військових діях, принаймні на її початкових етапах, ідея європейської співпраці цікавила переважно різні європейські рухи. Наприклад, Пан'європейський союз опублікував свій маніфест із закликом до всіх європейців створити Сполучені Штати Європи [254, с. 89]. Альтьєро Спінеллі, один із лідерів італійського руху опору, разом із групою колабораціоністів 1941 р. сформулював широку політичну програму відновлення Європи після закінчення війни [307, с. 5]. Відправною точкою було те, що поразка Німеччини абсолютно не гарантувала відновлення Європи, і без радикальних змін рано чи пізно відбулося б відтворення поділів і націоналізмів довоєнного часу. Тому потрібно було покласти край поділу Європи на суверенні національні держави і створити федерацію, яка тільки й могла б забезпечити мир і процвітання для її народів. Берджесс назвав течію, представлену Спінеллі, радикальним демократичним федералізмом [219, с. 32]. Гасла створення європейської федерації з'являлися і в підпільній пресі окупованих країн, особливо в працях французького Опору. На сторінках

журналу «Комбат» у вересні 1942 р. Анрі Френе писав: «Сполучені Штати Європи незабаром стануть реальністю, за яку ми боремося. Європу буде організовано на основі свободи, рівності та братерства» [206, с. 89]. Представники найважливіших європейських рухів опору працювали над проєктом європейської федерації з весни 1944 р. у Швейцарії і підготували проєкт *Декларації європейських рухів опору.* Автори Декларації були переконані, що тільки федеративний союз зможе розв'язати проблеми кордонів, зберегти і зміцнити демократичні інститути, сприяти відновленню європейської економіки. Союз повинен був мати власний уряд, відповідальний не перед урядами країн-членів, а перед народами. Цей уряд повинен був мати у своєму розпорядженні армію, а національні армії слід було розформувати. Спеціальний трибунал мав розв'язувати спори щодо тлумачення федеральної конституції, а також суперечності між членами федерації [514, с. 50].

Із часом лідери країн коаліції також почали висловлюватися на тему європейської співпраці після війни. В організації післявоєнної Європи брав участь Вінстон Черчилль, який побоювався радянської експансії на Захід [446, с. 47–48]. 1943 р. британський прем'єр-міністр запропонував створити Раду Європи, що складалася б із кількох регіональних рад. Він уважав можливим створення Скандинавського, Дунайського та Балканського союзів. Черчилль відводив Британії роль посередника і об'єднувача Європи [447, с. 36]. Також він мав плани щодо загальноєвропейської співпраці під егідою Сполучених Штатів Європи. Однак наприкінці 1943 р. В. Черчилль почав відходити від ідеї об'єднання Європи під британським лідерством, частково через тиск із боку Й. Сталіна. У своїх пізніших промовах він почав підкреслювати, що проєкти об'єднання Європи мають брати до уваги інтереси великих держав, тобто США, СРСР і Великої Британії.

Жан Моне, майбутній натхненник Плану Шумана, передбачив 1943 р., що в Європі не буде тривалого миру, якщо держави будуть перебудовуватися на основі національного суверенітету, оскільки це приведе до бажання зміцнити власну позицію і прагнення запровадити систему економічного захисту [470, с. 39–41]. Він також був прихильником перетворення Європи на єдиний економічний простір, що забезпечував би вільну торгівлю. Лідер «Вільної Франції» генерал Шарль де Голль, з іншого боку, запропонував створити західне угруповання, що охоплювало б територію між Ла-Маншем, Середземним морем і Рейном, на чолі

з Францією [471, с. 72–74]. Представники менших держав, як-от Польща, Чехословаччина та Югославія, також висловлювалися щодо майбутнього співробітництва в післявоєнній Європі. Їхні пропозиції однак стосувалися регіональної співпраці й були фактично заблоковані Сталіним, який мав власні плани щодо цих країн.

Спори щодо правил Європейських співтовариств. Після закінчення Другої світової війни, у зв'язку з прогресуючим поділом Європи, загальноєвропейська співпраця ставала все менш доцільною. Західноєвропейські держави, побоюючись зростаючої загрози з боку СРСР, не лише шукали підтримки в США, але й розуміли потребу тіснішої економічної, політичної та військової співпраці. Проблеми європейської єдності були в центрі уваги урядів, а також дедалі більше цікавили громадськість. Це також був час бурхливого розвитку європейських рухів, що виступали за об'єднання Європи. Разом із зростанням інтересу до європейського співробітництва виникли два фундаментальні питання: як виглядатиме об'єднана Європа і як це станеться. На той час існували різні політичні бачення та різні моделі інтеграції [687]. Одним із них був функціоналізм, головний представник якого – Девід Мітрані [475]. Об'єктом його зацікавлення був насамперед процес міжнародного співробітництва заради безпеки та миру. На думку Д. Мітрані, реалізація цієї мети потребувала побудови міжнародної спільноти – спільноти безпеки, основаної на повазі до певних спільних цінностей і вірі в можливість розв'язання проблем мирним шляхом. Для досягнення цієї мети потрібно розпочати процес міжнародної інтеграції, що веде до поступового розмивання незалежних національно-державних структур і розширення міжнародної функціональної діяльності. Процес інтеграції можна описати за допомогою так званого принципу переливу (spill-over), який означає, що ініціювання співпраці в одній сфері створює попит на співпрацю в інших сферах. Мітрані підкреслював, що політичні елементи мають бути відокремленими від економічних сфер співробітництва і виникати як функція самодостатньої економічної інтеграції.

На основі критики функціоналістських поглядів, які розмежовували інтеграцію економічного характеру та об'єднання політичного, було сформовано неофункціоналістську концепцію. На погляд Ернста Гассе, а також інших прихильників цього напряму, окреслений поділ інтеграційних процесів був неможливим на практиці, оскільки економічна інтеграція

могла ґрунтуватися на політичних мотивах. Головним завданням неофункціоналістів було пояснити об'єднавчі процеси, що відбувалися в Європі, і створення для них концептуально-ідеологічної основи [460, с. 29]. На філософію функціонального переливу посилався Жан Моне, який виступав за поступове досягнення федеративних рішень через створення реальних зв'язків між країнами та пошук відповідних політичних систем. Для нього федералізм був «не стільки методом побудови об'єднаної Європи, скільки результатом її створення за допомогою конкретних кроків, які б поставили сектор за сектором публічної діяльності під контроль наднаціональних органів» [205, с. 61]. Моне вважав національні держави анахронізмом XX ст. Він був переконаний, що їх не можна використати для розв'язання європейських проблем, адже уряди керуються національними амбіціями, а не спільними інтересами. Як і Д. Мітрані, він стверджував, що найбільший потенціал для співпраці є в економічній сфері, а вже потім у політичній.

На концепцію функціоналізму посилалися прихильники європейської федерації. Перший європейський конгрес федералістів відбувся в Монтре в серпні 1947 р. Його учасники виступали за створення політичної та економічної федерації, наділеної законодавчою, виконавчою та судовою владою. Федералісти прагнули створити організацію, наділену повноваженнями ухвалювати рішення наднаціонального характеру. Вони вважали, що жодна формула міждержавного співробітництва не зможе вплинути на світову політику, доки Європа буде фрагментованою на суверенні держави [471, с. 91]. Третя інтеграційна течія наголошувала на конфедеративному елементі, пов'язаному з різними формами міжурядової співпраці. Вона ґрунтувалася на припущенні, що європейська система потребує постійних компромісів і переговорів між державами. На думку Ендрю Моравчика, американського політолога й автора концепції «ліберального міжурядового співробітництва», теорія інтеграції не може ігнорувати специфіку та різноманітність національних уподобань, які визначають ставлення окремих країн до інтеграції, а отже, і національний «попит» на інтеграцію. Кожна країна має певну систему створення національних преференцій, а також механізм забезпечення цих преференцій у процесі міжнародного співробітництва. Національні інтереси, безумовно, формуються в результаті діяльності різних національних соціально-політичних груп і артикулюються національним урядом перед зовнішніми партнерами в процесі переговорів і взаємодії.

Підготовка до переговорів потребує врахування витрат і переваг міжнародної взаємозалежності, а також зовнішніх чинників, що впливають на умови реалізації національних пріоритетів. Європейська співпраця передбачає постійне протистояння між власними уподобаннями та уподобаннями інших країн, тому важливим завданням інтеграції є створення інституційних рамок для міжурядових переговорів та координації національних дій [687, с. 22].

Прихильником міжурядової співпраці був Шарль де Голль. Він стверджував, що Європу можна об'єднати не простим злиттям держав, а в результаті поглиблення багаторічної співпраці на всіх рівнях між суверенними державами. 1949 р. він запропонував провести референдум, щоб вільні європейці могли висловитися щодо організації Європи [339, с. 309].

У листопаді 1947 р. основні організації, що підтримували об'єднання Європи, утворили Міжнародний комітет рухів за об'єднання Європи, який закликав до проведення великого європейського конгресу. Він відбувся в Гаазі 7–10 травня 1948 р. під головуванням В. Черчилля, який, вітаючи учасників конгресу, звернувся до них зі словами: «Ми маємо проголосити місію створення такої Об'єднаної Європи, моральні засади якої завоюють повагу і вдячність людства, а фізична сила буде настільки потужною, що ніхто не посміє порушити її мирне правління» [567, с. 40–41].

Гаазький конгрес завершився ухваленням резолюції, яка закликала, серед іншого, до створення Європейської асамблеї, обраної парламентами окремих держав-членів. Її завданням мало стати економічне і політичне об'єднання Європи. Конгрес також виступив за підготовку Європейської хартії прав людини і заснування Трибуналу справедливості. У резолюції також підкреслено, що створення Об'єднаної Європи є важливим етапом на шляху до світового об'єднання. Крім того, учасники конгресу висловили бажання створити політичний та економічний союз, а в перспективі – валютний союз. Передбачали також гармонізацію соціального законодавства; уважали за потрібне запровадити вільний рух товарів, людей та ідей, що сприяло би збільшенню виробництва й поліпшенню умов життя народів Європи [445, с. 90–93].

Однак, вплив Гаазького конгресу був незначним. Через протидію Великої Британії не було створено справжнього європейського парламенту. Рада Європи, створена 1949 р., була лише форумом для обміну думками щодо дотримання і захисту прав людини. Преамбула Статуту

Ради Європи нагадувала про прихильність європейців до спільних духовних і моральних цінностей, які є надбанням європейських народів і джерелом принципів свободи, на яких ґрунтується демократія. Цілі Ради Європи було визначено в першій статті, де йшлося про тісний союз між її членами та співробітництво на економічному, соціальному, культурному, правовому й адміністративному рівнях. Із цієї співпраці було вилучено сферу, що охоплювала оборону [514, с. 86].

Прихильники міжурядового співробітництва дістали шанс реалізувати свої вимоги в межах Організації європейського економічного співробітництва (ОЄЕС), створеної 1948 р. [471, с. 92–114]. Її членами стали країни, які прийняли План Маршалла. Але перспективи розвитку ОЄЕС були обмеженими хоча б тому, що План Маршалла мав діяти тільки чотири роки. Крім того, найвпливовіша європейська держава на той час – Велика Британія – давала зрозуміти, що не зацікавлена в посиленні економічної співпраці в межах ОЄЕС. Тому пропозиція країн-членів про створення митного союзу була нереалістичною. Залишалися заходи більш обмеженого характеру, як-от франко-італійська угода, відома як «Франсіта», яка передбачала усунення митних тарифів та інших перешкод у взаємній торгівлі протягом року. Через шість років між двома країнами мало бути створено економічний союз через уніфікацію податкового, фінансового, соціального та комерційного законодавства. Контроль за виконанням цих домовленостей мала здійснювати Рада Митного союзу. Однак спроба поширити франко-італійський союз на країни Бенілюксу була невдалою.

Жан Моне спочатку вважав, що ОЄЕС стане важливим кроком на шляху до європейської федерації [470, с. 59]. Проте незабаром він зрозумів, що ця організація не сприяє справі європейської єдності, оскільки держави-члени зберегли повний суверенітет. На його думку, це суперечить духу Співтовариства. Моне виступав за впровадження більш амбітних і водночас більш прагматичних наднаціональних рішень, адже саме вони найкраще забезпечать мир і процвітання в Європі [294, с. 169]. Під його керівництвом 1950 р. Франція запропонувала два проєкти наднаціонального європейського співробітництва. Перший полягав у створенні об’єднання вугілля і сталі, другий – оборонного співтовариства. В обох випадках відправною точкою була ідея об’єднаної Європи на основі франко-німецької співпраці, до якої Черчилль закликав ще 1946 р. [514, с. 56].

Розробляючи обидва проєкти, Ж. Моне виходив із припущення, що Європа не постане як сума об'єднаних суверенітетів. Він розраховував відмовитися від методів минулого і стати на шлях трансформації як через створення спільних економічних умов, так і через створення нових органів влади, прийнятних для суверенних держав. У своєму першому проєкті Ж. Моне пропонував, як перший крок до європейської федерації, передати французьке та німецьке вугільне і сталеливарне виробництво під спільне управління вищого органу влади з можливістю поширити цю співпрацю на інші європейські країни, які цього захочуть. Він був переконаний, що таке рішення зробить війну між Францією і Німеччиною не тільки немислимою, але й матеріально неможливою [478, с. 343–346].

Можливо, проєкт об'єднання вугілля і сталі не побачив би світ, якби не підтримка тодішнього міністра закордонних справ Франції Роберта Шумана, який виступав за розв'язання німецької проблеми в європейських межах. Він привітав пропозицію Ж. Моне, хоча спочатку висловлювався з певною обережністю щодо наднаціональної співпраці та федералізму. Однак із часом він переконався, що це єдине рішення для Європи [581, с. 17]. 9 травня 1950 р. Р. Шуман представив основні принципи Співтовариства вугілля та сталі [471, с. 181–182].

Французька пропозиція могла розраховувати на підтримку канцлера Німеччини Конрада Аденауера, який не сумнівався, що злиття німецької та французької вугільної та сталеливарної промисловості буде першим етапом на шляху до європейської федерації. Він також сподівався, що об'єднана Європа стане третьою силою між Сполученими Штатами і Радянським Союзом [202, с. 90]. Генерал Шарль де Голль, з іншого боку, був противником плану Р. Шумана, хоча водночас говорив про необхідність угоди між французами і німцями як умови європейської єдності [339, с. 371]. Його головне заперечення полягало в тому, що проєкт Співтовариства вугілля та сталі передбачав створення наднаціонального органу без будь-якого демократичного контролю з боку держав-членів [339, с. 486].

Зрештою до роботи над планом Шумана долучилися шість країн. Окрім Франції та Німеччини, це були Італія, Бельгія, Нідерланди та Люксембург. Велика Британія відмовилася брати участь у переговорах, зважаючи на наднаціональний характер плану Шумана. Лейбористи, які перебували при владі, висловлювали прагнення до тісної співпраці з країнами Західної Європи в межах Ради Європи, Європейської організації економічного співробітництва, Брюссельського пакту і НАТО.

З іншого боку, лейбористи відкидали будь-які рішення, які могли б привести до політичного та економічного об'єднання Європи, що означало б зменшення національного суверенітету [439, с. 746].

Договір про заснування Європейського об'єднання вугілля і сталі було підписано 18 квітня 1951 р. [672, с. 31–45]. У спільній декларації міністри закордонних справ шести країн висловили вдячність усім, хто сприяв його укладенню, і підкреслили, що ще до набуття ним чинності він породив виняткові надії не лише в країнах-підписантах, а й за їхніми межами. Дійсно, Договір мав створити наднаціональну спільноту вугілля та сталі з населенням 160 млн осіб. Глави дипломатії висловили бажання продовжувати європейську співпрацю в інших сферах. Ці ініціативи мали стати частиною проєкту політичної спільноти. Метою європейської співпраці вони визначили створення багатої і мирної Європи [276].

Договір про заснування першого європейського співтовариства, Європейського об'єднання вугілля і сталі набув чинності 1952 р., і процес європейської інтеграції розпочався всерйоз.

Доля другого проєкту, який передбачав створення європейської армії, була зовсім іншою. Це мала бути європейська відповідь на потребу ремілітаризації Німеччини через небезпеку зростаючої загрози з боку СРСР після початку війни в Кореї. Не бажаючи дозволити західнонімецькій армії відродитися в межах НАТО, як того очікували американці, французький уряд запропонував інтеграцію західнонімецьких збройних сил у європейську армію. Жан Моне, як і у випадку з планом Шумана, хотів, щоб цю домовленість розглядали як частину побудови об'єднаної Європи. Тому європейська армія мала бути пов'язаною з політичними інститутами інтегрованої Європи. На противагу цьому, за словами французького прем'єр-міністра Плевена, який публічно представив проєкт європейської армії, нова спільнота мала сформувати федеративну військову структуру «шістки» держав за участю Німеччини і водночас заблокувати відновлення незалежної західнонімецької армії. План передбачав створення європейської армії під єдиним командуванням європейського міністра оборони, призначеного національними урядами і підзвітного Європейській асамблеї [471, с. 263–265].

Французький проєкт погано сприйняли американці та британці, які вважали, що кращим рішенням була б ремілітаризація Німеччини в межах НАТО [672, с. 47]. Самі німці також негативно поставилися до цього, оскільки Німеччину позбавили власних збройних сил. З іншого боку,

менші країни побоювалися, що в європейській армії будуть домінувати великі держави [192, с. 34–35]. У самій Франції проєкт європейської армії зазнав жорсткої критики з боку Шарля де Голля, який стверджував, що перш ніж створювати європейську армію, потрібно створити політичну, економічну, фінансову, адміністративну і передусім моральну Європу. Він також застерігав проти підпорядкування французьких наднаціональних збройних сил структурам європейської армії [339, с. 564].

Незважаючи на серйозні розбіжності, Договір про заснування Європейського оборонного співтовариства (ЄОС) було підписано 1952 р. в Парижі урядами Франції, Бельгії, Нідерландів, Люксембургу, Італії та ФРН. В інституційній системі ЄОС наднаціональні органи мали переважати над міжурядовими інституціями [672, с. 49–64]. Це значною мірою призвело до того, що через два роки французький парламент відмовився ратифікувати договір, і тому він не набув чинності [471, с. 294–322].

Французьке рішення про ЄОС спричинило першу серйозну кризу в процесі європейської інтеграції. Проте вона не була настільки серйозною, щоб зупинити процес. Ба більше, країни «шістки» домовилися шукати нові рішення. Це стало метою зустрічі міністрів закордонних справ, яка відбулася в Мессіні (Греція) в червні 1955 р. Її учасники погодилися, що об’єднання Європи має тривати через розвиток спільних інституцій, поступове злиття національних економік, створення спільного ринку та поступову гармонізацію соціальної політики. Вони вважали ці заходи необхідними для того, щоб Європа зберегла своє місце у світі та поліпшила умови життя своїх народів. Учасники зустрічі також уважали за доцільне створити спільну організацію для мирного використання атомної енергії та виступали за розширення співпраці в галузі транспорту, торгівлі, пересування людей, використання електроенергії та газу [471, с. 294–322, 362–364]. Подальші переговори зумовили підписання Римських договорів у березні 1957 р., згідно з якими «шістка» країн заснувала дві нові спільноти – Європейське економічне співтовариство та Європейське співтовариство з атомної енергії. Договір про ЄЕС створив спільний ринок і скасував обмеження на рух людей, послуг і капіталу між країнами-членами. До 1969 р. шість країн-членів мали сформувати митний союз. Другий договір регулював співробітництво у сфері виробництва та використання атомної енергії [672, с. 83–105]. Римські договори набули чинності 1958 р.

Динаміка процесу європейської інтеграції між 1950 і 1958 рр. характеризувалася чітким поєднанням наднаціональних елементів з елементами міжурядового співробітництва. Крім того, рішення про створення нових співтовариств, здавалося, підтверджувало функціоналістську позицію про те, що, згідно з принципом переливу, інтеграційний процес природним чином охоплював усе нові й нові сфери і ставав усе більш і більш масштабним.

Хоча положення, запроваджені в Договорі про ЄЕС, віддавали важливу перевагу міжурядовим рішенням, водночас із розвитком спільного ринку передбачали, що його наднаціональний вимір буде посилюватися. Однак проти планів посилення наднаціонального характеру Європейських Співтовариств виступив генерал Ш. де Голль, який 1958 р. очолив владу у Франції. Він убачав у прагненнях прихильників наднаціональної Європи бажання створити штучну батьківщину, а сам хотів бачити Європу такою, у якій вирішальний голос належав би урядам країн-членів, а також незалежною від Сполучених Штатів. Свою концепцію Європи держав він виклав у так званому «Плані Фуше», представленому 1961 р. Цей план передбачав створення політичного союзу європейських держав, який мав охоплювати питання зовнішньої політики, а також культурну та наукову співпрацю. Згодом до цього додали ще й економічне співробітництво, що становило очевидну загрозу для ЄЕС. Вищим органом союзу повинна була стати Рада, яка мала складатися з глав держав та урядів і збиратися тричі на рік. Рішення Ради мали ухвалюватися одностайно і бути обов'язковими для виконання країнами-членами. Але через протидію інших країн «шістки» план Фуше зазнав краху [690, с. 72–77].

Не зумівши переконати інші країни у своєму баченні Європи, Ш. де Голль звернувся до Східної Європи, говорячи про необхідність створення Європи від Атлантики до Уралу [453, с. 235–258]. Його метою також стало зупинення процесу зміцнення інститутів Співтовариства в наднаціональному дусі. Не бажаючи допустити, щоб голосування кваліфікованою більшістю набуло чинності, Ш. де Голль наказав вивести французьких представників з усіх інституцій Співтовариства 1965 р., що призвело до так званої «кризи порожніх крісел», яка завершилася на початку 1966 р. Відповідно до Люксембурзького компромісу, прийнятого в той час, Рада міністрів, що представляла уряди держав-членів, мала ухвалювати одностайні рішення з «дуже важливих» питань [528,

с. 91–98]. Це ознаменувало перемогу Ш. де Голля, оскільки одностайність усе ще мали застосовувати на практиці. Водночас Люксембурзький компроміс довів, що функціональний метод є більш ефективним в інтеграційному процесі, ніж спроби нав'язати федералістські рішення в односторонньому порядку. З огляду на різне ставлення держав до подальшого розвитку інтеграції плани щодо політичного союзу було відкладено на наступні роки. У 1960-х рр., на відміну від політичної інтеграції, економічна інтеграція розвивалася набагато краще, про що свідчить створення спільного ринку за деякий час до цього. Отже, можна зробити висновок, що прихильники неофункціоналізму, як-от Ернст Гаасе, які відкидали тезу своїх попередників про розмежування взаємозв'язку між економічною інтеграцією та політичним союзом, уважаючи, що вони пов'язані на основі ефекту поширення, помилялися [416, с. 108].

Відхід Ш. де Голля від влади в травні 1969 р. відкрив нові перспективи для прихильників поглиблення та прискорення процесу європейської інтеграції. Уже в грудні того самого року на конференції в Гаазі лідери країн «шістки» оголосили про створення економічного і валютного союзу та розширення політичної співпраці [528, с. 107]. 1970 р. було опубліковано два звіти. Перший звіт підготовлено командою на чолі з тодішнім прем'єр-міністром і міністром фінансів Люксембургу П'єром Вернером [447, с. 172–174]. Він передбачав упровадження економічного і валютного союзу в кілька етапів. Другий звіт про розвиток політичної інтеграції підготовлено під головуванням бельгійського міністра закордонних справ Етьєна Давіньйона [447, с. 174–175]. У ньому сформульовано загальні принципи європейського політичного співробітництва та визначено цілі й методи зовнішньополітичної співпраці Європейських Співтовариств. Обмін інформацією, регулярні консультації міністрів закордонних справ та координацію спільних зовнішньополітичних заходів було визначено як основні цілі співпраці. Обидві ці доповіді стали основою підсумкового комюніке Паризької конференції 1972 р., у якому лідери «шістки» оголосили про трансформацію всіх наявних відносин у Європейський Союз до кінця десятиліття і виступили за подальший розвиток європейської єдності [447, с. 175–177]. Автори декларації, ставлячи за мету створення Союзу, не конкретизували, що це буде за Союз, щоб уникнути суперечок між прихильниками наднаціональної Європи та прихильниками концепції Європи держав.

Наприкінці 1975 р. прем'єр-міністр Бельгії Лео Тіндеманс представив доповідь про завершення будівництва Європейського Союзу [528, с. 123–129]. Він закликав до формування спільної зовнішньої політики, створення економічного та валютного союзу, а також запровадження спільної соціальної та регіональної політики і зміцнення інститутів Співтовариств. Хоча доповідь Л. Тіндеманса не було прийнято до виконання, вона стала орієнтиром для подальших дій Співтовариств.

Не маючи змоги реалізувати свої амбітні плани щодо створення політичного, економічного та валютного союзу, деякі європейські лідери почали шукати рішення, що поєднували б наднаціональні концепції з міжурядовим співробітництвом. Найкращим прикладом цього було рішення, ухвалене на Паризькому саміті 1974 р., про створення Європейської Ради та перехід до прямих виборів до Європейського парламенту з 1979 р. [447, с. 181–183].

Але прихильники наднаціональної Європи не збиралися капітулювати. 1981 р. міністри закордонних справ ФРН та Італії Ганс Дітріх Геншер та Еміліо Коломбо виступили за створення Союзу через обмеження принципу одностайності в діях Ради Європейських Співтовариств лише життєво важливими інтересами держав; підвищення ролі Європейського парламенту; посилення ролі Європейської ради; вироблення спільної зовнішньої політики; поліпшення координації політики безпеки; посилення європейської культурної співпраці. Під впливом цієї ініціативи Європейська рада прийняла Декларацію про Європейський Союз, яка стала основою для подальших зусиль із побудови політичного союзу [504, с. 135–136]. 1986 р. було прийнято Єдиний європейський акт, який засвідчив волю до посилення ролі Співтовариств. У ст. 1 цього акта зазначено, що Європейські Співтовариства та європейське політичне співробітництво мають на меті зробити спільний внесок у досягнення помітного прогресу на шляху до Європейського Союзу [672, с. 174–182].

Від Договору про Європейський Союз до Лісабонського договору. На рубежі 1980 – 1990-х рр. відбулося не лише відкриття Європейських Співтовариств для нових сфер інтеграції, але й розпад Східного блоку, який був своєрідним природним кордоном інтеграційного процесу. Так країни-члени ЄЕС зіткнулися з найбільшим викликом із часу набуття чинності плану Шумана [672, с. 182–194]. Відповіддю мав стати Договір про Європейський Союз, підписаний 7 лютого 1992 р. в Маастрихті

[672, с. 194–237]. Стаття 1 ознаменувала новий етап у процесі створення дедалі тіснішого союзу між народами Європи, у якому рішення ухвалюють якомога ближче до людей. У Союзі мали об'єднатися Європейські Співтовариства, доповнені політикою та формами співпраці, передбаченими Договором. Його завданням було формувати відносини між державами-членами та між їхніми народами в погоджений і взаємопідтримувальний спосіб.

Згідно з умовами договору Європейський Союз утворив «надбудову» над модифікованими Європейськими Співтовариствами, продовжуючи при цьому зберігати наявні структури. Комісія та Парламент набули наднаціонального характеру, тоді як Європейська Рада та Рада Європейського Союзу розвивали міждержавну діяльність. Структура Союзу складалася з трьох «стовпів». Перший «стовп» – три модифіковані європейські співтовариства, які об'єднували економічний і валютний союз, питання громадянства та взаємодії між спільнотами. Другий «стовп» охоплював питання зовнішньої політики та політики безпеки, а третій – співробітництво у сфері юстиції та внутрішніх справ, що було новою сферою інтеграції. Другий і третій «стовпи» ґрунтувалися на міждержавному співробітництві між членами, які підписали Договір і були виключені з юрисдикції Суду Європейських Співтовариств. Усеохопну роль у координації діяльності «стовпів» Європейського Союзу було покладено на Європейську раду.

Одним із наслідків прийняття Маастрихтського договору стало посилення тиску на диверсифікацію форм співпраці в межах ЄС. Цьому сприяло розширення ЄС, перегляд Договору, а також поглиблення відмінностей у рівні економічного розвитку або посилення диференціації в політичній та соціальній сферах. Це не були нові, раніше невідомі проблеми. У 1970-х рр. спочатку канцлер Німеччини Віллі Брандт запропонував концепцію Європи різних швидкостей, а потім таку саму концепцію озвучив Л. Тіндеманс у своїй доповіді [476, с. 189]. 1980 р. Жак Делор в інтерв'ю журналу «Le Monde» заявив, що «окремі держави-члени можуть розробляти конкретні галузеві політики відповідно до своїх можливостей та уподобань» [573, с. 149]. Однак якщо раніше ці питання в кращому разі були предметом загальних роздумів, то після 1992 р. все гостріше поставало питання про те, як диверсифікована Європа впорається із завданням створення дедалі тіснішого союзу народів і побудови міцнішої інституційної та правової структури. Певну відповідь на це питання

дали концепції диференційованої інтеграції в часі, просторі та масштабах, що розвивалися в 1990-х рр., серед яких на особливу увагу заслуговують такі:

1) концепція «multi-speed» (різношвидкісності), яка ґрунтувалася на припущенні, що держави-члени ухвалюють рішення про реалізацію одних і тих самих політик і дій не одночасно, а з різною швидкістю;

2) концепція «змінної геометрії» (гнучкості), що дозволяє деяким найбільш розвиненим країнам розвивати ширшу співпрацю за межами «звичайного інтеграційного процесу». Це означатиме формування групи країн, які здійснюють вибіркове співробітництво в конкретних сферах політики, як-от технології, промисловість, енергетика;

3) концепція «Europa à la carte», що ґрунтується на індивідуальному виборі обсягу інтеграції, яка дозволить окремим країнам вибирати певні програми і політики з меню Співтовариства і відмовлятися від інших, що належать до наявного acquis communautaire (надбання спільноти) [687, с. 25–28].

Зазначені концепції було частково інкорпоровано в ревізійних договорах. 1997 р. було підписано Амстердамський договір, у якому Європейський Союз поставив перед собою такі завдання:

- сприяння економічному і соціальному прогресу та високому рівню зайнятості, забезпечення збалансованого і сталого розвитку, створення економічного і валютного союзу, який у кінцевому підсумку мав би єдину валюту;
- утвердження ідентичності Союзу на міжнародній арені, зокрема через реалізацію спільної зовнішньої політики та політики безпеки, поступове формування спільної оборонної політики;
- посилення захисту прав та інтересів громадян держав-членів шляхом запровадження громадянства Союзу;
- збереження та розвиток Союзу як простору свободи, безпеки та правосуддя, у якому забезпечено вільне пересування осіб, у поєднанні з відповідними заходами щодо зовнішнього прикордонного контролю, надання притулку, імміграції, запобігання злочинності та боротьби з нею [687, с. 25–28].

Держави-члени також погодилися, що після розширення нова країна може висунути лише одного комісара до Європейської Комісії. Вони також погодилися зі збільшенням обсягу рішень Ради Європейського Союзу відповідно до правила кваліфікованої більшості та максимальної

кількості членів Європейського Парламенту до 700 осіб. В Амстердамському договорі також йшлося про основні права громадян, поступове створення простору свободи, безпеки та правосуддя, а також містилися нові положення про співробітництво поліції та судових органів у кримінальних справах і вводилися нові положення про зайнятість. Було також прийнято, що Союз поважатиме національну ідентичність держав-членів. Договір також оголосив про розвиток спільних зобов'язань у сфері зовнішньої політики та політики безпеки і розширив можливість «тісної співпраці» між зацікавленими державами за умови, що їхні дії відповідають правилам Договору, мають підтримку більшості членів, і лише після того, як буде вичерпано всі інші можливості для дій [672, с. 249–282].

Важливим імпульсом для подальшого розвитку Європи стала промова міністра закордонних справ Німеччини Йошки Фішера, виголошена ним 2000 р. в Берлінському університеті імені Гумбольдта. Уже її назва «Від союзу держав до федерації: роздуми про завершення європейської інтеграції» чітко окреслила погляди очільника німецької дипломатії, який запропонував перетворити Європейський Союз на федерацію національних держав. Її найважливішими органами мали стати європейський уряд, президент, обраний прямим голосуванням, і двопалатний парламент. Для виконавчої влади проєкт передбачав два варіанти – розвиток Європейської ради в напрямі європейського уряду або перетворення Європейської комісії на орган виконавчої влади. Водночас Й. Фішер відповідав за розроблення Основного закону для майбутньої федерації, який би закріпив розподіл повноважень між федерацією та національними державами. До компетенції федерації мали б належати питання, які безумовно слід було регулювати на європейському рівні. Решта питань належала б до компетенції держав-членів.

Отже, міністр закордонних справ Німеччини виступив за федерацію національних держав, у якій принцип субсидіарності мав би конституційний статус. Фішер також натякнув на можливість прискореної інтеграції країн, які найбільше просунулися в процесі об'єднання континенту в економічній та монетарній політиці, зовнішній політиці та політиці безпеки, боротьбі зі злочинністю, охороні навколишнього середовища та виробленні спільної імміграційної політики й політики надання притулку. Така група країн уклала б договір (ядро конституції федерації), який став би основою для подальшого розвитку інтеграції [447, с. 302–303].

Через рік після промови Й. Фішера лідери ЄС відчули, що Амстердамський договір недостатньо підготував ЄС до процесу розширення, а тому потрібні були подальші зміни. Їх було втілено в Ніццькому договорі, який визначив, що з 1 січня 2005 р. кожна країна матиме одного комісара, а нові домовленості будуть прийняті після того, як Союз досягне 27 членів. Крім того, було ухвалено процедуру призупинення членства країни в разі порушення нею законів і правил ЄС. Лісабонську стратегію 2000 р. також було доповнено Європейською соціальною хартією, яка визначила основні напрями соціальної політики (збільшення кількості робочих місць, позитивні зміни в робочому середовищі, боротьба з бідністю та всіма формами соціальної ізоляції та дискримінації, модернізація соціальних виплат, сприяння гендерній рівності, перенесення рішень у сфері соціальної політики на зовнішні відносини Союзу). Крім того, було погоджено принципи ухвалення рішень Радою Європейського Союзу кваліфікованою більшістю голосів [672, с. 282–326].

Наприкінці 2001 р. Європейська рада в Лакені (Брюссель, Бельгія) прийняла декларацію про майбутнє Європейського Союзу [672, с. 327–328]. Було проголошено, що Союз стане більш демократичним, прозорим та ефективним, а також буде докладено зусиль для створення європейської конституції. Важливим для аналізу федералізаційних європейських процесів стало положення про визначення нової ролі Союзу в міжнародному середовищі, спільну боротьбу з тероризмом, вироблення автономної зовнішньої та безпекової політики, перетворення Союзу на простір свободи, безпеки та справедливості. У документі також підкреслено важливість запровадження чіткого розподілу повноважень між Союзом і державами-членами, а також необхідність аналізу ролі національних парламентів у європейській інтеграції.

Реалізацією зазначених керівних принципів мав займатися Конвент, який розпочав свою діяльність 28 лютого 2002 р. і завершив її на засіданні Європейської ради в Салоніках 19 – 20 червня 2003 р., представивши проєкт Договору про заснування Конституції для Європи. Він запровадив низку важливих реформ: перетворення Союзу на єдину міжнародну організацію; зміцнення спільної аксіології Союзу через додання Хартії основних прав до Договору; посилення демократичної легітимності через посилення ролі парламентів в ухваленні рішень на європейському рівні; створення інституційної основи для розвитку

спільної зовнішньої та безпекової політики; консолідація наявних договорів; спрощення інституційної системи Союзу [672, с. 330–374].

Запровадження концепції конституції в результаті дискусій про майбутнє Європейського Союзу відбивало прагнення прискорити процес перетворення Союзу на федеративну структуру з ознаками держави. Однак ці положення викликали низку суперечностей у деяких державах-членах. Зрештою, через негативні результати референдуму в Нідерландах і Франції було прийнято рішення про те, що Конституційний договір не набув чинності.

Після більш ніж річного «періоду роздумів», спрямованого на виведення Європейського Союзу з глухого кута, у якому він опинився після відхилення Конституційного договору, почали з'являтися перші сценарії виходу з політичної кризи. Вони були предметом подальших переговорів, результатом яких став компроміс у формі нового ревізійного договору. Його було підписано 13 грудня 2007 р. в Лісабоні, і він набув чинності через два роки. На відміну від попереднього проєкту, Лісабонський договір відійшов від конституціоналізації реформ. Наприклад, «Міністра закордонних справ ЄС» замінено на «Високого представника ЄС із закордонних справ і політики безпеки». Терміни «європейське право» та «європейське рамкове право» було вилучено для позначення джерел вторинного законодавства Союзу, а традиційні назви «регламенти», «директиви» та «рішення» було збережено. Крім того, вилучено положення про символіку Союзу та положення, що підтверджують принцип верховенства права Союзу над національним правом держав-членів [178, с. 42–44].

З іншого боку, Лісабонський договір запровадив пакет конституційних реформ ЄС, погоджених у Конституційному договорі. Першою і водночас фундаментальною зміною для європейських інтеграційних процесів стало рішення про перетворення Союзу на єдину міжнародну організацію. Це також скасувало стовпову структуру Союзу, зміцнивши його згуртованість і зробивши його роботу більш ефективною. Лісабонський договір також уточнив повноваження Союзу та його держав-членів, запобігши різним занепокоєнням щодо розширення.

Договір зберігає запропонований у Конституційному договорі розподіл повноважень на сфери виняткових компетенцій, спільних компетенцій та підтримки, координації та взаємодоповнюваності. Водночас

Договір підкреслює, що Союз поважає рівність держав перед договорами, їхню національну ідентичність і основні функції держави. Він також чітко визначає, що питання національної безпеки є виключною відповідальністю держав-членів [178, с. 49–50].

ЄС перед новими викликами. Зміни, запроваджені Лісабонським договором, мали на меті зміцнити ідентичність Союзу на міжнародній арені, підвищити його ефективність і спроможність діяти в таких сферах, як енергетична безпека, боротьба з тероризмом чи зовнішня політика. Лісабонський договір також прагнув посилити роль Європейського парламенту та національних парламентів, реформувати інституції Європейського Союзу та спростити правила ухвалення рішень. Передбачали, що завдяки цим змінам Союз стане більш демократичним, більш прозорим і більш ефективним. Однак незабаром стало зрозуміло, що процес зміцнення Європейського Союзу не може бути занадто радикальним і не може відбуватися без згоди громадян ЄС.

Передавання реальної влади та суверенітету міжнародним інституціям потребує виникнення соціально-психологічної спільноти, а отже, справжнього почуття зв’язку та солідарності, що створює лояльність громадян до цих інституцій. Лояльність передбачає переконаність у тому, що функціонально організовані наднаціональні інституції зможуть ефективно задовольняти соціально-економічні потреби громадян, виконуючи покладені на них завдання. Такі проблеми, як загроза нелегальної імміграції, економічна криза, агресивна політика Росії або зрештою епідемія COVID-19, посилили противників поглиблення європейської інтеграції, а не її прихильників. Це відображено в зростанні популістської течії з чітко вираженою антиєвропейською позицією.

Агресія Росії проти України 24 лютого 2022 р. поставила Європейський Союз перед новими геополітичними, економічними, соціальними та гуманітарними викликами. Вона призвела не лише до масового і найбільшого із часів Другої світової війни вимушеного переселення людей, а й до гуманітарної кризи в самій Україні. ЄС, а також уряди держав-членів, надали велику фінансову, економічну та військову допомогу Україні для боротьби з наслідками російської агресії [666]. На позачерговому саміті 1 лютого 2024 р. в Брюсселі Європейська Рада ухвалила рішення про активацію Фонду для України обсягом 50 млрд євро для надання фінансової підтримки Києву в період із 2024 до 2027 рр. [487]. Наслідками війни є енергетична криза та зростання інфляції в ЄС,

а також фінансові, економічні, технологічні та політичні санкції, накладені на Росію з боку ЄС та інших західних країн.

Нові виклики спонукали ЄС не тільки переглянути свою дотепер-ішню глобальну стратегію зовнішньої безпеки, а й ужити заходів для прискорення реформування спільної політики безпеки і оборони та політик, відповідальних за внутрішню безпеку, як-от імміграція, візовий режим та надання притулку. Ці питання були в центрі уваги «Конференції про майбутнє Європи», яка проходила з 9 травня 2021 р. до 9 травня 2022 р. [417].

Після її закінчення Європейський парламент, Рада Європейського Союзу та Європейська комісія зробили кроки, щоб висунути пропозиції щодо конституційних реформ у ЄС. Було запропоновано чотири основні проєкти, а саме: звіт Франко-німецької робочої групи від 18 вересня 2023 р., звіт Комітету Європейського Парламенту з конституційних питань від 7 листопада 2023 р., проєкт Договору про реформу та супровідну резолюцію, ухвалені 22 листопада 2023 р. Європейським парламентом [671, с. 103–139].

Слід підкреслити, що звіт Комітету Європарламенту з конституційних питань, проєкт Договору про ревізію та резолюція Європарламенту з багатьох важливих конституційних питань відрізняються від звіту Франко-німецької робочої групи. Проєкт Договору про ревізію від Європарламенту передбачав радикальні та всеосяжні системні зміни. На відміну від нього, звіт Франко-німецької робочої групи був набагато обережнішим. Серед іншого, він не передбачав такого значного посилення позицій Європарламенту, як у проєкті Договору про ревізію, і розглядав Союз як гібридну політичну систему, у якій загальноєвропейські інтереси слід реалізовувати трьома способами: Європейською комісією, представниками громадян ЄС у Європарламенті та представниками урядів у Європейській раді та Раді ЄС.

Запропоновані проєкти реформ викликали багато спорів у країнах-членах ЄС через далекосяжні вимоги до реформ та їхній зв’язок із перспективою розширення ЄС. Ці розбіжності переважно пов’язані з розбіжностями в поглядах на майбутнє Союзу та цільову модель європейської інтеграції. Прихильники глибоких системних реформ бачать ЄС як гібридну політичну систему з ознаками парламентської демократії, що рухається до федеративної держави. Отже, на їхню думку, Європейський парламент має бути посилено як законодавчу інституцію і в майбутньому

перетворено на нижню палату Союзу. Рада ЄС мала б стати верхньою палатою, а Європейська комісія – політичною виконавчою інституцією Союзу. Крім того, глибока системна реформа ЄС мала б означати підвищення його ефективності за одночасного послаблення нинішньої технократичної моделі, що сприяло би зміцненню демократичних механізмів.

На противагу цьому критики глибокої системної реформи розглядають ЄС як одну з багатьох міжнародних організацій і стверджують, що Союз уже сьогодні надмірно розширив свої повноваження за рахунок держав-членів. На їхній погляд представники країн-членів мають відігравати ключову роль в ухваленні рішень у ЄС, які б реалізовували через Європейську раду, Раду ЄС та національні парламенти. Водночас деякі прихильники філософії європейської інтеграції наголошували на тому, що наднаціональні інституції, як-от Європейський парламент і Європейська комісія, мають відігравати важливу роль в ухваленні рішень у ЄС. Вони вважали, що це відповідає моделі європейської інтеграції, яка існує з моменту набуття чинності Римських договорів 1 січня 1958 р. Згідно з цією моделлю Європейські Співтовариства, а згодом і ЄС, будували свою систему на балансі між міжурядовою та наднаціональною Європою.

Висновки. Процес європейської інтеграції, який усерйоз розпочався після закінчення Другої світової війни, є одним із найскладніших і найдинамічніших у сучасному світі. У його історії спостерігають як розвиток і поглиблення співпраці, так і чітку внутрішню диференціацію, що відображено в офіційному гаслі Європейського Союзу «Єдиний у розмаїтті» (United in Diversity), прийнятому Європейським парламентом 2000 р. Від самого початку інтеграції в Європі точилися дебати між прихильниками двох різних бачень: наднаціональної Європи та Європи держав, також відомої як міжурядова Європа. Перша група виступає за відхід від конкретних національних інтересів до спільних дій, здійснюваних наднаціональними інституціями. Згідно із цим баченням держави мають добровільно передати частину своїх повноважень спільним органам, що забезпечить краще функціонування Союзу та тривалий мир. Друга група – прихильники Європи держав – уважає, що співпраця має ґрунтуватися на діях урядів суверенних країн.

Хоча спори стосуються фундаментальних відмінностей у підходах до інтеграції, обидві сторони погоджуються з потребою об’єднання

Європи. Основні розбіжності полягають у темпах і методах цього процесу. Історія європейської інтеграції доводить, що компроміс між баченням наднаціональної Європи та Європи держав не тільки можливий, але й є основою для успішного розвитку європейського інтеграційного процесу. Тому його майбутнє залежить від здатності балансувати між цими двома моделями, поважаючи при цьому різноманітність держав членів. Це надзвичайно важливо, адже все більше країн подають заявки на членство в ЄС, зокрема й Україна.

Крім того, у зв'язку із заявою президента США Дональда Трампа про скорочення військової підтримки Європи перед країнами ЄС постало нове завдання – інвестувати більше коштів у зміцнення власної безпеки. Це може означати розроблення нової формули співпраці, яка, з одного боку, забезпечить продовження військової допомоги Україні, а з іншого – протистоятиме зростаючій загрозі з боку Росії. Однак передумовою для цього є переконання країн-членів у тому, що інтереси ЄС, які захищають спільні цінності, є більш важливими, ніж особливі інтереси окремих держав.

2.5. Латинська Америка: регіональна динаміка міжнародних відносин та виклики інтеграції

Латинська Америка має давню історію міжнародних відносин, позначену боротьбою за незалежність від колоніальних імперій та подальшим впливом зовнішніх сил. У XIX ст., після здобуття більшістю країн регіону незалежності, Сполучені Штати Америки проголосили «доктрину Монро», фактично закріпивши свій вплив на Західну півкулю. Протягом XX ст. США стали провідною економічною, військовою та політичною силою в Америці. Під час «холодної війни» регіон був ареною суперництва наддержав: США підтримували антикомуністичні режими і втручалися у внутрішні справи латиноамериканських країн, тоді як Радянський Союз підтримував революційні рухи (як-от на Кубі). Цей період характеризувався нестабільністю, авторитарними режимами та конфліктами, які часто набували міжнародного виміру [553].

Закінчення «холодної війни» наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. кардинально змінило геополітичне середовище Латинської Америки. Зникнення біполярного протистояння дало країнам регіону більше простору для самостійної зовнішньої політики та розвитку міждержавної співпраці без прямого втручання наддержав. Почався процес демократизації та економічних реформ, відомих як «Вашингтонський консенсус», який стимулював відновлення регіональних ініціатив. У 1990-х рр. формуються торговельно-економічні блоки (наприклад, МЕРКОСУР 1991 р.), а політичні лідери регулярно зустрічаються на регіональних самітах. Однак успадкована нерівність, зовнішні борги та залежність від експортних ресурсів залишалися спільними викликами для держав Латинської Америки. На початку XXI ст. регіон активізував зусилля зі спільного розв'язання цих проблем, шукаючи власні моделі інтеграції та співпраці. Особливого значення набув курс на регіональну єдність без участі позарегіональних сил, що привів до створення нових об'єднань виключно латиноамериканських держав.

Політична співпраця в регіоні після «холодної війни». Після 1990 р. країни Латинської Америки опинилися в нових умовах міжнародної системи, де вже не було жорсткого поділу на табори. Це створило передумови для посилення регіональної політичної співпраці. У 1990-ті рр. латиноамериканські держави взяли курс на колективне просування демократії та розвитку, багато з них приєдналися до міжамериканських механізмів співробітництва. Велику роль продовжувала відігравати Організація американських держав (ОАД), заснована ще 1948 р. для підтримання демократії, прав людини та безпеки в Західній півкулі. Водночас чимало латиноамериканських урядів критично сприймали ОАД як інструмент впливу США. Незважаючи на декларації про рівноправність, політику ОАД у кризових ситуаціях (наприклад, санкції проти Куби в 1960-х рр. чи реагування на державні перевороти) часто погоджували з інтересами Вашингтона. Це спонукало країни регіону шукати нові формати політичної співпраці, незалежні від північного сусіда.

Помітним явищем 2000-х рр. стала поява суто латиноамериканських політичних форумів. У зв'язку з так званою «лівою хвилею» – приходом до влади лівоцентристських та лівих урядів у багатьох країнах – постало завдання зміцнення регіональної автономії. Лідери таких держав, як Венесуела, Болівія, Еквадор, Бразилія, Аргентина, прагнули координації зусиль на міжнародній арені без участі США. Було започатковано

регулярні зустрічі глав держав Південної Америки та Латинської Америки загалом. У так званий «золотий період самітів» 2004 – 2012 рр. проходило багато зустрічей на найвищому рівні – як панамериканських (саміти Америк), так і без участі США (саміти Латинської Америки та Карибського басейну, саміти Південної Америки тощо). Ці часті саміти сприяли формуванню атмосфери довіри та особистих зв'язків між лідерами, що полегшувало досягнення політичних домовленостей. Проте критики вказували і на «втому від самітів» – надмірність форумів, дублювання тем і брак практичних результатів. Уже до кінця 2010-х рр. кількість зустрічей на найвищому рівні зменшилася, що було індикатором кризи регіоналізму [489].

Важливим напрямом політичної співпраці стала консолідація демократії та взаємне підтримання конституційного ладу. Латиноамериканські країни ухвалили декларацію в Сантьяго 1991 р. (XI конференція ОАД), яка засуджувала державні перевороти. У Південній Америці в межах МЕРКОСУР діє «демократична клауза» (Протокол Ушуая, 1998 р.), що зобов'язує учасників підтримувати демократичні інститути і передбачає санкції за порушення, – цей механізм уперше застосували 2012 р. до Парагваю, призупинивши його членство після усунення президента Л. Луго. У межах нового Союзу південноамериканських націй (УНАСУР) було створено Південноамериканську раду оборони, яка мала реагувати на кризові ситуації та спільно захищати демократичний порядок. У 2000-х рр. регіон продемонстрував колективні зусилля з розв'язання конфліктів: за посередництва УНАСУР удалося знизити напруженість між Еквадором і Колумбією (криза 2008 р.), уладнати політичну кризу в Болівії (2008 р.) тощо. Це підтвердило зростання ролі Латинської Америки як самостійного актора міжнародних відносин [418].

Утім єдність регіону виявилася крихкою. Чинником розколу стали ідеологічні розбіжності між урядами. На початку 2010-х рр. хвиля лівих урядів поступово змінилася «правим поворотом» – приходом до влади правоцентристів у низці країн (Аргентина 2015 р., Бразилія 2016 р., Чилі 2018 р. тощо). Це призвело до охолодження відносин між країнами різних політичних таборів. Найбільш гострими були суперечності щодо кризи у Венесуелі. Авторитарний дрейф режиму Н. Мадуро розколов регіон: одні держави (Куба, Нікарагуа, Болівія під керівництвом Ево Моралеса та ін.) залишалися союзниками Каракаса, тоді як інші (Колумбія часів І. Дуке, Бразилія Ж. Болсонару, Чилі С. Піньєри, Аргентина М. Макрі)

вимагали відновлення демократії у Венесуелі. У межах ОАД ситуація зайшла в глухий кут – організація виявилася не здатною виробити єдину лінію щодо венесуельської кризи [418]. Так само і новостворені латиноамериканські об'єднання зазнали удару: відсутність консенсусу спричинили параліч УНАСУР та СЕЛАК наприкінці 2010-х рр. [489]. Політична поляризація – між лівими популістськими проєктами та неоліберальними урядами – негативно вплинула на здатність регіону діяти спільно.

У цей період утворилися блоки-конкуренти: 2017 р. група латиноамериканських країн заснувала так звану Групу Ліми для координації дій щодо Венесуели. 2019 р. за ініціативи президента Чилі С. Піньєри та інших консервативних лідерів створено Форум за прогрес Південної Америки (ПРОСУР) як альтернативу неактивному УНАСУР. Водночас ліві уряди утворили власне об'єднання – Боліваріанський альянс народів нашої Америки (АЛБА) на чолі з Венесуелою та Кубою, який просував антиамериканську та соціалістичну інтеграцію. Отже, на початок 2020-х рр. регіон було розділено на кілька центрів впливу. Регіональна співпраця набула фрагментарного характеру, а Латинська Америка стала полем суперництва зовнішніх гравців – Китаю, Росії та США. Китай, зокрема, значно посилив економічну присутність, інвестуючи в інфраструктуру та скуповуючи сировину, тоді як Росія підтримувала військові та розвідувальні зв'язки з окремими країнами (насамперед із Венесуелою, Нікарагуа, Кубою). США за адміністрації Д. Трампа дещо відійшли від багатосторонньої співпраці з регіоном, зосередившись на двосторонніх питаннях (міграція, боротьба з наркоторгівлею) та вводячи санкції проти урядів Венесуели і Куби, що відштовхнуло від них частину латиноамериканських партнерів [418].

Незважаючи на ці виклики, у 2020 – 2023 рр. відбувається нова спроба консолідації. До влади в ключових країнах знову прийшли уряди, прихильні до інтеграції (А. М. Лопес Обрадор у Мексиці, А. Фернандес в Аргентині, Г. Петро в Колумбії, Лула да Сілва в Бразилії). Це вже друга «ліва хвиля», яка дала поштовх відновленню застиглих регіональних механізмів. 2021 р. Мексика, маючи проактивну позицію, скликала саміт СЕЛАК після трирічної перерви, щоб реанімувати цю панрегіональну організацію [689]. 2023 р., одразу після вступу на посаду, бразильський президент Лула да Сілва ініціював саміт лідерів Південної Америки – першу за дев'ять років зустріч усіх глав держав субрегіону. Бразилія

офіційно повернулася до УНАСУР (відновивши членство, призупинене попереднім урядом) і до СЕЛАК [566]. Ці кроки створили умови для перезавантаження регіонального діалогу. Водночас повного єднання позицій досі немає – навіть серед лівих лідерів виникають розбіжності, наприклад, президент Чилі Г. Борич гостро критикує авторитаризм у Венесуелі й не підтримує реабілітацію режиму Мадуро на міжнародній арені. Отже, політична співпраця в Латинській Америці проходить циклічні фази піднесення та спаду, залежно від ідеологічної конфігурації урядів і впливу зовнішніх чинників. Проте загальною тенденцією після «холодної війни» є поступовий рух до більш самостійної ролі регіону у світових справах через механізми колективної дипломатії та інтеграції.

Роль наднаціональних організацій у регіональній динаміці. Одним із головних інструментів регіональної взаємодії є організації, що об'єднують країни Латинської Америки на постійній основі. Після закінчення ери біполярності постали нові інтеграційні об'єднання, які мали на меті посилити співпрацю як у політичній, так і в соціально-економічній сферах. Хоча ці організації не є наднаціональними в суворому розумінні (не мають наддержавних повноважень як ЄС), вони відіграють важливу роль у координації політик держав регіону. Розгляньмо найбільш впливові об'єднання – МЕРКОСУР, УНАСУР та СЕЛАК, їхню еволюцію та сучасний стан.

МЕРКОСУР: від надій на спільний ринок до внутрішніх суперечностей. Спільний ринок країн південного конуса (МЕРКОСУР) було засновано підписанням Асунсьйонського договору 1991 р. за участю Аргентини, Бразилії, Парагваю й Уругваю. Мета об'єднання – створення зони вільної торгівлі та поступове формування спільного ринку. У 1990-ті рр. МЕРКОСУР досяг помітних успіхів: внутрішня торгівля між країнами-членами зросла в п'ять разів, було запроваджено спільний митний тариф і погоджено базові принципи економічної координації [553]. На відміну від більш політизованих блоків 2000-х рр., МЕРКОСУР спочатку був прикладом так званого «відкритого регіоналізму» – інтеграції, орієнтованої на лібералізацію торгівлі та залучення інвестицій. Приєднання до блоку асоційованих членів (Чилі, Болівії, Перу, Колумбії, Еквадору) розширило зону впливу МЕРКОСУР на всю Південну Америку [576].

На початку 2000-х рр. МЕРКОСУР зіткнувся з низкою викликів, пов'язаних із макроекономічними кризами (наприклад, дефолт Аргентини

2001 р.) та політичними змінами. Утім інтеграція поглиблювалася: ухвалено Протокол Ушуая (1998 р.) про демократичні зобов'язання, створено міжпарламентську комісію, започатковано фонди розвитку для вирівнювання асиметрій (FOCEM). 2006 р. до МЕРКОСУР на правах повноправного члена приєдналася Венесуела (формально ратифікована 2012 р.), що мало стратегічне значення з огляду на її нафтові ресурси і геополітичну вагу. Прийняття Венесуели відобразило прагнення блоку вийти за межі суто торговельного союзу і стати політичним альянсом південноамериканських держав, альтернативним впливу США [576]. Однак повністю завершити формування спільного ринку не вдалося – досі є бар'єри для вільного руху товарів, послуг і робочої сили, а погодження спільної торговельної політики наштовхується на суперечності між країнами. Спроби виробити єдину позицію в переговорах з третіми країнами (наприклад, укласти масштабну угоду про асоціацію з ЄС) тривають десятиліттями і досі не дали результату.

Починаючи із середини 2010-х рр. МЕРКОСУР опинився у внутрішній кризі, спричиненій як економічними, так і політичними чинниками. По-перше, економічний розвиток країн блоку почав суттєво відрізнятися: Бразилія пережила рецесію 2015 – 2016 рр., в Аргентині тривають хронічні макроекономічні проблеми (інфляція, боргова криза), тоді як Парагвай і Уругвай демонстрували стабільніше зростання. Це ускладнило вироблення спільної економічної політики. По-друге, політичний маятник хитнувся: наприклад, у Бразилії до влади прийшов правоконсервативний президент Жаїр Болсонару (2019 – 2022 рр.), який був скептично налаштований щодо багатосторонніх інституцій; Аргентиною у 2015 – 2019 рр. керував правоцентрист Маурісіо Макрі, тоді як Парагвай та Уругвай мали керівництво з протилежними підходами. Ідеологічна різноголосиця в МЕРКОСУР виявилася довкола статусу Венесуели: 2017 р. членство Венесуели було заморожено через «порушення демократичних норм» урядом Мадуро – це рішення наполегливо просували уряди Парагваю, Бразилії та інших країн, критично налаштовані до Каракаса. Натомість тодішні лідери Болівії, Уругваю та певною мірою Аргентини виступали за діалог із Венесуелою і невтручання в її внутрішні справи [561]. Позиції розділилися: Парагвай та Уругвай відкрито заявляли, що без відновлення демократії повернення Венесуели до МЕРКОСУР неможливе, тоді як уряди Бразилії (за президента Лули да Сілви у 2003 – 2010 рр. і знову

з 2023 р.) і Аргентини наполягали на дипломатичному рішенні й недопущенні ізоляції Каракаса.

Ще одним каменем спотикання стала торговельна політика блоку. За правилами МЕРКОСУР жодна країна-член не може самостійно укладати угоди про вільну торгівлю з третіми державами – переговори ведуть спільно. Однак Уругвай неодноразово висловлював невдоволення стагнацією переговорного процесу і погрожував окремими домовленостями з Китаєм або навіть США. Президент Уругваю Луїс Лакальє Поу (із 2020 р.), представляючи правоцентристські сили, відкрито заявляв про право країни шукати двосторонні можливості, якщо МЕРКОСУР не рухається вперед. Це викликало напруження з Бразилією й Аргентиною, які побоюються підриву цілісності спільного митного простору. Фактично в МЕРКОСУР сформувалися дві лінії: одна – за поглиблення інтеграції (здебільшого підтримувана лівоцентристськими колами, особливо в Аргентині), інша – за гнучку інтеграцію з можливістю вибіркового виходу на зовнішні ринки (має прихильників серед правих урядів, насамперед в Уругваї) [561].

На тлі цих розбіжностей ключова роль у долі МЕРКОСУР традиційно належить Бразилії – найбільшим економіці та населенню регіону. Від її позиції залежить, чи зможе блок подолати кризу. Повернення до влади в Бразилії Луїса Інасіу Лули да Сілви (2023 р.) вселило нові надії на реанімацію інтеграційного проєкту. Лула – один із «батьків-засновників» УНАСУР – заявив про намір активізувати співпрацю в Південній Америці й особисто очолив переговори з партнерами. На 62-му саміт глав держав МЕРКОСУР у Пуерто-Ігуасу в липні 2023 р. президент Бразилії окреслив амбітний план відновлення єдності блоку [561]. Він наголосив, що Бразилія готова взяти на себе лідерство і витрати на інтеграцію – за аналогією з роллю Німеччини в ЄС. Для нейтралізації «бунтівного» Уругваю Бразилія сигналізувала про готовність до певних поступок, зокрема збільшення внесків у Фонд конвергенції (FOCEM) та інші програми розвитку, що вигідно малим партнерам. Одночасно Лула да Сілва ініціював відновлення діалогу з Венесуелою: було негайно поновлено роботу посольств, запропоновано дорожню карту повернення Каракаса до регіональних інституцій. Хоча ці ініціативи мали спротив з боку опозиційних сил (наприклад, президент Уругваю Лакальє Поу різко розкритикував некритичне ставлення Лули до режиму Мадуро), сам факт таких кроків свідчить про прагнення подолати розкол [689].

Отже, МЕРКОСУР сьогодні перебуває на роздоріжжі. З одного боку, він залишається найбільшим інтеграційним блоком регіону із сукупним ВВП понад 2 трлн дол. США і населеним ринком понад 300 млн осіб. Його збереження і зміцнення є стратегічно важливим для всіх членів. З іншого боку, блок має адаптуватися до нових реалій: усунути інституційну слабкість (відсутність наднаціональних механізмів забезпечення виконання домовленостей), реагувати на асиметрію між учасниками і вирішити, як поєднати різні моделі розвитку. Успіх багато в чому залежить від готовності Бразилії виконувати роль двигуна інтеграції, інвестуючи ресурси і політичний капітал. Перші сигнали з Бразилії є оптимістичними: уряд Лули декларує повернення до багатосторонності, переглядає скепсис попередньої адміністрації щодо регіональної співпраці й робить кроки назустріч сусідам. Чи вистачить цього для «перезавантаження» МЕРКОСУР, покаже найближче майбутнє. У будь-якому разі приклад МЕРКОСУР ілюструє як потенціал, так і труднощі інтеграції: досягнення в економічній сфері супроводжуються політичними тертями, що потребують компромісів та лідерства.

УНАСУР: амбітний політичний проєкт і його криза. Союз південноамериканських націй (УНАСУР) став одним із найамбітніших інтеграційних проєктів Латинської Америки початку XXI ст. Ідея створити єдину організацію для всіх 12 країн Південної Америки виникла на тлі зростання регіональної самосвідомості та прагнення посилити співпрацю без впливу зовнішніх сил. Формально процес започатковано в грудні 2004 року на саміті Південноамериканської спільноти націй в Куско (Перу). У квітні 2007 р. об'єднання дістало назву УНАСУР, а 23 травня 2008 р. в Бразиліа президенти 12 країн підписали Конституційний договір УНАСУР. Договір набув чинності в березні 2011 р. після ратифікації більшістю членів [443].

Метою УНАСУР було надати Південній Америці єдиний голос на міжнародній арені, сприяти зближенню двох субрегіональних блоків – МЕРКОСУР (південь, Атлантика) і Андського співтовариства (північ, Тихоокеанське узбережжя). На відміну від суто економічних об'єднань, УНАСУР зосереджувався на політичній, соціальній, оборонній, інфраструктурній та культурній інтеграції. Було створено 12 галузевих рад міністрів, зокрема Південноамериканську раду оборони, Раду охорони здоров'я, Раду енергетики та інші, які розробляли спільні програми [443]. Серед помітних ініціатив – створення Південноамериканського банку

розвитку, проєкти з'єднання енергомереж і транспортних коридорів, обмін студентами тощо. Важливим досягненням УНАСУР стала його роль у врегулюванні конфліктів: у перші роки існування лідери країн використовували саміти УНАСУР як майданчик для негайного реагування на кризи. Зокрема, у вересні 2008 р. УНАСУР провів екстрений саміт щодо внутрішнього конфлікту в Болівії і підтримав законний уряд Ево Моралеса, допомігши запобігти розколу країни. Так само ефективно спрацював механізм УНАСУР під час колумбійсько-еквадорського прикордонного інциденту 2008 р. та під час передавання влади після землетрусу на Гаїті 2010 р., коли держави Південної Америки погодили допомогу [489].

На початку УНАСУР діяв завдяки особистій зацікавленості та взаємодії президентів (так звана «президентська дипломатія»). Організація навіть не одразу мала постійного Генерального секретаря; натомість головування здійснювали по черзі країни-члени. Такий гнучкий формат дозволяв швидко збирати саміти і приймати політичні декларації консенсусом. Проте з погляду інституційного оформлення УНАСУР залишався слабким: не було наднаціонального органу, рішення мали рекомендаційний характер, бюджет залежав від внесків урядів. Попри це в період 2008 – 2014 рр. УНАСУР демонстрував високу активність: відбулося 18 самітів, прийнято десятки спільних заяв, запущено декілька довгострокових програм розвитку [489].

Криза для УНАСУР настала разом зі зміною політичного ландшафту в Південній Америці. Приблизно з 2015 р. деякі ключові держави перейшли під керівництво урядів, менш прихильних до регіоналізму. В Аргентині президент М. Макрі (2015 – 2019 рр.) узяв курс на зближення із США і критикував УНАСУР за бездіяльність щодо Венесуели. У Бразилії після імпічменту Д. Русефа владу перейняв поміркований М. Темер, а згодом правий популіст Ж. Болсонару – обидва вони не виявляли інтересу до УНАСУР. 2017 р. термін повноважень Генерального секретаря УНАСУР закінчився, а нову кандидатуру країни не змогли погодити через розбіжності (венесуельську кризу). Це фактично паралізувало роботу організації: без керівництва і консенсусу щодо порядку денного діяльність рад завмерла. У квітні 2018 р. одразу шість країн (Аргентина, Бразилія, Чилі, Колумбія, Парагвай, Перу) оголосили про призупинення участі в УНАСУР [443]. Наступного року частина з них перейшла до формальної процедури виходу: у березні 2019 р. Колумбія першою

денонсувала установчий договір, за нею вийшли Еквадор, Аргентина, Бразилія, Уругвай, Парагвай (протягом 2019 – 2020 рр.) [566]. До 2021 р. сім із 12 держав залишили УНАСУР, зробивши організацію де-факто недієздатною.

Серед причин розпаду УНАСУР дослідники називають ідеологічну поляризацію та структурні недоліки. Організація багато в чому трималася на політичній волі лівих лідерів (це Уго Чавес, Луїс Інасіу Лула да Сілва, Нестор і Крістіна Кіршнер, Ево Моралес та ін.). Коли їм на зміну прийшли опоненти, спільного бачення не залишилося. Венесуельська криза стала тригером: УНАСУР у 2016 – 2017 рр. безуспішно намагався бути посередником між урядом Мадуро й опозицією, що закінчилося провалом. Праві уряди звинуватили УНАСУР у потуранні диктатурі, а ліві – у втручанні в суверенні справи. Відсутність механізму примусу і велика залежність від консенсусу зробили організацію вразливою до виходу будь-кого з учасників: договір не передбачав жорстких санкцій за денонсацію, тож країни легко могли полишити союз. Інституційна слабкість у поєднанні з політичними спорами фактично звели нанівець цей інтеграційний проєкт до кінця 2010-х рр. [443].

Утім юридично УНАСУР не припинив існування. Згідно з міжнародним правом договір 2008 р. лишається чинним для тих держав, які його не денонсували. На 2020 р. у складі УНАСУР офіційно перебували п’ять країн – Болівія, Венесуела, Гаяна, Суринам і Уругвай (вихід останнього не було ратифіковано парламентом). Перу тимчасово призупинила участь через політичну кризу 2020 р. [566]. Така ситуація зберігалася до недавнього часу, поки нові проінтеграційні уряди не взялися за відновлення союзу. 2022 р. президент Болівії Л. Арсе виступив з ініціативою реанімувати УНАСУР, а президент Колумбії Г. Петро заявив про бажання повернути країну до організації. Зрештою, у квітні 2023 р. Бразилія підписала декрет про офіційне повторне приєднання до УНАСУР. Одночасно Аргентина А. Фернандеса також оголосила про намір відновити членство. У травні 2023 р. за ініціативою Лули в Бразиліа відбувся неформальний саміт лідерів Південної Америки, де обговорювали перспективи інтеграції і, зокрема, реформування УНАСУР. Лула да Сілва закликав «перезапустити» організацію на нових засадах, із урахуванням помилок минулого. Ішлося про те, щоб зробити УНАСУР більш гнучким, деполітизувати його робочі органи, зосередити зусилля на конкретних спільних проблемах (інфраструктура, охорона здоров’я, зміна клімату,

боротьба з організованою злочинністю тощо). Одним із символічних кроків стала пропозиція Бразилії створити спільну південноамериканську валюту для розрахунків у регіональній торгівлі – «сур», за аналогією з євро, щоб зменшити залежність від долара. Хоча економісти скептично ставляться до реалізації цієї ідеї в найближчому майбутньому (через макроекономічні дисбаланси, зокрема гіперінфляцію в Аргентині), сам факт обговорення спільної валюти свідчить про пошук нових горизонтів інтеграції.

Наразі рано говорити, чи вдасться повністю реанімувати УНАСУР. Скептики зауважують, що повернення країн може виявитися тимчасовим, оскільки зміна влади знову може привести до виходу (як це вже було). Оптимісти ж уважають, що уроки винесено: новий УНАСУР має уникати відвертої ідеологізації, фокусуватися на прагматичних питаннях і допускати «інтеграцію à la carte», коли країни співпрацюють у вибраних напрямах без зобов'язання брати участь у всіх ініціативах. Регулярність самітів має бути відновлено, адже брак зустрічей лідерів був одним із індикаторів кризи [576]. Уже той факт, що станом на 2023 р. усі 12 держав Південної Америки (разом із тими, що офіційно не в УНАСУР) зібралися за одним столом у Бразиліа, є значним кроком уперед. Подальші дії – призначення нового Генерального секретаря, ратифікація оновленої установчої угоди – покажуть, чи матиме УНАСУР «друге життя». У разі успіху УНАСУР може знову стати ключовим форумом для розв'язання регіональних проблем.

СЕЛАК: єдність Латинської Америки і Карибів на глобальній арені. Спільнота держав Латинської Америки і Карибського басейну (СЕЛАК) – наймолодше і найширше за охопленням об'єднання регіону. Його унікальність полягає в тому, що до нього входять усі 33 країни Латинської Америки і Карибів, тоді як США та Канада участі не беруть. СЕЛАК засновано в грудні 2011 р. в Каракасі, ідея створення належала тодішньому президентові Венесуели Уго Чавесу. Метою проголошували створення альтернативи Організації американських держав, щоб латиноамериканські країни могли обговорювати регіональні справи без домінування США і за участю Куби (яку свого часу виключили з ОАД). СЕЛАК стала своєрідним продовженням попередніх латиноамериканських форумів – Групи Ріо та самітів Латинської Америки і Карибів. На момент заснування нею керували лідери «лівої хвилі», що забезпечило ейфорію єдності. Перший саміт СЕЛАК 2013 р. (Сантьяго, Чилі)

ухвалив важливі декларації про спільні принципи, зокрема проголосив Латинську Америку зоною миру, вільною від ядерної зброї, та закликав до багатополярного світового порядку [689].

Організаційно СЕЛАК – це форум глав держав, без постійної штаб-квартири чи бюрократичного апарату. Щорічно один із членів виконує функції голови (проте істотних виконавчих повноважень він не має). Така гнучка структура зменшує витрати і забезпечує рівність, але й означає, що ефективність залежить від політичної волі держав-учасниць. У перші роки СЕЛАК проводила саміти регулярно: Гавана 2014 р., Сан-Хосе 2015 р., Кіто 2016 р., Пунта-Кана 2017 р. Було створено кілька робочих груп за напрямами (разом із координацією дій на міжнародних форумах, співпрацею в галузі енергетики, боротьби з бідністю тощо). Проте реальних проєктів небагато, адже СЕЛАК переважно займається погодженням політичних заяв і позицій.

Уже за кілька років після створення СЕЛАК зіткнулася із серйозними труднощами, зумовленими внутрішніми суперечностями. Як було зазначено раніше, головним розколом стали розбіжності навколо Венесуели та інших режимів із браком демократії. На саміті СЕЛАК у січні 2017 р. (Домініканська Республіка) лише половина лідерів прибула особисто, а президенти Бразилії, Аргентини, Мексики та кількох інших країн проігнорували зустріч через незгоду з присутністю представників Венесуели, Куби, Нікарагуа [489]. Після цього на три роки настала пауза: 2018 і 2019 рр. щорічні саміти взагалі не скликали через неможливість зібрати кворум. Фактично СЕЛАК було паралізовано: не маючи власних інституцій, форум залежав від доброго настрою урядів. Ситуацію погіршило рішення Бразилії вийти із СЕЛАК – у січні 2020 р. уряд Ж. Болсонару призупинив свою участь, мотивуючи це тим, що в організації «домінують недемократичні режими Куби та Венесуели» [689]. Утрата найбільшої країни й одного з ініціаторів створення блоку поставила під питання його подальше існування.

Попри ці удари, СЕЛАК не припинила роботу – знову ж таки, через неформальну природу. Форум «заснув», але не зник. Коли зовнішньополітична кон’юнктура змінилася, з’явився шанс на реанімацію СЕЛАК. На рубежі 2020 – 2021 рр. у низці країн до влади прийшли нові лідери, зацікавлені в регіональному діалозі: президент Мексики Андрес Мануель Лопес Обрадор узяв на себе проактивну роль. Мексика головувала в СЕЛАК у 2020 – 2021 рр. і доклала зусиль, щоб відновити зустрічі.

У вересні 2021 р. в Мехіко відбувся VI саміт СЕЛАК, на якому зібралися представники 31 держави (крім Бразилії та ще однієї країни). Обговорювали питання протидії пандемії COVID-19, доступу до вакцин, економічного відновлення, тобто теми, що всіх об'єднували. Мексиканська дипломатія прагнула також виробити спільну позицію щодо реформування міжамериканської системи, зокрема Лопес Обрадор пропонував замінити ОАД на оновлену СЕЛАК із більш широкими повноваженнями, проте ця ідея не здобула одностайної підтримки [689].

Найбільший імпульс відродженню СЕЛАК надало повернення Бразилії до складу блоку 2023 р. Новообраний президент Лула да Сілва, як тільки обійняв посаду, видав указ про поновлення участі Бразилії в СЕЛАК. Він особисто відвідав VII саміт СЕЛАК 24 січня 2023 р. в Буенос-Айресі, де зустрілися делегації майже всіх країн регіону. Повернення Бразилії – найбільшої економіки – «оживило» організацію. Аргентинське головування підготувало амбітний порядок денний: від питань постпандемічного відновлення до змін клімату, гендерної рівності та інтеграції інфраструктури. За результатами саміту була прийнято підсумкову декларацію обсягом 28 сторінок, яка містила понад 100 пунктів спільних цілей та зобов'язань. Окрім того, ухвалено 11 спеціальних декларацій з окремих проблем – від боротьби з бідністю до розвитку співпраці у сфері охорони здоров'я. Лідери проголосили намір зміцнювати регіональну інтеграцію та погоджувати позиції на світовій арені, відновити регулярність зустрічей і активізувати діяльність робочих груп [233].

Незважаючи на декларовану єдність, на саміті в Буенос-Айресі не вдалося уникнути гострих моментів. Президент Уругваю Лакальє Поу та президент Чилі Габріель Борич у своїх виступах розкритикували авторитарні тенденції у Венесуелі, Нікарагуа і Кубі, наголосивши, що відданість демократії – необхідна умова поваги один до одного. Їм опонував президент Аргентини Альберто Фернандес, який заявив, що загрозу демократії в регіоні становлять радикальні праві сили, а не уряди-союзники по СЕЛАК (натяк на події в Перу і Бразилії). Ця полеміка показала: хоча всі країни долучилися до спільного обговорення, ідеологічний поділ зберігається і може гальмувати практичну реалізацію ухвалених планів.

Отже, СЕЛАК є важливим майданчиком політичного діалогу в Західній півкулі без участі позарегіональних держав. Його потенціал – в універсальності охоплення: це єдиний форум, на якому представлені і найбільші латиноамериканські країни, і малі карибські острівні держави,

де ліві режими комунікують із правоцентристськими урядами. СЕЛАК дає Латинській Америці можливість говорити «одним голосом», наприклад, у відносинах із Європейським Союзом (раз на кілька років проходять саміти ЄС – СЕЛАК) чи Китаєм. Водночас відсутність інституцій і правового зобов'язування робить його вразливим до змін політичних вітрів. Нинішнє «друге дихання» СЕЛАК великою мірою залежить від подальшої кон'юнктури: якщо в ключових державах регіону збережуться проінтеграційні уряди, форум може зміцнитися і перейти від декларацій до конкретних спільних дій; якщо ж повернуться націонал-консервативні сили, СЕЛАК ризикує знову «впасти в сплячку».

Елементи економічної інтеграції. Економічна інтеграція – одна з базових мотивацій регіонального співробітництва в Латинській Америці. Ще в середині XX ст. під впливом теорій структурного розвитку Комісії ООН з Латинської Америки (CEPAL/ECLAC), країни регіону почали створювати зони вільної торгівлі та спільні ринки для подолання своєї залежності від експорту сировини. Першим кроком стало заснування 1960 р. Латиноамериканської асоціації вільної торгівлі (АЛАЛК), трансформованої пізніше в Латиноамериканську асоціацію інтеграції (ALADI). Хоча ці рамкові структури не досягли повного скасування мит, вони заклали основу для подальших субрегіональних проєктів.

На субрегіональному рівні сформувалися кілька економічних блоків: уже згаданий МЕРКОСУР на півдні; Андське співтовариство націй (АСН) на північному заході Південної Америки; Центральноамериканська інтеграційна система (SICA), що об'єднує країни Центральної Америки, та Карибське співтовариство (CARICOM) для держав Карибського басейну. Кожен із цих блоків має свої особливості й рівень інтеграції. Наприклад, Андське співтовариство (до нього нині входять Болівія, Колумбія, Перу, Еквадор) має спільний митний тариф і наднаціональний Генеральний секретаріат у Лімі, функціонує Суд Андського співтовариства для розв'язання торговельних спорів. Проте загалом економічна інтеграція в Латинській Америці залишається фрагментованою: різні угруповання співіснують без єдиного координаційного центру, а їхні учасники часто належать одночасно до кількох організацій [589].

У 2010-ті рр. на тлі невдач глобального торговельного раунду та повільності наявних блоків виникли нові формати, зокрема Тихоокеанський альянс (створений 2012 р. Мексикою, Колумбією, Перу і Чилі). Тихоокеанський альянс став прикладом «відкритого регіоналізму 2.0»,

орієнтованого на динамічні ринки Азії та на ліберальні реформи. Його учасники скасували майже всі взаємні мита, інтегрували фондові біржі, погодили спрощення руху людей і капіталів. Водночас цей блок відображав і політичну вісь – його членами були країни з відносно ринково-ліберальними урядами, на противагу більш протекціоністському МЕРКОСУР. Деякі експерти характеризували ситуацію як «інтеграцію à la carte», коли держави вибирають, до якої ініціативи долучитися, залежно від власних інтересів, і нерідко ці ініціативи перекриваються. Результатом є складна мозаїка, де, наприклад Колумбія одночасно в Альянсі й асоційований член МЕРКОСУР, Чилі – в Альянсі і асоційований член АСН, Еквадор – спостерігач в Альянсі, але повноправний член в АСН тощо. Країни практикують «forum shopping», тобто використовують різні організації для різних політик. Це дозволяє гнучкість, але й перешкоджає виробленню єдиної економічної стратегії регіону [576].

Попри існування численних угруповань, рівень економічної інтеграції Латинської Америки залишається відносно низьким порівняно, наприклад, із Європейським Союзом чи Східною Азією. Питома вага внутрішньорегіональної торгівлі в загальному експорті країн ЛАК становить лише близько 15 – 20 %, а в ЄС цей показник перевищує 60 %. Це означає, що латиноамериканські економіки є більш орієнтованими на ринки Північної Америки, Європи або Китаю, ніж одна на одну. Структура торгівлі часто є конкурентною (кілька країн експортують схожі товари – нафту, мінерали, сільгосппродукцію – і менше купують одна в одної). Недостатній розвиток інфраструктури і транспортних зв’язків між країнами також гальмує торговельну інтеграцію: історично економічні центри були спрямовані назовні (портові міста на узбережжях), а між собою держави були розділені горами, джунглями, слабкою дорожньою мережею. Хоча в останні роки реалізовують проєкти трансконтинентальних шосе, залізниць, трубопроводів, усе ще бракує цілісної інфраструктурної мережі «північ – південь» і «схід – захід» [489].

Серйозною проблемою є асиметрія між великими та малими економіками. Наприклад, Бразилія генерує понад 50 % ВВП Південної Америки, Мексика – близько 40 % ВВП Латинської Америки (залежно від дефініцій). Тому дрібні країни побоюються, що відкриття ринків призведе до домінування товарів і капіталу великих сусідів. Це відбувається в МЕРКОСУР: Парагвай і Уругвай неодноразово скаржилися на «егоїзм» Бразилії й Аргентини, вимагаючи механізмів компенсації та солідарності

[561]. Власне, Фонд конвергенції (FOCEM) у МЕРКОСУР, фінансований переважно за рахунок Бразилії та, меншою мірою, Аргентини, спрямовують на інвестиції в бідніші департаменти Парагваю, уругвайську інфраструктуру тощо. У Центральній Америці та Карибах є схожі фонди (наприклад, у SICA – Центральноамериканський банк економічної інтеграції, у CARICOM – Банк розвитку Карибів), проте їхні ресурси є обмеженими.

Ще один аспект економічної інтеграції – координація макроекономічної політики. Тут прогрес у Латинській Америці мінімальний. Спроби прив'язати валюти одну до одної або створити валютний союз не виходять за межі дискусій. Ідея спільної валюти для Південної Америки, підтримана нещодавно президентом Лулою (у перспективі – «el sur»), поки що є радше політичною декларацією. Адже економічних передумов, зокрема близькості рівнів інфляції, боргового навантаження, синхронізації ділових циклів, немає. Ба більше, деякі країни (як-от Еквадор, Панама) узагалі не мають власної валюти і використовують долар США. Тому найближчим часом інтеграція зосереджуватиметься на торговельно-інвестиційних проєктах, не заходячи у сферу спільної монетарної чи фіскальної політики.

Важливо згадати і позарегіональні економічні зв'язки, які впливають на регіональну динаміку. З одного боку, тісні стосунки із США: Мексика є частиною Північноамериканської зони вільної торгівлі (USMCA, раніше НАФТА), центральноамериканські та домініканські товари отримали доступ на ринок США через CAFTA-DR, окремі країни мають двосторонні угоди (Чилі, Колумбія, Перу). З іншого боку, Китай стрімко став головним торговельним партнером Південної Америки, обігнавши США в Бразилії, Чилі, Перу, Аргентині та ін. Це створює певний ефект конкуренції інтеграцій: частина еліт уважає за краще орієнтуватися на двосторонні угоди з великими економіками (США, КНР), ніж на складний багатосторонній процес усередині регіону. Наприклад, ідею всеохопної Зони вільної торгівлі Америк (ЗВТА, англ. FTAA), яку просували США в 1990-х рр., так і не реалізовано через спротив латиноамериканських країн, що вбачили в ній загрозу своєму промисловому розвитку. Натомість нині Китай укладає інфраструктурні й сировинні пакти з окремими державами, посилюючи їхню залежність від експорту сировини, що може суперечити цілям диверсифікації та регіональної промислової кооперації.

Отже, економічна інтеграція Латинської Америки демонструє змішані результати. З одного боку, створено декілька рівнів зон вільної торгівлі та митних союзів, що дали певний імпульс зростанню торгівлі всередині регіону (особливо в 1990-х рр.) [553]. Деякі країни досягли значного прогресу: наприклад, у межах МЕРКОСУР взаємна торгівля як частка від зовнішньої торгівлі зросла з 11 % (1990 р.) до 20 % (2018 р.) [489]. З іншого боку, глибина інтеграції залишається невеликою – не створено спільного регіонального ринку з єдиними правилами, як у ЄС натомість є багато частково перекритих домовленостей, які не завжди ефективно діють. Сама концепція регіоналізму в Латинській Америці еволюціонувала: якщо в 1960 – 1980-х рр. це була переважно економічна стратегія (індустріалізація через заміщення імпорту, розвиток спільного ринку), то в 2000-х рр. це політичний проєкт (спільний фронт проти гегемонії, просування альтернативного розвитку) [576]. Сьогодні на тлі нових глобальних викликів – пандемії, кліматичних змін, геополітичних зрушень – знову зростає розуміння, що економічна співпраця необхідна для стійкості регіону. Такі питання, як продовольча безпека, енергетична інтеграція (електромережі, газогони), спільний розвиток «зелених» технологій, потребують колективних дій. Тому, незважаючи на минулі труднощі, латиноамериканські країни не відмовляються від ідеї інтеграції, а шукають нові форми й моделі, більш гнучкі та прагматичні.

Міграційні потоки в Латинській Америці: причини, наслідки, реакція міжнародних інституцій та взаємодія із зовнішніми акторами. Масштабні міграційні процеси стали однією з визначальних рис міжнародних відносин у Латинській Америці останнього десятиліття. Регіон переживає безпрецедентний за розмахом виїзд населення з окремих країн, що можна порівняти з найгострішими міграційними кризами сучасності. Станом на серпень 2023 р. близько 7,7 млн венесуельців покинули свою батьківщину. За абсолютними показниками це є найбільшою у світі групою переміщених осіб, яка навіть перевищує кількість сирійських чи українських біженців за кордоном [480]. До цього додаються сотні тисяч вихідців із інших країн регіону – Гаїті, Куби, Нікарагуа, а також мільйони мешканців Центральної Америки, які щороку прямують на північ. За оцінками Міжнародної організації з міграції (МОМ), кількість міжнародних мігрантів у державах Латинської Америки і Карибського басейну майже подвоїлася між 2010 і 2022 рр. [587]. Переважна більшість цих людей переміщується всередині самого регіону, зокрема 84 % із понад

7 млн венесуельських біженців і мігрантів знайшли притулок у сусідніх латиноамериканських країнах. Водночас зросла і кількість вихідців із Латинської Америки, які намагаються дістатися США, Канади або Європи, рятуючись від криз на батьківщині. Наприклад, на південному кордоні США у 2022 та 2023 бюджетних роках було зафіксовано понад 2 млн зустрічей із мігрантами щорічно – це історичні максимуми, і більше половини новоприбулих – не з Мексики чи Центральної Америки, а з Венесуели, Куби, Нікарагуа, Гаїті та інших країн за межами регіону. Отже, міграційна проблема набула континентального розмаху, охоплюючи весь регіон і впливаючи на відносини Латинської Америки з глобальними гравцями.

Причини міграційних потоків у Латинській Америці комплексні та взаємопов'язані. По-перше, ключовим чинником є соціально-економічні й політичні кризи в окремих державах. Венесуела – найяскравіший приклад: багаторічна економічна рецесія, гіперінфляція, масове безробіття і дефіцит товарів першої необхідності в поєднанні з авторитарною політикою режиму Н. Мадуро та порушеннями прав людини спричинили справжній колапс життєвого рівня. Із середини 2010-х рр. Венесуелу покинули до 7 – 8 млн громадян, рятуючись від гуманітарної катастрофи та переслідувань [480]. Так само політичні репресії та погіршення економіки в Нікарагуа після 2018 р. (правління Д. Ортеги) й на Кубі підштовхнули десятки тисяч людей до еміграції. По-друге, не менш важливим чинником є насильство та злочинність. У країнах Північної та Центральної Америки (Гватемала, Гондурас, Сальвадор) мільйони людей стали біженцями чи шукачами притулку через загрозу з боку банд (Maras), вимушене вербування, вбивства і рекет [492]. За даними Норвезької ради у справах біженців, рівень щоденного насилля в цьому субрегіоні можна порівняти з воєнними конфліктами – люди розповідають про життя під постійною загрозою, подібно до свідчень із Сирії чи Ємену [492]. У Гаїті державна влада практично втратила контроль над ситуацією: озброєні банди тероризують столицю Порт-о-Пренс, що призвело до масштабного виїзду гаїтян за кордон із міркувань безпеки. По-третє, причинами міграції є стихійні лиха та зміни клімату. Повторювані урагани, повені та посухи б'ють по країнах Карибського басейну і Центральної Америки, руйнуючи житло та засоби до існування. Наприклад, після землетрусу 2010 р. і ураганів 2016 – 2017 рр. сотні тисяч гаїтян виїхали до інших країн Латинської Америки (зокрема,

в Бразилію, Чилі, Домініканську Республіку). Екологічний чинник часто діє в поєднанні з економічним: сільськогосподарські кризи та бідність, спричинені посухою у Гватемалі чи Гондурасі, підштовхують мешканців сіл до пошуку кращої долі на півночі [383]. Нарешті, сучасні засоби комунікації та розвинені мережі перевізників (контрабандистів) спростили переміщення на великі відстані. Соціальні мережі поширюють поради щодо маршрутів, а нелегальні «провідники» прокладають нові шляхи. Наприклад, через раніше непрохідні джунглі Дар'єн між Колумбією та Панамою сьогодні масово проходять мігранти з різних країн [587].

Наслідки міграційних потоків для країн Латинської Америки є комплексними. З одного боку, масове прийняття біженців стало гуманітарним випробуванням для держав регіону, але ці держави виявили велику солідарність. Сусідні з кризовими країнами уряди загалом зберегли відкритість кордонів і запровадили програми легалізації новоприбулих. Колумбія надала тимчасовий захист понад 2,5 млн венесуельців, Перу й Чилі прийняли відповідно близько 1,5 млн та 0,5 млн вихідців із Венесуели, Бразилія видала десяткам тисяч венесуельських сімей дозвіл на проживання і доступ до ринку праці (операція «Зустріч» / Operaçãо Acolhida). Такі кроки дозволили уникнути повномасштабної гуманітарної катастрофи та інтегрувати значну частину мігрантів у нові громади [480]. Багато прибулих отримали доступ до освіти, медицини, ринку праці; наприклад, країни МЕРКОСУР діють за угодою, що спрощує взаємне визнання документів і дозволів на роботу для громадян блоку [587]. З іншого боку, навантаження на країни, які приймають є величезним. Інфраструктура і соціальні служби в прикордонних районах перевантажені напливом людей, яких потрібно розмістити, нагодувати, надати медичну допомогу. Місцеві громади часто відчувають конкуренцію на ринку праці та тиск на систему освіти й охорони здоров'я. У деяких державах починається зростання ксенофобських настроїв та інцидентів дискримінації щодо мігрантів [480]. Як зазначає Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ), чимало венесуельців у країнах перебування залишаються без офіційного статусу або документів, що унеможливлює доступ до базових прав і робить їх уразливими до експлуатації, торгівлі людьми та насильства [650]. Деякі держави наближаються до «точки насичення» своїх можливостей. Як зауважив представник УВКБ, країни й громади регіону були надзвичайно щедрими, приймаючи венесуельців, але вони дедалі більше «перевантажені» [480].

Це виявляється, зокрема, у посиленні міграційних вимог: у 2022 – 2023 рр. Мексика, Коста-Рика, Чилі та інші держави запровадили візовий режим або інші обмеження для деяких категорій латиноамериканських мігрантів, намагаючись уповільнити їх приплив. Такі кроки однак нерідко приводять до зміни маршрутів, а не зменшення загальної кількості мігрантів. Багато венесуельців, які спершу осіли в Колумбії, Еквадорі чи Перу, нині вирушають далі на північ – через брак роботи та низькі доходи в перенасичених країнах, що їх прийняли. 2023 р. побито рекорд: за дев'ять місяців через небезпечний перешийок Дар'єн пройшло понад 400 тис. людей, з них близько 60 % – вихідці з Венесуели [480]. Такі вторинні переміщення створюють додатковий виклик для міжнародного менеджменту міграції.

Реакція міжнародних інституцій на міграційну кризу в Латинській Америці є важливим чинником її пом'якшення. ООН та суміжні організації відіграють координуючу і гуманітарну роль. Із 2018 р. діє Регіональна координаційна платформа для біженців і мігрантів із Венесуели (R4V) під спільним керівництвом УВКБ та МОМ, що об'єднує зусилля понад 200 партнерів – від агенцій ООН і донорів до неурядових організацій. У межах платформи розробляють Регіональні плани реагування (RMRP), які визначають потреби переміщених венесуельців та громад, що їх приймають, і формують спільні запити про фінансування [650]. Міжнародні донори протягом 2020 – 2023 рр. щорічно проводили конференції солідарності з венесуельськими біженцями (співорганізатори – ЄС, Канада, ООН). На конференції в Брюсселі в березні 2023 р. було заявлено про виділення додаткових 75 млн євро від Єврокомісії та 58 млн дол. США від уряду Канади на гуманітарні проєкти в країнах, що приймають венесуельців [226]. Загалом, фінансовий тягар підтримання мігрантів у Латинській Америці наразі лежить переважно на плечах самих латиноамериканських країн та США. За даними гуманітарних агенцій, 2022 р. близько 70 % міжнародної допомоги країнам Північної Центральної Америки надали Сполучені Штати, тоді як внесок держав Європи, Азії та Перської затоки був мінімальним [492]. Це вказує на недостатню увагу світової спільноти до «тихої» кризи, що розгортається в регіоні. Разом із тим деякі зовнішні гравці долучаються до довгострокових рішень. Міжамериканський банк розвитку та Світовий банк фінансують програми соціально-економічної інтеграції мігрантів у Колумбії, Еквадорі, Коста-Риці. Управління ООН із координації гуманітарних питань (UNOCHA)

включило ситуацію в Центральній Америці до списку пріоритетних регіональних гуманітарних криз.

Взаємодія латиноамериканських країн зі Сполученими Штатами, Європейським Союзом та іншими акторами у сфері міграції набуває стратегічного значення. Проблема неконтрольованої міграції стала однією з головних тем діалогу «США – Латинська Америка». Адміністрація Дж. Байдена проголосила багатосторонній підхід, зорієнтований на спільну відповідальність: на Саміті Америк у Лос-Анджелесі в червні 2022 р. 21 країна Західної півкулі (разом із Іспанією як спостерігачем) ухвалила Лос-Анджелеську декларацію з питань міграції та захисту. Цей документ передбачає чотири ключові принципи співпраці: підтримання країн, які приймають найбільше мігрантів (через фінансові механізми та програми розвитку); розширення легальних шляхів міграції (зокрема, квот на прийняття біженців і трудових мігрантів; спільні ініціативи США, Канади та Іспанії щодо переселення латиноамериканців на роботу); координацію міграційної політики для ефективного контролю кордонів і боротьби з мережами перевізників, а також спільне реагування на екстрені ситуації масового переміщення. У розвиток цієї декларації проходять регулярні міністерські зустрічі (останній раз у Гватемалі, травень 2024 р.), де оцінюють прогрес і погоджують конкретні кроки [587].

Серед досягнень можна відзначити започаткування США програм гуманітарного умовно-дострокового в'їзду (Parole) для громадян Куби, Гаїті, Нікарагуа і Венесуели, які мають спонсорів у США – це дозволило десяткам тисяч осіб легально прибути за океан, оминувши небезпечні маршрути. Одночасно Канада оголосила про прийняття 50 тис. латиноамериканських біженців у 2022 – 2024 рр., а Іспанія та деякі інші держави ЄС спростили процедури для мігрантів із Венесуели і сусідніх країн. Європейський Союз, зі свого боку, намагається підтримати латиноамериканських партнерів переважно фінансово і через політичний діалог. Після восьмирічної перерви в липні 2023 р. відбувся саміт ЄС – СЕЛАК, де одним із пунктів спільної заяви стала домовленість про зміцнення співпраці у сфері управління міграцією та боротьби з транснаціональними мережами, що нелегально переправляють людей [279].

Європейські країни усвідомлюють взаємозалежність: хаотичні міграційні потоки в Західній півкулі можуть вплинути і на Європу, зважаючи на тісні історичні зв'язки (значні діаспори латиноамериканців в Іспанії,

Італії, Португалії тощо). Тому ЄС послідовно збільшує внески в гуманітарні фонди для Америки – на 2023 р. бюджет допомоги Єврокомісії регіону було суттєво збільшено, разом із фінансуванням проєктів для біженців із Венесуели. Крім того, ЄС спільно з урядом Іспанії активно просуває тему зміцнення «зелених» економік Латинської Америки та подолання нерівності. Це розглядають як внесок в усунення корінних причин вимушеної міграції (Мадрид, 2023 р.). Проте пряма залученість Європи до розв'язання міграційної кризи ЛАК залишається обмеженою: основний тягар і відповідальність лежать на самих країнах Америки та на США як найбільшому світовому економічному партнері регіону.

Міграційні виклики в Латинській Америці демонструють взаємопов'язаність регіональної стабільності та глобальної співпраці. Масовий виїзд людей із країн, охоплених кризами, став серйозним випробуванням для сусідів, але водночас згуртував держави регіону в дусі солідарності. Латиноамериканські країни здебільшого виявили гуманізм і відкритість, надавши мільйонам біженців притулок і шанс на нове життя. Це вигідно відрізняє регіон від деяких інших частин світу, де до мігрантів ставляться більш упереджено. Однак можливості Латинської Америки не безмежні: за відсутності належної міжнародної підтримки країни, які приймають, можуть зіткнутися з соціальним перевантаженням, що підірве їхню готовність і надалі приймати переселенців. Тому роль міжнародних інституцій і донорів є критичною. Формують нові підходи до спільного управління міграцією – через декларації, платформи та угоди про розподіл відповідальності, як-от Лос-Анджелеська декларація 2022 р. Ці ініціативи закладають основу для більш скоординованих дій, як-от обмін інформацією про потоки, синхронізація прикордонних процедур, протидія торгівцям людьми, а головне – підтримання тих країн, які беруть на себе найбільше міграційне навантаження. У довгостроковій перспективі розв'язання міграційної проблеми в ЛАК неможливе без усунення її причин. Тому міжнародна співдружність, разом із США та ЄС, дедалі більше інвестує в програми розвитку, зміцнення демократії, безпеки та кліматичної стійкості в країнах походження мігрантів, щоб люди мали перспективи вдома і не змушені були шукати притулку за кордоном. Для України, яка також переживає наслідки масової вимушеної міграції та зацікавлена в підтримці з боку «Глобального Півдня», приклад латиноамериканської міграційної кризи є нагадуванням про важливість солідарності, а досвід

реагування на неї – джерелом уроків у сфері гуманітарної політики. Латинська Америка, попри всі труднощі, демонструє прагнення спільно долати міграційні виклики, і саме єдність і партнерство є ключем до успішного управління міграційними потоками в сучасному світі.

Отже, регіональна динаміка міжнародних відносин у Латинській Америці характеризується одночасними процесами поглиблення співпраці та виникнення нових викликів. З одного боку, Латинська Америка значно зміцніла як самостійний актор: створено безпрецедентну кількість міждержавних об'єднань – від субрегіональних (МЕРКОСУР, Андське співтовариство, SICA, CARICOM) до загальнорегіональних (СЕЛАК), покликаних обстоювати інтереси регіону на глобальній арені. Країни ЛАКБ засвоїли уроки залежності минулого і здебільшого навчилися діяти спільно для захисту демократії, прав людини, мирного розв'язання конфліктів. Регіон загалом утвердився як зона, вільна від міждержавних воєн, із низьким рівнем тероризму і спільною декларацією про ненабуття ядерної зброї [689]. Значною мірою це є заслугою діалогу в межах регіональних форумів та розвитку «культури консультацій» між латиноамериканськими лідерами.

З іншого боку, інтеграційні проєкти Латинської Америки стикаються із системними викликами. Найбільший із них – *політична фрагментація*: ідеологічні розбіжності між урядами часто призводять до паралічу організацій або навіть розпаду (як було з УНАСУР у 2017 – 2019 рр.) [418]. Регулярна зміна влади в країнах (через вибори чи кризи) може кардинально міняти зовнішньополітичний курс, і те, що одні лідери будували роками, інші швидко розбирають. Відсутність інституційної стійкості інтеграційних об'єднань є наслідком домовленості діяти на основі консенсусу та невтручання. Це дозволяє уникати домінування когось одного, але робить спільні механізми залежними від найменшого конфлікту інтересів. Чимало організацій існують радше номінально, без реального впливу: за висловом деяких аналітиків, латиноамериканський регіоналізм нагадує «багато аркушів, мало мечів».

Економічні виклики також є серйозними: регіон залишається вразливим до зовнішніх потрясінь (цін на сировину, фінансових криз), рівень внутрішньої торгівлі та кооперації низький, що ускладнює створення спільного економічного фронту. Латинська Америка входить до світових економічних зв'язків переважно як постачальник сировини й аграрної

продукції та споживач промислових товарів і технологій, а не як єдиний виробничий простір. Це стримує і політичну інтеграцію, адже країни відчувають більше конкуренцію, ніж синергію економік.

Важливим чинником є роль зовнішніх гравців, передусім США і Китаю, які пропонують свої формати співпраці і в такий спосіб можуть відволікати увагу від внутрішньорегіональної інтеграції. Конкуренція за вплив у Латинській Америці між світовими потугами іноді поглиблює розколи: наприклад, питання відносин із КНР (інвестиції, кредити) відрізняє держави, так само як і ставлення до санкцій США проти Венесуели чи Куби. Однак новітні тенденції свідчать про прагнення латиноамериканців збалансувати зовнішні зв'язки: співпрацювати і з Пекіном, і з Вашингтоном, але зберігати власні майданчики єднання.

Для України розуміння регіональної динаміки Латинської Америки має *важливе практичне значення*. По-перше, Латинська Америка – це значна частина «Глобального Півдня», яка має вагомий політичний авторитет у міжнародних організаціях (близько 17 % голосів в ООН) [52]. У контексті протидії російській агресії та формування світової коаліції на підтримку міжнародного права голоси латиноамериканських країн є цінними. Як показує досвід 2022 – 2023 рр., у регіоні не було єдиної позиції щодо війни в Україні: одні держави (наприклад, Гватемала, Колумбія, Чилі) однозначно засудили агресію РФ, інші (Бразилія, Мексика, Аргентина) займали обережно-нейтральну позицію, наголошуючи на невтручанні, а дехто (Нікарагуа, Болівія) фактично підтримав російські наративи. Однією з причин цієї роз'єднаності є якраз відсутність згуртованості регіону, коли немає дієвого механізму на кшталт СЕЛАК чи УНАСУР, які могли б виробити спільний підхід; кожна країна діє ізольовано, і це дає змогу зовнішнім гравцям (зокрема Росії) маніпулювати окремими урядами. Тому для України важливо активніше працювати з регіональними об'єднаннями Латинської Америки, підтримувати їхній позитивний порядок денний і доносити свою позицію через багатосторонні формати. Наприклад, участь України як гостя на саміті ЄС – СЕЛАК (липень 2023 р.) стала кроком у цьому напрямі: Київ дістав можливість безпосередньо звернутися до всіх латиноамериканських партнерів одночасно та представити «формулу миру» Президента Зеленського [142]. Подальший розвиток зв'язків із СЕЛАК, МЕРКОСУР та іншими організаціями може посилити присутність українського голосу в регіоні.

По-друге, досвід інтеграції Латинської Америки є корисним для Україні з погляду порівняння з власними регіональними ініціативами. Хоча Україна географічно та політично належить до європейського простору, вона свого часу також брала участь із перемінним успіхом у регіональних утвореннях (ГУАМ, СНД). Нинішній стратегічний курс України – вступ до ЄС – є прикладом «глибокої» інтеграції, на відміну від більш «вільних» латиноамериканських схем. Однак принципи, вироблені латиноамериканцями – повага суверенітету, недопустимість силового тиску сильнішого сусіда, колективний захист демократії – цілком відповідають українським зовнішньополітичним пріоритетам. Посилення регіональних зв'язків у Латинській Америці створює більш збалансований багатополярний світ, де меншим і середнім державам легше захищати власні інтереси. У цьому сенсі Україна зацікавлена в сильній, об'єднаній Латинській Америці як партнері на міжнародній арені. Крім того, Україна може врахувати й помилки латиноамериканської інтеграції – надмірну залежність від політичної кон'юнктури, нестачу наднаціональних механізмів, економічні дисбаланси, щоб уникнути їх у процесі своєї євроінтеграції та розвитку регіонального співробітництва із сусідами.

На завершення варто підкреслити, що регіональна динаміка Латинської Америки продовжує еволюціонувати. Сьогоднішні тенденції – прагнення до єдності на тлі глобальних викликів (пандемії, зміни клімату, геополітичної напруги) – дають шанс на новий етап інтеграції, більш прагматичний і всеосяжний. Якщо латиноамериканським країнам удасться подолати внутрішні розбіжності і виробити спільний підхід, регіон зможе значно посилити свій голос у світових справах. Для України це означатиме появу впливового колективного партнера, готового підтримати принципи міжнародного права і співпрацювати заради глобальної стабільності. Водночас, якщо виклики інтеграції не буде подолано, Латинська Америка може залишитися роз'єднаною, що ускладнить взаємодію з нею та зменшить її роль на міжнародній арені. Саме тому Україна зацікавлена в процвітанні та згуртованості Латинської Америки, адже в сучасному світі, де повага до суверенітету і спільні зусилля проти агресії набувають вирішального значення, підтримка від кожного регіону є вагомим внеском у спільну безпеку і розвиток.

Розділ 3. Технології міжнародних комунікацій у контексті постбіполярного світового порядку

3.1. Особливості сучасної публічної дипломатії: державний і громадський виміри

Публічна дипломатія як напрям міжнародної діяльності. Публічна дипломатія – це заходи, спрямовані на зміну суспільної думки в цільовій країні з метою впливу на зовнішню політику уряду цієї країни щодо країни-ініціатора публічної дипломатії. Наприклад, публічна дипломатія допомагає встановити діалог між народами, уникнути війн.

Публічна дипломатія – це комплексний процес, яким просувають національні інтереси та забезпечують національну безпеку через установлення міжнародного порозуміння, інформування і вплив на закордонні спільноти та створення і поглиблення діалогу між громадянами й інституціями в країні та поза її межами. Термін «публічна дипломатія» в значенні конкретної міжнародної стратегії було вперше запропоновано Едмундом Гулліоном, деканом Флетчерської школи права і дипломатії при університеті Тафтса, колишнім чиновником зі служби закордонних справ США. 1965 р. він заснував Центр публічної дипломатії імені Едварда Муррoy (Edward R. Murrow Center of Public Diplomacy).

Сам термін «публічна дипломатія» вперше з'явився в пресі в січні 1856 р. у лондонській газеті Times, але з іншим значенням. Тоді цей термін ужили як синонім увічливості в критиці на адресу президента Франкліна Пірса. У часи Першої світової війни термін «публічна дипломатія» був достатньо популярним. Ним позначали різні офіційні заяви політиків (заяви представників Німеччини щодо підводної війни, публічні оголошення умов миру, вступну промову президента США Вудро Вілсона щодо його «14 пунктів» 8 січня 1918 р. тощо). Разом із терміном «публічна дипломатія» також уживали термін «відкрита дипломатія».

У міжвоєнний час публічну дипломатію почали асоціювати або з точним та неупередженим висвітленням подій пресою, або з демонстрацією доброго ставлення до місцевого населення (грудень 1934 р., британські солдати в Саарі з військовим оркестром та в доброму гуморі в стосунках із місцевими мешканцями). У часи Другої світової війни цей термін майже не вживали [259, с. 14]. Із 1950-х рр. в умовах «холодної

війни» публічною дипломатією почали називати міжнародну інформацію та пропаганду. Ключові дипломатичні події тепер сприймали як приховані пропагандистські заходи. 1965 р. Гулліон увів термін «публічна дипломатія» в обіг, розширивши його тодішнє значення від «міжнародної пропаганди» до «цілеспрямованої системи заходів із впливу на настрої закордонного населення». Із 1972 р. термін почали вживати в наукових працях саме в значенні, яке сформулював Гулліон [259, с. 15]. У 1990-ті рр. термін «публічна дипломатія» в значенні конкретної системи заходів із впливу на іноземців нарешті став загальновживаним серед політиків поза межами США [259, с. 16].

Публічна дипломатія пов'язана з так званою «*м'якою силою*» – здатністю впливати на іншу сторону етичним і несиловим шляхом, відмінну від «жорсткої сили». Концепт було запроваджено 1990 р. Джозефом Наєм, колишнім секретарем-асистентом з оборони та питань справ міжнародної безпеки в адміністрації президента Клінтона. За визначенням Ная, «м'яка сила» – це «здатність впливати на поведінку інших для отримання потрібних переваг». «М'яка сила країни включає її культуру (коли вона є приємною для інших), її цінності (коли вони приваблюють, і їх систематично дотримуються) та її політику (коли її сприймають як цілісну та легітимну)» [259, с. 16].

Най називає три шляхи впливу на іншу країну: 1) примус через погрози; 2) стимулювання змін у поведінці через виплати; 3) приваблення та співпраця. Із цих шляхів тільки останній є шляхом «м'якої сили».

Виділяють три аспекти, які дозволяють країні стати ефективнішою в застосуванні «м'якої сили»: 1) доступ до комунікаційних каналів; 2) сумісність культури та ідей із нормами, що домінують у світі; 3) внутрішня і зовнішня політика країни як чинники, що сприяють зростанню довіри до країни, яка проводить цю політику [599, с. 3].

Уважають, що раніше публічною дипломатією займалися виключно уряди країн через свої диппредставництва. Віднедавна все більшу роль починають відігравати недержавні структури: неурядові організації, бізнес-агенти – приватні особи та групи впливу. Відбуваються зміни й у специфіці публічної дипломатії: зростає роль публіки, яка перестала бути пасивним слухачем того, що говорять уряди, неурядові організації та корпорації. Суспільство потребує участі в діалозі та відгуків. Звичайні люди створюють власні медійні платформи в соціальних мережах

[259, с. 3–12]. Відповідно, експерти з публічної дипломатії мають робити більший наголос на міжкультурній комунікації.

Для систематизації комунікаційного потенціалу публічної дипломатії в нових технологічних умовах дослідники розробили концепцію *ноополітики*. Концепція *ноополітики* пояснює потенціал публічної дипломатії у створенні нової міжнародної спільноти через виділення трьох інформаційних сфер або доменів: 1) ноосфера – це «світове царство думки», «сфера мислення», «вражаюча машина мислення», «планетарна свідомість», «мережа живої думки»; 2) кіберпростір – інтернет, бази даних та інші комунікаційні технології; 3) *інфопростір* – сфера, яка охоплює кіберсферу та всі результати діяльності медіа та інших комунікаційних систем.

Ноосфера охоплює кіберпростір та інфосферу і є системою опрацювання та структурування колективної інформації, яка складається з цінностей, ідей і норм. Серед основних напрямів діяльності публічної дипломатії Роберт Бенкс називає listening (слухання), informing (інформування), advocating (публічну підтримку), connecting (зв'язок), empowering (підсилення). Усі напрями є взаємозалежними і взаємопов'язаними [177, с. 64].

Слухання (listening) – це спосіб роботи з міжнародним середовищем через збирання та комбінування даних про закордонні спільноти та їхні думки і використання цих даних для корегування публічної дипломатії.

Інформування (informing) – це система заходів, направлених на інформування закордонної публіки з метою створення потрібних настроїв. Інформування можна розглядати як один із аспектів публічної підтримки.

Зв'язок (connecting) – це система заходів, направлених на встановлення комунікації та інших зв'язків (обміни, співпраця, торгівля тощо) з закордонними спільнотами.

Публічна підтримка (advocating or advocacy) – це робота в міжнародному середовищі через міжнародні комунікації з метою просування конкретної політики, ідеї чи загальних інтересів серед представників закордонної спільноти (наприклад, відносини посольства з пресою або інформаційна робота).

Підсилення (empowering) – це система заходів, направлених на підсилення впливу груп або окремих людей, діяльність яких у закордонному

суспільстві є важливою для досягнення потрібних із погляду публічної дипломатії цілей.

Ніколас Кулл виділяє слухання (listening), інформаційну кампанію (advocacy), культурну дипломатію (cultural diplomacy), дипломатію обмінів (exchange diplomacy), міжнародне мовлення (news/international broadcasting) [259, с. 4].

Оцінювання ефективності публічної дипломатії. Заходи з публічної дипломатії потребують адекватного і максимально точного оцінювання їхньої ефективності. Оцінювання може бути якісним (висловлювання лідерів суспільної думки, інтерв'ю, новини, офіційні заяви тощо) і кількісним (кількість лайків і фоловерів у соціальних мережах, соціологічні опитування тощо).

Як приклад проблем, із якими стикаються під час оцінювання дій публічної дипломатії, можна навести такі [177, с. 65]:

Результати політики публічної дипломатії часто виявляються через тривалий час після її проведення (наприклад, програма обмінів студентами дасть результати, коли студенти вже будуть фахівцями у відповідних сферах чи лідерами суспільних думок). Може бути складно виявити зв'язок між результатами та публічною дипломатією (наприклад, чи дійсно поширення певних суспільних настроїв пов'язане з публічною дипломатією, яку проводили десять років тому).

Виникнення нових комунікаційних та інформаційних технологій створює постійну проблему адаптації публічної дипломатії до них, а отже й оцінювання результатів у нових технологічних умовах (наприклад, як оцінювати кількість підписок у соцмережах, якщо багато з них роблять боти).

Процес оцінювання потрібно планувати заздалегідь, ще перед початком програми, установлюючи чіткі цілі й завдання, критерії оцінювання, аспекти, які будуть оцінювати. Частину бюджету, виділеного на оцінювання, слід виділити на тренінги. Оцінювання є складним процесом, який має свої методи і навіть жаргон, якщо говорити про англійську мову, а отже потребує часу на підготовку. Часто ініціатори публічної дипломатії користуються послугами спеціальних агенцій з оцінювання ефективності. Метою тренінгу є не стільки підготовка спеціалістів у сфері оцінювання, скільки формування певного стилю мислення в персоналу, що дозволятиме йому робити ефективне програмне планування, виконання завдань та подальше навчання [177, с. 67].

Публічну дипломатію часто асоціюють із пропагандою, тобто цілеспрямованою інформаційною маніпуляцією. Оскільки пропаганду зазвичай сприймають як неетичну і часом аморальну діяльність, це може створити репутаційну проблему для актора, який займається публічною дипломатією, та програми з публічної дипломатії загалом. У зв'язку із цим дослідники (наприклад, Ненсі Сноу) радять зосереджуватися не тільки на формуванні іміджу держави за кордоном, але й не налагодженні двосторонніх симетричних публічних відносин (two-way communication або two-way symmetrical public relations), тобто діалогу [388, с. 396]. Також потрібно практикувати «мистецтво моралі основаного на цінностях лідерства». Це лідерство не має бути авторитарним і жорстким. Лідер мусить поважати думку інших. Атмосфера довіри, створена завдяки принциповості щодо чесності та гідності, відіграє важливу роль у досягненні успіху. Лідер думок, який демонструє хоробрість, гідність, оригінальність, відданість справі, своїм прикладом надихає послідовників бути чесними, активними і переконаними в успіху [388, с. 398]. Якісна публічна дипломатія має бути відкритою і прозорою.

Інформаційні технології створюють нові перспективи і проблеми для міністерств закордонних справ. З одного боку, міністерства отримали доступ до мільйонів користувачів за мінімальну ціну. Кількість користувачів інтернету наближається до 4 млрд. З іншого боку, у соціальних мережах загострюється конкуренція за вплив на суспільні думки зі сторони інших держав та недержавних акторів. Не всі із цих конкурентів є дружніми.

Публічна дипломатія в інтернеті сьогодні потребує не просто одностороннього відправлення інформації (м'якої сили), а налагодження взаємовідносин між агентом публічної дипломатії та публікою.

Виділяють кілька напрямів роботи урядів в умовах диджиталізації світу:

Опанування нової публічної сфери для налагодження дискусії та залучення публіки – мінливого і непередбачуваного онлайн-простору. Соціальні мережі можуть бути як ефективними інструментами публічних кампаній (жовтень 2017 р., хештег #МеТоо став основою глобальної хвилі протестів проти сексуальних домагань; фото загиблого біженця із Сирії, курдського трирічного хлопчика Айлана Курді, у вересні 2015 р. стало символом протестів у соцмережах, що зрештою примусило ЄС скорегувати свою політику щодо біженців (збільшено кількість прийнятих

біженців)), так і простором нових проблем (фейкові новини, постправда – заклики не до фактів, а до емоцій і переконань, відкидання стандартів доведення правди як таких) [198, с. 410].

Інституційна та професійна адаптація (adaptation) міністерств до онлайн-реалій. Потрібно не тільки створити середовище й атмосферу співпраці з неурядовими акторами та учасниками неурядових мереж, але й переглянути набір навичок, необхідних дипломату в роботі онлайн. Серед таких навичок називають образне мислення (створення ефективних меседжів), уміння аналізувати дані (відстежувати настрої користувачів) і адаптивне мислення (успішно реагувати на зміни онлайн-контенту). У сучасних міністерств закордонних справ із цим можуть бути проблеми, оскільки їхню традиційну систему роботи основано на принципах конфіденційності, ієрархії, дистанції влади, тоді як онлайн-реалії вимагають прозорості, децентралізації, неформальності, інтерактивності та менеджменту в реальному часі [198, с. 412].

Співпраця (collaboration) як критично важливий метод роботи з глобальною публікою, нарівні з традиційними методами публічної дипломатії (монологом та діалогом). Співпраця – це ініціативи, у яких люди працюють разом у спільних проєктах. Співпраця може бути з урядами інших країн, міжнародними організаціями, неурядовими організаціями, науковцями, видатними особистостями. Прикладами такої співпраці може бути Стокгольмська ініціатива із цифрової дипломатії (Stockholm Initiative for Digital Diplomacy) чи Гаазький табір цифрової дипломатії (The Hague Digital Diplomacy Camp). Співпрацю орієнтовано більше не на максимальне досягнення заздалегідь визначених інтересів, а на налагодження подальшої співпраці [198, с. 412].

Методи вивчення іноземної громадської думки. Одним із основних методів публічної дипломатії є *слухання*, намагання актора керувати міжнародним середовищем через збирання й аналізування даних про міжнародну публіку та використання цих даних у корегуванні політики і, відповідно, комунікації [259, с. 4].

Слухання проводять, використовуючи різноманітні методи: дослідження суспільної думки (наприклад, через соціологічні опитування), вивчення відкритих медіа, прослуховування бесід між дипломатами та представниками суспільства [259, с. 4], вивчення статей, опрацювання літератури, підрахування кількості лайків і фоловерів у соціальних мережах тощо.

Слуханням займаються офіційні особи, які перебувають у постійному контакті з місцевими медіа та доповідають про знайдене в центр. Інформація потрапляє до аналітиків, обізнаних в особливостях вибраного регіону. Ці аналітики можуть працювати як безпосередньо в міністерстві закордонних справ, так і в його представництвах. Аналітики розглядають нову інформацію у зв'язку з тією, що вони вже мають від дипломатів чи діаспори, яка мешкає у вибраному регіоні. Використовують також дані від спеціальних служб розвідки. Спецслужби опрацьовують відкриті джерела інформації (наприклад, радіо- і телемовлення, соціальні мережі) і добувають інформацію за допомогою її прихованого збирання (крадіжка інформації під прикриттям чи відловлювання таємних сигналів). У разі виявлення таємного збирання інформації наслідки можуть бути для актора серйозними. Інформацію про політичну ситуацію також збирає неурядовий академічний сектор (науковці) [259, с. 22].

Оцінювання (evaluation) Ніколас Кулл називає заключним етапом слухання, слуханням не публіки, а самої публічної дипломатії. Виконуючи оцінювання, використовують ті самі методи, що й у процесі слухання: фокус-групи, опитування, аналіз медіаконтенту. Проте, на відміну від звичайного слухання, метою оцінювання є виявлення рівня ефективності проведених заходів із публічної дипломатії. Проблемою залишається складність оцінювання заходів, спрямованих на довготривалі перспективи (наприклад, програми обмінів).

Критично важливим для кампанії з публічної дипломатії є включення оцінювання в структуру кампанії, установлення індикаторів виконання і показників для оцінювання. Оцінювання потребує окремого фінансування.

Ефективність публічної дипломатії вимірюють не тільки за тим, чи досягла вона своїх конкретних цілей, але й також за тим, наскільки вона допомогла у виконанні загальної державної політики (наприклад, у Великій Британії в критеріях оцінювання всіх заходів має бути критерій щодо того, наскільки захід посилює жіноцтво) [259, с. 26–27].

Слухання буде неефективним, якщо об'єкт слухання маніпулює слухачем, говорячи йому те, що той хоче чути (наприклад, лідер іракської опозиції Ахмад Чалабі таким чином маніпулював адміністрацією Джорджа Буша на початку 2000-х рр.) [259, с. 27].

Слухання є марним, якщо отримані результати не враховують у фактичній політиці (наприклад, дані, отримані Інформаційною агенцією

США (USIA) про міжнародну думку щодо В'єтнамської війни не було враховано адміністрацією Джонсона) [259, с. 27].

Слухання є хибним, коли його застосовують до об'єкта, некоректно підібраного для реалізації конкретної політики. На початку 2000-х рр. США намагалися викликати симпатії в арабських країн, розповідаючи тим, як добре живуть араби в США (відповідно, слухання провели з арабо-американцями), коли насправді арабській світ цікавило зовсім інше питання – американська політика на Середньому Сході) [259, с. 27].

Неправильне проведення слухання може призвести до ускладнень у міжнародних відносинах. 2013 р. Едвард Сноуден злив дані про масштаби моніторингу інтернет-трафіку Агентством національної безпеки США, що сильно нашкодило репутації США в Європі [259, с. 28].

Слухання стає неефективним, коли воно не зачіпає структурних, глибинних процесів. Нарешті, відсутність слухання є характеристикою вкрай поганої публічної дипломатії [259, с. 28].

Навіть підтвердження меседжів фактами й аргументацією не дає гарантії, що слухач буде брати їх до уваги. Люди сповнені різних упереджень, які прийнято називати когнітивними або соціальними (cognitive / social bias). Саме ці упередження часто заважають сприймати коректну інформацію.

Ніколас Кулл пояснює наявність упереджень та некритичного сприйняття інформації людьми взагалі шаленим темпом сучасного життя, коли людина просто не має часу, щоб раціонально аналізувати кожну інформацію.

Першим когнітивним упередженням можна назвати *упередження на основі стереотипів та переконань* (prejudice). Таке сприйняття може відіграти свою роль, коли людина визначає, чи варта інформації довіри. Навіть якщо інформація містить важливі факти, їх можуть не помітити через загальне оцінювання джерела як не вартого довіри [259, с. 29].

Когнітивне упередження може бути пов'язаним із психологічним станом людини *(упередження на основі психологічного стану).* Деякі люди і навіть суспільства схильні більше помічати оптимістичну інформацію, деякі – песимістичну. На початку XX ст. данські кінокомпанії спеціально виготовляли фільми з двома кінцями (оптимістичні – для Європи, песимістичні для – Російської імперії) [259, с. 29].

Важливим когнітивним упередженням може бути упередження, основане на расових, національних, соціальних, гендерних, релігійних,

групових та інших рисах агента слухання (affinity bias, *упередження на основі приналежності*). Люди схильні більше довіряти тим, хто схожий на них, поділяючи однакові риси [259, с. 30].

Люди також схильні довіряти тим, хто має якісь видатні якості, навіть якщо ці якості об'єкта слухання не стосуються того, про що він / вона говорить. Саме тому в публічній комунікації використовують знаменитостей (зірок). Це упередження називають *гало-ефектом (ефектом ореолу)* [259, p. 30].

Упередження можуть бути щодо того, що об'єкт слухання говорить. Таким упередженням є *упередження проти першого випадку* (bias against the first occurrence). Люди схильні менше довіряти прогнозам експертів, якщо схожих ситуацій раніше не було (наприклад, ігнорування людьми парникового ефекту).

З іншого боку, може бути упередження, основане на психологічному запереченні повторення якоїсь неприємної ситуації, – страусовий *ефект* (ostrich bias) *або упередження нормальності* (normalcy bias) (наприклад, акціонер заперечує несподіваний крах біржі, на якій він купує чи продає акції).

Упередження може виникнути, коли слухач чує якусь інформацію вперше і ця інформація підтверджує думки слухача, – *підтверджувальне упередження або упередження моєї сторони* (confirmation bias). Це означає, що люди схильні вірити тій інформації, яка підтверджує вже сформовані в них настрої чи думки.

Близьким до цього є *ефект знайомства* (exposure effect) – схильність людини вірити вже знайомій інформації, незалежно від того чи достовірна вона. Головним чинником тут є фамільярність, знайомість.

Людина також може довіряти інформації, яку їй легше запам'ятати. Це упередження виникає через *ефект доступності* (availability heuristic). Такою інформацією може стати та, яку постійно повторюють у медіа чи на плакатах. Цей прийом має назву *каскад доступної інформації* (availability cascade). Меседжі можуть бути вплетеними в якусь пісню чи популярний фільм, що також робить їх легко згадуваними.

Ще одне упередження виникає на основі довготривалого вкорінення якоїсь думки. Якщо людина довго дотримується певної думки, то буде вкрай важко переконати змінити її. Це упередження називають *ефектом володіння* (endowment effect). У такій ситуації фактично спрацьовує інстинкт власника. Цікаво, що спроби логічно й аргументовано спростувати

такі думки скоріше призводять до їх посилення, оскільки носій починає відчувати небезпеку втрати. Тут є доречною паралель інформації з предметом, який є дорогим для власника [259, с. 30].

Уперше випадково почуті слова чи поняття можуть відіграти роль *ефекту праймінгу, або ефекту передування* (priming effect), тобто спонукати слухача до конкретного сприйняття певної інформації (дипломат, який прочитав дві статті про революції, буде схильним убачати революцію у звичайних безпорядках).

Почута окрема частина інформації може спричинити те, що слухач буде будувати на ній свою думку, не зважаючи на наступні частини цієї інформації. Цей ефект називають *ефектом якорювання, прив'язування чи фокусування* (anchoring effect), де окрема частина інформації є «якорем».

Ще одне упередження напряму залежить від контексту. Люди краще сприймають на віру ту інформацію, яку не адресовано їм напряму, тобто «підслуховуючи» інших. Саме тому його називають *упередженням підслуховування* (eavesdrop bias, overhearing bias). Прикладом роботи з публікою з огляду на це упередження є реклама, коли якість якогось продукту обговорюють два лікарі між собою, не звертаючи уваги на глядача. Ніколас Кулл пояснює таке упередження підсвідомою недовірою в сучасних людей [259, p. 32].

Упередження слухача може бути *пов'язаним із джерелами отримання інформації.* Звикнувши до конкретних джерел, слухач може не помітити, що вони не відображають адекватну реальність. Прикладом є Іран 1979 р., коли кілька посольств не змогли побачити передреволюційну ситуацію, адже читали виключно світські газети, тоді як революціонери на чолі з Аятолою Хомейні поширювали свої заклики на касетах.

Є упередження «систематичної помилки погодження» (congruence bias). Сформувавши певну гіпотезу, слухач буде намагатися її довести, не звертаючи уваги на інформацію, що суперечить цій гіпотезі, оскільки гіпотезу погоджено з тими ідеями та баченням, які слухач уже має [259, с. 32–33]. Найбільш небезпечним упередженням для слухача є його нездатність помітити власні упередження, навіть якщо він може їх ідентифікувати в інших. Це так звана *«сліпа пляма упереджень»* (bias blind spot).

Нарешті, до хибних результатів завжди призводить видавання бажаного за дійсне *(парейдолія).* Наприклад, люди можуть бачити обличчя на поверхні місяця чи хмарні замки в небі. Так само вони можуть неправильно оцінювати ту або іншу міжнародну ситуацію [259, с. 33–34].

Передусім слід визнати, що слухач також є людиною з притаманними їй суб'єктивними слабкостями (когнітивними упередженнями). Тому потрібна дисципліна, основаних на використанні контрольних списків (checklists), кількісних та якісних показників і встановлених фактів.

Усвідомлення того, що люди різні й можуть по-різному реагувати на різноманітні виклики, особливо в стресових ситуаціях, є дуже важливим. Також важливо розуміти, що на рішення може впливати колективний тиск (атмосфера відносин, панівні переконання чи думки), і це не завжди є корисним.

Управління військової розвідки Ізраїлю має спеціальний підрозділ «Червона команда», або «Адвокатський офіс диявола» (Red Team, Devil's Advocate Office), який спеціально досліджує протилежні погляди. Його девізом є арамейське кліше «ipcha mistabra …» – «з іншого боку, виявляється, що …». Центр урядового зв'язку Великої Британії (GCHQ) спеціально формує гетерогенні групи слухачів, які включають співробітників різного віку, статі, сексуальної орієнтації тощо, навіть людей із синдромом Аспергера (хворі мають нестандартні чи недорозвинуті соціальні здібності).

Слухання має бути систематичним і регулярним і відбуватися на основі порівняльного аналізу даних, зібраних у різний час та в різних місцях. Принаймні частина слухачів у команді має бути з досвідом тривалого проживання в цільовому суспільстві і розумінням панівних настроїв, тенденцій, думок у цьому суспільстві. Слухання має бути відкритим і прозорим. В об'єкта слухання має бути можливість зворотного зв'язку. Джерела інформації мають бути різноманітними. Не можна прив'язуватися тільки до знайомих джерел. Беручи до уваги, що слухання є складним і масштабним процесом, цілком нормально виконувати його разом із союзниками, розподіляючи завдання.

Культурні аспекти публічної дипломатії. Культурною дипломатією є система дій актора з експорту елементів його світогляду та культурних надбань [259, с. 4].

Є близько 180 визначень культури, але для розуміння культурної дипломатії культуру буде доцільним розглядати як форму суспільного

вираження у двох аспектах: висока культура (найбільш потужне самовираження суспільства у формі духовних та матеріальних практик) і народна культура (вираження життєвого досвіду людей) [259, с. 61].

Культурну дипломатію слід уважати важливим інструментам застосування «м'якої сили» [259, с. 61].

Здійснюючи культурну дипломатію, держави користуються послугами різноманітних агенцій. Прикладом таких установ є спеціальне бюро в межах міністерства закордонних справ США, іспанський Інститут Сервантеса, Британська рада, німецький Інститут ім. Гете, Японський фонд, Корейський фонд. Культурну дипломатію проводять регіони (Каталонія, Квебек, Баден-Вюртемберг із його Інститутом міжнародних відносин тощо) і міста (наприклад, знаменита виставка сучасного мистецтва Венеційська бієнале, Venice Biennale of Art) [259, с. 70]. Культурною дипломатією можуть займатися окремі люди, як-от канадський піаніст Гленн Гульд (Glenn Gould), який за власною ініціативою давав концерти в СРСР у 1950-х рр.

Діють міжнародні культурні організації, за допомогою яких держави популяризують культурні досягнення своїх народів (наприклад, EUNIC European Union National Institutes of Culture, який організовує спільні культурні заходи країн-учасниць; ЮНЕСКО). Нарешті, не можна не згадати різноманітні двосторонні угоди між державами. Наприклад, між Україною та США з 4 грудня 2006 р. діє угода про співробітництво у сфері науки та технологій, яку періодично подовжують (3 червня 2021 р. рішення про це ухвалила Верховна Рада, а 23 червня підписав Президент).

Активними агентами культурної дипломатії є різноманітні неурядові організації: Альянс Франсез (Alliance française), американські бінаціональні центри (binational centers), Азійська спільнота (Asia society), так звані неурядові організації нової культурної дипломатії (наприклад, Cuba Skate), релігійні організації, комерційні актори (як спонсори культурних проєктів) [259, с. 73].

Одним із основних методів культурної дипломатії є «культурний дар» (cultural gift). Цей метод реалізовують, коли актор надає іноземній аудиторії якогось елементу власної культури, щоб її вразити. Успішним прикладом української культурної дипломатії цього підходу є гастролі Української республіканської капели в 1919 – 1924 рр., яка зробила всесвітньо відомою українську пісню «Щедрик». 1921 р. українська капела заспівала її в Карнегі-Холі в Нью-Йорку. 1936 р. Пітер Вальховський,

американський композитор українського походження, створив англомовну пісню за цією мелодією «Carol of the bells». 2021 р. було заплановано масове виконання пісні на двох континентах, 20 тис. глядачів у Нью-Йорку мали заспівати «Carol of the bells» і 10 тис. у Києві – «Щедрик» [86].

Культурне інформування (cultural information) означає інформування закордонної публіки про невідомі аспекти культури з метою виправлення хибних уявлень. Класичним прикладом є американські гастролі з оперою «Поргі та Бесс» у Середземномор'ї 1954 та 1955 рр., метою яких було змінення уявлень про американців як расистів [259, с. 74].

Розвиток культурного потенціалу (cultural capacity building) передбачає систему заходів, спрямованих на виявлення і задоволення потреб закордонної аудиторії через розвиток співпраці у сфері культури, разом із формуванням взаєморозуміння, довготривалих зв'язків і культурної розбудови. Прикладом розвитку культурного потенціалу є викладання і популяризація за кордоном власної мови (Інститут ім. Гете, Міжнародна організація франкофонії (OIF), інститути Конфуція). Як ще один приклад можна навести підтримання Держдепартаментом США іноземних артистів, який надає їм можливість навчатися в Центрі ім. Джона Ф. Кеннеді та брати участь у його заходах (John F. Kennedy Center for the Performing Arts) [259, с. 74].

Культурний діалог (cultural dialogue) означає організацію обміну та діалогу у сфері культури. На відміну від інших підходів, він передбачає двосторонню комунікацію і взаємодію. Як приклад можна навести китайський проєкт «Західні небеса» (West Heavens), у межах якого індійські та китайські науковці вивчають взаємні культурні впливи. Іншим прикладом культурного діалогу є створення китайцями та індійцями спільних фільмів [259, с. 75]. Також можна навести приклад Британської ради (British Council), яка відзначилася організацією міжнародних мистецьких фестивалів [259, с. 76].

Як *форми культурної дипломатії* можна виділити мистецьку дипломатію (витончені мистецтва (fine arts) – живопис, скульптура, архітектура, музика, театр, танці, міжнародні фестивалі), спортивну дипломатію (участь в олімпіадах, організація спортивних заходів; хорошим прикладом є популяризація Китаєм, Японією, Південної Кореєю і Бразилією бойових мистецтв), виявлення і збереження пам'яток культурної спадщини (наприклад, співпраця в межах UNESCO), гастродипломатію чи кулінарну

дипломатію (популяризація національних страв, наприклад, борщу як української традиційної страви) [259, с. 76 – 77].

Актори, які займаються культурною дипломатією, можуть бути об'єктами критики з боку консервативно налаштованих кіл, що, наприклад виступають проти LGBTQ, атеїзму тощо. Культурним акторам буває важко отримати державний грант, адже не завжди вдається чітко обґрунтувати політичну доцільність того або іншого культурного проєкту. Навіть уряд США витрачає на культурні програми набагато менше ніж на суспільне мовлення і програми обмінів [259, с. 77–78]. Агенти культурної дипломатії мають постійну проблему вибору між елементами культури для експорту з високим ризиком помилитися і вибрати не найефективніший із них. Проблема також полягає в тому, що один і той самий елемент культури можуть сприймати в суспільстві діаметрально по-різному, позитивно або негативно. Отже, просування неправильно підібраного культурного елементу може погіршити імідж країни.

Крім того, трохи надмірний наголос на підході «культурного дару» може спровокувати в іноземної публіки відторгнення через так званий культурний імперіалізм, тобто негативне сприйняття актора культурної дипломатії через те, що він просуває власну культуру як зверхню щодо місцевої культури.

Інша проблема культурної дипломатії полягає в самих артистах і митцях. Це пов'язано з непередбачуваністю їхньої поведінки як творчих особистостей, що суперечить обережній та коректній дипломатії. Британський актор Ральф Річардсон (Ralph Richardson, 1902 – 1983 рр.) поводився за кордоном надто грубо, британський письменник Колін Макінз (1914 – 1976 рр., роман «Абсолютний новачок») весь час пиячив, а американський художник Вільям Вігі 1970 р. на Венеційській бієнале демонстрував напис «імпічмент Ніксону» [259, с. 78].

Розвиток інформаційних технологій, безумовно, буде створювати як нові перспективи і можливості, так і нові виклики (зокрема, пов'язані з медіаграмотністю) для акторів культурної дипломатії [259, с. 78].

Деякі типи програм обмінів також можна розглядати як елемент культурного впливу, хоча Ніколас Кулл повністю виділяє обміни як цілком окремий напрям публічної дипломатії [259, с. 4]. Програми обмінів містять чіткі культурні складники, а саме обмін науковцями, студентами, митцями, розвиток туризму тощо. Програма обмінів – це система заходів між кількома країнами з обміну громадянами цих країн. Метою будь-якої

програми є обмін досвідом та встановлення особистих зв’язків між суспільствами. Програми обмінів можуть організовувати держави, окремі регіони, міста, міжнародні організації, приватні організації, неурядові організації та університети [259, с. 81].

Під час проходження програми обміну людина долучається до культури та цінностей країни, яка її приймає. У такий спосіб країна бере участь у формуванні картини світу, настроїв і цінностей запрошеної людини, що в суспільному масштабі сприяє посиленню зв’язків цієї країни із цільовою спільнотою за кордоном. Загалом обміни мають зміцнювати відносини між країнами, хоча є ризики протилежного ефекту. Якщо людина-учасниця обмінів має злочинні нахили (наприклад, японський студент Сорбонни Іссей Сагава, який у Парижі вбив і з’їв свою однокурсницю 1981 р.), якщо сторона, що приймає, не опікується запрошеними людьми (наприклад, погроми індійських студентів у Мельбурні, Австралія, 2009 р.), якщо країна, що приймає, не сформувала почуття приязні в запрошеної людини (наприклад, лідер єгипетських націоналістів Саїд Ібрахім Кутб, який навчався в США 1949 р., а потім став послідовним ворогом США) [259, с. 89–90]. Щоб уникнути таких наслідків, для програм обміну прискіпливо відбирають учасників, а їхнє перебування в країні, що приймає, уважно організовують. Одним із головних завдань для організаторів є подолання «культурного шоку» в гостей.

У середньому «культурний шок» має таку психологічну траєкторію: 1-й етап – це два-три тижні захоплення від нової культури; 2-й етап – другий місяць – стабілізація настрою; 3-й етап – близько третього місяця – психологічний занепад і негативна реакція на культуру; 4-й етап – до 7 місяців – поліпшення ставлення й адаптація до нової культури. Після повернення на батьківщину з людиною відбувається «зворотний культурний шок». Усі ці процеси прийнято показувати як літеру W. Ніколас Кулл звертає увагу на те, що часто організатори не враховують траєкторію культурного шоку, а виходять із економії чи можливостей свого бюджету [259, с. 90]. Наприклад, вирішують замість однієї людини на один рік брати чотирьох людей на три місяці кожну, що може обернутися на виході чотирма негативно налаштованими випускниками програми [259, с. 91].

Ніколас Кулл надає такі рекомендації для організаторів обміну:

1) обережно вибирайте кандидатів;

2) оберігайте кандидатів від експлуатації;

3) контролюйте набуття ними досвіду та ведіть до формування потрібних вам результатів, допомагайте в подоланні культурного шоку;

4) підтримуйте зв'язок з учасником після його повернення на батьківщину [259, с. 91].

Типи обмінів: 1) обміни у сфері вищої освіти; 2) обміни лідерами; 3) професійні обміни; 4) обмін, організований третьою стороною; 5) обмін молоддю; 6) онлайн-обміни; 7) набуття досвіду у сфері роботи або розвитку; 8) туризм [259, с. 91].

Обміни студентами у сфері вищої освіти здійснюють держави, міжнародні організації (Erasmus Євросоюзу), університети (міжнародні кампуси західних університетів) [259, с. 92].

Програми з обміну лідерами працюють із тими людьми, яких було помічено як лідерів, здатних впливати на цільову аудиторію в поточному чи майбутньому. Такі обміни зазвичай тривають до двох-трьох тижнів. Часто в цих програмах беруть участь молоді політики, журналісти та письменники [259, с. 92]. Обміни проводять як держави, так і різноманітні інституції [259, с. 93].

Професійні обміни стосуються обмінів професіоналами, зокрема науковцями, військовими, які їдуть до іншої країни заради роботи або навчання [259, с. 93].

Обмін, організований третьою стороною, – це програма, через утілення якої третя сторона відбирає кандидатів із двох або кількох конфліктуючих спільнот із метою їх примирення. Прикладом є табір «Seeds of Peace», заснований журналістом Джоном Воллоком 1993 р. в американському штаті Мен. У таборі збирають школярів із Ізраїлю, Палестини, Єгипту, Йорданії, Індії, Пакистану, США.

Обмін молоддю (youth exchange and mentorship) – це програми, спрямовані на організацію навчання за кордоном молоді шкільного віку, а також студентів перших курсів. Логіка таких програм виходить із того, що в молоді цієї категорії вже формуються політичні погляди. Отже, швидке втручання через залучення молоді до програм обміну може допомогти скорегувати це формування в потрібному напрямі. Прикладом такої програми є американська програма обмінів потенційними лідерами FLEX (Future Leader Exchange) [259, с. 95]. Іншим типом обміну молоді є програми, сконцентровані на відновленні духовного зв'язку діаспорної молоді з рідними країнами. Як приклад можна навести ізраїльську програму «Birthright Israel» для єврейської молоді.

Онлайн-обміни – це програми, які працюють на основі онлайн-платформ. Учасники з різних країн спочатку знайомляться і спілкуються онлайн. Потім зустріч між ними можуть організувати наживо. США почали першу свою програму такого типу ще 2005 р., коли було організовано співпрацю між американськими та єгипетськими студентами (Kansas2Cairo) [259, с. 96].

Набуття досвіду у сфері роботи або розвитку (development/work experience) пов'язане з програмами, які стосуються волонтерської роботи за кордоном (наприклад, EU, Aid Volunteers, UN Volunteers, US Peace Corps, FK Norway, Voluntary Service Oversea, Japan Exchange and Teaching, China Education Association for International Exchange та ін.) [259, с. 97].

Туризм також уважають важливим складником обмінів між країнами, який формує та зміцнює міжкультурні зв'язки, і тому може бути ефективним інструментом м'якої сили [259, с. 97].

Міжнародне телерадіомовлення та його вплив на суспільні настрої. Інформаційну кампанію (advocacy) можна описати як спробу актора керувати міжнародним середовищем через діяльність із міжнародної комунікації для просування конкретної політики, ідеї чи загальних інтересів актора серед закордонної публіки [259, с. 39].

Інформаційні кампанії проводять багато різноманітних організацій, серед яких є такі, що ведуть мовлення від регіонів (Шотландія, Каталонія, Квебек тощо), міжнародних організацій (Європейська комісія ЄС чи прес-служба НАТО, Департамент суспільної інформації при Генеральному секретарі ООН), неурядових організацій (Euromaidan Press (EP, Ukraine)), Ukraine crisis media center, Всесвітній фонд дикої природи – World Wide Fund for Nature).

Оскільки довіра до актора є важливою в проведенні успішної інформаційної кампанії, партнерства є більш ефективними, адже вони можуть охопити більший сегмент населення (у кожного партнера буде своя лояльна аудиторія) [259, с. 40 – 41].

Апелювання до упереджень / ефектів може бути результативним у проведенні інформаційної кампанії. *«Ефект авторитету»,* тобто довіра публіки до експертів, є одним із інструментів використання когнітивних упереджень. Важливо розуміти, що образ авторитету є різним залежно від культури і часу: наприклад, в одних спільнотах дослухаються до релігійних авторитетів, в інших – до науковців. У будь-якому разі залучення

до кампанії знаменитостей є достатньо ефективним методом (звісно, що знаменитостей теж треба підбирати відповідно до публіки).

Довіру також можна здобути, використовуючи *принцип схожості* (упередження схожості, bias to similarity): публіка краще сприймає того актора, який схожий на неї (наприклад, жінки-домогосподарки краще сприймають інформацію від жінок-домогосподарок). З огляду на це публічні дипломати часто залучають до співпраці представників цільової аудиторії (галузевих лідерів думок) [259, с. 42–43].

Основним у поданні меседжу є те, у якій формі він буде. *Форма* має значення, часом критичне. Часто подію передають у таких словах, щоб сформувати в аудиторії правильні асоціації. Наприклад, недержавні військові кампанії можуть називати «терористичними», а боротьбу з ними – «боротьбою за свободу», вторгнення іноземної армії на територію іншої держави – «визволенням» (versus «загарбання», «інтервенція», «окупація») [259, с. 43]. Важливо донести такий меседж першим за супротивника. Правило публічної дипломатії – подати свою подію в найкращій формі, а подію ворога – у найгіршій.

Доцільно звертати увагу на *«упередження / ефект доступності»* (availability bias, availability heuristic), за яким найкраще впливає на аудиторію та частина інформації, яку найлегше запам’ятати. Цей принцип іноді називають «рима дорівнює аргументу» (натяк на те, що в римованій формі меседж краще запам’ятовують).

Іншим інструментом впливу є *емоції.* Аргументи, які зачіпають емоції, є більш ефективними, ніж основані на холодній логіці. Викликати емоції може як гумор, так і персоналізація (наприклад, радянські плакати). *Ефект персоналізації* іноді називають *«ефектом відомої жертви»* (identifiable victim effect) [259, с. 42–43]. Це стосується того, що аудиторія краще сприймає конкретні приклади, а не абстрактні дані (хлопчик-біженець із Сирії Айлан Курді, тіло якого лежить на турецькому березі; щоденник Анни Франк про Голокост). Частіше для таких меседжів вибирають жінок або дітей як таких, що викликають більше співчуття. Організація Amnesty International також часто використовує образи жертв, щоб викликати осуд репресивних режимів [259, с. 44]. Слід бути обережним із презентацією контенту. Він має бути достовірним [259, с. 44].

Підтверджувальне упередження або «упередження моєї сторони» (confirmation bias) означає те, що перше враження від інформації

є найвпливовішим. Людина схильна фільтрувати подальшу інформацію залежно від того, чи підтверджує ця інформація вже сформовану думку. Якщо це так, то людина її бере до уваги, якщо ні – відкидає. Отже, публічним дипломатам важливо випередити своїх суперників на початку комунікації з аудиторією [259, с. 45]. При цьому інформація має бути легкою для запам'ятовування *(ефект доступності*, availability bias). Також слід розуміти, що люди схильні надавати більшої ваги останньому аргументу. Це означає, що аргумент треба періодично повторювати. Проте, якщо суперникам вдалося надати цьому аргументу негативної конотації, його варто облишити [259, с. 45].

У конструюванні інформаційної кампанії важливо пам'ятати про *упередження підслуховування* (eavesdrop bias, overhearing bias): аудиторія схильна вірити тим меседжам, які не адресовано їй напряму (прикладами можуть бути ток-шоу, діалоги блогерів, інтерв'ю тощо).

Люди схильні погоджуватися з тими аргументами, із якими погоджуються інші. Це явище називають *ефектом приєднання до більшості або ефектом наслідування* (bandwagon effect). Наприклад, 2010 р. в Харкові використовували слоган «Харківщина за Януковича!». Неурядові організації сьогодні намагаються використати цей ефект для приваблення якомога більше людей до проблемних питань (онлайн платформа Avaaz, що діє з 2007 р.).

Слід також пам'ятати про *ефект володіння* (endowment effect) – підсвідоме почуття власника стосовно усталеної думки чи стереотипу (за аналогією з річчю). Він дуже близький до ефекту підтверджувального упередження (confirmation bias). Ефект володіння стає ще сильнішим у поєднанні з *ефектом участі* (participation effect), якщо власник думки особисто долучився до її формування (власноруч зібрані речі мають більшу цінність для власника-творця, ніж придбані в зібраному виді – IKEA effect, за поведінковими економістами) [259, с. 46].

Чотири стратегічні підходи до інформаційної кампанії (стратегічний рівень) є такими:

пряме звернення (direct appeal) промов та заходів кампанії до аудиторії;

непряме звернення (indirect appeal), тобто звернення до лідерів думок, які потім будуть спілкуватися з аудиторією;

заповнення інформаційного простору (crowding the message space) – використовуючи прямі й непрямі звернення, наповнити простір своїми меседжами;

партнерство (partnership) – підсилення здатності інших говорити. Цей метод відрізняється від непрямого звернення тим, що агент має більшу автономію і бере участь у спільному конструюванні меседжу [259, с. 47].

1976 р. у книзі «Егоїстичний ген» (The Selfish Gene) еволюціоніст Річард Докінз увів в обіг новий термін *«мем»* (meme), яким він позначив культурну одиницю, що має таку саму функцію в культурі, як і ген у біології. Якщо ген відповідає за передавання і зберігання біологічних характеристик, то мем має культурні характеристики, які відтворюються та поширюються в часі. За визначенням Ніколаса Кулла, «мемом можна назвати будь-яку спільну чи імітовану культурну форму, разом із картою, статистикою, зображенням будь-якого масштабу від чогось маленького (як слово «мем») до чогось набагато ширшого» [259, с. 54].

На основі мемів можна створити успішні меседжі. Такі меседжі мають бути простими та змістовними. Найкращі меседжі мають бути неочікуваними, щоб виділятися із загального інформаційного шуму, переконливими, зрозумілими. Не варто забувати й про емоційну складову: ефективні меседжі резонують із почуттями, як-от емпатія, ностальгія, страх. Також не буде зайвим уплести меседж у якусь розповідь. Історії краще запам’ятовувати і легше відтворювати.

Згідно з Чіпом і Деном Гізами, характеристиками ефективного меседжу є простота, неочікуваність, конкретність, переконливість, емоційність, історії та успіх [259, с. 55].

Сучасна інформаційна кампанія більше використовує соціальні мережі. 2017 р. у Twitter проводили комунікацію лідери 92 % держав-членів ООН, 88 % – у Facebook, 76 % – у You-Tube.

Слід зазначити, що дипломатія все ще не достатньо застосовує нові технології, віддаючи перевагу традиційним методам комунікації. Багато міністерств закордонних справ побоюються активізації роботи своїх дипломатів у соціальних мережах [259, с. 57]. На цьому тлі неурядові актори є більш конкурентоздатними. Французька зірка соціальних мереж Жером Джарр організував кампанію «Love Army», до якої долучилися інші зірки. Кампанія змогла зібрати гроші на власні проєкти в розмірі 1 млн дол. США на грудень 2017 р. [259, с. 57].

Міжнародне мовлення (преса, телебачення, радіо) було важливим елементом комунікації, але нині воно зазнає все більшої конкуренції з боку нових технологій [259, с. 101]. Найменш привабливими є ЗМІ, які займаються прямою політичною агітацією, незважаючи на зацікавлення та інтереси аудиторії. Міжнародне мовлення можна комбінувати з іншими інформаційними інструментами для досягнення більшого ефекту [259, с. 107].

Теоретично для сучасного мовлення є важливим об'єктивне висвітлення подій. У такий спосіб мовник та його держава-спонсор можуть здобути довіру і підтримку міжнародної аудиторії. На репутацію об'єктивного мовника претендують, наприклад, BBC World Service, Deutsche Welle та Radio France International. Через прагнення до об'єктивності вони намагаються дистанціюватися від своїх урядів, часом навіть конфронтуючи з ними. Наприклад, 2003 р., коли британські сили вторгнулися в Ірак, генеральний директор BBC Грег Дайк відмовився підтримати цю політику, попри вимоги прем'єра Тоні Блера [259, с. 108].

Державний мовник потребує дозволу від свого уряду висвітлювати події об'єктивно і без будь-якого впливу на нього з боку уряду. На практиці державний мовник все одно передає меседжі, пов'язані з державними цінностями або інтересами. Державних мовників часто критикують за культурний імперіалізм, тобто за те, що вони є насаджувачами культури своїх країн [259, с. 108]. У відповідь відомі ЗМІ намагаються проводити різноманітні міжнародні програми. Reuters запустило проєкт підготовки журналістів із бідних країн. Європейські ЗМІ почали говорити різними мовами, у різних географічних регіонах і з різними культурними акцентами. Державні ЗМІ еволюціонували в міжнародних акторів із репутацією, відмінною від країн їхнього походження. Відповідно держави часом відмовляються від фінансування таких мовників. Наприклад, BBC World Service не фінансують із урядового бюджету з 2014 р. 2012 р. уряд Канади позбавив 80 % фінансування Radio Canada International, через що ця служба змогла продовжити працювати тільки в інтернеті. 2014 р. без урядового фінансування залишилося Radio Netherlands, яке сьогодні працює як незалежне RNW Media в соцмережах [259, с. 109].

Особливості публічної дипломатії України та інших країн Європи. Головною характеристикою публічної дипломатії країн Західної Європи можна назвати державно-громадське партнерство. Разом із державними

інституціями діють пов'язані з державою, але, за своїми статутними документами, приватні організації. Більший або менший акцент на розвитку діалогу із закордонною публікою простежують майже в усіх країнах Західної Європи. Також є комплексний підхід до ведення публічної дипломатії, який ураховує освітні, наукові, економічні проєкти, застосування аналітичних центрів, програм із поширення мови, інформаційне мовлення тощо. Усі європейські актори намагаються адаптувати інформаційні технології. У деяких країнах, наприклад Німеччині та Франції, бувають складнощі з тлумаченням самої концепції публічної дипломатії.

У всіх країнах Європи активну роль у здійсненні публічної дипломатії відіграють міністерства закордонних справ (у Великій Британії – Форін-офіс, у Німеччині – Федеральний офіс закордонних справ, у Франції – Департамент міжнародної співпраці та розвитку, в Іспанії – міністерство закордонних справ, Європейського Союзу та співпраці тощо). При цьому в країнах Євросоюзу, особливо в західних, більше значення мають такі приватні актори, як неурядові організації та приватні компанії.

Головним предметом експорту культури європейських країн є інформація про досягнення високої культури, освіти і науки. Одним із пріоритетних напрямів культурної дипломатії Великої Британії, Франції, Іспанії, Італії та Німеччини є поширення і популяризація власних мов. Із цією метою зазначені країні користуються послугами напівприватних інституцій, таких як-от Британська рада, Інститут ім. Гете, Агенція з викладання французької мови за кордоном, Інститут ім. Сервантеса, Італійський інститут культури.

Боротьба проти негативних стереотипів є звичайним складником публічної дипломатії будь-якої країни. Яскравим і успішним прикладом такої боротьби є протидія Німеччини міфам про те, що німці схильні до нацизму. У Східній Європі публічна дипломатія країн має свої особливості. Багато цих країн намагаються усунути негативні стереотипи, які сформувалися в часи перебування в соціалістичному таборі або навіть раніше – в імперіях XIX – початку XX ст. Наприклад, Польща вимушена весь час спростовувати звинувачення в тому, що вона є націоналістичною, ультракатолицькою і консервативною державою [621, с. 110]. Проблему подолання стереотипів має також Україна, яка успадкувала від радянського минулого міфи про те, що українці схильні до антисемітизму і фашизму. Як у Польщі, так і в Україні діють інститути національної пам'яті, основним завданням яких є подолання негативних

стереотипів в уявленнях своїх громадян. Разом із цим ці інституції працюють і з закордонною аудиторією, щоправда з меншою інтенсивністю.

Усі країни використовують міжнародних мовників та культурні й освітні установи, разом із музеями, театрами, консерваторіями, університетами тощо, для популяризації своєї культури. Досить часто агенти публічної дипломатії країн організовують закордонні виставки для просування конкретних цінностей та ідей і формування позитивних вражень. Як приклад можна згадати виставку «Німеччина: спогади нації» (Germany: Memories of a Nation) 2014 р. у Британському музеї Лондона, виставку «Україна – Франція: історія взаємовідносин» 2017 р. у Краматорську на Донеччині, виставку «100 років польської скульптури» 2018 р. у Ризі (Латвія) [505], виставку в ООН «Ukraine EXISTS» 2016 р. [646]. Відносною новацією є інтернет-виставки, як-от «Музей без стін» (Museum without walls) від Британської ради [213].

Під час повномасштабного вторгнення Росії публічна дипломатія України набула стрімкого розвитку, що можна пояснити безпрецедентним пожвавленням закордонного інтересу до України й активізацією інформаційного захисту з боку уряду та громадян на міжнародній арені [134].

3.2. Гуманітарна допомога міжнародних організацій

У сучасному постбіполярному світі міжнародні організації відіграють важливу роль не лише в регулюванні міжнародних відносин, але й у розв’язанні багатьох проблем, зокрема проблем війни і миру, екології, інтеграції держав тощо. Тому кожна міжнародна організація покликана розв’язувати зазначені питання.

Закінчення «холодної війни», на жаль, не привело до припинення міждержавних і міжнародних конфліктів; міжнародну безпеку було підірвано низкою численних конфліктів і воєн, що виникають постійно й повсюдно. Міжнародні відносини останніх десятиліть усе частіше ускладнюються нетрадиційними формами агресії та нападів. Доказами цього є поширення ісламського фундаменталізму, агресія Іраку проти Кувейту, криваві битви в колишній Югославії, абхазько-грузинський конфлікт, війна Російської Федерації в Чечні, повномасштабна війна Російської Федерації проти України тощо [93].

Крім того, соціально-економічна сфера потерпає від перманентних стихійних лих та екологічних катаклізмів, що негативно впливають на життя людей, які потребують тимчасової або постійної допомоги. Прикладом є землетруси в Туреччині та Сирії, паводки в Нігерії. Справитися із цими проблемами самотужки держави іноді не спроможні, тому звертаються за підтримкою до світової спільноти, зокрема до міжнародних організацій, які стають важливими суб'єктами надання гуманітарної допомоги мільйонам людей на планеті.

За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ, WHO), на початку 2023 р. невідкладної гуманітарної допомоги потребували 339 млн осіб на планеті, багатьом із яких загрожували серйозні проблеми зі здоров'ям, і це майже на чверть більше, ніж 2022 р. [363].

Поняття «гуманітарної допомоги». Гуманітарна допомога є однією з форм доброчинності і являє собою цільове адресне безоплатне забезпечення в грошовій або натуральній формі чи надання безповоротної фінансової допомоги або добровільних пожертв. Гуманітарна допомога – це добровільна, безкорислива та усвідомлена діяльність фізичних або юридичних осіб (донорів). Може бути вираженою також через особисту та / або майнову допомогу юридичним особам, які в офіційному порядку визнано отримувачами гуманітарної допомоги; ґрунтується на принципах законності, гуманності, рівності та здійснюється з гуманних мотивів для досягнення суспільно значущих цілей [19].

Надавати гуманітарну допомогу з гуманних мотивів у формі виконання робіт, здійснення послуг або в інших формах забезпечення можуть іноземні та вітчизняні донори отримувачам усередині країни або за кордоном. Гуманітарної допомоги потребують соціально незахищені родини та особи з огляду на матеріальну незабезпеченість, складне фінансове становище, уведення надзвичайного стану. Потреба в гуманітарній допомозі виникає через гостру чи хронічну гуманітарну кризу, гуманітарні катастрофи внаслідок воєнних дій, стихійних лих, епідемій, епізоотій, екологічних катастроф тощо, які створюють загрозу для життя й здоров'я населення. Гуманітарна допомога необхідна для підготовки до збройного захисту держави та її захисту в разі збройної агресії або збройного конфлікту [28].

Отже, як пише О. Василенко, «міжнародна гуманітарна допомога – комплексний механізм, що охоплює не лише численних донорів, але

і процеси збору та формування потреб, і логістику, що ускладнюються щодня через паливну кризу, руйнування транспортної інфраструктури та активні бойові дії та їхні гуманітарні наслідки» [17].

Згідно з нормами міжнародного права основними принципами надання гуманітарної допомоги є *гуманність, нейтральність, неупередженість, добровільність, незалежність і універсальність.*

Надання будь-якої медичної або соціальної допомоги на підставі потреб людини відповідає принципу гуманності. Зміст гуманітарної діяльності полягає в захисті людини. Принципи нейтральності та незалежності підкреслюють необхідність уникати підтримання сторін-учасників бойових дій, незацікавленість у воєнному конфлікті та здійснення діяльності автономно від будь-яких політичних чи військових інтересів сторін конфлікту. Принцип неупередженості означає надання гуманітарної допомоги без дискримінації й незалежно від раси, кольору шкіри, релігійних або політичних переконань, статі тощо. Із погляду міжнародного права гуманітарну діяльність за жодних обставин не можна розглядати як втручання у внутрішні справи чи підтримання сторони конфлікту. Передусім допомогу мають отримувати ті, хто її потребує найбільше. Принцип добровільності встановлює непримусовість для суб'єктів надання гуманітарної допомоги. Незалежність у наданні допомоги означає те, що діяльність організацій має бути вільною від фінансового, ідеологічного, військового тиску.

Принцип універсальності прав людини в отриманні гуманітарної допомоги означає, що держава бере на себе відповідальність перед своїм народом, світовим співтовариством за дотримання взятих за міжнародними договорами зобов'язань у сфері прав людини [79].

Надання гуманітарної допомоги не має сприйматися вороже будь-якою стороною конфлікту. Конкретні заходи з підтримання передбачають використання *оперативних принципів*, які наділяють організації правами та обов'язками для ефективної реалізації допомоги в конкретній ситуації, а саме: вільний доступ до постраждалих під час збройного конфлікту; право надавати медичну допомогу в будь-який час і в будь-якому місці; право допомагати населенню в разі нестачі життєво необхідних ресурсів; контроль за розподілом допомоги залежно від наявних потреб [28].

Законодавча база надання гуманітарної допомоги. Законодавча база надання гуманітарної допомоги ґрунтується на виконанні норм

і принципів міжнародного гуманітарного права, джерелами якого є міжнародні договори. Міжнародне гуманітарне право, застосовуване в разі збройних конфліктів, створено державами для того, щоб зменшити страждання та захистити жертв війни.

«Женевська конвенція» 1949 р. охоплює низку міжнародних договорів про захист жертв війни, підписаних 12 серпня 1949 р. у м. Женева (Швейцарія). «Женевська конвенція» об'єднує чотири самостійні договори, що є фундаментальними для сучасного міжнародного гуманітарного права: Женевську конвенцію про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях; Женевську конвенцію про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі; Женевську конвенцію про поводження з військовополоненими; Женевську конвенцію про захист цивільного населення під час війни.

Додаткові протоколи до Женевських конвенцій від 8 червня 1977 р. стосуються захисту жертв міжнародних збройних конфліктів та захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру [40].

Українське законодавство також визначає механізм надання гуманітарної допомоги. Зокрема, у ст. 3 п. 2 Закону України «Про благодійну діяльність та благодійні організації» зазначено, що сферами благодійної діяльності є запобігання природним і техногенним катастрофам та ліквідація їхніх наслідків, допомога постраждалим унаслідок катастроф, збройних конфліктів і нещасних випадків, а також біженцям та особам, які перебувають у складних життєвих обставинах [43]. 1999 р. було ухвалено профільний Закон України «Про гуманітарну допомогу», яким нормативно врегульовано порядок надання гуманітарної допомоги [44].

За надзвичайних ситуацій гуманітарна допомога виконує такі завдання: забезпечення виживання і збереження здоров'я людей, постраждалих унаслідок стихійних лих, воєнних конфліктів, техногенних катастроф; відновлення самостійної роботи служб життєзабезпечення; повернення до нормального стану економічної діяльності та інфраструктури [28].

Згідно з аналітичної довідкою, підготовленою Національним агентством з питань запобігання корупції 2022 р. під час війни Російської Федерації проти України, чіткої класифікації товарів гуманітарної допомоги в чинному українському законодавстві немає. Проте аналіз гуманітарної допомоги, що надходить в Україну, дозволяє здійснити такий умовний поділ на основні види гуманітарної допомоги: гуманітарна допомога військового призначення (обладнання, техніка, спорядження тощо);

медична гуманітарна допомога (як цивільна, так і військова медицина); гуманітарна допомога цивільному населенню (продукти харчування, засоби гігієни, одяг та взуття, санітарія, побутові товари тощо); паливо (як для військових потреб, так і для потреб цивільного захисту).

Причому інформація щодо гуманітарної допомоги військового призначення здебільшого має обмежений доступ, і її немає у відкритих джерелах. Водночас дані щодо надання гуманітарної допомоги другої, третьої та четвертої категорій є доступними, і їх можна проаналізувати за результатами вивчення нормативного регулювання та звітів окремих уповноважених суб'єктів щодо забезпечення ними гуманітарної допомоги [77, с. 23].

За джерелами отримання гуманітарну допомогу поділяють на зовнішню (надану іноземними донорами, зокрема міжнародними організаціями) та внутрішню (надану вітчизняними донорами) [77, с. 23].

Гуманітарна діяльність урядових міжнародних організацій. Гуманітарну допомогу під час і після воєнних дій, стихійних лих, епідемій, епізоотій, екологічних катастроф надають різні як урядові (міждержавні), так і неурядові (громадські) міжнародні організації. Розгляньмо їхню гуманітарно спрямовану роботу.

Регулювання діяльності міжнародних організацій щодо надання допомоги під час надзвичайних і кризових ситуацій здійснюють:

Продовольча та сільськогосподарська організація ООН (ФАО, FAO) – координує діяльність у сфері сільського господарства. Її підрозділ – Всесвітня продовольча програма (ВПП, WFP);

Управління Верховного комісара (УВКБ ООН, UNHCR) ООН у справах біженців та Міжнародна організація з міграції (МОМ, IOM) – управляють таборами;

Програма розвитку ООН (ПР ООН, UNDP) – діє на ранніх етапах відновлювальних робіт;

Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ, UNICEF) та міжнародна неурядова організація «Врятуємо дітей» («Save the Children») – відповідають за освіту;

Управління Верховного комісара ООН у справах біженців та Міжнародна Федерація Товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця (МФЧХ, IFRC) – займаються створенням аварійних укриттів;

Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ, WHO) та 32 гуманітарні партнерські установи – координують питання, пов'язані з охороною здоров'я;

ЮНІСЕФ – дбає про харчування, водопостачання та санітарію;

Управління Верховного комісара ООН із прав людини (УВКПЛ, OHCHR) і ЮНІСЕФ – забезпечують захист;

Управління ООН із координації гуманітарних справ (УКГС, ОСНА) та ЮНІСЕФ – відповідають за телекомунікації [28].

Фонд ООН у галузі народонаселення (ЮНФПА, UNFPA) надає гуманітарну допомогу для порятунку життів, забезпечення доступу до послуг у галузі репродуктивного здоров'я, а також підтримку постраждалим від гендерно зумовленого насильства в регіонах, уражених конфліктом, особливо жінкам та дівчаткам [643].

За даними УВКБ ООН, 2023 р. 117,2 млн людей стали вимушено переміщеними особами або особами без громадянства [640]. Допомогу їм здійснюють зокрема міжнародні організації.

Розгляньмо напрями гуманітарної діяльності цих організацій.

Продовольча та сільськогосподарська організація (ФАО, FAO) є спеціалізованою установою ООН, працює з 1945 р. і займається боротьбою з бідністю та голодом, а також підвищенням добробуту через перерозподіл їжі та розвиток сільських районів. Метою організації є забезпечення продовольчої безпеки для всіх і надання людям регулярного доступу до достатньої кількості високоякісної їжі для можливості ведення активного і здорового способу життя. Організація об'єднує 195 членів – 194 країни та Європейський Союз, працює в понад 130 країнах світу [321].

ФАО надала гуманітарну продовольчу допомогу населенню країн Східної Африки, зокрема Ефіопії, Кенії, Сомалі та Судану, яке потерпало 2023 р. від посухи. На ці цілі уряд Німеччини виділив і передав організації 25 млн євро для забезпечення доступу до їжі та інших основних товарів і послуг, одночасно захищаючи та відновлюючи продуктивні засоби до існування в постраждалих від посухи громадах країн. Із цих коштів Ефіопія отримала 7 млн, Кенія – 6,5 млн, Сомалі – 7,5 млн і Судан – 4 млн євро.

Причиною продовольчої кризи стала довготривала багатосезонна посуха, що призвела до високого рівня гострої нестачі продовольства в Східній Африці. Станом на березень 2023 р. понад 22 млн людей у південній Ефіопії, Кенії та Сомалі потребували термінової гуманітарної продовольчої допомоги через загибель врожаїв і тварин. Вимушене переселення сягало 2,6 млн осіб у надзвичайних ситуаціях у Кенії та Сомалі й понад 96 тис. осіб у катастрофі в Сомалі.

У Судані до погіршення ситуації з продовольчою безпекою призвели посушливі періоди, що спричинило неврожаї в сільськогосподарському сезоні 2021 – 2022 рр., стрімке зростання цін на продукти харчування та сільськогосподарські ресурси. До 11,7 млн осіб зіткнулися з кризовим рівнем продовольчої безпеки, із них 3,1 млн перебували в стані надзвичайної ситуації. Посуха в поєднанні з високими цінами на продукти харчування, поганим доступом до води, санітарії та медичних послуг погіршує ситуацію в регіоні, який і без того страждає від високого рівня нестачі продовольства.

Внесок Німеччини до ФАО має значно пом'якшити вплив посухи на продовольчу безпеку та засоби до існування через розширення негайного доступу до їжі в сільських громадах, збереження та відновлення засобів до існування та швидкого забезпечення самостійності. Допомогу планували надати майже 1 млн найбільш уразливих мешканців Східної Африки у важкодоступних сільських районах. Тому Рейн Паульсен, директор Управління з питань надзвичайних ситуацій і стійкості ФАО, висловив подяку уряду Німеччини за щедрий внесок у реагування на посуху в Східній Африці в критичний час.

Грошові перекази сільським домогосподарствам та фермерам, які страждають від продовольчої кризи, через свої програми «Готівка+» дозволили сім'ям покрити основні витрати на їжу, охорону здоров'я, освіту тощо. Додатковим компонентом грошової допомоги було надання пакетів із насіння, інструментів, субсидованих послуг і добрив, а також розповсюдження кормів для тварин і підтримання водного транспорту для скотарів.

Надання термінової та постійної допомоги сільському населенню Східної Африки мало важливе значення не лише для порятунку життів, збереження засобів до існування, а й для запобігання масовому переселенню. ФАО допомагає фермерам у Східній Африці не тільки реагувати на наслідки зміни клімату, але й активно адаптуватися до наслідків кліматичної кризи, зокрема до частих посух, запроваджуючи кліматично розумні методи ведення сільського господарства [296].

Діяльність УВКБ ООН спрямовано на захист і допомогу біженцям на всій планеті. Під час вимушеного переміщення УВКБ ООН надає біженцям критично важливу екстрену допомогу у вигляді чистої води, санітарії та медичної допомоги, найнеобхідніших речей: ковдр, побутових товарів, іноді їжі, а також притулку; організовує транспортні пакети

та пакети допомоги для людей, які повертаються додому, і прибуткові проєкти для переселенців.

Невідкладна допомога особам, які змушені тікати, часто є першим кроком до довгострокового захисту та реабілітації. Для задоволення цих та інших операційних потреб УВКБ ООН розробило глобальну мережу постачальників, спеціалізованих установ і партнерів. Проєкти варіюються залежно від направлення бригад екстреної допомоги до місця кризи, надання невідкладної їжі, притулку, води та медичних засобів, а також організації великих повітряних перевезень для великого потоку біженців або флотилії невеликих човнів для меншої кількості цивільних осіб, які втікають. Серед багатьох програм є проєкти, спрямовані на захист навколишнього середовища, будівництво шкіл і підвищення обізнаності про такі проблеми, як ВІЛ / СНІД [537].

Діяльність УВКБ ООН щодо підтримання захисту біженців охоплює:

- сприяння приєднанню до Конвенції 1951 р. про статус біженців та Протоколу до неї 1967 р., до Конвенції 1954 р. про статус осіб без громадянства та до Конвенції 1961 р. про скорочення безгромадянства;
- допомогу державам у прийнятті або перегляді національного законодавства про біженців, зокрема адміністративних інструкцій та оперативних вказівок, а також у впровадженні національних процедур визначення статусу біженця;
- зміцнення відповідних адміністративних і судових інституцій, навчання персоналу державних і неурядових установ, налагодження зв’язків з відповідними правозахисними органами.

УВКБ ООН також бере участь у проведенні досліджень та консультацій щодо нових законів і нормативних актів, що стосуються осіб під піклуванням; надає технічну та фінансову підтримку юридичним школам, державним установам (зокрема поліції та військовим) та іншим інститутам для розроблення курсів із прав біженців; здійснює підтримку правозахисних груп і прав біженців, центрів правової допомоги та неурядових організацій, зацікавлених у захисті біженців [537].

УВКБ ООН надає гуманітарну допомогу біженцям і переселенцям із Сирії, Афганістану, Іраку, України через воєнні дії, переміщеним особам із Судану, Ємену, Нігеру, Мозамбіку, збираючи пожертвування, зокрема через офіційний сайт.

6 лютого 2023 р. стався найбільший за останнє сторіччя землетрус, що охопив південно-східну Туреччину та північну Сирію, жертвами якого

стали тисячі людей. Лихо спричинило незліченні руйнування будинків та інфраструктури в усьому регіоні. Серед постраждалих у Сирії є родини, уже вигнані зі своїх домівок через тривалу кризу в країні, які проживали в наметах, слабких укриттях і частково зруйнованих будівлях [651]. Понад 1,7 млн із 15 млн людей, які населяли 10 турецьких провінцій, є сирійськими біженцями, яких приймали протягом майже 12 років [652]. Загальна кількість постраждалих у цих двох країнах сягнула 18 млн осіб [638]. Управління з питань ліквідації наслідків стихійних лих і надзвичайних ситуацій Туреччини (AFAD) разом із УВКБ ООН та іншими агентствами ООН, МОМ, ВПП, ПРООН, ЮНІСЕФ, ЮНФПА та багатьма іншими організаціями надають допомогу постраждалим мешканцям Туреччини та Сирії [652].

Всесвітня продовольча програма (ВПП, WFP) терміново надала необхідну продовольчу допомогу понад 2 млн осіб, зокрема на північному заході Сирії – майже 1 млн осіб, які отримали загальну продовольчу допомогу, і 380 тис. осіб, які отримали гаряче харчування та готові пайки. У Туреччині допомогою охоплено майже 1 млн осіб, із них 870 тис. отримали гаряче харчування на муніципальних кухнях і близько 100 тис. людей – сімейні продуктові пакунки в таборах [638].

Гуманітарної допомоги від міжнародних організацій потребують країни, охоплені голодом. За даними ВПП, у всьому світі на 2023 р. майже 43,3 млн осіб перебували на межі голоду та ризикували голодувати, порівняно з 27 млн людей 2019 р. Хоча більшість постраждалих проживає в країнах Африки, проте ризик голоду є глобальним. Гострий голод різко зросте в більшості регіонів світу – від Близького Сходу до Латинської Америки та Карибського басейну. Голод зазвичай виникає в районах, куди обмежено гуманітарний доступ. Зокрема, у Ємені та Південному Судані до загрозливого рівня гострого голоду призводять конфлікти, відсутність безпеки та, як наслідок, переміщення. Крім цих двох країн, люди стикаються з катастрофічним рівнем голоду в Афганістані, Ефіопії та Сомалі. Найпотужнішим інструментом, який ВПП застосовує для порятунку життів від голоду, є екстрена продовольча допомога як натурою, так і готівкою. Наприклад, у Ємені ВПП збільшила масштаби надання продовольчої допомоги з 1 млн осіб 2015 р. до майже 13 млн, яким допомогли запобігти голоду 2019 р. [312].

Міжнародна організація з міграції (МОМ) як міжнародна міжурядова організація працює з 1951 р. та координує міжнародну міграційну

політику з боку держав і міжнародних організацій, надає державам технічну та консультативну допомогу для реалізації конкретних проєктів у міграційній сфері. Основними напрямами діяльності МОМ є поліпшення управління міграцією та забезпечення належного захисту прав мігрантів, сприяння економічному й соціальному розвитку держав завдяки міграції, а також навчання та надання підтримки державам у розробленні національних програм у сфері боротьби з торгівлею людьми, особливо жінками і дітьми, відповідно до норм міжнародного права. МОМ налічує 173 держави-члени та дев'ять держав-спостерігачів [80].

Управління ООН з координації гуманітарних справ (УКГС, ОСНА) відповідає за об'єднання гуманітарних організацій для забезпечення погодженого реагування на надзвичайні ситуації. УКГС забезпечує також наявність рамок, у межах яких кожен учасник може зробити свій внесок у загальні зусилля з реагування. На глобальному, регіональному та національному рівнях УКГС збирає гуманітарних партнерів для скоординованої, стратегічної та підзвітної доставки гуманітарної допомоги. УКГС координує гуманітарну діяльність, щоб забезпечити людям, які постраждали від кризи, необхідну підтримку та захист. Організація працює над подоланням перешкод, що заважають гуманітарній допомозі досягти людей, які постраждали від криз, і забезпечує лідерство в мобілізації допомоги та ресурсів від імені гуманітарної системи. УКГС не є оперативною агенцією, яка безпосередньо займається наданням гуманітарних програм. Її додаткова цінність полягає в тому, що вона є чесним посередником, фасилітатором, лідером думок і глобальним захисником, який надає підтримку гуманітарній системі. Виконуючи свій координаційний мандат, УКГС керується гуманітарними принципами гуманності, нейтралітету, неупередженості та незалежності [367].

Ще одна агенція в структурі ООН – Програма розвитку ООН (ПР ООН, UNDP) – працює в понад 170 країнах і територіях, допомагаючи досягти викорінення бідності та зменшення нерівності та ізоляції. ПР ООН допомагає країнам розробляти політику, лідерські навички, здібності до партнерства, інституційні можливості та розвивати стійкість, щоб підтримувати результати розвитку.

Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ, UNICEF) працює в 190 країнах і територіях для охоплення найуразливіших дітей та молоді, які найбільше потребують допомоги [654].

ВООЗ надає гуманітарну допомогу у сфері охорони здоров'я під час надзвичайних ситуацій. Це катастрофи, пов'язані зі зміною клімату, як-от повінь у Пакистані та відсутність продовольчої безпеки в Сахелі на Африканському Розі; війна в Україні: конфлікт, який впливає на здоров'я в Ємені, Афганістані, Сирії та північно-східній Ефіопії. Усі ці надзвичайні ситуації збігаються з порушеннями системи охорони здоров'я, спричиненими пандемією COVID-19, спалахами кору, холери та інших смертельних захворювань [675]. Зокрема, у країнах Африки (Буркіна Фасо, Камерун, Центральноафриканська Республіка, Чад, Демократична Республіка Конго, Ефіопія, Мадагаскар, Малі, Мозамбік, Нігер, Нігерія, Південний Судан, Уганда) ВООЗ акцентує увагу на розгортанні мобільних лікарень для надання необхідної допомоги фізичному та психічному здоров'ю, а також тимчасових споруд у таборах для біженців; посиленні можливостей переливання крові та доступності кисню для лікування дітей, які страждають від недоїдання; забезпеченні вакцинації внутрішньо переміщених осіб та громад, що приймають, від хвороб, яким можна запобігти, а також поширенні екстреної допомоги (через холеру, віспу, лихоманку, COVID-19, наслідки зміни клімату, повені, гендерне насильство, травми). ВООЗ також віддає пріоритет розвитку стійкості через освіту та підвищення обізнаності громади [155].

Гуманітарна діяльність неурядових міжнародних організацій. Найдавнішим і найбільшим гуманітарним рухом у світі є Міжнародний Рух Червоного Хреста і Червоного Півмісяця. Керуючись основоположними принципами, Рух надає допомогу постраждалим від надзвичайних ситуацій і збройних конфліктів.

До діяльності Руху залучено до 100 млн волонтерів та співробітників із 192 країн світу. Він складається з трьох компонентів:

Міжнародний Комітет Червоного Хреста (МКЧХ, ICRC) працює з 1863 р. і надає допомогу людям, постраждалим від збройних конфліктів; допомагає в розшуку зниклих безвісти через воєнні дії, а також поширює знання про норми міжнародного гуманітарного права (МГП), що захищають жертв війни. МКЧХ є незалежною і нейтральною організацією, володіє передбаченим Женевськими конвенціями 1949 р. мандатом на те, щоб бути хранителем міжнародного гуманітарного права та нейтральним гуманітарним посередником між сторонами збройних конфліктів. МКЧХ розташовано в Женеві. Членами Асамблеї МКЧХ, згідно зі Статутом МКЧХ, можуть бути лише громадяни

Швейцарської Конфедерації, але в місіях МКЧХ у понад 80 країнах світу беруть участь 14 тис. співробітників. МКЧХ фінансують переважно за рахунок добровільних пожертв урядів та національних товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця.

Міжнародна Федерація Товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця (МФЧХ, IFRC, працює з 1919 р.) – це всесвітня гуманітарна організація, яка координує та направляє міжнародну гуманітарну допомогу в місця природних і техногенних катастроф та сприяє побудові стабільних і мирних суспільств. Її місією є полегшення життя вразливих категорій людей через мобілізацію сили гуманності. МФТЧХ співпрацює з національними товариствами в межах реагування на катастрофи по всьому світу. Рятувальні операції передбачають освітній компонент, зокрема програми реагування на надзвичайні ситуації, охорону здоров'я та догляд, популяризацію гуманітарних цінностей.

Зокрема, Федерація підтримує програми зі зменшення ризиків та боротьби з поширенням соціально небезпечних хвороб, як-от ВІЛ, туберкульоз, COVID-19, гепатит В і С. Організація також протидіє дискримінації та насильству, поширює інформацію про права людини, сприяє наданню допомоги біженцям і внутрішньо переміщеним особам у місцях їхнього перебування.

Крім того, є 192 національні товариства Червоного Хреста і Червоного Півмісяця, зокрема в Україні.

Кожне національне товариство базується на роботі спеціалістів та волонтерів, які надають широкий спектр послуг: від реагування на надзвичайні ситуації та допомоги постраждалим від збройних конфліктів до навчання навичок надання першої допомоги і відновлення родинних зв'язків. Національні товариства співпрацюють із органами влади як незалежні партнери, надаючи допомогу уряду у сфері реалізації гуманітарної політики. Їхні місцеві знання та досвід, робота із суспільством і розгалужена інфраструктура дають змогу Руху швидко реагувати на потреби людей та надавати оперативну допомогу. Волонтери національних товариств першими реагують на надзвичайні ситуації та допомагають постраждалим до моменту, коли надійде додаткова підтримка. Широка мережа волонтерів та працівників відіграє суттєво важливу роль у забезпеченні різних програм, які реалізовують на постійній основі [82].

МКЧХ здійснює широку допомогу цивільному населенню, дітям і жінкам, внутрішньо переміщеним особам, мігрантам, біженцям, шукачам притулку, зниклим без вісті, людям із обмеженими можливостями [508]. Головну увагу і гуманітарну допомогу від МКЧХ зосереджено в таких країнах, як Афганістан, Демократична Республіка Конго, Ірак, Ємен, Сирія, Україна, Центральноафриканська Республіка, Ефіопія, Північний Судан [380].

1897 р. в Німеччині Лоренц Вертман заснував релігійну католицьку організацію «Карітас», яка із часом стала міжнародною. Caritas Internationalis було створено в 1950-х рр. із метою сприяння більшій координації, комунікації та співпраці між її членами в різних країнах світу. Нині «Карітас» організовано на місцевому (парафіяльному), єпархіальному, національному, регіональному та міжнародному рівнях: діє понад 160 представництв, які підтримують нужденних людей незалежно від раси чи релігії. «Карітас» реагує на катастрофи, сприяє інтегральному людському розвитку й намагається подолати причини бідності та конфліктів. Кожна національна організація «Карітас» є автономною під керівництвом своїх єпископів, але вони об'єднуються в конфедерацію Caritas Internationalis, яка є органом Вселенської Церкви [242]. «Карітас Європа» (Caritas Europa) об'єднує 49 організацій «Карітас», які працюють у 46 країнах Європи. Разом вони зосереджують свою діяльність на бідності, соціальному відчуженні та нерівності, а також на міграції та притулку [227].

Також однією з найдавніших неурядових інституцій розвитку є організація «Глобальні спільноти» (Глобал Ком'юнітіз, Global Communities), заснована 1952 р. під назвою «CHF International». Вона допомагала знайти доступне житло для малозабезпечених сімей у сільській та міській Америці. Гуманітарну діяльність організації нині поширено на близько 40 країн та спрямовано на допомогу місцевим громадам у таких програмах: забезпечення безперервного доступу до поживної їжі для сімей під час гуманітарних криз, що нерозривно пов'язано з наявністю виробництва продуктів харчування та сільськогосподарських засобів до існування. Друга програма – це програма з водопостачання, санітарії та гігієни в надзвичайних ситуаціях для задоволення конкретних потреб найбільш уразливих груп населення, які постраждали від кризи й не можуть дозволити собі або фізично не мають доступу до води чи основних засобів гігієни. Особливу увагу акцентують на вразливих особах, як-от люди похилого віку, люди з обмеженими можливостями,

вагітні жінки та молоді матері, за допомогою індивідуальних заходів і ресурсів.

Програми притулку Global Communities забезпечують захист від погодних умов, поліпшують конфіденційність і здатність жити гідно, особливо для жінок і дівчат, а також підтримують основні життєві потреби людей, які постраждали від конфлікту чи стихійного лиха [298].

Гуманітарна громадська організація «Акція проти голоду» (Action Against Hunger), яка виникла у Франції 1979 р. і ставить за глобальну мету подолання голоду у світі, розгорнула свою діяльність у 51 країні. У країнах Африки, Латинської Америки та Близького Сходу організація реалізовує кілька програм допомоги. Вона надає рятівне лікування дітям, які страждають від найстрашнішої форми голоду, відомої як гостре недоїдання. Програми продовольчої безпеки та засобів до існування надають можливість вразливим спільнотам поліпшити їхній доступ до їжі, доходу та ринків. Дрібних фермерів навчають упровадженню кліматично розумних методів сільського господарства, збільшенню виробництва та безпечному зберіганню та продажу врожаю. Скотарям допомагають поліпшити здоров'я худоби та знайти пасовища для її годування. У надзвичайних гуманітарних ситуаціях організація надає грошові перекази або програми «готівка за роботу», щоб допомогти сім'ям, які опинилися в кризі, купити продукти харчування та підтримати місцеві ринки, а також допомогти їм зробити власний вибір щодо своїх найнагальніших потреб [603].

Мережа гуманітарних організацій, діяльність яких має міжнародний характер, у Європі та світі є дуже розвинутою. Це «Лікарі без кордонів» (Medecins sans frontiers, MSF), Корпус миру (Peace Corps), Оксфам (Oxfam), Міжнародний комітет порятунку (International Rescue Committee, IRC), «Польська гуманітарна акція» (Polska Akcja Humanitarna), Фундація «Польський центр міжнародної допомоги» (Fundacja Polskie Centrum Pomocy Międzynarodowej), Польська медична місія (Polska Misja Medyczna), Адвентистська агенція допомоги та розвитку (Adventist Development and Relief Agency, ADRA), CARE (Cooperative for Assistance and Relief Everywhere), Міжнародний медичний корпус (International Medical Corps, IMC), Ісламська допомога в цілому світі (Islamic Relief Worldwide, IRW), Міжнародні біженці (Refugees International, RI), Всесвітня єврейська допомога (World Jewish Relief, WJR), Всесвітня центральна кухня (World Central Kitchen, WCK) та багато інших.

Некомерційна міжнародна медична гуманітарна організація «Лікарі без кордонів» (Medecins sans frontiers, MSF) надає медичну допомогу людям, які постраждали внаслідок конфліктів, епідемій, катастроф, або позбавленим медичної допомоги. MSF було засновано 1971 р. в Парижі групою журналістів і лікарів. Сьогодні цей всесвітній рух налічує майже 63 тис. членів із понад 160 країн та надає допомогу в понад 60 країнах [382]. На жаль, самі медичні працівники організації «Лікарі без кордонів» у закладах охорони здоров'я ставали жертвами конфліктів і нападів. Із 2015 р. загинули 26 співробітників MSF у 10 окремих подіях, зокрема під час штурму чи бомбардування лікарень в Ефіопії, Афганістані, Південному Судані, Сирії, Ємені та Центральноафриканській Республіці. Загалом із 1989 р. загинули 97 медичних працівників у 59 окремих подіях [674].

Корпус миру (Peace Corps) – це федеральна агенція США (Вашингтон), заснована 1961 р. з ініціативи президента Джона Ф. Кеннеді. Корпус миру допомагає менш розвиненим країнам задовольняти технічні потреби в співпраці з кваліфікованими американськими волонтерами та поширює знання про США й американців у цих країнах. Згодом діяльність Корпусу миру поширилася на такі сфери, як охорона здоров'я, сільське та лісове господарство.

Оксфам (Oxfam) – це міжнародна гуманітарна організація (рух), метою якої є боротьба з нерівністю, бідністю та несправедливістю і допомога країнам, що розвиваються. Рух поширено у 87 країнах. Представники руху реагують на понад 30 надзвичайних ситуацій, надаючи життєво необхідну допомогу тим, хто її найбільше потребує; допомагають людям, які потрапили в катастрофи та конфлікти по всьому світу (зокрема біженцям), чистою водою, їжею, санітарією та захистом; головну увагу приділяють гендерній справедливості та правам жінок [375]. Oxfam було засновано 1942 р. у Великій Британії як Оксфордський комітет допомоги голодуючим (звідси і назва організації). У той час завданням цієї організації було надання продовольчої допомоги Греції, яка тоді перебувала під нацистською окупацією. Перше відділення Oxfam за межами Великої Британії було відкрито в Канаді 1963 р.

1995 р. групою незалежних неурядових організацій створено Oxfam International. Вони об'єдналися як конфедерація, щоб максимізувати ефективність і досягти більшого впливу на зменшення глобальної бідності та несправедливості [511].

Міжнародний комітет порятунку (International Rescue Committee, IRC) як міжнародну неурядову організацію було засновано 1933 р. з ініціативи Альберта Ейнштейна. Комітет пропонує невідкладну та довгострокову допомогу біженцям, людям, переміщеним унаслідок війни, переслідувань або стихійного лиха. IRC надає притулок також у надзвичайних ситуаціях, здійснює гуманітарну та медичну допомогу й надає їжу. Він також допомагає біженцям, надаючи їм доступ до освіти. Організація працює в 40 країнах, 26 містах США, де допомагає проживати біженцям, і має офіси в семи містах світу [639]. Із 1957 р. IRC присуджує нагороду Свободи за допомогу біженцям і боротьбу за свободу людини [386].

«Польська гуманітарна акція» (Polska Akcja Humanitarna, PAN) працює з 1992 р. і є неурядовою організацією. Із 2004 р. – громадська організація. Надає гуманітарну допомогу під час гуманітарних криз – стихійних лих і збройних конфліктів – незалежно від раси, національності та релігії. Особливу увагу приділяють найбільш незахищеним категоріям населення: жінкам, дітям, людям похилого віку, людям з інвалідністю та внутрішньо переміщеним особам. PAN проводить свою діяльність не лише в Польщі, але й в Україні, Ємені, Сомалі, Південному Судані, Кенії, Лівані, на Мадагаскарі [512], на Шрі-Ланці, Філіппінах, Гаїті, у Новому Орлеані, Непалі й Афганістані. Із моменту створення організації PAN надавала допомогу людям із 51 країни світу [390].

Гуманітарна допомога Україні. Присутність міжнародних гуманітарних організацій на території України збільшилася після 2014 р., коли Російська Федерація анексувала Крим і незаконно захопила частину Донецької та Луганської областей. Точну кількість цих організацій назвати досить складно, проте в публікаціях на цю тему можна знайти дані про найбільш відомі інституції. Зокрема, до 2018 р. активно допомагали Україні як урядові, так і неурядові міжнародні організації: ВООЗ, ЮНІСЕФ, Міжнародний комітет Червоного Хреста, Місія спостерігачів з прав людини в Україні, Міжнародний медичний корпус, Армія спасіння в Україні, Міжнародний фонд «Відродження», «Лікарі без кордонів» (MSF), Міжнародний фонд Chiricli, благодійна організація Caritas Ukraine, Австрійський Червоний Хрест (Austrian Red Cross), Адвентистське агентство допомоги та розвитку (ADRA), Корпус милосердя (Mercy Corps), Данська рада у справах біженців (DRC) і Данська група з розмінування (DDG), Дії проти голоду (ACF), Норвезька рада у справах

біженців (NRC), Польський центр міжнародної допомоги (PCPM), «Людина в біді» (People In Need – PIN), Глобальна організація союзницького лідерства (GOAL), Лікарі світу MDM, Міжнародна організація з допомоги літнім людям (HAI), Земля людей (TDH), СОС Дитячі містечка (SOS Children Village), Карітас (Caritas) та Католицька служба допомоги (Catholic Relief Services), Агенція США з міжнародного розвитку (USAID), ініціатива для людей у потребі (Arche nova), HelpAge International, Міжнародна неурядова організація з питань безпеки (INSO), Прем'єр Уржанс Інтернасьональ (ПУІ), Угорська екуменічна служба допомоги (Hungarian Interchurch Aid), ASB (Arbeiter-Samariter-Bund), Première Urgence-Aide Médicale Internationale (PU-AMI) та ін. [27, с. 159–160].

Гуманітарна ситуація в Україні критично і швидко погіршилася після повномасштабного вторгнення Російської Федерації 24 лютого 2022 р., коли 8-річний збройний конфлікт на сході країни переріс у повномасштабну війну. Згідно з оглядом під назвою «Україна: план гуманітарного реагування (лютий 2023 р.)», підготовленим Управлінням ООН з координації гуманітарних справ (УКГС, OCHA) і опублікованим 15 лютого 2023 р., близько 17,6 млн людей (приблизно 40 % населення країни) 2023 р. потребували гуманітарної допомоги та захисту, що значно більше, ніж 3 млн людей, які потребували такої допомоги на початку 2022 р. Ситуація була особливо важкою в районах поблизу лінії фронту та в тих частинах України, які й до сьогодні контролює Російська Федерація. 2023 р. знадобилося приблизно 3,9 млрд дол. США, щоб гарантувати, що 652 гуманітарні організації зможуть надавати важливу допомогу 11,1 млн людей, на яких спрямовано План гуманітарного реагування [645].

Із 24 лютого 2022 р. до подолання гуманітарної кризи в Україні долучилися такі організації, як Європейський механізм цивільного захисту (EUCPM), Координаційний центр запобігання катастрофам при НАТО (EADRCC), Управління з координації гуманітарних справ ООН (OCHA), WFP (Глобальна продовольча програма), Дитячий фонд ООН (UNICEF), Агенція ООН у справах біженців (UNHCR), Фонд із питань народонаселення (UNFPA), Програма розвитку ООН (UNDP), Міжнародний комітет Червоного Хреста (ICRC), Всесвітня організація здоров'я (WHO), Plan international, Агенція з міжнародного розвитку США (USAID), Ізраїльський форум міжнародної гуманітарної допомоги (ISRAAID), Німецьке товариство міжнародного співробітництва (GIZ), Консультативна місія

Європейського Союзу в Україні (EUAM) та багато інших механізмів реагування на катастрофи як на міжнародному, так і на національному рівні [62, с. 172].

Міжнародні партнери намагалися знаходити креативні рішення задля допомоги Україні: наприклад, EADRCC для скорочення процедур бюджетного планування використовував уже розроблений механізм фінансування через ковідний фонд. Програми агенцій системи ООН та ЄС, що вже діяли в Україні, оперативно переорієнтувалися на боротьбу з гуманітарною катастрофою. Створено спеціальні фонди для забезпечення дуже специфічних потреб, як-от постачання енергетичного обладнання (для реалізації цього проєкту підписано угоду з Енергетичним співтовариством).

Лише через Європейський механізм цивільного захисту (EUCPM) в Україну за весь період повномасштабного вторгнення надійшло понад 43 022 т допомоги. У цьому механізмі беруть участь усі 27 країн-членів ЄС і такі країни-учасниці, як Туреччина, Північна Македонія та Норвегія. Також в Україні нині реєструються й суттєво збільшують свою присутність міжнародні благодійні організації та фонди, а також державні агенції, наприклад ISRAID, Національне агентство розвитку Італії та ін. [17].

Найактивніше до підтримання українців долучилися УВКБ ООН, ЮНІСЕФ, МОМ, ВПП, УКГС, МФЧХ, Товариство Червоного Хреста України (ТЧХУ), зокрема в межах спільних проєктів із Мінреінтеграції. Налагоджено співпрацю з організацією «Карітас» та проєктом міжнародної технічної допомоги «Супровід урядових реформ в Україні» (SURGe), який виконує Alinea International Ltd. за підтримки уряду Канади, ВООЗ, ЮНІСЕФ, «Лікарів без кордонів») [77, с. 27].

Міжнародні гуманітарні організації від початку повномасштабного вторгнення Російської Федерації до середини грудня 2022 р. надали допомогу 13,5 млн громадян по всій Україні. Зокрема 2,4 млн осіб було забезпечено прихистком і предметами першої потреби. Одяг, опалювальні прилади й інші товари, необхідні для підготовки до зими, отримали близько 630 тис. осіб. Воду і предмети гігієни було надано 6,9 млн громадян; харчові продукти – 8,9 млн осіб; медичні послуги – 8,9 млн осіб, грошову допомогу – 4,3 млн людей. Такі дані оприлюднило Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України (Мінреінтеграції) з посиланням на дані Управління ООН з координації гуманітарних питань [47].

Однією з найвпливовіших інституцій є Товариство Червоного Хреста України (ТЧХУ) – всеукраїнська гуманітарна громадська організація, яка допомагає державі в наданні гуманітарної допомоги під час збройних конфліктів та в мирний час. Товариство бере активну участь у наданні міжнародної допомоги в разі катастроф і надзвичайних ситуацій, забезпечує медико-соціальну допомогу найменш соціально захищеним верствам населення, навчає навичок надання першої допомоги, допомагає у відновленні втрачених внаслідок збройних конфліктів, природних катастроф чи процесів міграції родинних зв'язків, надає психосоціальну підтримку тощо [123].

Спільно з ТЧХУ та іншими партнерами Червоного Хреста невідкладну допомогу людям, які живуть у зонах конфлікту, або особам, переміщеним через бойові дії, надає МКЧХ (ICRC). Це продукти харчування, засоби гігієни, кухонні прилади, побутова техніка для понад 894 тис. внутрішньо переміщених осіб. Понад 346 тис. людей отримали грошову допомогу для покриття невідкладних витрат [376].

МКЧХ (ICRC) працює в Україні з 2014 р. Щоб задовольнити потреби, що зростають, організація розширила свою роботу на територіях, які безпосередньо постраждали від бойових дій, і в сусідніх країнах у тісній координації з ТЧХУ та іншими національними Червоними Хрестами. Співробітники МКЧХ працюють у Львові, Вінниці, Києві, Полтаві, Дніпрі, Одесі, Луганську та Донецьку разом із партнерами – Рухом Червоного Хреста та Червоного Півмісяця, щоб рятувати життя та полегшувати страждання мирних жителів.

МКЧХ відкрив нові офіси в Молдові, Угорщині, Польщі та Румунії та розширив операційні можливості свого представництва в Росії (із 1992 р.). Було залучено сотні співробітників для підтримання та реагування, зокрема хірургічні бригади та інших спеціалістів [376].

Від МОМ і ТЧХУ жителям деокупованих територій надавали кешдопомогу. За останніми даними, 2023 р. її отримала вже понад 61 тис. громадян. Відгукнувшись на заклик Мінреінтеграції, міжнародні організації налагодили постачання на довготривалу оборонну точку (ДОТ) усього необхідного. УВКБ ООН спрямовує гуманітарну допомогу, харчові продукти, воду, ліки, засоби гігієни, ВПП – продукти для маломобільних, УКГС – будматеріали для лагодження зруйнованих осель і генератори [29].

УВКБ ООН надавав громадянам України, які через війну потрапили в скрутне становище, по 2 200 грн разово на кожного члена родини.

Гроші виплачували одним траншем за три місяці в сумі 6 600 грн на людину. Для цього усім членам родини потрібно було особисто прийти до пункту реєстрації або оформити через е-Допомогу. Через чотири тижні кошти нараховували переказом на банківський рахунок через фінансову установу Rapyd, про що сповіщали sms-повідомленням. Право на допомогу мали внутрішньо переміщені особи (ВПО) після 24 лютого 2022 р.; особи, які постраждали внаслідок воєнних дій після 24 лютого 2022 р. в Дніпропетровській, Запорізькій, Кіровоградській, Одеській, Полтавській, Сумській, Харківській, Чернігівській, Черкаській областях; люди, які повернулися до своїх місць постійного проживання. Пріоритет надавали родинам, які мали лише одного з батьків, з одним або більше дітьми віком до 18 років, або з особами похилого віку (понад 55 років і старше); родинам, яку очолювала одна самотня особа / кілька самотніх осіб похилого віку (55 років і старше) або особа похилого віку з однією дитиною чи кількома дітьми віком до 18 років; родинам з однією чи кількома особами з особливими потребами (інвалідність, хронічні захворювання); прийомним сім'ям, які опікувалися дітьми без супроводу та дітьми, розлученими з батьками (що документально було підтверджено). Гроші видавали за умови неотримання допомоги від інших міжнародних організацій [34].

Подібний механізм було задіяно під час організації грошової допомоги від Міжнародного комітету Червоного Хреста (МКЧХ) та Всесвітньої продовольчої програми (ВПП). МКЧХ надавав по 2 500 грн на особу тричі протягом трьох місяців. Право на допомогу мали внутрішньо переміщені особи, мешканці тимчасово окупованих територій та зони активних бойових дій в Україні. Пріоритет мали малозабезпечені родини та особи з інвалідністю. Заяви приймали в представництвах місії МКЧХ в Полтаві, Одесі, Дніпрі та Києві [34].

Всесвітня продовольча програма (ВПП) – це гуманітарна організація ООН, яка надає продовольчу допомогу у формі грошових переказів, ваучерів (сертифікатів) та / або продуктів харчування постраждалим українцям. Допомогу здійснювали за цільовими критеріями, ухваленими в партнерстві з Міністерством соціальної політики України, насамперед внутрішньо переміщеним особам. Для оформлення грошового переказу на суму 2 200 грн на особу протягом трьох місяців потрібно було надати постійний номер мобільного, ім'я, прізвище та ідентифікаційний код (номер картки платника податків / РНОКПП). Цю інформацію надавали

під час процедури самостійної реєстрації, або ж дані передавало безпосередньо Міністерство з питань соціальної політики України (Мінсоцполітики) [21].

Крім названих інституцій, по 2 200 грн щомісяця протягом трьох місяців надавали ще кілька організацій: Французька міжнародна неурядова гуманітарна організація ACTED – внутрішньо переміщеним особам, які переселилися з територій Донецької, Луганської, Харківської, Сумської, Чернігівської, Миколаївської, Запорізької та Херсонської областей; благодійна організація BHA & Save The Children – особам, переселеним протягом листопада-грудня 2022 р. до Вінницької, Дніпропетровської, Запорізької, Львівської, Чернівецької областей. Чеська гуманітарна організація «Людина в біді» надавала грошову допомогу переселенцям, які були зареєстровані та проживали в м. Запоріжжі з 1.08.2022 р. Крім того, благодійна організація «Міжнародний благодійний фонд Help Us Help UA» надавала гуманітарну допомогу родинам, зареєстрованим як ВПО, які утримували дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей з інвалідністю, та багатодітним сім'ям (троє і більше неповнолітніх дітей або студентів).

Через Gate to Ukraine – платформу, де громадяни США надають допомогу українським багатодітним сім'ям, які постраждали внаслідок війни, були вимушені переїхати або живуть на тимчасово окупованих територіях, надавали одноразову допомогу 100 дол. США. На ці кошти могли розраховувати особи із зони активних бойових дій та деокупованих/окупованих територій, у яких була принаймні одна неповнолітня дитина [30].

Мінреінтеграції разом із ЮНІСЕФ реалізувало спільний гуманітарний проєкт із забезпечення теплим одягом дітей внутрішніх переселенців, жителів прифронтових і щойно визволених територій. Восени 2022 р. тисячі сімей із дітьми отримали демісезонні комплекти. Узимку доставляли зимовий одяг: 1,5 тис. комплектів надійшло до Херсона, ще 3 тис. відправлено в деокуповані населені пункти Миколаївщини. «Україна зіткнулася з викликами безпрецедентного масштабу. Такого ще не бачив світ. Це не лише війна на фронті – мільйони мирних громадян мусили покинути домівки. Це енергетична й інфраструктурна війна на порозі зими. Нам життєво необхідна тотальна підтримка міжнародних партнерів, і нам її надають. Це спільна боротьба цивілізованого світу проти темряви. Майже кожен третій українець вже

отримав допомогу. Щиро дякуємо за це. Вистоїмо лише разом!» – наголошувала віцепрем'єр-міністр – міністр з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій Ірина Верещук [29].

ФАО посилила свою присутність в Україні, підписавши угоду з урядом про створення Проєктного офісу, який розширюватиме надання технічної та гуманітарної допомоги найбільш уразливим верствам населення країни, громад, особливо в сільській місцевості. Україна приєдналася до ФАО 2003 р., а з 2015 р. організація працює за двома стратегічними напрямами: екстрене гуманітарне реагування в постраждалих від конфлікту областях та розвиток сільського господарства по всій країні.

«Після початку війни в Україні в лютому 2022 р. ФАО розширила свою діяльність у країні з підтримання сільськогосподарського виробництва та продовольчих систем із метою захисту продовольчої безпеки вразливих домогосподарств і громад по всій Україні», – зазначив Лоран Томас, заступник Генерального директора ФАО та підписант угоди від імені ФАО. «Ця угода розширить нашу співпрацю в країні, збільшить сільськогосподарський потенціал України та захистить продовольчу безпеку найбільш уразливих українців, не залишивши нікого осторонь» [644].

«ФАО підтримує дрібних власників і сільські сім'ї в Україні, надаючи насіння озимої пшениці, щоб підтримати рівень виробництва до сезону збору врожаю 2023 р., а також зернові пакети, за допомогою яких можна забезпечити належне зберігання та захист урожаю сезону 2022 р.» ФАО також забезпечувала сільські домогосподарства кормами для тварин, багатоцільовою грошовою допомогою та ваучерами, за допомогою яких можна придбати інші необхідні сільськогосподарські засоби та інструменти [644].

Представництво Міжнародної організації з міграції в Україні (ПрМОМ) розпочало свою діяльність у Києві 1996 р. Із 2002 р. Україна стала членом цієї організації. МОМ в Україні має головний офіс у Києві та підрозділи і логістичні центри, які існували в Сєвєродонецьку, Краматорську, Донецьку, Луганську та Одесі. Вона налічує близько 400 співробітників та здійснює управління майже 30 проєктами загальною вартістю понад 65 млн дол. США. Представництво з 2020 р. очолював Ан Нгуєн (попередник – Томас Вайс) [80], а з вересня 2025 р. очолює Роберт Тернер із Канади.

В Україні ПрМОМ працює спільно з різними урядовими та понад 100 неурядовими організаціями і партнерами, що займаються питаннями міграції, центральними та місцевими органами влади, а також громадськістю [381].

ПрМОМ підписало меморандуми про взаєморозуміння з усіма міністерствами та службами, які опікуються питанням міграції в Україні, та уклало місцеві угоди про партнерство із 48 ураженими конфліктом громадами. ПрМОМ є членом Національної робочої групи з гуманітарних питань, Міжкластерної координаційної групи та членом кластерів ООН із питань житла та непродовольчої допомоги, захисту, води, санітарії та гігієни, а також інших координаційних технічних робочих груп.

Протягом двадцяти п’яти років діяльності в Україні МОМ надала (безпосередньо або через своїх партнерів за проєктами) допомогу понад 700 тис. осіб – мігрантам (українцям та представникам інших національностей), потенційним мігрантам, постраждалим від торгівлі людьми, внутрішньо переміщеним осіб (ВПО) та представникам інших уразливих груп [80].

Із початку російської агресії 2014 р. ПрМОМ почало приділяти особливу увагу проблемам ВПО та інших категорій уражених конфліктом осіб та проводити роботу за такими напрямами:

- працевлаштування, мікропідприємництво та самозайнятість ВПО й осіб, постраждалих від конфлікту;
- розвиток соціальної інфраструктури в зонах переселення та повернення, а також підтримання стабілізації громад, що зазнали наслідків конфлікту на Донбасі;
- грошова допомога ВПО;
- національна гаряча лінія для ВПО [80].

Основною метою програми ЮНІСЕФ для України у 2018 – 2022 рр. було сприяння прогресивній реалізації прав усіх дітей в Україні та скороченню прогалин у доступі дітей до найнеобхідніших послуг, при цьому зі збереженням балансу між гуманітарною діяльністю, діяльністю з розвитку та підтримання включення пріоритетів, пов’язаних із розбудовою миру та подоланням наслідків конфлікту, до основних засад поточних основних реформ у соціальній сфері та децентралізації. Із початку конфлікту на сході України ЮНІСЕФ працює над реалізацією ключових зобов’язань із задоволення гуманітарних потреб дітей, зокрема доступу до освіти, психосоціальної допомоги, води і санітарії, навчання з питань

мінної небезпеки, охорони здоров'я матері та дитини, а також послуг для осіб, які живуть із ВІЛ / СНІДом [135].

За даними ЮНІСЕФ, станом на березень 2023 р. приблизно 1,8 млн дітей України навчалися виключно онлайн, а 1,2 млн дітей – у змішаному режимі. ЮНІСЕФ підтримує Уряд України в забезпеченні доступу до освіти для школярів, надаючи обладнання як учителям, так і учням, а також створюючи цифрові освітні центри. «Кожна дитина має право на освіту, і разом із нашими партнерами ми щодня працюємо над тим, щоб забезпечити дітей усіма необхідними засобами для здобуття освіти. Ми віримо, що для забезпечення здорового розвитку та майбутнього для кожної дитини ми маємо забезпечити всі засоби для навчання, спілкування та відчуття безпеки», – зазначив Мурат Шахін, представник ЮНІСЕФ в Україні [319].

За підтримки ЮНІСЕФ на початок 2023 р. було роздано 5 тис. Chromebook і планшетів для дітей молодшого та середнього шкільного віку на деокупованих територіях Харківської та Херсонської областей України. Обладнання надано для забезпечення безперервності навчального процесу. ЮНІСЕФ і Мінреінтеграції об'єднали свої дії для активізації зусиль щодо забезпечення дітей необхідними засобами для продовження навчання. Обладнання призначено для учнів найбільш уразливих категорій, зокрема дітей-інвалідів, дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей із багатодітних сімей та ін. [319].

Крім того, у березні 2023 р. ЮНІСЕФ доставив в Україну 35,2 тис. доз комбінованих вакцин проти кору, паротиту та краснухи (КПК). У квітні 2023 р. ЮНІСЕФ планував надіслати додаткові 657 тис. доз для підтримання Національної програми імунізації та вакцинації. Вакцину надавали як гуманітарну допомогу, безкоштовно [653].

ВООЗ в Україні зосереджує увагу на порятунку життів, зменшенні захворювань та захисті психічного здоров'я через поліпшення доступу до якісних медичних послуг як у самій країні, так і в усіх країнах, що приймають біженців [305].

Війна Російської Федерації проти України активізувала також гуманітарну діяльність із боку численних неурядових громадських організацій. Організація «Глобальні спільноти» (Global Communities) працює безпосередньо з місцевими органами влади та організаціями громадянського суспільства у восьми громадах трьох областей на заході України, щоб підтримати задоволення потреб у непродовольчих товарах і гігієні

для постраждалих осіб. Було закуплено та доставлено гуманітарних вантажів на суму понад 1 млн дол. США, зокрема ліжка, ковдри, кухонне приладдя, лампи, а також розповсюджено важливі предмети особистої гігієни, як от дитячі підгузки, мило, гігієнічні прокладки й туалетний папір для внутрішньо переміщених осіб. Причому перевагу надавали закупівлі товарів в українських виробників і продавців, які продовжували працювати в Україні безпосередньо або дистанційно із сусідньої країни.

Окрім прямих закупівель, Global Communities налагодила відносини зі 100 органами місцевого самоврядування по всій Україні, щоб зв'язати їх між собою, місцевими неурядовими організаціями та іншими міжнародними організаціями. Завдяки цьому західноукраїнські громади зв'язалися зі східними громадами і надсилали товари, а також надавали пряму продовольчу допомогу або готівку від місцевих і міжнародних НУО [558].

Гуманітарна громадська організація «Акція проти голоду» зосередила увагу на підтриманні мобільних медичних клінік на заході України. Створено служби підтримання психічного здоров'я та забезпечення сімей готівкою, щоб вони могли купувати їжу та інші необхідні речі. На сході України й на Донбасі організація працює через місцевих партнерів, щоб забезпечити людей їжею, гігієнічними наборами та ліками [374].

Організація «Карітас України» розпочала свою роботу 1992 р. з ініціативи місцевої греко-католицькі громади у Львові для роздачі гуманітарної допомоги бідним родинам. Із 1994 р. діяльність інституції суттєво розширилася до Міжнародного благодійного фонду «Карітас України», який сьогодні працює з метою координації зусиль благодійних організацій помісних українських греко-католицьких церков та розбудови співпраці із закордонними відділеннями «Карітасу» [228].

Від початку війни Росії проти України, із 24 лютого 2022 р., для переселенців із України «Карітас Польща» та дієцезіальний «Карітас» відкрили 32 центри допомоги мігрантам і біженцям, де надають безкоштовну соціальну та психологічну допомогу; курси польської мови. Є агенція з працевлаштування, юридичні консультації, офіційні переклади та ігрові зони для дітей. Центри за рік надали підтримку понад 180 тис. українців. Безпосередню допомогу надавали на кордоні, у пунктах допомоги, де біженців забезпечували їжею, гарячими напоями, термосами, ковдрами, спальними мішками тощо. Загальна вартість фінансової та матеріальної допомоги «Карітасу» для українців у Польщі становила 337 млн злотих [295].

Гуманітарна організація «Лікарі без кордонів» активно співпрацює з Міністерством охорони здоров'я України. 2022 р. було відкрито мобільні госпіталі для внутрішньо переміщених осіб та постраждалих від бойових дій. Надавали психологічну допомогу ВПО, військовим, медичним працівникам і працівникам екстрених служб із посттравматичним синдромом, відкривали та підтримували шелтери (укриття) для ВПО. Організація «Лікарі без кордонів» допомагала евакуювати людей із зон бойових дій та забезпечувала подальшу підтримку; допомагала жертвам сексуального насилля; співробітники інституції працювали на деокупованих територіях.

«Дякую вам за вашу роботу та допомогу. Впевнений, що подібні зустрічі будуть сприяти поглибленню співпраці між нашими інституціями та дозволять працювати ефективніше», – сказав Ігор Кузін, заступник міністра охорони здоров'я, головний державний санітарний лікар на зустрічі з керівництвом представництв міжнародної благодійної організації «Лікарі без кордонів» у січні 2023 р. Серед пріоритетних напрямів діяльності організації було визначено реконструкцію та відновлення роботи медичних закладів та підтримку лабораторій у системі епіднагляду [85].

Міжнародний комітет порятунку в Польщі (IRC) підтримує біженців із України, надаючи матеріальну допомогу сім'ям, щоб забезпечити біженцям можливість купити їжу, ліки, одяг та інші необхідні речі. Надано грошову допомогу понад 900 родинам із України. «Солідарність і рішуча реакція світу на кризу в Україні створили прецедент того, як світова спільнота повинна реагувати на гуманітарні кризи в усьому світі. Саме таку відповідь/реакцію необхідно підтримувати. Люди, які тікають з України, потребують нашої постійної підтримки», – зазначив Алан Мозлі, директор IRC у Польщі [81].

У травні 2022 р. «Польська гуманітарна акція» запустила нову організаційну структуру «Національний офіс Польщі» для ефективного реагування на кризу біженців у Польщі. Основна мета – допомогти переселенцям, які тікають до Польщі від війни в Україні. Багатьом із них нікуди повернутися, адже їхні будинки зруйновано, поля та дороги заміновано, школи та лікарні закрито У деяких частинах України немає електрики та води, а економічна криза посилюється. У результаті сотні тисяч людей, які приїхали до Польщі після 24 лютого 2022 р., залишаться надовго. Тут вони починають практично з нуля, часто не маючи засобів

до існування та борючись із труднощами адаптації до нового середовища.

У перші місяці війни діяльність «Польської гуманітарної акції» було зосереджено на польсько-українському кордоні, де працювали пункти екстреної допомоги в Дорогуську, Зосіні та Гребенному, а також пункти матеріальної та нематеріальної допомоги біженцям. Організація підтримує програми розповсюдження карток допомоги, координує польські організації: надання ними фінансової, матеріальної, психосоціальної допомоги, харчової підтримки для дітей та молоді, підтримки з працевлаштування, інтеграції, доступу до вивчення польської мови або освіти, розповсюдження продуктових та гігієнічних наборів на заході Україні у співпраці з місцевою владою [525].

Отже, гуманітарну діяльність міжнародних організацій у сучасному світі спрямовано на пом'якшення впливу кризових ситуацій, епідемій, стихійних лих та війн на людство. Більшість урядових організацій здійснюють свою роботу під егідою ООН. Проте є тисячі організацій недержавного сектору, які залучають приватні пожертвування і внески на користь нужденних. Головні напрями гуманітарної діяльності міжнародних організацій – це боротьба з голодом, збереження життя і здоров'я людей, захист під час збройних конфліктів, допомога біженцям і переселенцям. Міжнародні організації є важливим важелем впливу і реальної допомоги в ситуаціях, коли держави самотужки не можуть справитися з масштабами катастроф. Прозорість у роботі організацій, адресність, оперативність, постійний моніторинг і контроль із боку суспільства підвищують рівень довіри до цих інституцій. Міжнародні гуманітарні організації надають величезну допомогу українцям як усередині країни, так і за її межами, допомагаючи подолати наслідки війни Росії проти України.

3.3. Явище кібердипломатії у XXI ст.: геополітичні виклики та міжнародні стратегії

У XXI ст. кіберпростір перестав бути суто технологічним явищем і поступово перетворився на повноцінну геополітичну арену. Цифрова інфраструктура стала критично важливою не лише для функціонування національних економік, а й для забезпечення політичної стабільності,

безпеки та легітимності сучасних держав. В умовах зростаючої цифрової взаємозалежності та глобалізації, коли інформаційні потоки долають кордони швидше, ніж дипломатичні депеші, постає потреба в нових інструментах міжнародного врегулювання – таких, що здатні охопити складність і динаміку цифрового середовища.

Розвиток інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) зумовив глибоку трансформацію міжнародної політики. Сучасні кіберзагрози – атаки на критичну інфраструктуру, кампанії дезінформації, цифрове шпигунство, використання штучного інтелекту для ведення інформаційних війн – потребують системної відповіді. На цьому тлі виникає феномен кібердипломатії як напряму зовнішньої політики держав, що передбачає формування міжнародних норм поведінки в кіберпросторі, ведення переговорів щодо цифрової безпеки, посередництво в разі інцидентів та участь у створенні глобальної архітектури кіберврядування.

Кібердипломатія – це не тільки реакція на загрози, а й проактивний інструмент збереження міжнародного миру, стратегічної стабільності та сталого розвитку в умовах цифрової доби. Особливість цієї дипломатії полягає в багаторівневості: вона діє на перетині міждержавної взаємодії, технологічної експертизи, правового врегулювання та суспільного запиту на безпеку. У кіберпросторі держави транснаціональні корпорації, технологічні гіганти, хакерські угруповання й неурядові організації є одночасно конкурентами, партнерами й суб’єктами міжнародної відповідальності.

Часто термін «кібердипломатія» ототожнюють із цифровою дипломатією (digital diplomacy), проте між цими поняттями є принципова різниця. Цифрова дипломатія здебільшого стосується використання ІКТ для підвищення ефективності комунікацій (зокрема публічної дипломатії), наприклад, ведення державних акаунтів у соцмережах чи впровадження онлайн-сервісів для громадян. Натомість кібердипломатія пов’язана зі змістовими викликами цифрової епохи: виробленням міжнародно-правових норм поведінки в інтернеті, протидією кібервійнам, захистом критичної інфраструктури та створенням механізмів транскордонної співпраці у сфері кібербезпеки.

Формування кібердипломатії ґрунтується на еволюції ідей про інформаційне суспільство. Ще в середині XX ст. дослідники, зокрема Фріц Махлуп, Юджіро Хаяші, Деніел Белл і Йонедзі Масуда, заклали підвалини для розуміння нової соціальної реальності, де провідну роль

відіграють не промислове виробництво, а інтелектуальні ресурси, знання та інформаційні технології. У таких умовах цифрова сфера стає не лише майданчиком для технологічних інновацій, а й полем політичної конкуренції, юридичної невизначеності та конфліктів за контроль над даними [430; 461, с. 35].

Особливої актуальності кібердипломатія набуває у зв'язку з тим, що міжнародне право не встигло адаптуватися до реалій цифрової доби. Статут ООН, Женевські конвенції, Римський статут – усі ці документи не містять прямого згадування про кіберпростір. Водночас кібератаки можуть мати наслідки, зіставні зі збройною агресією, або навіть стати її початком. Це зумовлює потребу переосмислення норм гуманітарного та кримінального права, що вже сьогодні визнано такими актами, як Талліннський посібник або останні ініціативи Міжнародного кримінального суду.

Відповіддю на правову й політичну фрагментарність у сфері кібербезпеки було посилення міжурядового діалогу. ООН, НАТО, ОБСЄ, Європейський Союз, G20, Паризький форум безпеки, Шанхайська організація співробітництва – усі ці платформи стали просторами для формування принципів відповідальної поведінки держав у кіберпросторі. Важливими в цьому процесі є групи урядових експертів при ООН (GGE та OEWG), діяльність яких заклала основи кібернорм і міжнародних кодексів. Хоча між країнами зберігаються розбіжності в підходах (зокрема між західними демократіями й авторитарними режимами), поступове напрацювання спільного інструментарію вже створює передумови для нової ери глобального цифрового врядування [33].

Отже, кібердипломатія – це вияв нової епохи міжнародних відносин, де цифрові інструменти є засобом і метою одночасно, а політична влада дедалі більше залежить від спроможності діяти, домовлятись і протидіяти в кіберпросторі. Її становлення – це відповідь на глибокі трансформації, які стосуються не лише інфраструктур, але й уявлень про суверенітет, безпеку, співпрацю та людські права в цифровому вимірі. Вивчення кібердипломатії є ключем до розуміння того, яким буде міжнародний порядок у XXI ст. – порядок, де інформація і технології визначають межі влади, а дипломати мають опановувати нові мови, інструменти й стратегії взаємодії.

Феномен кібердипломатії: сутність, відмінності та еволюція поняття. Термін «кібердипломатія» часто плутають із поняттям «цифрова

дипломатія», хоча між ними є принципова різниця. Цифрова дипломатія означає застосування цифрових інструментів і платформ для розширення традиційної дипломатичної діяльності, зокрема для публічної репрезентації держави, надання електронних консульських послуг, інформування громадян онлайн, просування зовнішньополітичних наративів у соціальних мережах та забезпечення інтернет-присутності урядових структур.

Натомість кібердипломатія стосується регулювання відносин у межах кіберпростору як окремого стратегічного середовища. Вона охоплює розроблення норм поведінки для держав та недержавних акторів, питання кібербезпеки, протидії кіберзлочинності, міжнародного регулювання кібервійн і встановлення загальноприйнятих «кібернорм». Це значно ширша і глибша сфера, ніж просто інструментальне використання цифрових технологій.

Британський дипломат і публіцист Том Флетчер, який із 2024 р. обіймає посаду заступника Генерального секретаря ООН із гуманітарних питань, уважає, що цифрова дипломатія як явище виникла 4 лютого 1994 р. Саме тоді прем'єр-міністр Швеції Карл Більд надіслав електронного листа президентові США Біллу Клінтону, привітавши його з рішенням скасувати ембарго проти В'єтнаму. У листі Більд зазначив, що, як одна з провідних технологічних країн світу, Швеція природно використовує інтернет для політичної комунікації [320].

Український дослідник І. В. Тихоненко звертає увагу, що термін «е-дипломатія», який позначає використання ІКТ у зовнішній політиці, набув поширення саме в США. Один із провідних ізраїльських аналітиків цифрової дипломатії Ілан Мейнор визначає її як сукупний вплив ІКТ на дипломатичну практику – від електронної пошти до мобільних застосунків. Він також виокремлює низку суміжних понять: мережева дипломатія, дипломатія 2.0, Twitter-дипломатія, дипломатія в реальному часі, дипломатія XXI ст., а також кібердипломатія як її окремий вимір [122].

Попри близькість понять, цифрова дипломатія не охоплює повний спектр процесів, пов'язаних із міжнародною взаємодією в кіберпросторі. Ми вважаємо, що кібердипломатія – це окреме, самостійне явище, яке не слід зводити до цифрової дипломатії. Як зазначає ізраїльський дослідник Лев Топор, із розширенням доступу до інформації боротьба в публічній дипломатії дедалі більше перетворюється на боротьбу за увагу. У цьому контексті кібердипломатія постає як нова практика

міжнародних відносин, що прагне сформувати глобальне кіберсуспільство, де взаємодіють національні інтереси та динаміка цифрової трансформації [103].

Один із провідних дослідників кібердипломатії Джонатан Ланселот (Університет Північної Дакоти, США) визначає її як застосування дипломатичних інструментів і переговорів у межах міжнародних відносин, що стосуються кіберпростору. На його думку, кібердипломатія охоплює й питання кібервійни, її запобігання та регулювання, адже світ може опинитися на межі повномасштабного або навіть ядерного конфлікту через кіберінцидент [422].

На формування кібердипломатії суттєво вплинули події 2007 р., коли масштабна кібератака, імовірно з території Росії, паралізувала роботу державних інституцій Естонії. Як зауважують дослідники Амель Аттатфа, Карен Рено та Стефано Де Паолі, хоч Об'єднаний центр передових технологій НАТО утримується від остаточних висновків, цей інцидент показав небезпеку використання кіберпростору як арени бойових дій. Припускають, що атаки могли здійснити приватні особи, натхненні або підтримані російським урядом, що перегукується з концепцією «народної війни» в китайській воєнній доктрині [173; 507].

Водночас перші приклади цифрової участі в міжнародному конфлікті з'явилися ще 2000 р. під час так званої «кіберінтифади», коли пропалестинські групи здійснили скоординовану атаку на державні ресурси Ізраїлю [387]. Цей термін, пов'язаний із серією збройних протестів палестинців проти Ізраїлю, уперше почав означати і цифрову форму спротиву. Дослідники зазначають, що під час другої інтифади (2000 – 2005 рр.) палестинці вперше змогли напряму комунікувати через інтернет, оминаючи ізраїльський контроль над традиційними каналами зв'язку [167; 673].

Ці приклади демонструють, що кіберпростір нівелює традиційну асиметрію між державними та недержавними акторами, створюючи нові виклики для міжнародної безпеки. Дослідник Оксфордського університету Петар Раданлієв наголошує на принциповій різниці між кібердипломатією та цифровою дипломатією: перша стосується питань міжнародної безпеки, друга – цифрових комунікацій [545]. Він також відрізняє кібердипломатію від кібербезпеки: остання має технічний та операційний вимір, тоді як кібердипломатія передбачає використання дипломатичних механізмів для врегулювання конфліктів і просування міжнародних норм.

Під кібернормами Раданлієв розуміє сукупність етичних принципів і правил поведінки держав у цифровому середовищі. Хоча наразі вони не мають обов'язкової юридичної сили, ці норми є своєрідною дорожньою картою, що має забезпечити передбачуваність і стабільність державної політики у сфері кібербезпеки [545].

Більш розгорнуте визначення кібердипломатії пропонує професор європейської політики та безпеки Ворицького університету Джордж Крістоу. На його думку, кібердипломатія є продовженням традиційної дипломатії, яка зазнає еволюції у відповідь на нові глобальні виклики – від змін клімату до освоєння космосу – в умовах постліберального та дедалі хаотичнішого світового порядку [241]. Загалом дослідників, які спеціалізуються безпосередньо на концепті кібердипломатії, поки що менше, ніж тих, хто аналізує кібербезпеку в контексті міжнародних відносин. Це можна пояснити новизною та міждисциплінарним характером цього явища. Утім нехтувати розвитком кібердипломатії як самостійного напряму – як у науці, так і в практиці – недоцільно.

Кібердипломатія відображає складність сучасного світу, у якому цифрові технології стають не лише інструментами комунікації, а й засобами впливу, сили, стримування та міжнародної співпраці.

Міжнародне право в кіберпросторі: адаптація та виклики. Проблематика застосування норм міжнародного права до кіберпростору полягає насамперед у відсутності чіткої нормативної бази та прямого згадування кіберсфери в основоположних міжнародно-правових актах. Більшість із них було прийнято до появи сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, тому їхні положення потребують адаптації, переосмислення або нового тлумачення з огляду на цифрову трансформацію світової взаємодії. Ця правова невизначеність ускладнює регулювання кібердіяльності на міжнародному рівні та ставить під питання універсальність застосування традиційних принципів міжнародного права, зокрема суверенітету, невтручання у внутрішні справи, пропорційності та права на самооборону, у контексті кіберінцидентів.

Аналіз можливості застосування положень Статуту ООН до регулювання кіберпростору зазвичай фокусують на кількох ключових статтях. Стаття 2(4) встановлює загальну заборону на загрозу силою або її застосування в міжнародних відносинах. Стаття 41 передбачає можливість використання примусових, але невоєнних заходів у відповідь на акти агресії чи порушення миру. Стаття 42 дозволяє застосування

збройної сили як крайнього заходу, але тільки за рішенням Ради Безпеки ООН і за умови неефективності інших заходів. Нарешті, ст. 51 закріплює невід'ємне право держав на індивідуальну або колективну самооборону в разі збройного нападу [656].

У контексті кіберпростору положення міжнародного права потребують переосмислення з урахуванням особливостей кіберзагроз, зокрема розмитості меж між збройною агресією, кібершпигунством, втручанням у внутрішні справи та інформаційними операціями. Це створює нагальну потребу в адаптації або уточненні застосування норм Статуту ООН до нових форм конфліктності в цифрову добу.

У випадках, коли кібероперації здійснюють в умовах збройного конфлікту, до них застосовують міжнародне гуманітарне право (МГП) – сукупність норм, що регулюють ведення війни. Серед його основ – Женевські конвенції 1949 р. та Гаазькі конвенції. Хоча в цих документах немає прямого згадування про кіберпростір чи кібервійну, в експертному середовищі склався стійкий консенсус: чинні норми МГП повною мірою поширюються на кібероперації, що відбуваються під час збройного конфлікту. Це означає, що кіберудари мають відповідати базовим принципам: розрізнення, пропорційності, воєнної необхідності та гуманності [132].

Зокрема, Женевські та Гаазькі конвенції зобов'язують розрізняти комбатантів і цивільних осіб, а кібератаки мають бути спрямованими виключно на легітимні військові цілі. Заборонено завдавати шкоди цивільному населенню, а також слід гуманно поводитися з особами, які більше не беруть участі в бойових діях. Якщо кібератака спричиняє фізичну шкоду або людські жертви, наприклад, унаслідок відключення електропостачання до лікарень, вона підпадає під ті самі правові обмеження, що й кінетичний напад [266].

Додатковий протокол I до Женевських конвенцій (1977 р.) прямо забороняє напади на об'єкти, потрібні для виживання цивільного населення. Тому навмисне відключення електроенергії чи водопостачання через кібероперацію можна вважати порушенням міжнародного гуманітарного права [597].

Талліннський посібник, підготовлений групою міжнародних експертів Об'єднаного центру передових технологій із кібероборони НАТО, є одним із найважливіших аналітичних документів у сфері кіберправа. Його першу редакцію було опубліковано 2009 р., а другу – 2017 р. Посібник аналізує можливість застосування норм міжнародного гуманітарного

права до кіберпростору та підтверджує, що основоположні принципи, які регулюють поведінку держав під час збройних конфліктів, цілком поширюються і на кібероперації. Тобто використання кіберзброї підпадає під ті самі правові обмеження, що й традиційні засоби ведення війни.

Попри те що Талліннський посібник не є міжнародно-правовим договором і не має обов'язкової юридичної сили, він є авторитетним серед військових юристів, дипломатів і фахівців із міжнародного права. Документ містить детальні тлумачення щодо правомірності об'єктів нападу під час кіберконфліктів. Наприклад, військові сервери можна вважати легітимною мішенню, тоді як інформаційні системи цивільних лікарень – ні.

Серед ключових положень посібника – заборона кібератак на цивільну інфраструктуру, дотримання принципу розрізнення між комбатантами та цивільними особами, а також обмеження щодо засобів і методів ведення війни. Отже, Талліннський посібник відіграє важливу роль у формуванні підходів до правового регулювання кіберконфліктів і сприяє імплементації принципів гуманності навіть у сфері цифрових збройних дій [624].

Міжнародне кримінальне право зосереджено на індивідуальній відповідальності за найтяжчі злочини, що становлять загрозу для всієї міжнародної спільноти. На сьогодні Римський статут (1998 р.), який є установчим документом Міжнародного кримінального суду (МКС), прямо не згадує кіберзлочини. Але це не означає, що кібероперації автоматично виходять за межі юрисдикції МКС.

Якщо дії в кіберпросторі використовують як засіб для вчинення міжнародних злочинів – воєнних злочинів, злочинів проти людяності, геноциду чи агресії, винні особи можуть бути притягнутими до кримінальної відповідальності. Наприклад, цілеспрямовану кібератаку на об'єкти критичної цивільної інфраструктури під час збройного конфлікту, що спричинила масову загибель людей, може бути кваліфіковано як воєнний злочин (незаконний напад на цивільне населення). Масована кампанія кібератак у мирний час, спрямована на цивільних і здійснена в масштабний та систематичний спосіб, потенційно може підпадати під визначення злочину проти людяності.

Так само кібератаку однієї держави, яка призвела до тяжких наслідків для іншої (наприклад, відключення національної енергомережі

з катастрофічними наслідками), теоретично можуть кваліфікувати як акт агресії, якщо її наслідки прирівнюють до збройного нападу.

Новітні тенденції свідчать про готовність міжнародного правосуддя реагувати на виклики цифрової доби. У 2023 – 2025 рр. Офіс прокурора Міжнародного кримінального суду розпочав роботу над окремою політикою щодо кіберзлочинів у межах Римського статуту. Прокурор МКС Карім Хан прямо заявив, що сучасні кібератаки можуть спричиняти страждання, порівнянні з тими, яких засновники МКС прагнули запобігти. На його думку, міжнародне кримінальне правосуддя має адаптуватися до нових форм насильства, у яких засобами ураження стають не тільки кулі та бомби, а й соціальні мережі, інтернет і навіть штучний інтелект [379].

Окрему увагу слід приділити міжнародним договорам у сфері протидії кіберзлочинності, які регламентують транскордонне співробітництво правоохоронних і судових органів. Найважливішим серед них є Конвенція Ради Європи про кіберзлочинність, відома як Будапештська конвенція, ухвалена 2001 р. Це перший у світі міжнародний правовий акт, що зобов'язує держави криміналізувати основні види комп'ютерних правопорушень, зокрема несанкціонований доступ до систем, поширення шкідливого програмного забезпечення, комп'ютерне шахрайство та експлуатацію дітей в інтернеті [685].

Конвенція також закріплює механізми міжнародної співпраці між слідчими органами, зокрема щодо зберігання та передавання електронних доказів, процедур екстрадиції та взаємної правової допомоги. Нині до Будапештської конвенції приєдналися 66 держав, серед яких багато країн за межами Європи. Понад 80 % держав світу використовують її положення як основу для національного законодавства у сфері боротьби з кіберзлочинністю [217]. Незважаючи на те, що Росія, Китай та низка інших держав не підтримали конвенцію, вона фактично стала глобальним стандартом у сфері протидії кіберзлочинам. 2022 р. було ухвалено Другий додатковий протокол до конвенції, який передбачає спрощення процедур транскордонного доступу до даних, зокрема інформації від інтернет-провайдерів, а також посилення співпраці між компетентними органами країн-учасниць [379].

У підсумку можна стверджувати, що міжнародне право лише частково готове до регулювання кіберпростору. Відсутність прямого згадування про кібердіяльність у ключових міжнародно-правових актах зумовлює потребу адаптації чинних норм, зокрема положень Статуту

ООН, Женевських конвенцій та Римського статуту, до нових викликів цифрової епохи.

Попри це є фаховий консенсус щодо застосування міжнародного гуманітарного права до кібероперацій під час збройного конфлікту. Принципи розрізнення, пропорційності та гуманності поширюють і на кіберзброю. Талліннський посібник, хоч і не є обов'язковим документом, став важливим орієнтиром у цьому питанні.

Міжнародне кримінальне право також поступово реагує на нові загрози: кібератаки, що призводять до тяжких наслідків для цивільного населення, можуть кваліфікувати як воєнні злочини або злочини проти людяності. Отже, формування ефективної системи правового регулювання кіберпростору є нагальним завданням для міжнародної спільноти, яке потребує не лише тлумачення чинних норм, але й вироблення нових інструментів у межах міжнародного права.

Роль ООН у формуванні норм відповідальної поведінки держав у кіберпросторі. Організація Об'єднаних Націй, створена 1945 р. з метою підтримання міжнародного миру та безпеки, уже з кінця 1990-х рр. почала визнавати, що інформаційно-комунікаційні технології стають центральним викликом для стабільного розвитку людства. Усвідомлюючи технологічне домінування США в галузі ІКТ, Російська Федерація ще 1998 р. вперше ініціювала обговорення питань інформаційної безпеки в межах Організації Об'єднаних Націй, подавши відповідну резолюцію [526].

2001 р. Міжнародний союз електрозв'язку (МСЕ) ухвалив рішення про проведення Всесвітнього саміту з питань інформаційного суспільства (WSIS), який став наступним кроком ООН у привернення глобальної уваги до викликів цифрової епохи. Метою саміту була побудова інклюзивного інформаційного суспільства та забезпечення доступу до інтернету для всіх верств населення. Було вирішено провести саміт у два етапи: перший – 10 – 12 грудня 2003 р. в Женеві, другий – 16 – 18 листопада 2005 р. в Тунісі [521].

Під час першого етапу WSIS у Женеві було розглянуто ключові аспекти становлення інформаційного суспільства. Учасники ухвалили Декларацію принципів та Женевський план дій, що визначили 10 основних завдань, зокрема забезпечення підключення до інтернету всіх населених пунктів, навчальних і медичних закладів до 2015 р. Стратегічне бачення розвитку цифрового середовища було закріплено в документі «Побудова інформаційного суспільства – глобальне завдання

в новому тисячолітті» [522]. Згідно з положеннями Декларації принципів WSIS інформаційне суспільство – це простір, у якому кожна людина має доступ до інформації та знань, може їх створювати, поширювати й використовувати для особистого та суспільного розвитку. Основу цього підходу становлять принципи Уставу ООН і безумовне дотримання Загальної декларації прав людини [277].

Другий етап саміту в Тунісі 2005 р. було присвячено реалізації Женевського плану дій. Зокрема, розроблено методику оцінювання рівня цифрового розриву як на національному, так і на глобальному рівні. Ці положення закріплено в Туніській програмі [636; 681].

2003 р. ЮНЕСКО також ухвалила рекомендації щодо сприяння багатомовності та рівного доступу до кіберпростору. Їхня основна мета – захист лінгвістичного та культурного різноманіття, особливо мов уразливих народів, у цифровому середовищі [552].

У 2004 – 2005 рр. під егідою Управління ООН із питань роззброєння (UNODA) було створено першу Групу урядових експертів із питань кібербезпеки (GGE). Проте ця ініціатива завершилася без погодженого підсумкового звіту. Основними причинами стали розбіжності між постійними членами Ради Безпеки ООН щодо ключових положень, а також загальна обмежена міжнародна увага до питань кіберстабільності в той період [26]. Друга Група урядових експертів ООН розпочала свою роботу 2009 р., щоб продовжити вивчення наявних і потенційних загроз у сфері інформаційної безпеки та можливих заходів співпраці для їх подолання [349].

У вересні 2011 р. Китай і Росія, за підтримки Таджикистану та Узбекистану, подали до Генеральної Асамблеї ООН спільний лист із проєктом Міжнародного кодексу поведінки у сфері інформаційної безпеки. Цей документ був спробою започаткувати глобальний процес вироблення норм і правил відповідальної поведінки держав у цифровому середовищі під егідою ООН.

Варто відзначити, що Росія, Китай та їхні союзники ініціювали проєкт Міжнародного кодексу поведінки у сфері інформаційної безпеки не лише як спробу створити нормативну базу для регулювання кіберпростору, а й як політичний крок у протистоянні із західними демократіями в питаннях управління інтернетом. Вони виступали проти ліберальної моделі багатостороннього врядування ІКТ, яку підтримували

США та ЄС, і просували ідею «кіберсуверенітету», згідно з якою кожна держава має повний контроль над інформаційним простором на своїй території. Такий підхід фактично легітимізує цензуру, моніторинг і блокування інформаційних ресурсів, суперечачи демократичним принципам свободи вираження поглядів та вільного доступу до інформації, закріпленим у міжнародних документах із прав людини.

Кодекс закликав держави не використовувати інформаційно-комунікаційні технології, разом із інтернет-мережами, для ведення ворожих дій, актів агресії, створення загроз міжнародному миру й безпеці, а також поширення інформаційної зброї чи пов'язаних із нею технологій. Окремий акцент було зроблено на підтвердженні суверенного права кожної держави визначати політику щодо управління Інтернетом на своїй території [434].

2012 р. розпочала роботу третя Група урядових експертів ООН (GGE), а 2014 р. – четверта, яка 2015 р. представила перший погоджений пакет із 11 добровільних, юридично необов'язкових норм відповідальної поведінки держав у мирний час.

Обмежувальні норми:

1. Держави не мають свідомо дозволяти використовувати свою територію для вчинення міжнародно протиправних дій із застосуванням ІКТ.

2. Держави не мають здійснювати чи підтримувати діяльність, що навмисно завдає шкоди критичній інфраструктурі.

3. Держави мають забезпечити безпеку ланцюгів постачання та запобігати поширенню шкідливих ІКТ чи використанню прихованих шкідливих функцій.

4. Заборонено спрямовувати дії проти інформаційних систем груп реагування на кіберінциденти інших країн (CERT/CSIRT) або використовувати свої такі групи для зловмисної діяльності.

5. Держави мають поважати резолюції ООН щодо прав людини в інтернеті та права на приватність у цифрову епоху.

Належні практики та позитивні зобов'язання:

1. Держави мають співпрацювати задля зміцнення стабільності й безпеки у сфері ІКТ.

2. У разі інцидентів держави мають брати до уваги всю наявну релевантну інформацію.

3. Потрібно розглядати ефективні шляхи співпраці щодо обміну інформацією, надання взаємної допомоги та боротьби з кіберзлочинністю й терористичною активністю.

4. Держави мають уживати заходів для захисту своєї критичної інфраструктури.

5. Потрібно реагувати на запити про допомогу від інших країн, інфраструктура яких зазнала кібератак.

6. Слід заохочувати відповідальне розкриття вразливостей ІКТ і поширення знань щодо їх усунення [648].

Удруге проєкт Міжнародного кодексу поведінки держав у сфері інформаційної безпеки було подано до ООН 2015 р. Шанхайською організацією співробітництва (ШОС), до складу якої входять Китай, Росія, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан і Узбекистан [432]. За спостереженням дослідника Адама Сегаля, оновлена версія документа змінила акценти в дискусії щодо міжнародних прав людини. Якщо у варіанті 2011 р. йшлося про допустимість обмежень на підставі «національного законодавства», то нова редакція посилалася вже на Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (МПГПП). Така формальна прив'язка до міжнародних стандартів могла бути привабливою для держав, які прагнули позиціонувати себе як прихильників міжнародного права, навіть якщо їхня фактична практика суперечила його духу [586]. Цей документ відображав колективне бачення країн ШОС щодо інтернет-урядування, підкреслюючи потреби дотримання суверенітету та невтручання в цифровому середовищі. Західні експерти неодноразово зазначали, що для держав ШОС суворий контроль над інформаційним потоком є передумовою національної безпеки, тоді як для ліберальних демократій надмірне регулювання, навпаки, є загрозою свободі слова. Саме цей фундаментальний ціннісний розрив і спричиняє напруженість навколо ініціатив Китаю та Росії в межах ООН.

Через ці ініціативи держави ШОС намагаються просунути ідею створення окремої міжнародно-правової системи, що регулювала б кіберпростір та інформаційну безпеку згідно з їхнім баченням. Аналітики Кооперативного центру передового досвіду з кібероборони НАТО звертають увагу на використання в кодексі термінів «інформаційна безпека» та «інформаційна зброя» – ці формулювання, на їхню думку, були відповіддю на події Арабської весни і спробою легітимізувати контроль над платформами, як-от Facebook і Twitter, у контексті безпеки [231].

Такий підхід категорично не підтримують демократичні держави, які захищають свободу вираження поглядів і відкритий інформаційний обмін у кіберпросторі.

У 2016 – 2017 рр. п'ята Група урядових експертів (GGE) опинилася в глухому куті через загострення суперечностей між головними членами – Росією та США. Причинами стали втручання Росії у вибори в США 2016 р., а також намагання Москви й Пекіна уникнути обговорення застосування міжнародного права в цифровому просторі.

2018 р. під час 73-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН Росія, за підтримки Китаю, ініціювала резолюцію про створення Відкритої робочої групи (Open-Ended Working Group, OEWG), участь у якій була відкритою для всіх держав-членів. Цей крок було сприйнято як альтернативу формату GGE з обмеженим складом, де домінували розвинені країни. Водночас США запропонували альтернативну резолюцію про створення чергової, четвертої за рахунком, Групи урядових експертів [633]. Демократичні країни не довіряли OEWG, адже вбачали в ній інструмент Китаю та Росії для просування авторитарного підходу до розуміння і регулювання кіберпростору. 2018 р. OEWG усе ж створюють із консенсусом обрання нейтральних голів із Бразилії та США. 2019 р. відбувся перший етап обговорення OEWG. Країни-учасниці зійшлись на тому, що вони продовжуватимуть будувати процеси, які розпочались у межах GGE [656].

2021 р. відбулось останнє засідання шостої Групи урядових експертів (GGE) та перше – Відкритої робочої Групи (OEWG), яка працювала з 2019 р. до 2021 р. OEWG 2021 р. ухвалила підсумковий консенсусний звіт, який підтвердив раніше погоджені норми і рекомендував продовжити діалог. У 2021 – 2025 рр. працює друга Відкрита робоча група.

2021 р. держави-учасниці Відкритої робочої групи (OEWG) підтвердили 11 добровільних норм відповідальної поведінки держав у кіберпросторі як частину рамкової системи кіберстабільності, закладеної раніше в межах Групи урядових експертів (GGE). Зокрема, було погоджено напрями реалізації таких принципів:

- міждержавне співробітництво у сфері безпеки;
- урахування всієї релевантної інформації;
- запобігання зловживанню ІКТ на своїй території;
- співпраця в боротьбі зі злочинністю та тероризмом;

- повага до прав людини та приватності;
- не завдавання шкоди критичній інфраструктурі;
- захист критичної інфраструктури;
- реагування на запити про допомогу;
- забезпечення безпеки ланцюгів постачання;
- повідомлення про вразливості ІКТ;
- не завдавання шкоди групам реагування на кіберінциденти (CERT/CSIRT).

Протягом кількох років в ООН діяли дві паралельні платформи з обговорення питань кібербезпеки – GGE та OEWG. Це відображало стратегічний поділ між західними демократіями та державами з авторитарними режимами, зокрема Китаєм і Росією [267]. На сьогодні засідання GGE більше не проходять, а OEWG стала провідною інституційною платформою з ширшим і відкритішим представництвом.

У грудні 2024 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила нову Конвенцію з кіберзлочинів, яка є основним міжнародним документом у сфері кримінального правосуддя щодо злочинів у кіберпросторі [151]. До цього таким документом була Будапештська конвенція Ради Європи 2001 р. Ініціатива щодо розроблення нової глобальної конвенції належала Російській Федерації, яка 2019 р. домоглася ухвалення резолюції 74 / 247 про створення відкритого міжурядового комітету для підготовки тексту [618].

Попри амбіцію створити універсальний механізм, нова конвенція викликала суперечки. Експерти наголошують на недостатній увазі до прав людини в тексті документа. Такий підхід часто розглядають як поступку Росії, Китаю та іншим країнам, які традиційно уникають жорстких зобов’язань у сфері цифрових прав. По суті конвенція стала компромісом між трьома групами держав:

- країнами, орієнтованими на криміналізацію широкого спектра кіберповедінки, зокрема Росію й Китай;
- ліберальними демократіями, які прагнули зберегти наступність із Будапештською конвенцією;
- нейтральними країнами або країнами, що розвиваються, які розглядали переговори як можливість для зміцнення технічного потенціалу й міжнародного співробітництва.

Незважаючи на недоліки, нова Конвенція ООН має і позитивні аспекти: вона створює глобальні механізми для координації в боротьбі

з кіберзлочинністю, сприяє міжнародній правовій взаємодії та розширює можливості країн Глобального Півдня реагувати на сучасні цифрові загрози. Отже, із кінця 1990-х рр. ООН трансформувалась із пасивного спостерігача в ключову глобальну платформу у сфері інформаційної безпеки, кібердипломатії та протидії кіберзлочинам. Цей процес відображає поступовий перехід від технократичного підходу до системного міждержавного діалогу, що інтегрує технічні, правові й політичні аспекти цифрової взаємодії.

Попри глибокі ідеологічні розбіжності між західним і китайсько-російським підходами, міжнародній спільноті вдалося виробити базові норми відповідальної поведінки держав у кіберпросторі, які нині є основою для подальших переговорів і стратегій. Ухвалення Конвенції з кіберзлочинів 2024 р. – це черговий крок у формуванні глобального кіберправового середовища, яке, незважаючи на суперечності, прагне забезпечити баланс між безпекою, стабільністю та правами людини в цифрову епоху.

Еволюція кіберполітики НАТО: від захисту до інтегрованої кібероборони. Перші системні кроки НАТО у сфері кібербезпеки сягають початку 2000-х рр. На Празькому саміті 2002 р. союзники вперше офіційно визнали потребу посилення спроможностей для захисту від кібератак [534]. Поштовхом до цього стало усвідомлення ролі кіберпростору як нового виміру сучасного конфлікту, зокрема після досвіду Альянсу під час операції в Косово 1999 р.

Під час косовського конфлікту інтернет активно використовували як інструмент інформаційної війни: сторони конфлікту, а також хактивісти й політичні активісти поширювали пропаганду, атакували онлайн-ресурси противника, змінювали вміст вебсайтів (defacement) і розсилали шкідливі програми через електронну пошту. До цих дій долучилися також китайські хакери, які відреагували на авіаудар США по посольству Китаю в Белграді кібератаками проти західних інформаційних ресурсів [536].

На саміті НАТО в Ризі 2006 р. було повторно підтверджено важливість посилення захисту критичної інформаційної інфраструктури [563]. Проте саме масштабна кібератака на Естонію 2007 р. стала поворотним моментом у формуванні нової кіберполітики Альянсу.

Після перенесення радянського військового меморіалу в Таллінні Естонія стала об’єктом масованих DDoS-атак із боку Росії, які вивели з ладу урядові, новинні та банківські сайти. Атаки тривали понад три

тижні й не мали прецедентів для країни такого масштабу. З огляду на високий рівень цифровізації Естонії кібердудари суттєво вплинули як на функціонування державних інституцій, так і на повсякденне життя громадян [303].

У відповідь 2008 р. НАТО розробило першу політику кібероборони, схвалену на Бухарестському саміті. Вона передбачала створення рамкової структури для захисту ІТ-систем НАТО та зміцнення співпраці між державами-членами у сфері кіберзагроз. Того самого року було оголошено про створення Об'єднаного центру передових технологій із кібероборони НАТО (CCDCOE), який у жовтні 2008 р. дістав статус міжнародної військової організації зі штаб-квартирою в Таллінні.

Місія CCDCOE не полягає в оперативному реагуванні на кібератаки, а фокусується на доктринальній, аналітичній і освітній діяльності. Основні напрями роботи Центру охоплюють розроблення стратегічних підходів, навчання кадрів, підвищення взаємосумісності між союзниками та створення платформи для обміну досвідом. Одним з найбільш відомих результатів діяльності Центру став «Талліннський посібник», який тлумачить застосування міжнародного права до кіберпростору [622].

У наступні роки НАТО поступово розширювало своє розуміння кібербезпеки, інтегруючи її у стратегічне планування та оперативну діяльність. Важливою віхою стала Лісабонська стратегія 2010 р., у якій уперше було визнано, що кібератаки можуть досягти рівня, який становить загрозу для національної та євроатлантичної безпеки.

На саміті в Чикаго 2012 р. союзники підтвердили необхідність централізованого захисту всіх мереж НАТО, модернізації технічних засобів кібербезпеки та посилення взаємодії в цій сфері. Подальший прогрес було зафіксовано 5 вересня 2014 р. на саміті в Уельсі, де було затверджено оновлену Політику кібероборони. У документі зазначено, що масштабна кібератака на державу-члена може бути підставою для застосування статті 5 Північноатлантичного договору. Окрім того, політика передбачала поліпшення обміну інформацією, посилення взаємодопомоги між союзниками, розширення навчань та співпраці з приватним сектором [231].

На Варшавському саміті 2016 р. НАТО вперше офіційно визнало кіберпростір окремою сферою військових операцій. Союзники також домовилися про посилення співпраці з Європейським Союзом у сфері

кібероборони та про збільшення інвестицій у розвиток кіберспроможностей.

2018 р. міністри оборони країн-членів НАТО ухвалили рішення про створення Центру кібероперацій при штабі Верховного головнокомандувача об'єднаних збройних сил Альянсу в Європі (SHAPE). Це рішення дозволило інтегрувати кіберкомпонент у загальний процес планування й проведення військових операцій НАТО на всіх рівнях.

Актуальну кібердоктрину НАТО зафіксовано в Комплексній політиці кібероборони, ухваленій на Брюссельському саміті 2021 р. Вона закріплює роль Альянсу в кіберпросторі в межах трьох його основних завдань: колективної оборони, урегулювання криз та кооперативної безпеки. НАТО підтвердило свій оборонний мандат у цифровому середовищі та заявило про готовність застосовувати повний спектр засобів для стримування кібератак і реагування на них. Політика передбачає скоординовану діяльність на політичному, військовому й технічному рівнях, супроводжувану деталізованим планом дій.

Окремий акцент зроблено на дотриманні норм міжнародного права, зокрема Статуту ООН, міжнародного гуманітарного права, а також на підтриманні міжнародно погоджених норм відповідальної поведінки держав у кіберпросторі.

На саміті у Вільнюсі 2023 р. союзники ухвалили оновлену концепцію кібероборони як частини загальної стратегії стримування й оборони НАТО. Цей документ уперше системно інтегрує цивільні й військові ресурси для реагування на кіберзагрози як у мирний час, так і в умовах кризових ситуацій чи збройних конфліктів.

НАТО створила розгалужену інституційну інфраструктуру для забезпечення кіберзахисту, поступово розбудовуючи спеціалізовані центри та оперативні механізми реагування. Одним із ключових елементів цієї архітектури є Центр кібербезпеки НАТО (NCSC), розташований у місті Монс (Бельгія) при Штабі Верховного головнокомандувача об'єднаних збройних сил НАТО в Європі (SHAPE). Центр здійснює цілодобовий моніторинг, виявлення загроз і технічний захист інформаційних мереж Альянсу, забезпечуючи стабільне функціонування його комунікаційних та командних систем [263].

На Вашингтонському саміті 2024 р. було оголошено про створення ще одного стратегічного інструменту – Інтегрованого центру кібероборони НАТО (NICC), також при SHAPE. Основні завдання нового центру

передбачають посилення захисту цифрової інфраструктури, розширення обміну інформацією між союзниками, а також інтеграцію кіберкомпонента на всіх етапах військових операцій [483].

Отже, НАТО системно посилює свою присутність у кіберпросторі як на рівні оборонної стратегії, так і в оперативному плануванні. Аналіз розвитку кіберполітики Альянсу демонструє еволюцію від початкового усвідомлення кіберзагроз як побічного явища сучасних конфліктів до стратегічно інтегрованої системи колективної кібероборони.

Починаючи з Празького саміту 2002 р., коли вперше було зафіксовано потребу реагування на цифрові виклики, НАТО поступово сформувало комплексну політику у сфері захисту своїх інформаційно-комунікаційних систем. Вирішальним поштовхом для активізації діяльності стала атака на Естонію 2007 р., яка продемонструвала, наскільки вразливими можуть бути цифрово розвинені держави до скоординованих кібератак. Відтоді НАТО не тільки офіційно визнало кіберпростір п’ятою сферою воєнних дій (саміт у Варшаві, 2016 р.), але й системно інтегрувало кібербезпеку в усі рівні стратегічного планування, управління кризами та механізми колективної оборони. Політичні документи, ухвалені 2008, 2014, 2021 та 2023 рр., засвідчують гнучкість Альянсу в адаптації до динамічного ландшафту кіберзагроз і нарощенні потенціалу держав-членів.

Важливим складником цього процесу стало інституційне оформлення кіберздатностей НАТО – створення Об’єднаного центру передових технологій із кібероборони (CCDCOE), Центру кібероперацій при SHAPE, а також Інтегрованого центру кібероборони (NICC).

У концептуальному вимірі НАТО послідовно наголошує на важливості дотримання норм міжнародного права в кіберпросторі, зокрема Статуту ООН, міжнародного гуманітарного права та принципів відповідальної поведінки держав. Це не лише дозволяє Альянсу ефективно реагувати на сучасні загрози, а й сприяє формуванню міжнародного правопорядку в цифровій сфері.

ОБСЄ та заходи зміцнення довіри в кіберпросторі. Важливим міжнародним гравцем у сфері безпеки є Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ), яка дотримується всеосяжного підходу до безпеки, охоплюючи політико-військовий, економічний, екологічний та гуманітарний виміри. У межах своєї діяльності ОБСЄ працює над такими питаннями, як контроль над озброєннями, заходи зі зміцнення

довіри, захист прав людини і національних меншин, сприяння демократизації, боротьба з тероризмом, а також економічна й екологічна безпека [506].

У сфері кібербезпеки ОБСЄ розглядає цю тематику переважно через призму боротьби з тероризмом і кіберзлочинністю. Парламентська асамблея ОБСЄ ухвалила рішення 2004 та 2006 рр., які закликали до активізації зусиль на національному рівні та розвитку міжнародного співробітництва для протидії використанню інтернету з терористичною метою. У подальших деклараціях, починаючи з 2008 р., послідовно наголошували на потребі зміцнення кібербезпеки та боротьби з кіберзлочинністю.

2013 р. ОБСЄ розробила перший пакет із 11 заходів щодо формування довіри в кіберпросторі (Confidence-Building Measures, CBMs), а 2016 р. Постійна рада ухвалила ще п’ять додаткових заходів (рішення № 1092) [275]. У підсумку було сформовано рамкову систему із 16 заходів, спрямованих на зниження ризиків конфліктів у кіберсфері та сприяння прозорості між державами:

1. Обмін інформацією про загрози.
2. Транскордонне співробітництво.
3. Проведення консультацій.
4. Підтримання відкритого, безпечного й надійного інтернету.
5. Платформи з нарощування потенціалу.
6. Гармонізація законодавства для сприяння співпраці.
7. Розроблення національних стратегій і політик.
8. Призначення контактних осіб (Points of Contact).
9. Уніфікація термінології у сфері ІКТ.
10. Використання платформ ОБСЄ для обміну досвідом.
11. Регулярні засідання неформальних робочих груп (IWG).
12. Спільні дії для зниження напруги.
13. Забезпечення ефективних каналів зв’язку.
14. Розвиток державно-приватного партнерства (PPP).
15. Захист критичної інфраструктури.
16. Обмін інформацією про вразливості.

Станом на 2022 р. 98 % країн-учасниць ОБСЄ впровадили принаймні один із цих заходів на національному рівні [628]. Водночас упровадження CBMs залишається добровільним і не є юридично обов’язковим для держав.

Розроблені ОБСЄ заходи довіри мають важливе значення для кібердипломатії, адже формують інституційно визнану основу для міждержавної взаємодії в цифровому середовищі. Вони сприяють підвищенню прозорості, зменшенню рівня недовіри між країнами, розбудові каналів комунікації між державними структурами, приватним сектором і громадянським суспільством. Серед головних інструментів – класифікація кіберінцидентів, обмін інформацією про вразливості, координація заходів у відповідь на загрози, а також захист критичної інфраструктури. Такий підхід підвищує стійкість держав до кіберзагроз і створює основу для скоординованого реагування в умовах криз.

Як зауважує дослідниця Технічного університету Клуж-Напоки Адіна Понта, ОБСЄ може бути нейтральною платформою для діалогу з питань кібербезпеки між державами, які мають різне бачення майбутнього цифрового середовища [72].

Особливу увагу ОБСЄ приділяє розвитку публічно-приватного партнерства (PPP), визнаючи велику роль бізнесу в екосистемі кібербезпеки. У звіті «Новітні практики публічно-приватного партнерства та співпраці у сфері кібербезпеки в державах-учасницях ОБСЄ» наголошено на потребі нормативного закріплення таких механізмів у національній політиці та законодавстві. Зокрема, рекомендовано:

- визнавати значущість публічно-приватної взаємодії в національних кіберстратегіях як інструменту досягнення цілей у сфері безпеки, економіки й соціального розвитку – із подальшою конкретизацією у відповідних планах дій;
- проводити регулярні консультації з представниками приватного сектору під час розроблення політичних, правових і нормативних рішень, що впливають на їхню діяльність;
- забезпечувати прозорість і підзвітність, створюючи ефективні механізми контролю за реалізацією публічно-приватних ініціатив [299].

Такий підхід сприяє побудові довіри між державними установами та приватними акторами, що є критично важливим в умовах зростання кіберзагроз і високої цифрової взаємозалежності.

Однак варто підкреслити, що роль ОБСЄ не обмежується ініціацією нових норм – вона полягає у формуванні політики довіри, яку слід реалізовувати через уже наявні, міжнародно підтримувані підходи. Сьогодні організація відіграє значну роль у глобальному процесі розроблення, імплементації та поширення практичних заходів, що сприяють

стабільності та передбачуваності державної поведінки в кіберпросторі. Це дає змогу ОБСЄ не лише знижувати ризики конфліктів, але й формувати конструктивний порядок денний у сфері кібердипломатії.

Інші міжнародні майданчики обговорення кібербезпеки та кібердипломатії. 2015 р. *на саміті G20 в Анталії* лідери країн «Великої двадцятки» вперше чітко акцентували увагу на потребі дотримання міжнародного права у сфері інформаційно-комунікаційних технологій. У спільному комюніке було підтверджено, що Статут ООН і чинні норми міжнародного права застосовують до державної поведінки в кіберпросторі, а також висловлено підтримку нормам відповідальної поведінки, визначеним у резолюції Генеральної Асамблеї ООН A/C.1/70/L.45 [340].

Однією з ключових новацій стала пряма заборона на використання ІКТ для крадіжки інтелектуальної власності з метою отримання конкурентних переваг приватними компаніями чи галузями. Це було важливим політичним сигналом у напрямі боротьби з економічним кібершпигунством, що до того часу залишалося в «сірій зоні» міжнародного регулювання. Крім того, уперше на рівні G20 було визнано кіберзагрози одними з головних загроз для глобальної стабільності, сталого економічного розвитку та суспільного добробуту. Учасники саміту зобов'язалися працювати над створенням спільних стандартів кібербезпеки, зміцненням довіри, подоланням цифрового розриву між країнами та забезпеченням стійкості цифрової інфраструктури.

Саміт в Анталії став відправною точкою для включення питань кібербезпеки до стратегічного порядку денного G20. Він заклав основу для подальшого розвитку кібердипломатії, підтримав ідею багатостороннього врядування інтернету і сприяв формуванню базових принципів відповідального цифрового співіснування держав у межах глобального інформаційного порядку.

Іншим важливим майданчиком для обговорення проблем та підходів до регулювання кіберпростору є неприбуткова організація «*Паризький безпековий форум»*. 2018 р. під час відкриття щорічного Форуму з управління інтернетом ООН (IGF) президент Франції Еммануель Макрон ініціював запуск декларації високого рівня – «Париж закликає до довіри та безпеки в кіберпросторі». Метою документа є формування спільних принципів для забезпечення безпеки в цифровому середовищі.

Станом на 2025 р. цю ініціативу підтримали 81 країна, 36 органів державної та місцевої влади, 390 організацій і 706 приватних компаній.

У декларації викладено дев’ять ключових принципів відповідальної поведінки в кіберпросторі:

1. Захист осіб та критичної інфраструктури.
2. Забезпечення цілісності інтернету.
3. Охорона виборчих процесів.
4. Захист інтелектуальної власності.
5. Протидія поширенню шкідливого програмного забезпечення.
6. Безпека цифрових процесів, продуктів і послуг протягом усього їхнього життєвого циклу.
7. Підвищення кібергігієни серед усіх учасників.
8. Заборона на кібератаки з боку недержавних акторів.
9. Підтримання поширення та впровадження міжнародних норм [90].

Ця ініціатива стала вагомою спробою започаткувати глобальний діалог між урядами, міжнародними організаціями, приватним сектором і громадянським суспільством щодо правил функціонування кіберпростору. Водночас Паризький форум просуває підхід ліберальних демократій, акцентуючи на важливості міжнародної співпраці, відкритості та підзвітності як основи для майбутніх домовленостей у сфері кібербезпеки.

Женевський діалог щодо відповідальної поведінки в кіберпросторі було започатковано 2018 р. за ініціативи Федерального департаменту закордонних справ Швейцарії (FDFA). Його впроваджує Фонд Діпло (DiploFoundation) за підтримки кантону Женева, Центру цифрових технологій для демократії (C4DT), компаній Swisscom і UBS. Основною метою ініціативи є визначення ролей і відповідальності недержавних учасників – приватного сектору, громадянського суспільства, науковців і технічної спільноти – у сприянні зміцненню безпеки та стабільності в кіберпросторі.

У межах платформи було залучено понад 50 експертів і представників різних зацікавлених сторін з усього світу для обговорення ролі недержавних акторів у реалізації кібернорм.

Результатом цієї роботи став Женевський посібник (Geneva Manual), який пропонує орієнтири для міжнародної спільноти щодо практичної імплементації чинних норм та розвитку належних практик у сфері кібербезпеки. Посібник відображає різні погляди недержавних суб’єктів, а також окреслює низку відкритих питань, які потребують подальшого осмислення. Женевський діалог є платформою для формування більш інклюзивного і багатостороннього підходу до кібердипломатії [350].

Національні підходи до регулювання кіберпростору: порівняльний аналіз (США, Україна, Європейський Союз, КНР). Усвідомлення державами важливості контролю над кіберпростором та інтернетом не було миттєвим. Як показав кейс Естонії 2007 р., навіть високотехнологічні країни виявилися не готовими до масштабних кібер-загроз. Це продемонструвало, що інформаційний суверенітет поступово стає ключовим елементом національної безпеки. При цьому авторитарні режими, зокрема Китай і Росія, раніше за демократичні держави усвідомили стратегічну значущість контролю над цифровими просторами.

У глобальному вимірі сьогодні співіснують дві протилежні моделі регулювання інтернету. Перша – умовно «авторитарна» – робить акцент на суверенному контролі над інформаційними потоками та цифровими ресурсами в межах національної юрисдикції. Друга – умовно «демократична» – визнає роль держав у забезпеченні кібербезпеки, однак обстоює мінімальне втручання у свободу комунікації, дотримання прав людини та прозорість цифрового врядування. США та ЄС просувають модель, основану на верховенстві права та відкритості, тоді як Китай приваблює країни, що розвиваються, інфраструктурними проєктами без вимог до реформ.

Суттєвим вододілом між цими підходами є ставлення до міжнародного права. Демократичні держави наполягають на застосуванні чинних міжнародно-правових норм до кіберпростору, тоді як авторитарні режими закликають до створення нового міжнародного правового режиму. Аргумент демократій полягає в тому, що розроблення паралельної системи норм може призвести до правових колізій і підриву чинних зобов'язань. Із метою адаптації чинного права до кіберреальності під егідою CCDCOE було підготовлено Талліннський посібник 1.0 (2013 р.), а згодом – його розширену версію 2.0 (2017 р.). Нині триває робота над третьою редакцією. Хоча посібник не має обов'язкової юридичної сили, він є найавторитетнішим аналітичним документом у сфері застосування міжнародного права в кіберпросторі.

Альтернативний підхід репрезентує проєкт «Міжнародного кодексу поведінки у сфері інформаційної безпеки», запропонований Китаєм і Росією 2011 р. за підтримки Таджикистану та Узбекистану, а згодом повторно поданий у межах ШОС 2015 р. Документ підкреслює принцип «інформаційного суверенітету» й закликає не використовувати ІКТ з ворожою метою. Попри формальні посилання на Міжнародний пакт про

громадянські та політичні права, західні держави критикують ініціативу як спробу легітимізувати цензуру й обмеження свободи слова під виглядом інформаційної безпеки.

2019 р. Росія також ініціювала створення альтернативної до Будапештської конвенції ООНівської Конвенції про боротьбу з кіберзлочинами, яка зменшує акцент на правах людини. У грудні 2024 р. Генеральна Асамблея ООН схвалила цей документ, незважаючи на значні застереження з боку демократій.

Отже, у сфері міжнародного регулювання кіберпростору триває конкуренція двох концептуально різних підходів: демократичного, основаного на правах людини й чинному міжнародному праві, і авторитарного – з акцентом на інформаційному суверенітеті та розбудові нового правового режиму. Це протистояння формує не лише технічні стандарти, але й ціннісні основи цифрового порядку, визначаючи майбутнє співіснування безпеки, свободи й державного контролю в глобальній кіберсфері.

США. США є «колискою» інтернету та сучасного кіберпростору. 1968 р. з'явився ARPANET – експериментальна комп'ютерна мережа, яка стала прообразом інтернету. Її розроблення фінансувало Агентство передових дослідницьких проєктів Міністерства оборони США (ARPA). Метою було з'єднання комп'ютерів дослідницьких центрів, що співпрацювали з Пентагоном, через телефонні лінії. За даними Міжнародного союзу електрозв'язку, станом на 2023 р. 93,6 % громадян США мали доступ до інтернету [169; 532].

У регуляторному полі ключову роль відіграє Федеральна комісія зі зв'язку (FCC) – незалежний орган, заснований 1934 р., який контролює міжштатні та міжнародні комунікації (радіо, телебачення, супутниковий і дротовий зв'язок). Комісія складається з п'яти членів, призначених президентом і затверджених Сенатом, і має юрисдикцію на всій території США [150].

Іншим важливим органом є Національне управління інформації та телекомунікацій (NTIA) у структурі Міністерства торгівлі, що консультує президента з питань політики у сфері телекомунікацій і цифрової економіки [149].

У сфері законодавства США мають розгалужену правову базу для боротьби з кіберзлочинністю. Серед головних нормативно-правових актів варто зазначити Закон про шахрайство та зловживання комп'ютерами

(CFAA, 1986 р.), який криміналізує несанкціонований доступ до комп'ютерних систем. Закон про комп'ютерну безпеку (1987 р.) зобов'язав створювати захисні плани для інформаційних систем федеральних агентств і запровадив тренінги для користувачів [247; 248].

У 1990-х рр. США зосередилися на питаннях авторського права та етики в цифровому середовищі. 1996 р. було ухвалено Акт про благопристойність у телекомунікаціях (CDA), а 1998 р. – Закон про авторське право в цифровому тисячолітті (DMCA), який запровадив кримінальну відповідальність за поширення піратського контенту в інтернеті [289].

Після 2000 р. США розпочали посилення кібербезпеки через стандартизацію та обмін інформацією. Національний інститут стандартів і технологій (NIST) розробив рамкові документи для безпеки критичної інфраструктури, а також обов'язкові тренінги для працівників державного сектору. 2015 р. було запропоновано Закон про обмін інформацією з кібербезпеки (CISA), який стимулює обмін даними про загрози між державними та приватними структурами [148; 265].

Того самого року FCC ухвалила «Акт про відкритий інтернет», який визнавав інтернет широкосмуговою телекомунікаційною послугою відповідно до розд. II Закону про комунікації 1934 р. Це дало змогу регулювати діяльність провайдерів і заборонити їм блокування, сповільнення або пріоритизацію контенту. Проте 2017 р. нове керівництво FCC на чолі з Аджитом Паєм скасувало правила мережевої нейтральності, аргументуючи це потребою зменшення державного втручання [620].

Отже, США належить провідна роль у формуванні нормативної, технологічної та дипломатичної основи кіберпростору; вони балансують між принципами свободи слова, економічного розвитку та захисту від кіберзагроз.

2018 р. в США було прийнято Закон про Агентство з кібербезпеки та захисту інфраструктури, який вніс зміни до Закону про національну безпеку 2002 р. Унаслідок цього в Міністерстві внутрішньої безпеки з'явилася нова структура – Агентство з кібербезпеки та захисту інфраструктури (CISA) [148]. Агентство взяло на себе координацію зусиль щодо кібербезпеки на національному рівні, зокрема захисту від атак на промислові системи управління. До складу CISA було інтегровано також Команду екстреного реагування на кіберінциденти США (US-CERT), яка функціонує з 2003 р., і Національний центр інтеграції кібербезпеки та комунікацій.

2022 р. Федеральна комісія зі зв’язку заборонила використання телекомунікаційного обладнання китайського виробництва. Це рішення ґрунтувалося на Законі про безпечні та надійні комунікаційні мережі (2019 р.) і Законі про безпечне обладнання (2021 р.), які надали FCC повноваження обмежувати використання технологій, що можуть становити загрозу національній безпеці. Заборону було спричинено занепокоєнням щодо потенційного шпигунства і саботажу [311; 584].

Загалом у США функціонують кілька інституцій, що формують політику у сфері кібербезпеки. Це, зокрема, Федеральна комісія зі зв’язку (FCC), Національне управління інформації та телекомунікацій (NTIA), Агентство CISA, а також регуляторні інструменти, серед яких – Акт про негласне спостереження з метою зовнішньої розвідки (FISA) та Закон про обмін інформацією з кібербезпеки (CISA). Важливими в керуванні інфраструктурою інтернету також є Американський реєстр інтернет-номерів (ARIN) та Інтернет-корпорація з присвоєння імен і номерів (ICANN) [354].

2021 р. Палата представників США ухвалила законопроєкт про кібердипломатію, спрямований на зміцнення ролі Сполучених Штатів у глобальному врядуванні кіберпростору. Законопроєкт передбачав підтримання міжнародних ініціатив у сфері кібербезпеки та посилення можливостей уряду США в реагуванні на кіберзагрози. Станом на 2025 р. він не набув чинності, оскільки його не підписав президент [261].

Попри це, обговорення законопроєкту свідчить про актуальність проблем, які він намагається врегулювати. В умовах зростання ризику ескалації конфліктів у кіберсфері міжнародна спільнота стикається із завданням мінімізації загроз навмисних або випадкових кібератак, що можуть спричинити значні наслідки для критичної інфраструктури. Зокрема, підвищується значущість захисту об’єктів, що забезпечують суспільно важливі послуги, від шкідливої кібердіяльності, яка може підірвати їхню безперебійну роботу.

Ефективне реагування на сучасні виклики у сфері кібербезпеки потребує тісної співпраці між державами, які поділяють спільні цінності: повагу до прав людини, принципи демократії та верховенство права. Консолідація зусиль таких країн сприяє не лише зміцненню глобальної кіберстійкості, а й формуванню нормативної основи для поширення відповідального підходу до цифрового врядування на міжнародному рівні.

Одним із важливих напрямів цієї співпраці є підтримання норм відповідальної поведінки держав у кіберпросторі. Хоча такі норми не є юридично зобов'язувальними, вони відіграють критичну роль у формуванні передбачуваного, стабільного та безпечного цифрового середовища. У Стратегії національної безпеки США (2018 р.) наголошено, що ці норми становлять фундамент для побудови стійкої до кіберзагроз цифрової архітектури [538].

Зазначені підходи США просувають через участь у ключових міжнародних механізмах, зокрема в Групі урядових експертів (UNGGE) та Відкритій робочій групі (OEWG) під егідою ООН. У центрі уваги цих платформ – питання застосовності норм міжнародного права до діяльності держав у кіберпросторі, що сприяє зменшенню правової невизначеності та запобігає конфліктам.

Водночас вагомою частиною міжнародної кіберполітики демократичних країн залишається підтримання розвитку технологій і цифрових продуктів, які відповідають принципам відкритості, безпеки, інклюзивності та стійкості. Для цього потрібне впровадження міжнародно визнаних технічних стандартів і найкращих практик, що гарантують сумісність і надійність глобальної цифрової інфраструктури.

Україна. Україна не залишалася осторонь світових тенденцій розвитку кібернетики в другій половині XX ст. 1961 р. з ініціативи академіка Віктора Михайловича Глушкова в Києві було створено Інститут кібернетики при Академії наук УРСР [48]. Під його науковим керівництвом в інституті реалізували низку новаторських проєктів у сфері обчислювальної техніки. Серед найвизначніших досягнень були електронна обчислювальна машина «Київ» та універсальна напівпровідникова керуюча система «Дніпро» – перша у своєму роді в Україні й на теренах колишнього СРСР.

Значний внесок у розвиток інженерної думки зробили також ЕОМ «Промінь» (1963 р.), «Мир-1» (1966 р.) та «Мир-2» (1969 р.), які стали своєрідними прототипами персональних комп'ютерів. Вони базувалися на концепції багаторівневого мікропрограмного керування, розробленій самим Глушковим, і вирізнялися оригінальною архітектурою та високим технічним рівнем, порівнюваним із провідними світовими аналогами.

1973 р. під керівництвом академіка було підготовлено першу у світі «Енциклопедію кібернетики» українською мовою – фундаментальне

двотомне видання, опубліковане редакцією «Української радянської енциклопедії» [97].

Підходи Глушкова до розвитку автоматизованих систем і ролі обчислювальної техніки відрізнялися від західних. Якщо в США, зокрема в межах проєкту ARPANET, комп'ютерні мережі розглядали насамперед як інструмент посилення обороноздатності, то в СРСР, зокрема в Україні, основний акцент робили на використанні інформаційних технологій в економіці. Це було зумовлено як обмеженим розумінням потенціалу мережевих технологій для оборони, так і прагненням створити єдину державну автоматизовану систему управління економікою.

Активне розроблення стратегій і законодавства України у сфері кібербезпеки розпочалося після масштабної кібератаки на українську енергомережу 23 грудня 2015 р. Унаслідок використання троянської програми BlackEnergy з ладу було виведено дві енергосистеми, що призвело до знеструмлення близько 230 тис. споживачів. Це була перша у світі підтверджена кібератака, спрямована безпосередньо на виведення з ладу енергетичної інфраструктури [51].

Як зазначає дослідник Лев Топор, головною метою операції, реалізованої російськими спецслужбами, було встановлення контролю над системами диспетчерського управління та збирання даних (SCADA) в енергосекторі України – і цю мету було досягнуто. Відповідно до стандартів Талліннського посібника кібератака мала серйозний характер, оскільки зачепила сотні тисяч осіб. Цей акт розглядають як елемент гібридної війни Росії проти України, що тривала до початку повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 р. Згідно з міжнародним правом атаку можна було б кваліфікувати як незаконну, якби Україна надала достатньо доказів причетності Російської Федерації [7, с. 88].

Наступна масштабна кібератака, спрямована проти державних установ і комерційних компаній, відбулася 27 червня 2017 р. Її здійснили за допомогою вірусу-шифрувальника Petya (Petya Ransomware). Постраждали інформаційно-телекомунікаційні системи таких об'єктів, як «Укрпошта», міжнародний аеропорт «Бориспіль», «Укренерго», компанія ДТЕК, низка банків, ЗМІ, телеканалів, автозаправних станцій та інших підприємств. За оцінками фахівців, збитки від атаки становили близько 0,4 % ВВП України, що дорівнює приблизно 10 млрд грн [14].

Першу Стратегію кібербезпеки України було затверджено рішенням Ради національної безпеки і оборони та введено в дію указом Президента

2016 р. на період до 2020 р. Наступну стратегію на 2021 – 2025 рр. ухвалено 2021 р. [7; 8].

Обидва документи мають спільну мету – створення умов для безпечного функціонування кіберпростору в інтересах особи, суспільства та держави. У межах реалізації першої стратегії було сформовано урядову команду реагування на комп'ютерні надзвичайні події CERT-UA, а також кіберпідрозділи у структурах Держспецзв'язку, Служби безпеки України, Національного банку, Міністерства інфраструктури, Міністерства оборони та Збройних сил України.

При РНБО було створено Національний координаційний центр кібербезпеки як робочий орган із питань кіберзахисту. Серед його головних завдань – аналіз стану кібербезпеки, участь у розробленні галузевих індикаторів, а також прогнозування і виявлення реальних та потенційних загроз.

Значним кроком у нормативному забезпеченні стала поява Закону України № 2163-VIII «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» від 5 жовтня 2017 р. [102]. Уперше на законодавчому рівні було визначено ключові терміни – «кібербезпека», «кіберзагроза», «кіберінцидент», «кібертероризм» та інші, що знаменувало відхід від розмитих понять на кшталт «інформаційна безпека». Закон також запровадив поняття критичної інфраструктури та встановив вимоги до її захисту.

Друга стратегія кібербезпеки (2021 – 2025 рр.) відобразила нові виклики, серед яких – вплив пандемії COVID-19, розвиток штучного інтелекту та впровадження технологій 5G [103].

У сфері кібердипломатії важливою подією стало створення відповідного відділу в структурі Міністерства закордонних справ України. 28 листопада 2024 р. заступник міністра закордонних справ Антон Демьохін представив цей підрозділ під час науково-практичного круглого столу «Кібердипломатія: стратегії та практики для України, Європи та світу», що відбувся в Дипломатичній академії при МЗС. Серед стратегічних завдань відділу – формування загальноприйнятих норм поведінки в кіберпросторі, подолання цифрового розриву між країнами, посилення глобальної кіберстійкості та налагодження партнерств із ключовими міжнародними гравцями у сфері кібербезпеки [3].

Європейський Союз. Формування законодавства і політик ЄС у сфері кіберпростору є комплексним, послідовним та ґрунтовним. Інституціоналізація кіберзахисту в Європейському Союзі розпочалася

2004 р. зі створення Агентства Європейського Союзу з питань мережевої та інформаційної безпеки (ENISA). Цей спеціалізований орган ЄС покликаний забезпечити високий спільний рівень кібербезпеки по всій Європі [309].

2013 р. Європейський Союз ухвалив першу Стратегію ЄС у галузі кібербезпеки, яка мала на меті зменшення рівня кіберзлочинності та розбудову єдиного цифрового ринку. Одним із основних напрямів стратегії є просування бачення кіберпростору як простору свободи і дотримання фундаментальних прав. При цьому, як зазначено в документі, ЄС не виступає за розроблення нових міжнародних правових інструментів для регулювання кіберсфери, поділяючи підхід західних демократій до застосування вже наявних міжнародно-правових норм [264].

2016 р. Європарламент ухвалив Глобальну стратегію зовнішньої політики і безпеки ЄС, яка замінила Європейську стратегію безпеки 2003 р. [602]. У новій стратегії значно посилено увагу до питань кіберзахисту, зокрема до захисту зовнішніх цифрових кордонів ЄС і взаємодії зі сторонніми державами у сфері кібербезпеки. Цей документ можна вважати першим, що визначає напрями кібердипломатії ЄС, хоча сам термін у ньому ще не було чітко визначено [308].

У вересні 2017 р. ЄС оновив свою Стратегію кібербезпеки, акцентуючи увагу на посиленні захисту критичної інфраструктури та зміцненні цифрового суверенітету у відносинах з іншими регіонами. Стратегія проголошує мету побудови відкритого, безпечного і надійного кіберпростору, однак залишає низку аспектів, зокрема щодо конкретних механізмів реалізації, недостатньо визначеними [103].

Новий етап розвитку кіберполітики ЄС розпочався в грудні 2020 р., коли було ухвалено Стратегію кібербезпеки ЄС до 2030 р. Документ окреслює бачення досягнення технологічного суверенітету Євросоюзу через мобілізацію всіх наявних інструментів – від розвитку внутрішнього ринку до зміцнення оборонної та дипломатичної спроможності. У стратегії підкреслено важливість співпраці з партнерами, які поділяють цінності демократії, верховенства права та прав людини. Технологічний суверенітет, згідно з документом, має ґрунтуватися на стійкості цифрових сервісів, продуктів і критичних інфраструктур у всіх сферах суспільного життя – від правосуддя до безпеки [186].

2017 р. Європейський Союз ухвалив Рамкову програму спільної дипломатичної відповіді на зловмисну діяльність у кіберпросторі (Cyber

Diplomacy Toolbox). Цей механізм було створено з метою підвищення здатності ЄС запобігати, стримувати, перешкоджати та ефективно реагувати на загрози в цифровому середовищі. Його запровадження стало логічним кроком у напрямі побудови стабільного, безпечного кіберпростору та посилення спільної політики ЄС у протидії кібератакам із боку недружніх держав [262].

Політика кібердипломатії ЄС ґрунтується на комплексному підході, що передбачає такі типи заходів:

- запобіжні заходи: зосереджені на зміцненні довіри, підвищенні обізнаності про політику ЄС та розвитку кіберспроможностей третіх країн;
- кооперaційні заходи: передбачають політичні й тематичні діалоги, що координують делегації ЄС або реалізовують у спільних заявах;
- заходи стабілізації: заяви Високого представника ЄС, висновки Ради ЄС, дипломатичні демарші та сигнали в межах міждержавного діалогу;
- обмежувальні заходи (санкції), які може бути застосовано до суб'єктів, відповідальних за зловмисну кібердіяльність;
- просування норм відповідальної поведінки: ЄС підтримує добровільні, неюридично обов'язкові норми, сформовані Групою урядових експертів ООН (GGE), та наголошує на важливості їх реалізації (EU Cyber Direct, 2022 р.) [243].

Створення спільної європейської кібердипломатичної політики спрямовано на досягнення кількох ключових цілей: установлення міжнародних норм поведінки держав у кіберпросторі, захист персональних даних і свободи вираження поглядів, забезпечення відкритого управління інтернетом, а також покарання порушників згідно з міжнародним правом.

Дії ЄС у сфері кібердипломатії мають глобальний характер і охоплюють низку регіональних та міжрегіональних ініціатив. Зокрема, програми CyberEast (спільно з Радою Європи) та EU4Digital спрямовано на підтримання країн Східного партнерства – України, Молдови, Білорусі, Грузії, Вірменії й Азербайджану. Проєкт OCWAR-C посилює регіональну кібербезпеку в Західній Африці, а ініціатива YAKSHA сприяє налагодженню кіберпартнерства в Південно-Східній Азії [648].

Кібердипломатія Європейського Союзу є прикладом системного та довгострокового підходу до розбудови безпечного цифрового середовища. У її основі – дотримання міжнародного права, підтримання

демократичних цінностей, а також прагнення до технологічного суверенітету та стратегічної автономії. За останні роки ЄС сформував розгалужену інституційну архітектуру у сфері кібербезпеки, до якої належать Агентство ЄС із кібербезпеки (ENISA), Директива NIS, регламент Cybersecurity Act і мережа національних компетентнісних центрів. Ці елементи створюють основу для цілеспрямованої та ефективної кібердипломатичної політики [676].

Центральним інструментом реагування на загрози в кіберпросторі є так званий Cyber Diplomacy Toolbox – рамкова програма, що об'єднує запобіжні, кооперaційні, стабілізаційні та обмежувальні заходи у відповідь на шкідливу кібердіяльність. Важливою частиною цієї політики є також концепція спільної ситуативної обізнаності, яка передбачає активний обмін інформацією, координацію дій між державами-членами ЄС і розвиток спільних механізмів реагування на кіберзагрози.

КНР. Китайська Народна Республіка є одним із головних гравців на глобальній політичній арені, зокрема у сфері розвитку кіберпростору. За даними World Factbook ЦРУ, станом на 2024 р. населення Китаю становило 1,416 млрд осіб, а реальний ВВП 2023 р. досяг 14 трлн дол. США, що робить цю країну другою економікою світу [240].

Ключовими інституціями, що формують політику Китаю в кіберсфері, є Центральна комісія зі справ кіберпростору (ССАС) та Канцелярія з управління кіберпростором (САС). САС було створено 2011 р. як орган при Державній раді КНР, а ССАС – 2018 р. як її адміністративне розширення під прямим контролем Центрального комітету Комуністичної партії Китаю. Обидва органи фактично виконують схожі функції – регулювання інтернету, цензуру контенту та контроль за цифровими технологіями.

Ще одним впливовим органом є Комісія з питань національної безпеки КПК, створена в листопаді 2011 р. як структурний підрозділ Центрального комітету. Вона підзвітна Політбюро та його Постійному комітету і відповідає за координацію політики національної безпеки, зокрема й у цифровій сфері [510].

На окрему увагу заслуговує державний проєкт «Золотий щит», відомий також під неофіційною назвою «Великий китайський фаєрвол» (GFW). Його розроблення розпочалося 1998 р., а 2003 р. систему було впроваджено по всій країні. Метою GFW є контроль над доступом до інтернету, моніторинг і цензура контенту, а також обмеження зовнішнього

трафіку. Проєкт, ініційований за ідеологічного натхнення Ден Сяопіна, має подвійне значення: з одного боку – як інструмент ідеологічного контролю, з іншого – як механізм економічного протекціонізму, що сприяв розвитку китайських технологічних гігантів, як-от Tencent, Alibaba, Baidu.

Завдяки цьому Китай значно обмежив доступ до популярних глобальних платформ, серед яких Facebook, Google, Telegram, WhatsApp, YouTube і Netflix [238; 449]. Це стало частиною ширшої стратегії цифрового суверенітету, яка поєднує жорсткий контроль за інформацією з підтриманням національного IT-сектору.

У грудні 2016 р. Центральна комісія зі справ кіберпростору та Канцелярія з управління кіберпростором КНР оприлюднили «Національну стратегію з кіберпростору». Цей документ уперше на стратегічному рівні закріпив концепцію кіберсуверенітету як складової частини державного суверенітету. Одним із основних принципів, задекларованих у стратегії, є забезпечення «здорового» інформаційного середовища, що передбачає жорстке цензурування «шкідливого» чи протизаконного контенту. До нього зараховують дезінформацію, чутки, екстремізм, порнографію, а також інші явища, які потенційно дестабілізують суспільство. Стратегія також передбачає «будівництво кіберкультури» – просування контенту, що відповідає соціалістичним цінностям, та очищення інформаційного простору від ідеологічних загроз [239].

Захист критично важливої інформаційної інфраструктури є ще одним стратегічним пріоритетом. У визначенні Стратегії до об’єктів критичної інфраструктури належать мережі й системи в таких секторах, як зв’язок, фінанси, енергетика, транспорт, оборона та урядові структури – тобто всі ті елементи, від яких залежить національна безпека та функціонування держави [239].

На законодавчому рівні основу китайської кіберполітики становить Закон КНР про кібербезпеку, ухвалений 2016 р. Він уперше закріпив на рівні закону принцип «кіберсуверенітету», запровадивши вимоги щодо локалізації даних, обов’язкових перевірок безпеки для мережевих операторів і тісної співпраці компаній із державними органами [457]. 2021 р. законодавчі засади було розширено завдяки ухваленню Закону про безпеку даних та Закону про захист персональної інформації, що посилили контроль держави над обігом даних і діяльністю технологічних компаній [272; 517].

У міжнародному контексті КНР 2017 р. оприлюднила «Міжнародну стратегію співробітництва в кіберпросторі», яка базується на принципах невтручання, суверенітету та взаємовигідного партнерства. Китай виступає за поліцентричну модель інтернет-урядування, де ключову роль відіграють держави [384].

2024 р. Канцелярія з управління кіберпростором ухвалила наказ №16 «Положення про регулювання та сприяння транскордонному потоку даних», який уточнив правила, закладені в попередньому наказі CAC від травня 2022 р. щодо оцінювання безпеки експорту даних. Ці документи встановлюють обмеження на передавання за кордон персональних даних громадян КНР, чітко регламентуючи умови, місце і порядок такого передавання. Варто зазначити, що подібне регулювання, яке обмежує трансфер даних громадян за кордон, станом на 2023 р. є в понад 62 країнах світу [555].

Технологічна експансія Китаю у сфері цифрової інфраструктури також відбувається в межах геостратегічного проєкту «Один пояс, один шлях» (BRI), започаткованого 2013 р. Цей проєкт ознаменував кінець стратегії «24 ієрогліфи» Ден Сяопіна, затвердженої ще 1990 р. після подій на площі Тяньаньмень. Головне гасло тієї стратегії закликало до стриманості й уникнення глобального лідерства. Натомість BRI орієнтовано на проактивний вплив КНР на глобальні процеси через інфраструктурні, технологічні й цифрові інвестиції за кордоном [285; 346]. У цифровому вимірі BRI є інструментом «м'якої сили», який дозволяє Китаю експортувати власну модель інтернет-врядування та технічних стандартів.

2015 р. в межах ініціативи «Один пояс, один шлях» було започатковано проєкт «Цифровий шовковий шлях» (Digital Silk Road, DSR), який на першому етапі розглядали як інструмент підтримання цифрової інфраструктури BRI. Уже 2017 р. DSR почав набувати форми самостійного стратегічного напряму, а 2019 р. під час другого Форуму BRI його було офіційно представлено як окрему ініціативу.

Урядові документи КНР визначають DSR як комплекс цифрових технологій, покликаних сприяти розвитку інфраструктури взаємозв'язку, цифрової економіки та нових моделей глобального управління. Ідеться, зокрема, про інвестиції в телекомунікаційні мережі 5G, оптоволоконні кабелі (підводні та наземні), супутникові наземні станції, центри оброблення даних, системи управління «розумними містами», аналітичні комплекси для потреб безпеки, а також онлайн-сервіси у сфері фінансів

і торгівлі. У низці офіційних заяв DSR охоплює й технології наступного покоління: штучний інтелект, великі дані, квантові обчислення. Якщо китайські технології й надалі домінуватимуть у глобальній цифровій екосистемі, це потенційно може трансформувати самі засади функціонування інтернету – від відкритої та глобальної мережі до фрагментованих суверенних кіберпросторів, де кожна держава контролює свої інформаційні потоки [404].

На міжнародному рівні Китай прагне вибудувати альтернативу західній системі обговорення й ухвалення рішень у сфері регулювання інтернету. Одночасно з активною участю в ООН Пекін просуває свої підходи у форматах БРІКС, ШОС, а також через створену 2022 р. World Internet Conference (WIC) – міжнародну організацію, орієнтовану на розвиток партнерства у сфері цифрових технологій і управління інтернетом [384].

Дипломатичні зусилля Пекіна також відображено в Білій книзі уряду КНР «Спільне будівництво спільноти зі спільною долею в кіберпросторі», яка вперше з'явилася 2015 р. і яку оновлюють із певною періодичністю, востаннє – 2022 р. Цей документ формує офіційну ідеологічну рамку китайської цифрової політики, пропонуючи альтернативне бачення глобального інтернет-урядування, основане на концепції кіберсуверенітету. Китай обґрунтовує, що саме держава має виключне право визначати правила функціонування національного сегмента інтернету, оскільки це є невід'ємною складовою частиною державного суверенітету. Із цієї позиції випливає, що всі країни повинні мати рівне право голосу у формуванні глобальної політики інтернет-управління, а також те, що саме держави, а не приватні компанії чи міжнародні технічні органи, мають нести відповідальність за баланс інтересів своїх громадян, бізнесу та зовнішніх партнерів [230].

2009 р. в межах Шанхайської організації співробітництва в Єкатеринбурзі було підписано міжурядову угоду про співпрацю у сфері забезпечення міжнародної інформаційної безпеки. У цьому документі термін «міжнародна інформаційна безпека» має специфічне значення, що відображає позицію країн-учасниць ШОС, передусім КНР і Росії: загрозою є не лише технічне порушення інформаційних систем, а й сам зміст інформації. Зокрема, передбачено необхідність контролю над поширенням інформації, яка може загрожувати політичній стабільності чи моральному устрою держави. Такий підхід критикують західні демократії, які вбачають у ньому загрозу свободі вираження поглядів та дотриманню прав людини [395].

На саміті ШОС в Уфі 10 липня 2015 р. лідери країн-учасниць підтвердили свою прихильність до цієї концепції безпеки в інформаційному просторі. А на зустрічі секретарів Рад безпеки держав-членів ШОС, що відбулася в Пекіні 21–22 травня 2018 р., було висловлено занепокоєння використанням інформаційно-комунікаційних технологій, включно з інтернетом, для поширення так званих «трьох сил зла»: тероризму, сепаратизму та екстремізму. Учасники зустрічі наголосили на потрібні активізації співпраці з метою протидії використанню кіберпростору для вербування, дестабілізації та втручання у внутрішні справи інших держав, закликавши до практичної реалізації ініціатив у сфері міжнародної інформаційної безпеки [590].

У межах БРІКС (Бразилія, Росія, Індія, Китай, Південно-Африканська Республіка) Китай намагається позиціонувати себе як лідера цифрової трансформації та формування альтернативної моделі глобального інтернет-управління. Особливу увагу приділено концепції «цифрового суверенітету» – праву кожної держави самостійно регулювати власний кіберпростір, зокрема питання зберігання даних, захисту інформаційних ресурсів та контролю за цифровим середовищем.

Країни БРІКС демонструють зацікавленість у зменшенні технологічної залежності від західних IT-корпорацій та в розбудові альтернативної цифрової інфраструктури. Серед ініціатив, що обговорюють: прокладання незалежних інтернет-каналів зв’язку між країнами блоку, розроблення спільної платіжної системи BRICS Pay, а також створення єдиних стандартів у сфері кібербезпеки [467]. Китай активно просуває власні технологічні рішення в межах цих ініціатив, зміцнюючи економічні та політичні зв’язки з партнерами з Глобального Півдня.

Із 2014 року Китайська Народна Республіка проводить Всесвітню інтернет-конференцію (World Internet Conference, WIC), яка з 2022 р. функціонує як міжнародна організація. Її офіційною метою є формування «спільноти зі спільною долею в кіберпросторі» – концепції, що відображає прагнення КНР установити альтернативні норми глобального цифрового врядування. Конференція використовується Пекіном як платформа для просування власної моделі кіберсуверенітету, а також для демонстрації технологічних досягнень китайських компаній і створення враження широкої міжнародної підтримки китайських підходів до кіберрегулювання [469].

Під час конференції 2023 р. було представлено концепт «цифрової цивілізації» – ідеї, що цифрові технології мають приносити користь усім народам через сприяння побудові глобальної цифрової спільноти. Цей наратив погоджено з офіційними документами, як-от Білою книгою «Спільне будівництво спільноти зі спільною долею в кіберпросторі», у якій зазначено, що саме держава має бути головним суб'єктом управління інтернетом на своїй території.

Отже, на тлі стрімкої цифровізації глобального порядку Китай послідовно формує власну модель кіберсуверенітету як альтернативу ліберальному баченню відкритого інтернету. Інституційна архітектура КНР у сфері кіберуправління – від діяльності Центральної комісії зі справ кіберпростору до Комісії з питань національної безпеки – свідчить про централізований і контрольований підхід до кібербезпеки та цифрової політики. Кіберпростір трактують як складову частину державного суверенітету, що передбачає право на регулювання змісту, технологій, стандартів та інфраструктури всередині країни.

У міжнародному вимірі Пекін активно просуває цю модель через такі інституції, як ШОС, БРІКС і WIC. При цьому Китай не лише пропонує ідеологічне підґрунтя для легітимізації цифрового авторитаризму, а й експортує відповідні технології контролю, інфраструктуру та програмні рішення до країн із неліберальними політичними режимами. Такий підхід формує нову парадигму глобального управління інтернетом – із акцентом на державний суверенітет і централізований контроль, тоді як роль громадянського суспільства та наднаціональних організацій істотно зменшується.

Отже, концепція кіберсуверенітету в китайському розумінні виходить за межі внутрішньої інформаційної політики й перетворюється на інструмент зовнішньополітичної стратегії. Вона є засобом захисту національних інтересів, розширення геополітичного впливу та перегляду чинних світових норм у сфері цифрових технологій. Такий підхід спричиняє ризик фрагментації єдиного інтернету: замість відкритого глобального простору формується мозаїка національних цифрових зон, кожна з яких керується власними правилами. Це становить серйозний виклик як для ліберального міжнародного порядку, так і для ефективного глобального управління кіберпростором.

Кібердипломатія в контексті формування нового міжнародного порядку. Упродовж останніх двох десятиліть кіберпростір трансформувався із суто технічної інфраструктури в нову арену міжнародних відносин, безпекових викликів та геополітичного суперництва. Цей процес спричинив виникнення кібердипломатії як комплексного підходу до управління глобальним цифровим середовищем, який поєднує міжнародно-правові, політичні та технічні аспекти.

Формування кібердипломатії відбувається завдяки кільком важливим чинникам. По-перше, стрімкий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій розширив можливості міждержавної взаємодії, але водночас створив нові загрози, зокрема для критично важливої інфраструктури. По-друге, асиметричність загроз дозволяє навіть недержавним акторам впливати на потужні країни. По-третє, правова невизначеність у сфері кібервідносин (оскільки більшість міжнародних правових актів було створено задовго до епохи цифрової трансформації) породжує потребу їх переосмислення.

Організація Об'єднаних Націй із 1998 р. стала основним майданчиком для формування загальноприйнятих норм відповідальної поведінки в кіберпросторі. За допомогою Групи урядових експертів (GGE) та Відкритої робочої групи (OEWG) було сформовано 11 ключових норм, що охоплюють питання міждержавного співробітництва, запобігання атакам на критичну інфраструктуру, захисту прав людини, забезпечення безпеки ланцюгів постачання, відповідального розкриття вразливостей тощо. Хоча ці норми є добровільними й не мають юридичної сили, вони забезпечили фундамент для побудови глобального режиму кіберстабільності.

У міжнародному контексті формується також конфлікт двох парадигм кіберрегулювання. З одного боку – демократична модель, основана на багатосторонності, відкритості та захисті прав людини. З іншого боку – авторитарні режими, зокрема Китай та Росія, що просувають концепцію інформаційного суверенітету і централізованого контролю. Цей підхід продиктовано спробами змінити глобальне управління інтернетом, де основну роль має відігравати держава, а не наддержавні чи громадські організації. Демократичні країни орієнтуються на застосування наявних міжнародних правових норм, зокрема за Будапештською конвенцією Ради Європи й Талліннським посібником, тоді як авторитарні держави виступають за створення окремого нормативного режиму для регулювання кіберпростору.

Серед основних акторів у сфері кібердипломатії також є НАТО, яке поступово розвиває власну кібердоктрину. Визнання кіберпростору як окремої сфери військових операцій (саміт у Варшаві, 2016 р.), ухвалення Комплексної політики кібероборони (Брюссель, 2021 р.) і створення спеціалізованих структур – Центру кібербезпеки, Центру кібероперацій та Інтегрованого центру кібероборони (2024 р.) – свідчать про високий рівень стратегічної готовності Альянсу до протидії цифровим загрозам. При цьому НАТО підкреслює важливість дотримання міжнародного права, зокрема норм міжнародного гуманітарного права, у веденні кіберконфліктів.

Питання правового статусу кібератак залишається дискусійним, адже Статут ООН не містить прямих визначень поняття «кіберзброя», проте деякі його положення (наприклад, ст. 2(4), 41, 42 та 51) може бути застосовано до аналізу кібердіяльності. У разі кібератак під час збройних конфліктів застосовують норми міжнародного гуманітарного права, зокрема принципи розрізнення, пропорційності, необхідності та гуманності, що дозволяє кваліфікувати деякі кібератаки як воєнні злочини.

Водночас альтернативою міждержавним підходам є багаторівневі ініціативи, які залучають не лише держави, а й приватний сектор, технічну спільноту і громадянське суспільство. Прикладом такої ініціативи є Женевський діалог щодо відповідальної поведінки в кіберпросторі, що завершився оприлюдненням Женевського посібника, який містить конкретні рекомендації з імплементації кібернорм.

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок, що кібердипломатія сьогодні – це не лише інструмент захисту від кібератак, а й засіб формування глобального порядку в цифрову епоху. Країни, що активно взаємодіють у цій сфері, мають не тільки забезпечувати власну кібербезпеку, а й брати участь у встановленні загальноприйнятих норм, які сприятимуть побудові справедливого, безпечного та інклюзивного глобального кіберпростору. Водночас постійне протистояння між моделлю, основаною на захисті прав людини та відкритості, і моделлю, орієнтованою на державний контроль і кіберсуверенітет, визначає сучасну геополітичну динаміку в цифровій сфері. Без спільного бачення, поваги до міжнародних норм і погодження ключових принципів створення стабільного глобального кіберпростору буде залишатися надзвичайно складним завданням.

Висновки

Колективна монографія «Міжнародні відносини та світова політика в постбіполярну добу» є результатом багаторічної праці науковців кафедри міжнародних відносин і політичної філософії Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця щодо комплексного осмислення тих глибинних зрушень, які визначають сучасну конфігурацію світопорядку. У ній поєднано широкий спектр проблем – від трансформацій ідентичностей і процесів регіоналізації міжнародних відносин до аналізу пандемії COVID-19, біополітики та технологічних викликів дипломатії. Завдяки цьому автори монографії не обмежуються описом окремих тенденцій, а формують цілісну аналітичну рамку, що дозволяє зрозуміти системну логіку постбіполярного світу.

Постбіполярна доба є якісно новим станом міжнародних відносин. Її головна ознака – руйнування традиційної архітектури безпеки, побудованої після «холодної війни». Організації, які в 1990-х рр. здавалися стабілізуючими чинниками – ООН, ОБСЄ, навіть система колективної безпеки НАТО, – потребують адаптації до нових реалій. Російсько-українська війна стала маркером цього процесу: вона не тільки порушила засади міжнародного права, але й виявила кризу глобальних інститутів, не здатних запобігти агресії або відновити баланс сил мирними засобами. Монографія доводить, що сучасний світовий порядок є не «нестабільним варіантом» старої системи, а народженням принципово нової поліцентричної структури, де взаємодіють як держави, так і наддержавні актори.

На прикладі війни в Україні автори доходять висновку, що конфліктність більше не можна розглядати як «відхилення» від норми. Вона перетворюється на вбудований механізм функціонування міжнародної системи. Військово-політичні конфлікти – від агресії Росії до локальних криз на Близькому Сході й у Сахелі – не лише супроводжують глобальні процеси, а й задають їхню динаміку. Український кейс показав, що війна у XXI ст. стає гібридною, адже поєднує військову силу, інформаційний

простір, енергетичні ресурси й економічні санкції. Це підтверджує одну із центральних тез монографії про те, що конфлікт є не руйнацією системи, а способом її трансформації.

Колективна праця переконливо показує, що ключовим чинником сучасного порядку є регіоналізація. Утворюються цілі регіональні комплекси безпеки й інтеграції, які починають диктувати правила глобальної взаємодії. Регіоналізація одночасно означає фрагментацію і нові форми інтеграції, що доводить: постбіполярний світ не є хаотичним, він має власну логіку поліцентричної рівноваги. Професор Требін М. П. підкреслює, що сучасна безпекова архітектура значною мірою формується через регіональні альянси та координацію дій держав у межах локальних систем безпеки. Регіональні підходи дозволяють швидше реагувати на кризові ситуації й адаптувати глобальні принципи безпеки до конкретних умов.

Азійсько-Тихоокеанський регіон перетворюється на головний центр світової політики, де стикаються інтереси США, Китаю, Індії та Японії. Доцент Горбачов А. В. зазначає, що цей регіон стає одним із основних центрів глобальної політики, де США, Китай та інші ключові гравці формують нову економічну та безпекову архітектуру. Зміни балансу сил у регіоні впливають на глобальні стратегічні альянси та інтеграційні процеси.

Східна Азія презентує інтенсивну геостратегічну конкуренцію в шатах «великої шахівниці». Доцент Коротков Д. С. аналізує геостратегічну конкуренцію в Східній Азії, що охоплює не лише військові, але й економічні, технологічні та інформаційні аспекти. Локальні конфлікти, територіальні суперечки й технологічне суперництво визначають регіональні та глобальні тренди. БРІКС із «клубу зростаючих економік» перетворюється на альтернативну платформу глобального розвитку, яка конкурує із Заходом.

Європейська інтеграція продовжує залишатися тестом на стійкість, адже внутрішньоєвропейські суперечності та зовнішні виклики потребують балансування політичних, економічних і безпекових інтересів. Професор Міколайчик М. розглядає сучасну євроінтеграцію

як процес, що потребує балансування між внутрішніми суперечностями ЄС та зовнішніми викликами. Політична й економічна стійкість блоку залежить від здатності реагувати на зовнішні агресії, кризові ситуації та глобальні загрози.

Латинська Америка демонструє взаємозв'язок між внутрішньою політичною динамікою та глобальною конкуренцією, підтверджуючи загальний тренд багатополярності та регіональної автономії в ухваленні стратегічних рішень. Доцент Бровко О. В. підкреслює, що регіон характеризується високою внутрішньою політичною динамікою, економічними кризами та впливом глобальних центрів. Латинська Америка формує власну інтеграційну ідентичність, яка все менше залежить від зовнішніх центрів сили.

Отже, регіональні системи стають простором випробування нових механізмів безпеки й альянсів, а їхня стабільність безпосередньо впливає на глобальну політичну архітектуру.

Автори монографії наголошують, що у XXI ст. ідентичності перестають бути «другорядним фоном» для економіки й політики. Навпаки, вони стають ключовими маркерами міжнародних відносин. Цивілізаційні, етнічні та релігійні виміри визначають не лише внутрішню політику держав, а й їхні зовнішньополітичні стратегії. Саме через призму ідентичності можна пояснити антагонізм між авторитарними та демократичними моделями розвитку, між «колективним Заходом» і державами, що претендують на власний цивілізаційний проєкт (Китай, Росія, Туреччина). Це означає, що символічна й ціннісна конкуренція стає рівнозначною конкуренції військово-політичній чи економічній.

Сучасні конфлікти часто визначаються взаємодією етнічних, релігійних та цивілізаційних ідентичностей, які є каталізаторами локальних і регіональних криз. Ідентичнісні суперечності інтегруються в глобальні геополітичні процеси, зумовлюють формування союзів та стратегій, а також впливають на динаміку криз у регіонах із високим потенціалом конфліктності. Локальні війни та гібридні конфлікти

дедалі частіше поєднують класичні військові операції з інформаційними кампаніями, кібератаками та економічним тиском.

Російсько-українська війна демонструє, що поєднання ідентичнісних, територіальних і політичних чинників створює комплексні виклики для міжнародної безпеки та регіональних альянсів, є лакмусовим тестом для системи міжнародних альянсів, безпекових механізмів і глобальної координації, демонструючи важливість гнучких і комплексних стратегій реагування.

На особливу увагу заслуговує аналіз пандемії COVID-19, який подано в монографії. Вона підтвердила, що сучасні виклики не можна зводити лише до політики у вузькому розумінні. Пандемія виявила біополітичний вимір світопорядку: контроль над мобільністю, безпекою населення, технологіями охорони здоров'я перетворився на центральний чинник глобальної політики. Криза стала нагадуванням, що міжнародні відносини – це не тільки геополітика, а й управління життям і вразливістю суспільств. Поєднання біополітики й геополітики під час COVID-19 створює новий горизонт для дослідження. Глобальні кризи майбутнього будуть одночасно і соціальними, і біологічними, і політичними. Глобальні загрози, разом із пандеміями, технологічними ризиками та цифровою трансформацією, формують новий набір проблемних вузлів у міжнародних відносинах. Пандемії та біологічні загрози стають чинником політичної та геополітичної стратегії, змінюючи підходи до міжнародної координації, гуманітарної політики та безпеки.

Цифрова революція докорінно змінила механізми міжнародних комунікацій. Технологічні та інформаційні інструменти створюють нові механізми впливу, які змінюють традиційні уявлення про дипломатію, комунікації та стратегічну безпеку. Викладач Непочатов Д. О. доводить, що цифрові інструменти стають критично важливими у формуванні стратегічного впливу держав в міжнародних акторів. Кібердипломатія визначає нові правила взаємодії в міжнародній політиці та глибоко інтегрується у стратегії безпеки та впливу.

Кібердипломатія та медіакампанії набувають вирішального значення у формуванні міжнародних стратегій. Кібердипломатія перетворилася на інструмент боротьби за інформаційний простір і кібербезпеку.

Публічна дипломатія та інформаційні платформи стають надзвичайно важливими для формування міжнародного іміджу та просування національних стратегічних інтересів у глобальному контексті. Публічна дипломатія набуває нової ваги: війна в Україні засвідчила, що дипломатична перемога на рівні глобальної думки інколи має не менше значення, ніж військові успіхи. Доцент Пастушенко А. О. показує, що сучасна дипломатія виходить за межі класичних форм. Держави активно використовують медіа, цифрові платформи та інформаційні кампанії для формування міжнародного іміджу та просування стратегічних інтересів.

Міжнародна гуманітарна допомога є інструментом м'якої сили, який конкурує з військовими чи економічними інструментами впливу. Професор Кравченко О. В. наголошує, що гуманітарна діяльність міжнародних структур потрібна не лише для підтримання населення, але й як інструмент дипломатичного впливу та регіональної стабілізації. Це особливо актуально в умовах війни та глобальних криз.

Отже, дипломатія XXI ст. виходить за межі класичної моделі й стає поліфонічною системою комунікацій, де разом із державами активно діють корпорації, громадські рухи та навіть окремі лідери думок.

Найважливішим узагальненням є твердження, що всі розглянуті в монографії явища – конфлікти, регіоналізація, ідентичності, пандемії, технології тощо – не є ізольованими феноменами, а в сукупності становлять єдину систему (процес). Їхня взаємодія утворює структуру постбіполярного світу, яку можна описати як систему кризових рівноваг: жоден вимір не існує самостійно, усі вони перетинаються й формують багатовимірний порядок.

Монографія має важливе значення як академічне дослідження, а також як аналітичний інструмент прогнозування. Її головні висновки дозволяють передбачити:

- подальше посилення регіоналізації та конкуренції інтеграційних блоків;
- зростання ролі кризових чинників – від воєн до пандемій і кліматичних викликів;
- поєднання біополітичних і геополітичних вимірів у майбутніх глобальних конфліктах;
- трансформацію дипломатії в напрямі поліцентричних, багатоканальних комунікацій.

Для України ці прогнози є особливо актуальними. Вони окреслюють стратегічну потребу глибшої інтеграції з євроатлантичним простором, активної участі в регіональних ініціативах безпеки та водночас – вироблення власних моделей публічної дипломатії й кіберзахисту.

Використана та рекомендована література

1. Авер'янова Н., Воропаєва Т. Специфіка конфліктів у постбіполярному світі. *Молодий вчений*. 2020. № 8 (84). С. 109–113. URL: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-8-84-21.

2. Адо П. Що таке антична філософія / пер. з фр. Київ : Новий Акрополь, 2014. 428 с.

3. Антон Демьохін відкрив науково-практичний круглий стіл «Кібердипломатія: стратегії та практики для України, Європи та Світу». *Міністерство закордонних справ України*. URL: https://mfa.gov.ua/news/anton-demohin-vidkriv-naukovo-praktichnij-kruglij-stil-kiberdiplomatiya-strategiyi-ta-praktiki-dlya-ukrayini-yevropi-ta-svitu.

4. Арон Р. Мир і війна між націями / пер. з фр. В. Шовкун, З. Борисюк та Г. Філіпчук. Київ : МП «Юніверс», 2000. 688 с.

5. Аслунд А. Розбудова капіталізму. Трансформації в країнах колишнього Радянського блоку. Київ : Дух і літера, 2003. 636 с.

6. Байме К. Політичні теорії сучасності / пер. з нім. Київ : Стилос, 2008. 396 с.

7. Белл Д. Китайська модель. Політична меритократія та межі демократії. Київ : Наш формат, 2017. 310 с.

8. Бескоровайний С. Я. Види збройних конфліктів та їх правове регулювання. *Юридична наука*. 2014. № 3. С. 116–126. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/jnn_2014_3_14.

9. Бжезинський З. Вибір : світове панування чи світове лідерство / пер. з англ. Київ : ВД «Києво-Могилян. акад.», 2006. 203 с.

10. Білецький І. П. Логіка Конфуціанського дискурсу та філософія Імануїла Канта в контексті сучасності. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Теорія культури і філософія науки.* Харків, 2019. № 59. С. 79–84.

11. Білецький І. П. Математика як метод і як духовна практика. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Теорія культури і філософія науки.* Харків, 2014. № 1092. С. 104–111.

12. Білецький І. П. Міф, мова, ідентичність серед арабів та південних слов'ян: компаративістський аналіз. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Теорія культури і філософія науки.* Харків, 2019. Вип. 60. С. 5–12.

13. Білецький І. П. Суспільство і цивілізація: блиск і злиденність «Протистояння цивілізацій» С. Гантінгтона. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Теорія культури і філософія науки.* Харків, 2017. Вип. 57. С. 5–11.

14. Бондаренко О. Деякі питання проведення незалежного аудиту інформаційної безпеки на об'єктах критичної інфраструктури. Жовтень 2023 – вересень 2024. Київ : [б.в.], 2025. 32 с. URL: https://www.rnbo.gov.ua/files/2024/NATIONAL_CYBER_SCC/20250109/Year%20in%20review_UKR_upd.pdf?fbclid=IwY2xjawI-fZRleHRuA2FlbQIxMAABHcaZdkgcVilSJ0eGnBO78x5xRCDcoBwcJ1GKrT4SAVS5reEAtY5u8ssd4w_aem_0xN1oMO3-toIy6vpuA27mA.

15. Бондаренко О. Г., Бондаренко Я. О. Теоретичні основи державного управління у сфері міжнародних відносин щодо врегулювання конфліктів. *Публічне адміністрування та національна безпека.* 2020. № 6. DOI: https://doi.org/10.25313/2617-572X-2020-6-6119.

16. Валіулліна З. В. Військова теорія К. Клаузевіца в теоретичному дискурсі. *Ефективна економіка.* 2017. № 11. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5881.

17. Василенко О. Міжнародна гуманітарна допомога для України: перемоги та виклики. URL: https://lb.ua/blog/oleksandra_vasylenko/525144_mizhnarodna_gumanitarna_dopomoga.html.

18. Вілбер К. Коротка історія всього / пер. з англ. Миколи Климчука. Львів : Terra Incognita, 2020. 400 с.

19. Внукова А. Гуманітарна допомога. URL: https://www.bitlex.ua/uk/blog/terms/post/gumanitarna_dopomoga.

20. Володимир Зеленський схвалив продовження дії Угоди між урядами України та США про співробітництво у сфері науки та технологій. Президент України : офіційне інтернет-представництво. 22.06.2021. URL: https://www.president.gov.ua/news/volodimir-zelenskij-shvaliv-prodovzhennya-diyi-ugodi-mizh-ur-69149.

21. Всесвітня продовольча програма. URL: https://ukr.reg.scope.wfp.org/ukr/faq.

22. Гаврилишин О. Капіталізм для всіх чи для обраних? Розбіжні шляхи посткомуністичних перетворень / пер. з англ. Київ : ВД «Києво-Могилян. акад.», 2007. 384 с.

23. Гантінгтон С. П. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. Львів : Кальварія, 2006. 480 с.

24. Геополітичний ландшафт сучасного світу та місце в ньому України : монографія / В. І. Додонова та ін.; Аналіт. центр сучас. гуманітаристики. Харків : Право, 2025. 316 с.

25. Гібридна війна: in verbo et in praxi : монографія / Донецьк. нац. ун-т ім. Василя Стуса / під заг. ред. проф. Р. О. Додонова. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. 412 с.

26. Гольцов А. Г. Геостратегія держав світу. *Наукові праці МАУП*. 2011. Вип. 1 (28). С. 21–26.

27. Грідіна І. М., Макаренко В. А. Гуманітарна діяльність міжнародних неурядових організацій в Донецькій та Луганській областях під час проведення антитерористичної операції та операції об'єднаних сил. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія.* 2018. Вип. 22–23. С. 155–164.

28. Гуманітарна допомога. *Велика українська енциклопедія.* URL: https://vue.gov.ua/%D0%93%D1%83%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D1%96%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%BD%D0%B0_%D0%B4%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%BC%D0%BE%D0%B3%D0%B0.

29. Гуманітарну допомогу від міжнародних організацій отримали мільйони українців. *Урядовий кур'єр.* 2022. 15 груд. URL: https://ukurier.gov.ua/uk/news/gumanitarnu-dopomogu-vid-mizhnarodnih-organizacij-/.

30. Дев'ять організацій, які надають фінансову допомогу переселенцям: як звернутись? URL: https://evacuation.city/articles/264548/9-organizacij-yaki-nadayut-finansovu-dopomogu-pereselencyam-yak-zvernutis.

31. Денисенко І. Д. Сучасна теорія конфлікту: проблеми експлікації, демаркації, класифікації. *Українській соціум*. 2013. № 3 (46). С. 16–26.

32. Довідник НАТО. Brussels : Belgium Office of information and Press NATO-1110, 2001. 608 с.

33. Договір про звичайні збройні сили в Європі. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_314#Text.

34. Допомога від міжнародних організацій: хто може отримати. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/dopomoha-vid-mizhnarodnykh-orhanizatsii-khto-mozhe-otrymaty.

35. Дорошенко Д. Короткий нарис історії Християнської церкви. Вінніпег, Манітоба: Вид. Наукового товариства при Колегії св. Андрея, 1949. 102 с.

36. Дюрант В., Дюрант А. Уроки історії. Огляд історії людства як продукту людського досвіду / пер. Ганна Пшенична. Харків : Vivat, 2022. 176 с.

37. Єремєєва І. А. Особливості дефініювання та класифікації міжнародних конфліктів в сучасній політології. *Регіональні студії.* 2019. № 17. С. 55–60. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/regst_2019_17_13.

38. Єремєєва І. А. Передумови трансформації та якісні зміни суб'єктного складу міжнародних політичних конфліктів. *Регіональні студії.* 2020. № 21. С. 109–114.

39. Єремєєва І. А. Теорії цивілізацій та міжнародні конфлікти : підручник. Дніпро : Дніпропетров. держ. ун-т внутр. справ, 2021. 144 с.

40. Женевські конвенції про захист жертв війни 1949 року. URL: https://www.ombudsman.gov.ua/uk/zhenevski-konvenciyi-pro-zahist-zhertv-vijni-1949-roku.

41. Жеребятнікова І. В. Аксіологічна домінанта соціокультурного конфлікту. *Вісник Львівського університету. Серія : Філософсько-політологічні студії : зб. наук. пр.* Львів : ВД «Гельветика», 2020. Вип. 31. С. 22–31.

42. Жеребятнікова І. В., Кравченко О. В., Горбачов А. В. Геополітичні конфлікти: аналіз впливу на трансформацію міжнародних відносин. *Міжнародні та політичні дослідження*. Одеса : Одес. нац. ун-т імені І. І. Мечникова, 2025. Вип. 39. С. 187–198. DOI: https://doi.org/10.32782/2707-5206.2025.39.15.

43. Про благодійну діяльність та благодійні організації : Закон України № 5073-VI від 28.08.2025 р. *Відомості Верховної Ради України.* 2013. № 25. Ст. 252. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5073-17#Text.

44. Про гуманітарну допомогу : Закон України № 1192-XIV від 02.01.2026 р. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України. Відомості Верховної Ради України.* 1999. № 51. Ст. 451. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1192-14#Text.

45. Звіт про участь Постійної делегації Верховної Ради України у роботі Двадцять четвертої щорічної сесії Парламентської асамблеї Організації з безпеки та співробітництва в Європі (5–9 липня 2015 року, м. Гельсінкі, Фінляндська Республіка). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/mpz/ docs/2433_zvit_I_2015.htm.

46. Зовнішня політика і дипломатія країн Азії та Африки : навч.-метод. посіб. / упоряд. В. В. Глебов. Одеса : Екологія, 2024. 112 с.

47. З початку війни 13,5 мільйона українців отримали гуманітарну допомогу від міжнародних організацій. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-dopomoga-mizhnarodni-organizatsiyi/32176491.html.

48. Інститут кібернетики імені В. М. Глушкова Національної академії наук України. *Промисловість і наука Києва*. URL: https://ispn.kyivcity.gov.ua/FullInfo/37.

49. Капітоненко М. Г. Традиційні міждержавні та внутрішні конфлікти в постбіполярній системі міжнародних відносин. *Актуальні проблеми міжнародних відносин.* Київ : ІМВ, 2014. Вип. 36. Ч. 2. С. 37–43.

50. Карбалевич В. Білоруська модель посткомуністичних трансформацій. *Політична думка.* 2000. № 1. С. 38–56.

51. Кім З. Хакерська атака Росії на українську енергосистему: як це було. URL: https://texty.org.ua/articles/66125/Hakerska_ataka_Rosiji_na_ukrajinsku_jenergosystemu_jak-66125/.

52. Кірєєва К. Актуальні тенденції внутрішньої і зовнішньої політики держав Латинської Америки та Карибського басейну: висновки для України. *Аналітичний портал «Зовнішня політика України».* 2023. URL: https://analytics.intsecurity.org/latin-america-trends-ukraine/.

53. Клаус Віттманн: Стратегічна концепція НАТО 1991 року була вперше публічною через довіру до Москви. 03.08.2023. URL: https://armyinform.com.ua/2023/08/03/klaus-vittmann-strategichna-konczepcziya-nato-1991-roku-bula-vpershe-publichnoyu-cherez-doviru-do-moskvy/.

54. Ковальова К., Богадьорова Л. Міжнародні конфлікти: сутність, причини виникнення, шляхи розв'язання. *Науковий вісник Чернівецького університету: Географія.* 2020. Вип. 795. С. 63–67. URL: https://ekhsuir.kspu.edu/server/api/core/bitstreams/83c641eb-f3b7-44c6-a9de-ba434af92ae6/content.

55. Комюніке Брюсельського саміту. Прийняте главами держав і урядів, які брали участь в засіданні Північноатлантичної ради і Брюсселі 14 червня 2021 року. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/news_185000.htm.

56. Коннова Н. О., Кузь О. М., Чешко В. Ф. Механізм трансбіополітичного переходу у геополітиці. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури.* 2022. Т. 14, № 2. С. 119–129. DOI: https://doi.org/10.15421/352230.

57. Коннова Н. О., Кузь О. М., Чешко В. Ф. Трансбіополітичний хронотоп технологічної цивілізації: біо- і геополітичні конотації міжнародних відносин. *Epistemological studies in Philosophy, Social and Political Sciences.* 2022. Т. 5, № 2. С. 142–150. DOI: https://doi.org/10.15421/342229.

58. Конституції нових держав Європи та Азії / упоряд. С. Головатий. Київ : Українська правнича фундація; Право, 1996. 544 с.

59. Конституція Японії. Конституційні акти Японії. URL: https://kfcp.law.sumdu.edu.ua/wp-content/uploads/2022/10/%D0%9A%D0%9E%D0%9D%D0%A1%D0%A2%D0%98%D0%A2%D0%A3%D0%A6%D0%86%D0%98%CC%86%D0%9D%D0%86-%D0%90%D0%9A%D0%A2%D0%98-%D0%AF%D0%9F%D0%9E%D0%9D%D0%86%D0%86%CC%88.pdf.

60. Коротков Д. С. Вплив ліберально-ідеалістичного напрямку на традиційну гегемонію реалістів у теорії міжнародних відносин. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури.* 2020. Т. 12, № 2. С. 87–93.

61. Котов Є. С. Проблема островів Сенкаку в зовнішній політиці Японії в XXI столітті. URL: https://naub.oa.edu.ua/problema-ostroviv-senkaku-v-zovnishni/.

62. Кравченко О. В. Міжнародна допомога цивільним і військовим під час російсько-української війни. *Українське військо: сучасність та історична ретроспектива :* зб. матеріалів IV Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 30 листопада 2023 року. Київ : НУОУ, 2024. С. 171–172. URL: http://repository.hneu.edu.ua/handle/123456789/32823.

63. Кравчук Н., Бадюк Х. Геополітичні та геоекономічні наслідки сучасних міжнародних збройних конфліктів. *Вісник економіки*. 2023. Вип. 4. С. 52–66. DOI: https://doi.org/10.35774/visnyk2023.04.052.

64. Кривчик Г., Накашидзе І., Радкевич Т. Політичний вимір вакцинації проти COVID-19 по-українськи. *Грані : науково-теоретичний альманах.* 2021. № 24 (5). С. 76−86. DOI: https://doi.org/10.15421/172149.

65. Кузь О. М., Чешко В. Ф. Біовлада і біополітика: антропологічний та соціополітичний вимір техногуманітарного балансу. *Гілея : науковий вісник* / голов. ред. В. М. Вашкевич. Київ : Гілея, 2016. Вип. 107 (4). С. 267–272.

66. Кузь О. М., Чешко В. Ф. Біополітика як механізм державного управління у неоліберальній ідеологічній парадигмі. *Гілея: науковий вісник* / голов. ред. В. М. Вашкевич. Київ : Гілея, 2019. Вип. 140 (1). Ч. 3. Політичні науки. С. 35–38.

67. Кузь О. М., Чешко В. Ф. Біополітичні предиспозиції еволюційної метафізики. *Гілея: науковий вісник* / голов. ред. В. М. Вашкевич. Київ : Гілея, 2018. Вип. 139 (12). Ч. 3. Політичні науки. С. 20–22.

68. Кузь О. М., Чешко В. Ф. Трансбіополітика: онтологія та метатеорія керованої еволюції. *Epistemological studies in Philosophy, Social and Political Sciences.* 2021. Т. 4, № 1. С. 84–94. DOI: https://doi.org/10.15421/342110.

69. Кузь О. М., Чешко В. Ф. Трансбіополітичний тренд пандемії COVID-19: від політичної глобалізації до політики глобальної еволюції. *Політикус.* 2021. № 3. С. 122–130. DOI: https://doi.org/10.24195/2414-9616.2021-3.19.

70. Лао-цзи. Дао де цзін. *Всесвіт.* 1998. № 10. С. 118–133.

71. Мадіссон В. В. Авторитаризм. Політологічний енциклопедичний словник / за ред. Ю. С. Шемчшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2-ге вид., допов. і перероб. Київ : Генеза, 2004. С. 11–12.

72. Маккіндер Х. Дж. Географічна вісь історії. *Незалежний культурологічний часопис «і».* 2005. № 39. URL: https://www.ji.lviv.ua/n39texts/makkinder.htm.

73. МакФол М. Від Холодної війни до Гарячого миру / пер. з англ. Київ : Yakaboo Publishing. 2021. 496 с.

74. Мартін В. Подарунок для ультраправих. *Дзеркало тижня.* 2011. 24 черв. URL: https://zn.ua/ukr/internal/podarunok_dlya_ultrapravih_rishennya_beregivskoyi_rayonnoyi_radi_pro_vikonannya_na_sesiyah_natsional.html.

75. Мельниченко А., Варжанський І. Окремі аспекти державної інформаційної політики в умовах воєнного стану. *Таврійський науковий вісник. Серія: Публічне управління та адміністрування.* 2022. № 6. С. 3–16.

76. Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_158#Text.

77. Механізми надання державою гуманітарної допомоги в умовах воєнного стану: аналітична довідка (станом на 1 червня 2022 р.). Київ : Нац. агентство з питань запобігання корупції, 2022. 75 с.

78. Милосердна І. М. Азіатсько-Тихоокеанський регіон та проекти його розвитку : кінець XX – початок XXI століття. *Актуальні проблеми політики* : зб. наук. пр. 2020. Вип. 65. С. 130–138.

79. Миронюк О. Визнання універсальності прав людини: декларативні стандарти чи безумовність політики цивілізованої держави. URL: https://law.chnu.edu.ua/vyznannia-universalnosti-prav-liudyny/.

80. Міжнародна організація з міграції (МОМ). URL: https://geneva.mfa.gov.ua/posolstvo/2611-iom.

81. Міжнародний комітет порятунку в Польщі. Ми підтримуємо біженців з України. URL: https://www.rescue.org/resource/mizhnarodniy-komitet-poryatunku-v-polschi-mi-pidtrimuemo-bizhenciv-z-ukraini.

82. Міжнародний рух. URL: https://redcross.org.ua/about-urcs/movement/.

83. Мілова М. І. На шляху до парламентської демократії: болгарський варіант : монографія. Одеса : Астропринт, 2005. 328 с.

84. Мілославська О. М., Бернадський Б. В. Сутність і природа міжнародного конфлікту та політичний компроміс: історичний погляд. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2021. № 8. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=2158.

85. МОЗ розширює співпрацю з міжнародною благодійною організацією «Лікарі без кордонів». URL: https://www.kmu.gov.ua/news/moz-rozshyriuie-spivpratsiu-z-mizhnarodnoiu-blahodiinoiu-orhanizatsiieiu-likari-bez-kordoniv.

86. Морі Є. «Щедрик» Леонтовича: легендарна українська композиція. *Суспільне Культура.* 17 груд. 2020 р. URL: https://suspilne.media/88951-sedrik-leontovica-legendarna-ukrainska-kompozicia-suspilne-muzika/.

87. Мороз Н. В. Місце конфліктів у людському суспільстві. Полтава : Аграр. коледж упр. і права, 2013. 62 с.

88. НАТО є єдиним гарантом безпеки в Європі – Столтенберг. *АрміяInform*. 26 листоп. 2019 р. URL: https://armyinform.com.ua/2019/11/26/nato-ye-yedynym-garantom-bezpeky-v-yevropi-stoltenberg/.

89. Новий тлумачний словник української мови: у 3 т. / уклад. : В. В. Яременко, О. М. Сліпушко ; за ред. О. А. Аматуні. Київ : Аконіт, 2007. Т. 1. 926 с.

90. Норґаард О. Економічні інституції та демократична реформа. Порівняльний аналіз посткомуністичних країн / пер. з англ. Київ : Ніка-Центр, 2007. 424 с.

91. Орлик В. В. Щодо створення регіонального оборонного альянсу AUKUS. *Національний інститут стратегічних досліджень.* URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-09/aukus.pdf.

92. Особливості політичних конфліктів у сучасній Україні та світі : монографія / Г. П. Щедрова та ін. ; за ред. Г. П. Щедрової. Дніпро : Ун-т ім. Альфреда Нобеля, 2018. 148 с.

93. Особливості постбіполярної системи МВ. URL: http://kimo.univ.kiev.ua/MVZP/92.htm.

94. Перепелиця Н. Еволюція геополітичних поглядів Френсіса Фукуями. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії.* 2019. Вип. 26. С. 178–185.

95. Підберезних І. Є. США та країни Далекого Сходу: 1945 – початок 1990-х років : навч. посіб. Миколаїв : ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. 164 с.

96. Платон. Держава. Київ : Основи, 2000. 356 с.

97. Полянко В. Віктор Глушков – передвісник смартфонів та Інтернету. *Науковий блог Віктора Полянка*. URL: https://victorpolyanko.wordpress.com/2019/10/10/віктор-глушков-передвісник-смартфон/?fbclid=IwY2xjawJgfBxleHRuA2FlbQIxMQABHgfgcA5JvEwnf8BKUMW9uN_PX0xAIAqX0ReCi__LuEa9e1gdVe-b4DigusGH_aem_8Fi84CGNbVeAy-zKGtonXQ.

98. Попович М. Філософія свободи. Харків : Фоліо, 2018. 524 с.

99. Почепцов Г. Стратегія як мистецтво і особливий вид аналітики. *Політичний менеджмент.* 2004. № 2. С. 3–27. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PoMe_2004_2_3.

100. Почепцов Г. Сучасні інформаційні війни. Київ : Києво-Могилян. акад., 2015. 496 с.

101. Пронь С. В. Японія. Зовнішня політика та дипломатія у післявоєнний період (1950 – 1990 роки). Миколаїв: Вид-во НВЦ ЕОЛІС, 1997. 145 с.

102. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України : Закон України № 2163-VIII від 05.10.2017 р. : станом на 20 квіт. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text.

103. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 травня 2021 року «Про Стратегію кібербезпеки України» : Указ Президента України від 14.05.2021 р. № 447/2021. URL: https://www.president.gov.ua/documents/4472021-40013.

104. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 27 січня 2016 року «Про Стратегію кібербезпеки України» : Указ Президента України від 27.01.2025 р. № 96/2016. URL: https://www.president.gov.ua/documents/962016-19836.

105. Пшеворський А. Демократія та ринок. Політичні й економічні реформи у Східній Європі та Латинській Америці. Київ : Основи, 1995. 263 с.

106. Ревель Ж.-Ф. Відживлення демократії / пер. з фр. Київ : Критика, 2004. 591 с.

107. Романюк О. І. Від тоталітаризму до демократії та національної державності: системний аналіз посткомуністичних трансформацій : монографія. Харків : ХДАК, 2011. 376 с.

108. Романюк О. «Кінець транзитології» чи криза її первісної парадигми? *Політичний менеджмент.* 2007. № 2. С. 3–15.

109. Романюк О. І. Національне питання в контексті проблем посттоталітарної трансформації українського суспільства. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Історія України.* Харків, 2001. Вип. 4, № 504. С. 238–245.

110. Романюк О. І. Посттоталітарна трансформація як специфічний тип демократичного транзиту. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Питання політології.* Харків, 2001. Вип. 3, № 518. С. 71–78.

111. Романюк О. І. Про характер, структуру та чинники детермінації політичного конфлікту в перехідних суспільствах. *Конфлікти в суспільствах, що трансформуються :* зб. наук. пр. (за матеріалами XI Харків. політол. читань). Харків : Право, 2001. С. 47–49.

112. Романюк О. Суспільно-політичні трансформації в новоутворених посткомуністичних країнах: спроба системного аналізу. *Людина і політика.* 2003. № 5. С. 3–11.

113. Сергієнко Т. І. Політичні аспекти міжнародних конфліктів крізь призму системності в міжнародних відносинах. *Наукові праці МАУП. Політичні науки та публічне управління.* 2023. № 2 (68). С. 125–131.

114. Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / пер. з англ. Київ : Ніка-Центр, 2009. 320 с.

115. Собенко Н. Трамп розкритикував безпековий договір США і Японії. *Суспільні новини.* 7 берез. 2025 р. URL: https://suspilne.media/965123-tramp-rozkritikuvav-bezpekovij-dogovir-ssa-i-aponii/.

116. Сотировић В. Б. Социолингвистички аспект распада Југославије. Вилњус, Литванија : Штампарија Универзитета у Вилњусу, 2006. 196 с.

117. Стамбульський документ 1999 р. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/7/1/39573.pdf.

118. Статут Організації Об’єднаних Націй. URL: https://uk.wikisource.org/wiki/Статут_Організації_Об%27єднаних_Націй.

119. Стратегічна концепція НАТО – 2022. URL: https://www.nato.int/content/dam/nato/webready/documents/publications-and-reports/strategic-concepts/2022/290622-strategic-concept-ukr.pdf.

120. Стрельцов Є. Л. До питання про сутність та види міжнародних конфліктів. 2014. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npnau_2014_4_27.

121. Тихоміров С. І. Досвід пострадянського політичного розвитку: аналіз і синтез : автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 – політичні інститути та процеси / Одес. держ. юрид. акад. Одеса, 2000. 16 с.

122. Тихоненко І. В. Цифрова дипломатія як інструмент зовнішньої політики США у XXI столітті. *Політичне життя*. 2019. № 1. С. 85–90. DOI: https://doi.org/10.31558/2519-2949.2019.1.12.

123. Товариство Червоного Хреста України. URL: https://redcross.org.ua/about-urcs/.

124. Требін М. П. Європа в пошуках оптимальної системи безпеки. *Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (XXXIX Харків. політол. читань), м. Харків, 28 берез. 2025 р. / редкол. : Л. М. Герасіна (голова), О. Ю. Панфілов, В. А. Прудников та ін. ; Аналіт. центр сучас. гуманітаристики ; Харків. асоц. політологів. Харків : Право, 2025. С. 19–30.

125. Требін М. П. Європейська безпека в умовах турбулентного світу. *Міжнародні відносини у глобальному та регіональному вимір* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Харків, 8 трав. 2025 р. / за ред. Н. А. Вінникової. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2025. С. 208–211.

126. Требін М. П. Європейська безпека перед новими викликами. *Політична система України за умов глобальних викликів і локальних проблем* : зб. матеріалів XXXIV Харків. політол. читань, м. Харків, 21 квіт. 2021 р. Харків : Право, 2021. С. 56–61.

127. Требін М. П. Індо-Тихоокеанський регіон: в пошуках найкращої моделі безпеки. *Глобальний світ і Україна: сучасні виклики та пошук відповідей* : матеріали IV Всеукр. наук.-практ. конф., м. Харків, 26 квіт. 2025 р. / редкол.: Л. М. Герасіна (голова), О. Ю. Панфілов, В. А. Прудников та ін. ; Аналіт. центр сучас. гуманітаристики ; Харків. асоц. політологів. Харків : Право, 2025. С. 80–85.

128. Требін М. П. Концепт безпеки в теоретичному дискурсі. *Сучасна гуманітаристика: актуальні питання та перспективи розвитку* : монографія / В. В. Гулай та ін. ; Аналіт. центр сучас. гуманітаристики. Харків : Право, 2025. С. 161–182.

129. Требін М. П. Міжнародна безпека в умовах турбулентного світового порядку. *Деструктивні мегатенденції сучасності: від пандемії до війни* : монографія / С. В. Іванов та ін. ; Аналіт. центр сучас. гуманітаристики. Харків : Право, 2025. С. 131–154.

130. Требін М. П. Теорія безпеки: філософський дискурс. *Український соціум: соціально-гуманітарний аналіз сучасності та прогноз майбутнього* : матеріали XXV Всеукр. наук.-практ конф., м. Харків, 4 черв. 2024 р. / редкол. : М. П. Требін (голова), О. Ю. Панфілов, В. А. Прудников та ін. ; Аналіт. центр сучас. гуманітаристики ; Харків. асоц. політологів. Харків : Право, 2024. С. 40–48.

131. Требін М. П. Феномен безпеки: історико-філософський екскурс. *Українська національна ідея в сучасному міждисциплінарному дискурсі* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (XXXVII Харків. політол. читань), м. Харків, 27 верес. 2024 р. / редкол. : О. Ю. Панфілов (голова), Л. М. Герасіна, В. А. Прудников та ін. ; Аналіт. центр сучас. гуманітаристики ; Харків. асоц. політологів. Харків : Право, 2024. С. 18–21.

132. Третя Гаазька Конвенція про відкриття воєнних дій від 18 жовт. 1907. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_b85#Text.

133. Укладення мирного договору з Японією. URL: http://lib-net.com/content/9894_Ykladennya_mirnogo_dogovory_z_Yaponieu.html.

134. Український інститут. URL: https://ui.org.ua/en/mission-2/.

135. Усі діти мають право виживати, процвітати та реалізовувати свій потенціал – на користь кращого світу. URL: https://www.unicef.org/ukraine/about-unicef.

136. Філіпс К. Поле бою. 10 конфліктів, які пояснюють новий Близький Схід / пер. з англ. Анна Мельниченко. Київ : Стилет і стилос, 2025. 400 с.

137. Гантінгтон С. Третя хвиля демократизації. Глобальне відродження демократії / пер. з англ. Львів : Ахілл, 2004. С. 43–67.

138. Цвєтков О. Структуризація аналізу міжнародних конфліктів та загроз. *Зовнішні справи*. 2021. Вип. 31 (5). С. 52–60. DOI: https://doi.org/10.46493/2663-2675.31(5).2021.52-60.

139. Чекаленко Л. Д. Зовнішня політика і безпека України. Людина – суспільство – держава – міжнародні структури : наук. моногр. Київ : РНБО України. Нац. ін-т пробл. міжнар. безпеки, ДУС, 2004. 352 с.

140. Чуб Ю. М. Порівняльний аналіз концепцій Ф. Фукуями та С. Хантінгтона. Київ, 2015. URL: https://studopedia.su/16_147636_referat.html.

141. Шевель І. П. Конфлікт проти конфлікту: соціологічний аналіз світової проблематики. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти.* 2021. Вип. 8. С. 238–248. DOI: https://doi.org/10.31866/2616-745x.8.2021.249056.

142. Шевченко Н., Косенко А., Фечко І. Латинська Америка у регіональних та глобальних міжнародних процесах. *Латиноамериканський дайджест*. 25 – 31 берез. 2023 р. URL: http://prismua.org/lacb_3/.

143. Шеренговський Д. В. Конфліктогенні аспекти становлення глобальної спільноти безпеки. *Політологічний вісник* : зб. наук. пр. Київ : ІНТАС, 2012. Вип. 66. С. 345–356.

144. Шеренговський Д. В. Поняття та сутність міжнародного конфлікту в науці про міжнародні відносини. *Актуальні проблеми політики* : зб. наук. пр. / редкол. : С. В. Ківалов (голов. ред.), Л. І. Кормич (заст. голов. ред.), Ю. П. Аленін та ін. Одеса : Фенікс, 2011. Вип. 43. С. 98–108.

145. Шнаппер Д. Спільнота громадян. Про модернову концепцію нації / пер. з фр. Харків : Фоліо, 2007. 223 с.

146. Шпакович О. М. Реформування та зміна повноважень основних органів ООН: пошук та розробка нових альтернативних проектів *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2016. Вип. 96 (1). С. 40–45.

147. Aarden E. Repositioning biological citizenship: State, population, and individual risk in the Framingham Heart Study. *BioSocieties.* 2018. Vol. 13. P. 494−512. DOI: https://doi.org/10.1057/s41292-017-0081-0.

148. About CISA. Cybersecurity and Infrastructure Security Agency CISA. URL: https://www.cisa.gov/about.

149. About NTIA. National Telecommunications and Information Administration. Home Page. National Telecommunications and Information Administration. URL: https://www.ntia.gov/page/about-ntia.

150. About the FCC. Federal Communications Commission. URL: https://www.fcc.gov/about/overview.

151. Advancing responsible State behaviour in cyberspace in the context of international security : Resolution of 07.01.2002 No. 73/266 [as of 2 January 2019]. URL: https://docs.un.org/en/A/RES/73/266.

152. Acemoglu D., Robinson J. Non-Modernization: Power – Culture Trajectories and the Dynamics of Political Institutions. *Annual Review of Political Science.* 2022. Vol. 25. P. 323–339. DOI: https://doi.org/10.1146/annurev-polisci-051120-103913.

153. Acemoglu D. Confronting the challenges of the post-Covid world. Beck T., Park Y. (eds.). Prospects of the Global Economy after Covid-19. Paris & London : CEPR Press, 2022. P. 7–33. DOI: https://cepr.org/publications/books-and-reports/prospects-global-economy-after-covid-19.

154. Achim M. V., Văidean V. L., Borlea S. N., Florescu D. R., Muntean N. Democracy and the Covid-19 Pandemic. A Cross-Country Perspective within Cultural Context. *International Journal of Business and Society.* 2021. Vol. 22. Issue 2. P. 546−573. DOI: https://doi.org/10.33736/ijbs.3734.2021.

155. AFRO: Regional Appeal. URL: https://www.who.int/publications/m/item/afro-who-health-emergency-appeal-2024.

156. Agamben G. Homo sacer: sovereign power and bare life / transl. by D. Heller-Roazen. California : Stanford University Press, 1998. 216 p.

157. Agamben G. Where are we now? : The epidemic as politics / transl. by V. Dani. Lanham : Rowman & Littlefield, 2021. 104 p.

158. Ágh A. Emerging Democracies in East Central Europe and the Balkans. Northampton (MA) : E. Elgar, 1998. VIII, 359 p.

159. Agh A. The «Comparative Revolutions» and the Transitions in Central and South Europe. *Journal of Theoretical Politics.* 1993. Vol. 5. No. 2. P. 231–252.

160. Agreement among the States Parties to the North Atlantic Treaty and the Other States Participating in the Partnership for Peace Regarding the Status of Their Forces. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_24742.htm?selectedLocale=uk.

161. Al Eid N. A., Arnout B. A. Crisis and disaster management in the light of the Islamic approach: COVID-19 pandemic crisis as a model (a qualitative study using the grounded theory). *Journal of Public Affairs*. 2020. Vol. 20. Issue 4. P. 1–14. DOI: https://doi.org/10.1002/pa.2217.

162. Al Hassan O. The GCC’s Formation: The Official Version / Al-Jazeera Center for Studies. March 30, 2015. URL: http://studies.aljazeera.net/en/dossiers/2015/03/201533011258831763.html#e14.

163. Al-Jallad A. A Manual of the Historical Grammar of Arabic. Notes on key issues in phonology and morphology. Version 2019-1. URL: https://almuslih.org/wp-content/uploads/Library/Jallad,%20A%20al%20-%20A%20Manual%20of%20the%20Historical%20Grammar%20of%20Arabic.pdf.

164. Almlid G. K. Norway’s Foreign Policy in the Twentieth and Twenty-first Centuries. Cham : Palgrave Macmillan, 2024. x, 240 p.

165. Alonso-Trabanco M. Japan : An Empire Reawakened? URL: https://www.geopoliticalmonitor.com/japan-an-empire-reawakened/.

166. Andreski S. Max Weber’s Insights and Errors. London ; Boston : Routledge & Kegan Paul, 1984. 155 p.

167. Aouragh M. Cyber Intifada and Palestinian Identity. *New Media*. 2003. No. 12. P. 42–43. URL: https://www.researchgate.net/publication/277102324_Cyber_Intifada_and_Palestinian_Identity.

168. Arendt H. The Origins of Totalitarianism. New York : Schocken Books, 1951. 704 p.

169. Arpanet. Definition, Map, Cold War, First Message, & History. *Britannica*. 2016. URL: https://www.britannica.com/topic/ARPANET.

170. Asian Strategy As See It : Japan as the «Thought Leader» of AsiaSpeech by Minister for Foreign Affairs Taro Aso at the Foreign Correspondents’ Club of Japan. URL: https://www.mofa.go.jp/announce/fm/aso/speech0512.html.

171. Atighetchi D. Islamic bioethics: problems and perspectives. Dordrecht, New York : Springer, 2007. 376 p. DOI: https://doi.org/10.1007/978-1-4020-4962-0.

172. The Atlantic Pact forty years later : a historical reappraisal / ed. by Ennio Di Nolfo. Berlin ; New York : Walter de Gruyter, 1991. viii, 268 p.

173. Attatfa A., Renaud K., Paoli S. D. Cyber Diplomacy: A Systematic Literature Review. *Procedia Computer Science*. 2020. Vol. 176. P. 60–69. DOI: https://doi.org/10.1016/j.procs.2020.08.007.

174. AUKUS Pillar 2 (Advanced Capabilities): Background and Issues for Congress. Updated May 21, 2024 *CONGRESS.GOV.* URL: https://www.congress.gov/crs-product/R47599.

175. AUKUS: The Trilateral Security Partnership Between Australia, UK and US / US. Department of Defense. URL: https://www.defense.gov/Spotlights/AUKUS/.

176. Avaaz : The World in Action. URL: https://secure.avaaz.org/page/en/.

177. Banks R. Public Diplomacy Evaluation. Routledge Handbook of Public Diplomacy / ed. by N. Snow, N. J. Cull. 2nd ed. New York : Routledge, 2020. P. 64–76.

178. Barcz J. Przewodnik po Traktacie z Lizbony, Traktaty stanowiące Unię Europejską: stan obecny oraz teksty skonsolidowane w brzmieniu Traktatu z Lizbony. Warszawa : Lexis Nexis, 2008. 680 s.

179. Bartha K. Cosmos vs. Anthropocene Multi-scalar Praxis for Socio-environmental Justice with Adrienne Maree Brown's Emergent Strategy. Narratives of Scale in the Anthropocene: Imagining Human Responsibility in an Age of Scalar Complexity / G. Dürbeck, P. Hüpkes (eds.). New York : Routledge. P. 177–192. URL: https://www.taylorfrancis.com/chapters/edit/10.4324/9781003136989-14/cosmos-vs-anthropocene-kathrin-bartha.

180. Basol M., Roozenbeek J., Berriche M., Uenal F., McClanahan W. P., Linden S. V. D. Towards psychological herd immunity: Cross-cultural evidence for two prebunking interventions against COVID-19 misinformation. *Big Data & Society*. 2021. Vol. 8. Issue 1. P. 1−18. DOI: https://doi.org/10.1177/20539517211013868.

181. Beasley-Murray T., Bracewell W., Murawski M. (eds.). Anti-Atlas : Critical Area Studies from the East of the West. London : UCL Press, 2025. 355 p. URL: https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/10204177/1/Anti-Atlas.pdf.

182. Beauchamp T., Childress J. Principles of Biomedical Ethics : Marking Its Fortieth Anniversary. *The American Journal of Bioethics*. 2019. Vol. 19. Issue 11. P. 9–12. DOI: https://doi.org/10.1080/15265161.2019.1665402.

183. Beck U. Risk society: towards a new modernity. London : Sage, 1992. 272 p.

184. Benedikter R. Religion in the age of re-globalization: a brief introduction. Cham : Palgrave Macmillan, 2021. 415 p. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-030-80857-0.

185. Benjamin R. A Lab of Their Own: Genomic sovereignty as postcolonial science policy. *Policy and Society.* 2009. Vol. 28. Issue 4. P. 341−355. DOI: https://doi.org/10.1016/j.polsoc.2009.09.007.

186. Bendiek A., Bossong R., Schulze M. The EU's Revised Cybersecurity Strategy. *German Institute for International and Security Affairs.* P. 7. URL: https://www.swp-berlin.org/publications/products/comments/2017C47_bdk_etal.pdf.

187. Berman J. M. Anti-vaxxers: how to challenge a misinformed movement. Cambridge, Massachusetts : MIT Press, 2020. 277 p. DOI: https://doi.org/10.7551/mitpress/12242.001.0001.

188. Bernays E. L. Propaganda. New York : Horace Liveright, 1928. 158 p. URL: https://goodtimesweb.org/industrial-policy/2014/PropagandaedwardBernays1928.pdf.

189. Bernell J. The strategic mind of Zbigniew Brzezinski: how a native Pole used Afghanistan to protect his homeland. *Louisiana State University and Agricultural and Mechanical College.* 2012. URL: https://repository.lsu.edu/gradschool_theses/3791/.

190. Beyme K. von. Osteuropaforschung nach dem Systemwechsel. *Osteuropa.* 1999. No. 3. S. 285–304.

191. Beza Y. T. The «African Solutions for African Problems»: Challenges for the African Standby Force (ASF). *Journal of Social Sciences and Humanities*. 2015. Vol. 4. Issue 1. P. 450–457.

192. Bielański S. Koncepcje Europejskiej Wspólnoty Obronnej we włoskiej myśli politycznej lat 50. i 60. XX wieku. Kraków : Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellonskiego, 2006. 192 s.

193. Bird R. C. Anti-GMO and Vaccine-Autism Public Policy Campaigns in the Court of Public Opinion. *Hastings Law Journal*. 2020. No. 72 (1). P. 719−772. DOI: http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3541806.

194. Biscop S. A European Defence Summit in May 2022: From Compass to Capabilities. *EGMONT. Royal Institute for International Relations.* 21 Apr 2022. URL: https://www.egmontinstitute.be/content/uploads/2022/04/Sven-Biscop_PolicyBrief275_v2.pdf?type=pdf.

195. Biscop S. Disgrace in Washington, Decisions in London. *EGMONT. Royal Institute for International Relations.* 3 March 2025. URL: https://www.egmontinstitute.be/disgrace-in-washington-decisions-in-london/.

196. Biscop S. European strategy in the 21st century: new future for old power. London ; New York, NY : Routledge, Taylor & Francis Group, 2019. xi, 153 p.

197. Biscop S. Kill the Battlegroups. *EGMONT. Royal Institute for International Relations.* 18 November 2021. URL: https://www.egmontinstitute.be/kill-the-battlegroups/?utm_source=the+Egmont+mailing+list&utm_campaign=4dc095d55f-Europe-and-great-powers-playing-our-Trump-cards_CO&utm_medium=email&utm_term=0_6fda39e199-4dc095d55f-219852835.

198. Bjola C., Cassidy J. A., Manor I. Digital Public Diplomacy: Business as usual or a paradigm shift? Routledge Handbook of Public Diplomacy / ed. by N. Snow, N. J. Cull. 2nd ed. New York : Routledge, 2020. P. 405–412.

199. Bliss C. Biomedicalization in the Postgenomic Age. Handbook of Genomics, Health and Society / S. Gibbon et al. (eds.). London : Routledge, 2018. P. 15−23. DOI: https://doi.org/10.4324/9781315451695.

200. Blockmans S., Crosson D. M., Paikin Z. The EU's Strategic Compass: a guide to reverse strategic shrinkage. *CEPS*. 31 Mar 2022. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4136255.

201. Bloom P. The ethics of neoliberalism: The business of making capitalism moral. London : Routledge, 2017. 230 p.

202. Bokajło W. Koncepcja Europy Konrada Adenauera i jej realizacja w praktyce politycznej w latach 1954–1955. Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wroclawskiego, 1995. 213 s.

203. Bordin G., Hristova M., Luque-Perez E. Joint Research Centre horizon scanning on dual-use civil and military research. *Publications Office of the European Union.* 2020. DOI: https://data.europa.eu/doi/10.2760/47988.

204. Borkowski P. J. Federalizm a budowanie jedności Europy. *Studia Europejskie*. 2006. No. 2. S. 87–109.

205. Borkowski P. J. Polityczne teorie integracji europejskiej. Warszawa : Difin, 2007. 213 s.

206. Bossuat G. Les fondateurs de l'Europe. Paris : Belin, 1994. 319 p.

207. Boulding K. Conflict and Defense. A General Theory. New York : Harper, 1962. 349 p.

208. Bozoki A. The End of Postcommunism. *Wilson Center.* 2011. July 7th. URL: https://www.wilsoncenter.org/publication/306-the-end-postcommunism.

209. Bracke S., Hernández Aguilar L. M. «They love death as we love life»: The «Muslim Question» and the biopolitics of replacement. *The British Journal of Sociology.* Vol. 71. Issue 4. P. 680−701. DOI: https://doi.org/10.1111/1468-4446.12742.

210. Brecher M., James P. Crisis and Change in World Politics. Boulder : Westviewpress, 1986. 160 p.

211. Breslin S. China debates its global role : Chinese scholars on Chinese scholarship / S. Breslin, R. Xiao (eds.). Routledge, 2023. 230 p.

212. Bringel B. Global Chaos and the New Geopolitics of Power and Resistances. Social Movements and Politics during COVID-19: Crisis, Solidarity and Change in a Global Pandemic / B. Bringel, G. Pleyers (eds.). Bristol : Bristol University Press, 2022. P. 271−279. DOI: https://doi.org/10.2307/j.ctv2qnx5gh.39.

213. British Council Collection. Art UK. URL: https://artuk.org/visit/venues/british-council-collection-6833.

214. Broz L., Harrisson A. P. A Fence in Time : Chrono-Material Ecologies of Decay, Governance and Knowledge. Fences and Biosecurity: The Politics of Governing Unruly Nature / A. P. Harrisson, M. Eilenberg (eds.). Helsinki : Helsinki University Press, 2025. P. 37−64. URL: https://www.jstor.org/stable/jj.27195440.7.

215. The Brussels Treaty (17 March 1948). URL: https://www.cvce.eu/en/obj/the_brussels_treaty_17_march_1948-en-3467de5e-9802-4b65-8076-778bc7d164d3.html.

216. Brzezinski Z. Power and Principle: Memoirs of the National Security Adviser, 1977–1981. New York : Farrar, Straus, Giroux. 1983. 123 p.

217. Budapest Convention on Cybercrime : Convention of 23.11.2001 No. 185. 22 p. URL: https://rm.coe.int/1680081561.

218. Bunce V. Comparing East and South. *Journal of Democracy*. 1995. Vol. 6. No. 3. P. 87–100.

219. Burgess M. Federalism. European Integration Theory / ed. by A. Wiener, T. Diez. Oxford : Oxford University Press, 2005. P. 25–44.

220. Burrows M., Mueller-Kaler J., Oksanen K., Piironen O. Unpacking the Geopolitics of Technology How Second- and Third-Order Implications of Emerging Tech are Changing the World. A Report to Atlantic Council Geotech Center. December 8, 2021. URL: https://www.atlanticcouncil.org/in-depth-research-reports/report/unpacking-the-geopolitics-of-technology/.

221. Buzan B. Rethinking Security After the Cold War. *Cooperation and Conflict.* 1997. Vol. 32. No. 1. P. 5–28.

222. Byung-Chul H. La emergencia viral y el mundo de mañana. *El País.* 22.03.2020. URL: https://losapuntesdefilosofia.com/wp-content/uploads/2020/05/c.pdf.

223. Cacciatore M. A., Scheufele D. A. Corley E. A. From enabling technology to applications: The evolution of risk perceptions about nanotechnology. *Public Understanding of Science*. 2009. Vol. 20. Issue 3. P. 385−404. DOI: https://doi.org/10.1177/0963662509347815.

224. Campbell D. The unsinkable aircraft carrier: American military power in Britain. London : Paladin, 1986. 368 p.

225. Campen S. I. P. van. The quest for security: some aspects of Netherlands foreign policy, 1945–1950. ś-Gravenhage : M. Nijhoff, 1957. 314 p.

226. Canada and EU conclude the 2023 International Conference in Solidarity with Venezuelan Refugees and Migrants and Their Host Countries and Communities. *Global Affairs Canada.* 17.03.2023. URL: https://reliefweb.int/report/venezuela-bolivarian-republic/canada-and-eu-conclude-2023-international-conference-solidarity-venezuelan-refugees-and-migrants.

227. Caritas in Europa. URL: https://www.caritas.org/where-caritas-work/europe/.

228. Caritas Ukraine. URL: https://www.caritas.org/where-caritas-work/europe/ukraine/.

229. Carothers T. The End of the Transitional Paradigm. *Journal of Democracy.* 2002. Vol. 13. No. 1. P. 6–21.

230. Cary D. Community watch: China's vision for the future of the internet. 2023. 14 p. URL: https://www.atlanticcouncil.org/in-depth-research-reports/report/community-watch-chinas-vision-for-the-future-of-the-internet/#:~:text=Jointly%20Building%20a%20Community%20with,that%20the%20state%20decides%20the.

231. CCDCOE. The NATO Cooperative Cyber Defence Centre of Excellence is a multinational and interdisciplinary hub of cyber defence expertise. URL: https://ccdcoe.org/organisations/nato/.

232. Cebotari S., Budurina-Goreacii C. Geostrategy: theoretical conceptual approaches. *Moldoscopie.* 2021. No. 94 (3). P. 10–23.

233. CELAC. Declaración Política de Buenos Aires de la VII Cumbre de la CELAC (2023). – Comunidad de Estados Latinoamericanos y Caribeños, 24.01.2023. URL: https://cancilleria.gob.ar/userfiles/ut/declaracion_buenos_aires_2023.pdf.

234. Chapin E. Brzezinski Urges Japan to Assume Wider World Role. *The New York Times.* 28.04.1978. URL: https://www.nytimes.com/1978/04/28/archives/brzezinski-urges-japan-to-assume-wider-world-role-shall-consult.html.

235. Charter of Paris for a new Europe. Paris. 1990. P. 1–29. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/0/6/39516.pdf.

236. Charter of the Collective Security Treaty Organization. URL : https://www.ieee.es/Galerias/fichero/Varios/2002_Carta_de_la_OTSC.pdf.

237. Charter of the Organization of American States (A-41). URL: https://www.oas.org/en/sla/dil/inter_american_treaties_A-41_charter_OAS.asp.

238. China’s great firewall. *Computer Science*. URL: https://cs.stanford.edu/people/eroberts/cs181/projects/2010-11/FreeExpressionVsSocialCohesion/china_policy.html.

239. China’s national cyberspace security strategy: Strategy of 01.03.2017 : as of 26 December 2016. URL: https://dig.watch/resource/chinas-national-cyberspace-security-strategy.

240. China – the world factbook. We are the Nation’s first line of defense. *CIA.* URL: https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/china/#economy.

241. Christou G. Cyber Diplomacy: From Concept to Practice. *CCDCOE.* URL: https://ccdcoe.org/uploads/2024/06/Tallinn_Papers_Cyber_Diplomacy_From_Concept_to_Practice_Christou.pdf.

242. The Church as a community must practice love. URL: https://www.caritas.org/who-we-are/caritas-is-church/.

243. Cîrnu C.-E., Rotună C.-I., Vasiloiu I.-C. Comparative Analysis on Cyber Diplomacy in EU and US. *Romanian Cyber Security Journal*. 2023. Vol. 5. No. 1. P. 77–86. DOI: https://doi.org/10.54851/v5i1y202307.

244. Coeckelbergh M. Green Leviathan or the poetics of political liberty: Navigating freedom in the age of climate change and artificial intelligence. New York : Routledge, 2021. 150 p. DOI: https://doi.org/10.4324/9781003159490.

245. Cohen S. B. Geopolitics: The Geography of International Relations : 3rd ed. Lanham : Rowman & Littlefield, 2015. 522 p.

246. Collective Security Treaty Organization. URL: https://www.britannica.com/topic/Collective-Security-Treaty-Organization.

247. The Computer Fraud and Abuse Act («CFAA») : Title 18, United States Code, Section 1030 of 05.03.1986 No. 9-48.000. URL: https://www.justice.gov/jm/jm-9-48000-computer-fraud.

248. Computer Security Act of 1987 : Public Law of 08.01.1988 No. 100–235. URL: https://www.govinfo.gov/content/pkg/STATUTE-101/pdf/STATUTE-101-Pg1724.pdf.

249. Čomski N. Jugoslavija Mir, rat i raspad. *S engleskog prevela Tanja Milosavljević.* Beograd : Samizdat B92, 2018. 238 c.

250. Conference on Security and Co-Operation in Europe. Final Act. Helsinki, 1975. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/5/c/39501.pdf.

251. The Concise Oxford Dictionary of Politics (3 ed.). Oxford University Press. 2009. 624 p.

252. Constitutive Act of the African Union. URL: https://web.archive.org/web/20130706133134/http://www.au.int/en/sites/default/files/ConstitutiveAct_EN.pdf.

253. Coser L. The Functions of Social Conflict. Glencoe, Ill : Free Press, 1956. 188 p.

254. Coudenhove-Calergi R. Naród europejski / tłum. A. Piskozub i M. Urbanowicz. Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2000. 133 s.

255. Crouch C. Post-democracy after the crises. Cambridge : Polity Press, 2020. 200 p.

256. Crowe D., Knott M. «We need to respond»: Mammoth submarine outlay sparks budget battle. *The Sydney Morning Herald*. March 14, 2023. URL: https://www.smh.com.au/politics/federal/we-need-to-respond-mammoth-submarine-outlay-sparks-budget-battle-20230314-p5cs12.html.

257. Crozier M. Strategies for Change: The Future of French Society / translated by William R. Beer. Cambridge, MA : MIT Press, 1982. 230 p.

258. Crutchfield P. Compulsory moral bioenhancement should be covert. *Bioethics.* 2019. Vol. 33. Issue 1. P. 112−121. DOI: https://doi.org/10.1111/bioe.12496.

259. Cull N. J. Public Diplomacy: Foundations for Global Engagement in the Digital Age. Cambridge : Polity Press, 2019. 272 p.

260. Cumings B. Rimspeak or, The Discourse of the «Pacific Rim». What Is in a Rim? Critical Perspectives on the Pacific Region Idea / edited by Arif Dirlik. Berkeley : University of California Press, 1993. P. 53–72.

261. Cyber Diplomacy Act of 2021 : Public Law of 22.04.2021 No. H.R. 1251. URL: https://www.govtrack.us/congress/bills/117/hr1251/text#google_vignette.

262. Cyber defence. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/topics_78170.htm?selectedLocale=en.

263. Cybersecurity. NATO. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/topics_78170.htm?selectedLocale=en.

264. Cybersecurity Strategy of the European Union : Joint Communication of 07.02.2013 No. 52013JC0001. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=join:JOIN_2013_071.

265. Cyberspace – glossary. *NIST Computer Security Resource Center.* URL: https://csrc.nist.gov/glossary/term/cyberspace.

266. Cyber Warfare: does International Humanitarian Law apply? *International Committee of the Red Cross.* URL: https://www.icrc.org/en/document/cyber-warfare-and-international-humanitarian-law#:~:text=Admittedly,%20the%20question%20of%20whether,attack.

267. Dagher-Margosian M. J. CCP Cyber Sovereignty Contains Lessons For AI's Future. *China Brief*. 2024. Vol. 24. No. 8. P. 27–35. URL: https://jamestown.org/program/ccp-cyber-sovereignty-contains-lessons-for-ais-future/#:~:text=global%20organizations,in%202018%20to%20oppose%20the.

268. Dahl R. A. A Preface to Economic Democracy. Berkeley and Los Angeles : University of California Press, 1985. 184 p.

269. Dalby S. Anthropocene Geopolitics: Globalization, Security, Sustainability. Ottawa : University of Ottawa Press, 2020. 250 p. URL: https://doi.org/10.1515/9780776631172.

270. Darendorf R. The Modern Social Conflict. An Essay on the Politics of Liberty. New York : Weidenfeld & Nicolson, 1988. 219 p.

271. Darkwa L. The African Standby Force: The African Union's Tool for the Maintenance of Peace and Security. *Contemporary Security Policy*. 2017. Vol. 38. Issue 3. P. 471–482. DOI: 10.1080/13523260.2017.1342478.

272. Data Security Law of the People's Republic of China : Public Law of 01.09.2021. No. 84. URL: http://www.npc.gov.cn/englishnpc/c2759/c23934/202112/t20211209_385109.html.

273. Davies A., Jennings P., Nichola D., Schreer B. Expanding alliance : ANZUS cooperation and Asia – Pacific security. Barton, A.C.T. : Australian Strategic Policy Institute, 2014. 30 p.

274. Davies N. Europa. Kraków : Znak, 1998. 1406 s.

275. Decision No. 1202 OSCE Confidence-Building Measures to Reduce the Risks Conflict Stemming From the Use of Information and Communication Technologies : of 10.03.2016. No. 1202. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/d/a/227281.pdf.

276. La déclaration commune des Ministres signataires (18 avril 1951). *Bulletin d'information.* 31.10.1952. No. 10. S. 194–195.

277. Declaration of Principles Building the Information Society: a global challenge in the new Millennium. Geneva, 2003. URL: https://www.itu.int/net/wsis/docs/geneva/official/dop.html.

278. Declaration on the Enhancement of Cooperation between the United Nations and Regional Arrangements or Agencies in the Maintenance of International Peace and Security. URL: https://docs.un.org/en/A/RES/49/57.

279. Declaration of the EU-CELAC Summit 2023. *Council of the European Union.* 18.07.2023. URL: https://www.gob.mx/sre/documentos/declaration-of-the-eu-celac-summit-2023.

280. De Coning C. Adapting the African Standby Force to a Just-in-time Readiness Model: Improved Alignment with the African Model of Peace Operations. *The Future of African Peace Operations: From Janjaweed to Boko Haram* / C. De Coning, L. Gelot, J. Karlsrud (eds.). London : Zed Books, 2016. P. 120–134.

281. De Figueiredo A., Simas C., Karafillakis E., Paterson P., Larson H. Mapping global trends in vaccine confidence and investigating barriers to vaccine uptake: a large-scale retrospective temporal modelling study. *The Lancet*. 2020. Vol. 396. Issue 10255. P. 898−908. DOI: https://doi.org/10.1016/S0140-6736(20)31558-0.

282. De Leeuw M. Brave New Law: Personhood in the Age of Biolegality. *Personhood in the Age of Biolegality. Biolegalities* / M. De Leeuw, S. Van Wichelen (eds.). Cham : Palgrave Macmillan, P. 1−17. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-030-27848-9_1.

283. Delisle R. G. Deconstructing Darwinism with Darwin, Mayr, and Gould: Through the Lens of Evolutionary Contingency. *Unity and Disunity in Evolutionary Biology / R. G.* Delisle, *M. Esposito, D. Ceccarelli (eds.).* Cham : Springer, 2024. P. 163–246. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-031-42629-2_8.

284. Della Porta D. Political opportunity / political opportunity structure. *The Wiley-Blackwell Encyclopedia of Social and Political Movements*. 2013. Online. DOI: https://doi.org/10.1002/9780470674871.wbespm159.pub2.

285. Deng Xiaoping's «24-Character Strategy». *Global security*. URL: https://www.globalsecurity.org/military/world/china/24-character.htm.

286. Desmidt S., Hauck V. Gestion des conflits dans le cadre de l'Architecture africaine de paix et de sécurité (APSA). *Document de réflexion ECDPM*. Maastricht, 2017. No. 211. 37 p.

287. Deutsch M. The resolution of conflict: constructive and destructive processes. New Haven ; London : Yale University Press, 1973. 420 p.

288. Diamond L. J. Is the Third Wave Over? *Journal of Democracy*. 1996. Vol. 7. No. 3. P. 20–37.

289. The Digital Millennium Copyright Act (DMCA) : Public Law of 28.10.1998. No. 105–304. URL: https://www.govinfo.gov/content/pkg/PLAW-105publ304/pdf/PLAW-105publ304.pdf.

290. Dirlik A. The Asia-Pacific Idea: Reality and Representation in the Invention of a Regional Structure. *Journal of World History.* 1992. Vol. 3. No. 1. P. 55–79.

291. Dougherty J., Pfaltzgraff R. Contending Theories of International Relations: a comprehensive survey. New York : Longman, 2000. 706 p.

292. Döbler N. A., Carbon C. C. Vaccination against SARS-CoV-2: a human enhancement story. *Translational Medicine Communications.* 2021. Vol. 6. No. 27. P. 1−10. DOI: https://doi.org/10.1186/s41231-021-00104-2.

293. Dryzek J. S., Pickering J. The politics of the Anthropocene. Oxford : Oxford University Press, 2018. 224 p. URL: https://doi.org/10.1093/oso/9780198809616.001.0001.

294. Duchêne F. Jean Monnet. The First Statesman of Interdependence. New York, London : Norton & Company, 1994. 458 p.

295. Działania Caritas dla Ukrainy od 24 lutego 2022 do lutego 2023. URL: https://caritas.pl/ukraina/.

296. Eastern Africa drought: FAO welcomes a €25 million contribution from Germany to improve access to food and boost rural livelihoods in Ethiopia, Kenya, Somalia and the Sudan. URL: https://www.fao.org/newsroom/detail/eastern-africa-drought-fao-welcomes-a-25-million-contribution-from-germany-to-improve-access-to-food-and-boost-rural-livelihoods-in-ethiopia-kenya-somalia-and-the-sudan/en.

297. Elbe S. Bioinformational diplomacy: Global health emergencies, data sharing and sequential life. *European Journal of International Relations.* Vol. 27. Issue 3. P. 657−681. DOI: https://doi.org/10.1177/13540661211008204.

298. Emergency Response. Urgent Delivery of Lifesaving Services. URL : https://globalcommunities.org/tag/emergency-response/.

299. Emerging Practices in Cybersecurity-Related Public-Private Partnerships and Collaboration in OSCE participating States. Vienna, 2016. 47 p. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/2/7/539108_0.pdf.

300. Engel F. W. Handbuch der NATO. Frankfurt-am-Main : Agenor Druck und Verlags Gmbh, 1957. 985 s.

301. Esposito R. Bios: Biopolitics and Philosophy / transl. by Timothy Campbell. Minneapolis : University of Minnesota Press, 2008. 304 p.

302. Esposito R. Postdemocracy and biopolitics. *European Journal of Social Theory.* 2019. Vol. 22. Issue 3. P. 317−324. DOI: https://doi.org/10.1177/1368431019850234.

303. Estonian denial of service incident. *Council on Foreign Relations*. 2007. 2 May. URL: https://www.cfr.org/cyber-operations/estonian-denial-of-service-incident.

304. Euro-Atlantic Partnership Council. NATO. 12.05.2025. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_49276.htm

305. EURO: Regional Appeal. URL: https://www.who.int/emergencies/funding/health-emergency-appeals/2022/2023/2023-appeals/appeal-region--euro.

306. European foreign policy: key documents / [compiled and edited by] Christopher Hill and Karen E. Smith. London ; New York : Routledge, 2000. xxii, 477 p.

307. The European Union. Reading on the Theory and Practice of European Integration / ed. B. Nielsen, A. Stubb. Basingstroke : Lynne Rienner Publishers, 2003. 379 p.

308. The European Union’s global strategy three years on, looking forward. 2019. 59 p. URL: https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/eu_global_strategy_2019.pdf.

309. The EU’s Cybersecurity Strategy for the Digital Decade: Joint Communication of 16.12.2020/ No. JOIN (2020) 18 final. URL: https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/eus-cybersecurity-strategy-digital-decade-0.

310. Faye J. P. L’Europe unie. Les philosophes et l’Europe. Paris : Gallimard, 1992. 289 p.

311. FCC Releases Open Internet Order. *Federal Communications Commission.* The United States of America. URL: https://www.fcc.gov/document/fcc-releases-open-internet-order.

312. Fighting famine. URL: https://www.wfp.org/fight-famine.

313. Final Communiqué. Brussels, 3rd-4th December 1970. URL: https://www.nato.int/en/about-us/official-texts-and-resources/official-texts/1970/05/26/final-communique.

314. Find your belonging. URL: https://su.birthrightisrael.com.

315. Finlayson A. Neoliberalism, the Alt-Right and the Intellectual Dark Web. *Theory, Culture & Society.* 2021. Vol. 38. Issue 6. P. 167−190. DOI: https://doi.org/10.1177/02632764211036731.

316. Fisher S., Abdi D. I., Ludin J., Smith R., Williams S., Williams S. Working with Conflict: Skills and Strategies for Action. New York : Martin Press, 2000. 185 p.

317. Five Eyes Intelligence Oversight and Review Council (FIORC). *Office of the Director of National Intelligence.* URL: https://www.dni.gov/index.php/ncsc-how-we-work/217-about/organization/icig-pages/2660-icig-fiorc.

318. Five Power Defence Arrangements. URL: https://www.fivepowerdefencearrangements.org.

319. 5,000 tablets and Chromebooks UNICEF delivers to Ukrainian schoolchildren together with the Ministry of reintegration of the temporarily occupied territories of Ukraine. URL: https://www.unicef.org/ukraine/en/press-releases/5000-tablets-and-chromebooks-unicef-delivers-ukrainian-schoolchildren-together.

320. Fletcher T. From E-mail to E-nvoys. URL: https://tomfletcher.global/articles/details/40.

321. Food and Agriculture Organization of the United Nations. URL: https://www.fao.org/about/en/.

322. Foucault M. The history of sexuality: An introduction, volume I. / transl. by Robert Hurley. New York : Pantheon Books, 1978. 168 p.

323. Four centuries of Dutch-American relations, 1609–2009 / ed. by Hans Krabbendam, Cornelis A. van Minnen, Giles Scott-Smith. Albany : SUNY Press, 2009. 1190 p.

324. Fraundorfer M. Global Governance in the Age of the Anthropocene. Cham : Palgrave Macmillan, 2022. 392 p. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-030-88156-6.

325. Friedrich C. J., Brzezinski Z. Totalitarian Dictatorship and Autocracy. Cambridge (Mass.) : Harvard University Press, 1956. 346 p.

326. Frolov D. P. Evolutionary economics at the peak and in crisis: prospects for the new paradigm. *Journal of Institutional Studies.* 2020. No. 12 (1). P. 019−037. DOI: 10.17835/2076-6297.2020.12.1.019-037.

327. Frost E. L. New Asian Regionalism. Boulder, CO : Lynne Rienner Publishers, 2008. 293 p.

328. Fukuyama F. Democracy's Future: The Primacy of Culture. *Journal of Democracy.* 1995. Vol. 6. No. 1. P. 7–14.

329. Fukuyama F. Our posthuman future: Consequences of the biotechnology revolution. New York : Farrar, Straus and Giroux, 2003. 256 p.

330. Fukuyama F. The End of History? *The National Interest.* 1989. No. 16. P. 3–18. URL: http://www.jstor.org/stable/24027184.

331. Fukuyama F. The End of History and the Last Man. New York : Free Press, 1992. xxiii, 418 p.

332. Fuller S. Post-truth: Knowledge as a power game. London : Anthem Press, 2018. 207 p.

333. Fung Yu-lan. A Short History of Chinese Philosophy. New York : the Macmillan Company, 1958. 368 p.

334. Gagneux P. Anthropogeny. Evolution of the Human Genome II. *Human Evolution Viewed from Genomes* / N. Saitou (eds). Tokyo : Springer, 2021. P. 3−27. URL: https://doi.org/10.1007/978-4-431-56904-6_1.

335. Galtung J. A Structural Theory of Aggression. *Journal of Peace Research.* 1964. Vol. 1. No. 2. P. 95–119.

336. Garbarino C. Normative mind and mental content of rules. *Materiali per una Storia della Cultura Giuridica.* 2021. Vol. 51. No. 1. P. 157−183. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3951349#.

337. Garbarino C. Social, Moral and Legal Rules, Biopolitics and the Covid-19 Crisis. *Global Jurist*. 2022. Vol. 22. No. 2. P. 231−260. DOI: https://doi.org/10.1515/gj-2021-0060.

338. Garland-Thomson R. Welcoming the unexpected. Human flourishing in an age of gene editing / E. Parens, J. Johnston (eds.). Oxford University Press, 2019. P. 15−28. URL: https://academic.oup.com/book/37356/chapter-abstract/331316787?redirectedFrom=fulltext.

339. Gaulle de Ch. Discours et messages : Vol. II: Dans l'attente 1946–1958. Paris : Plon, 1970. 662 p.

340. Geneva manual – on responsible behaviour in cyberspace. *Geneva Dialogue.* URL: https://genevadialogue.ch/geneva-manual/chapter-1/.

341. George B. The Lands and Peoples of Asia. 1944. URL: https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.77477/page/n69/mode/2up.

342. Gerbet P. La construction de l'Europe. Paris : Impr. nationale, 1983. 498 p.

343. Giddens A. The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration. Berkeley : University of California Press, 1984. 402 p.

344. Giordano V. The Neo-Liberal Twist of Law. Soft Power. *Euro-American Journal of Historical and Theoretical Studies of Politics*. 2021. Issue 15 (8, 1). P. 253−259. URL: https://www.softpowerjournal.com/numero-rivista/new-lines-of-geopolitical-split-and-redefinition-of-the-spaces-of-power-exploitation-and-emancipation-movements/.

345. Golinowski J. Neoliberalny panoptykon biopolityki–pomiędzy ekspansją i społeczną terapią. *Teoria Polityki*. 2021. No. 5. S. 103−126. DOI: https://doi.org/10.4467/25440845TP.21.008.13788.

346. Gordon D. The Digital Silk Road: Introduction / The International Institute for Strategic Studies. URL: https://www.iiss.org/online-analysis/online-analysis/2022/12/digital-silk-road-introduction/.

347. Gray J. The New Leviathan. Thoughts After Liberalism. London : Penguin Random House UK, 2023. 180 p.

348. Green S. Finding Real and Fake Explanations. Beyond Description: Anthropologies of Explanation / P. Heywood, M. Candea (eds.) Cornell University Press, 2023. P. 181−200. URL: https://www.jstor.org/stable/10.7591/j.ctv37vwf27.13.

349. The Group of Governmental Experts on Developments in the Field of Information and Telecommunications in the Context of International Security. 2010. 11 p. URL: https://docs.un.org/en/A/65/201.

350. G20 Leaders' Communiqué, Antalya Summit : Communiqué of 15.11.2015. URL: https://www.mofa.go.jp/files/000111117.pdf.

351. Gurova S. Ideological cleavages beyond the nation-state: The emergence of transnational political groups in international parliaments. *Review of International Organizations.* 2024. Vol. 20. P. 471–501. URL: https://link.springer.com/article/10.1007/s11558-023-09522-3#article-info.

352. Haiden M. Regulating Human Enhancement Technologies: How to Escape the Problem of Anarchy? *Journal of Ethics and Emerging Technologies*. Vol. 31. № 1. P. 1−16. DOI: https://doi.org/10.55613/jeet.v31i1.79.

353. Hall M. The bioethics of enhancement: Transhumanism, disability, and biopolitics. Lanham : Lexington Books, 2016. 169 p.

354. Hanna K. T. What is the Cybersecurity Information Sharing Act (CISA)? WhatIs. URL: https://www.techtarget.com/whatis/definition/Cybersecurity-Information-Sharing-Act-CISA#:~:text=The%20Cybersecurity%20Information%20Sharing%20Act%20(CISA)%20allows%20United%20States%20government,participating%20organizations%20outside%20the%20government.

355. A Hard Commitment to Soft Power. VietnamNet Global, 25.03.2021. URL: https://vietnamnet.vn/en/a-hard-commitment-to-soft-power-716934.html.

356. Hardt M., Negri A. Empire. Cambridge : Harvard University Press, 2000. 478 p.

357. Harper E. Imagining Apocalyptic Politics in the Anthropocene / E. Harper, D. Specht (eds.). London : Routledge, 2022. 252 p. URL: https://doi.org/10.4324/9781003128854.

358. Harrisson A. Fences and Biosecurity: The Politics of Governing Unruly Nature / A. Harrisson, M. Eilenberg (eds.). Helsinki : Helsinki University Press, 2025. 333 p. URL: http://www.jstor.org/stable/jj.27195440.

359. Harrison N. L., Sachs J. D. A call for an independent inquiry into the origin of the SARS-CoV-2 virus. *Proceedings of the National Academy of Sciences*. 2022. Vol. 119. No. 21. DOI: https://doi.org/10.1073/pnas.2202769119.

360. Have ten H., Patrão Neves M. Citizenship, Biological. *Dictionary of Global Bioethics.* Cham : Springer, 2021. P. 246−247. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-030-54161-3_120.

361. Hayek F. A. The Road to Serfdom. London : George Routledge & Sons, 1944. 266 p.

362. Hazleton L. After the Prophet. The history of the Shia Sunni Split. New York : Anchor Books, Division of Random House, Inc., 2010. 240 p.

363. Health Emergency. Appeal 2023. URL: https://cdn.who.int/media/docs/default-source/documents/emergencies/2023/who_-health-emergency-appeal-snapshot.pdf?sfvrsn=9729bc95_5.

364. Heinemann T., Lemke T. Biological Citizenship Reconsidered: The Use of DNA Analysis by Immigration Authorities in Germany. *Science, Technology, & Human Values.* 2013. Vol. 39. Issue 4. P. 488−510. DOI: https://doi.org/10.1177/0162243913509414.

365. Heisbourg F. The ‘European Security Strategy’ is not a Security Strategy. *A European Way of War* / St. Everts et al. London : Centre for European Reform, 2004. P. 27–39.

366. Hilberg E. Molecular sovereignties: patients, genomes, and the enduring biocoloniality of intellectual property. *BioSocieties.* 2022. Vol. 17. P. 695−712. DOI: https://doi.org/10.1057/s41292-021-00237-5.

367. History of OCHA. URL: https://unocha.org/about-ocha/history-ocha.

368. Hobson T., Roessing A. Questioning the Politics of Human enhancement Technologies. *Bioethics and the Posthumanities* / D. Sands (ed.). London : Routledge, 2022. P. 53−66. DOI: https://doi.org/10.4324/9781003020707.

369. Hochuli A., Hoare G., Cunliffe P. The end of the end of history: Politics in the twenty-first century. Winchester : Zero Books, 2021. 186 p.

370. Holland at war against Hitler : Anglo-Dutch relations, 1940 – 1945 / ed. by M. R. D. Foot; with a foreword by H. R. H. Prince Bernhard. London, England ; Portland, Ore : Waanders Uitgevers, 1990. xx, 258 p.

371. Holtsmark S. G. Between «Russophobia» and «Bridge-Building»: The Norwegian Government and the Soviet Union, 1940 – 1945. Oslo : Institutt for forsvarsstudier, 1988. 82 p.

372. Hoły-Łuczaj M., Blok V. How to deal with hybrids in the Anthropocene? Towards a philosophy of technology and environmental philosophy 2.0. *Environmental Values*. 2019. Vol. 28. Issue 3. P. 325–345. DOI: https://doi.org/10.3197/096327119X15519764179818.

373. Hourani A. A History of the Arab Peoples. Cambridge, Massachusetts : The Belknap Press of Harvard University Press, 2010. 566 p.

374. How we're helping in Ukraine. URL: https://www.actionagainsthunger.org/location/europe/ukraine/.

375. How we fight inequality to end poverty and injustice. URL: https://www.oxfam.org/en/what-we-do/about/how-we-fight-inequality-end-poverty-injustice.

376. The Humanitarian Crisis in Ukraine. URL: https://www. womensrefugeecommission. org/crisis-watch/ukraine/.

377. Huntington S. P. The Third Wave : Democratization in the Late Twentieth Century. Norman, London : University of Oklahoma Press, 1991. 384 p.

378. Hübner K. Die Wahrheit des Mythos. In-8. Relié. Bon état, Couv. Convenable. Dos satisfaisant, Intérieur frais. 1985. 465 p.

379. ICC Office of the Prosecutor launches public consultation on policy on cyber-enabled crimes under the Rome Statute. URL: https://www.icc-cpi.int/news/icc-office-prosecutor-launches-public-consultation-policy-cyber-enabled-crimes-under-rome#:~:text=The%20Office%20of%20the%20Prosecutor, crimes%20under%20the%20Rome%20Statute.

380. International Committee of the Red Cross. URL: https://www.icrc.org/en/where-we-work.

381. International cooperation and partnerships. URL: https://ukraine.iom.int/international-cooperation-and-partnerships.

382. An international, independent medical humanitarian organisation. URL: https://www.msf.org/who-we-are.

383. International Organization for Migration. In Central America, disasters and climate change are defining migration trends / IOM Environmental Migration Platform. URL: https://environmentalmigration.iom.int/blogs/central-america-disasters-and-climate-change-are-defining-migration-trends.

384. International Strategy of Cooperation on Cyberspace : Strategy of 01.03.2017. URL: http://www.xinhuanet.com/english/china/2017-03/01/c_136094371.htm#:~:text=International%20Strategy%20of%20Cooperation%20on%20Cyberspace%20provides%20a%20comprehensive%20explanation,external%20relations%20on%20that%20front.

385. Introduction to World Internet Conference. *World Internet Conference*. URL: https://www.wicinternet.org/2024-05/24/c_814844.htm.

386. The IRC Freedom Award. URL: https://www.rescue.org/node/7028.

387. Israel under cyber attack. *Home – BBC News.* URL: http://news.bbc.co.uk/2/hi/middle_east/992879.stm.

388. Izadi F., Nelson R. Ethics and social issues in public diplomacy. *Routledge Handbook of Public Diplomacy* / ed. by N. Snow, N. J. Cull. 2nd ed. New York : Routledge, 2020. P. 391–404.

389. Jacobsen K. L., Fast L. Rethinking access: How humanitarian technology governance blurs control and care. *Disasters.* 2019. Vol. 43. Issue 52. P. 151−168. DOI: https://doi.org/10.1111/disa.12333.

390. Jak powstała PAN. URL: https://www.pah.org.pl/o-nas/historia-pah/.

391. Japan, China, South Korea meet at geopolitical «turning point in history». URL: https://www.cnbc.com/2025/03/22/japan-china-south-korea-meet-at-geopolitical-turning-point-in-history.html.

392. Japan Joins UN Peacekeeping Operations. URL: https://www.mofa.go.jp/policy/un/pamph2000_archive/pko.html.

393. Jayasinghe K., Jayasinghe T., Wijethilake C., Adhikari P. Bio-Politics and Calculative Technologies in COVID Governance: Reflections From England. *International Journal of Health Policy and Management.* 2021. Vol. 11. Issue 10. P. 2189−2197. DOI: 10.34172/IJHPM.2021.134.

394. Jia H. Science in Movements: Knowledge Control and Social Contestation in China's Hydropower, GMO and Nuclear Controversies. London : Routledge, 2021. 250 p. URL: https://www.taylorfrancis.com/books/oa-mono/10.4324/9781003160212/science-movements-hepeng-jia.

395. Jindal D. Shifting Cyber Agenda in Shanghai Cooperation Organisation. *Modern Diplomacy*. URL: https://moderndiplomacy.eu/2022/ 08/29/shifting-cyber-agenda-in-shanghai-cooperation-organisation/#:~:text=India's%20engagement%20in%20SCO%20and,closer%20partnership%20with%20the%20West.

396. Johnson D. G. Technology and society: Building our sociotechnical future. 2nd ed. / D. G. Johnson, J. M. Wetmore (eds.). Cambridge, London : MIT press, 2021. 600 p.

397. Johnson J. Introduction. Biocitizenship: The Politics of Bodies, Governance, and Power / J. Johnson, K. Happe, M. Levina (eds.). New York : NYU Press Scholarship Online, 2018. P. 1−18. DOI: https://doi.org/10.18574/nyu/9781479845194.003.0001.

398. Joint Statement by the Quad Foreign Ministers. United States Department of State. 2025. January 21. URL: https://www.state.gov/joint-statement-by-the-quad-foreign-ministers/.

399. Jones P. Structuring Middle East Security. *Survival.* 2009. Vol. 51. No. 6. P. 105–122.

400. Jullien F. Detour and Acces: Strategies of Meaning in China and Greece / translated by Sophie Hawkws. New York : Zone Books, 1995. 378 p.

401. Kahneman D. Maps of bounded rationality: Psychology for behavioral economics. *American Economic Review.* 2003. Vol. 93 (5). P. 1449−1475. DOI: https://doi.org/10.1257/000282803322655392.

402. Kaldor M. New and Old Wars: Organized Violence in a Global Era. Cambridge : Polity, 2001. 216 p.

403. Kaplan L. S. The United States and NATO: the formative years. Lexington : University Press of Kentucky, 1984. xi, 276 p.

404. Karan Reddy R. Digital silk road. Organisation for Research on China and Asia. URL: https://www.orcasia.org/digital-silk-road.

405. Karl T. L., Schmitter Ph. C. Modes of Transition in Latin America, Southern and Eastern Europe. *International Social Science Journal.* 1991. Vol. 128. No. 2. P. 267–282.

406. Kendal J., Tehrani J., Odling-Smee J. Human Niche Construction in Interdisciplinary Focus. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences.* 2011. No. 366 (1566). P. 785−792. DOI: https://doi.org/10.1098/rstb.2010.0306.

407. Kent M., García-Deister V., López-Beltrán C., Santos R., Schwartz-Marín E., Wade P. Building the genomic nation: «Homo Brasilis» and the «Genoma Mexicano» in comparative cultural perspective. *Social Studies of Science.* 2015. Vol. 45. Issue 6. P. 839−861. DOI: https://doi.org/10.1177/0306312715611262.

408. Keynote Address by Prime Minister Kishida Fumio at the IISS Shangri-La Dialogue / Prime Minister's Office of Japan. 2022. URL: https://japan.kantei.go.jp/101_kishida/statement/202206/_00002.html.

409. Khan K., Su C.-W., Umar M., Zhang W. Geopolitics of technology: A new battleground? *Technological and Economic Development of Economy.* 2022. Vol. 28. No. 2. P. 442−462. DOI: https://doi.org/10.3846/tede.2022.16028.

410. King A., Schneider B. The First Global Revolution. A report by the Council of the Club of Rome. New York : Pantheon Books, 1991. xxvii, 259 p.

411. Kitsch S., Cooley S., Hinck R., Cooley A. Inoculation Theory: Quick Look. *Joint Staff J39, Strategic Multi-layer Assessment.* 2020. Nov. 18. URL: https://apps.dtic.mil/sti/citations/AD1118511.

412. Klinke I. Life, Earth, Colony : Friedrich Ratzel's Necropolitical Geography. Ann Arbor : University of Michigan Press, 2023. 329 p. DOI: https://doi.org/10.3998/mpub.11987710.

413. Kloet J., Lin J., Chow Y. F. «We are doing better» : Biopolitical nationalism and the COVID-19 virus in East Asia. *European Journal of Cultural Studies*. 2020. Vol. 23. No. 4. P. 635–640.

414. Kojima K. Japan's Foreign Aid Policy. *Hitotsubashi Journal of Economics.* 1966. Vol. 6. No. 2. P. 45–60.

415. Kolde E. J. The Pacific Quest: The Concept and Scope of an Oceanic Community. Lexington, Mass. : Lexington Books, 1976. 161 p.

416. Konopacki S. Neofunkcjonalistyczna teoria integracji politycznej Ernesta Haasa i Leona Lindberga. *Studia Europejskie.* 1998. No. 3. S. 105–115.

417. Kontynuacja konferencji Przyszłość Europy: punkt zwrotny w kształtowaniu polityki europejskiej. URL: https://wayback.archive-it.org/12090/20230313162822/https://futureu.europa.eu/pl/.

418. Kopyś T. Osłabienie procesów integracji regionalnej w Ameryce Łacińskiej w obliczu kryzysu politycznego w Wenezueli i przemian politycznych określanych jako «pink tide». *Ameryka Łacińska (Kwartalnik analityczno-informacyjny).* 2025. T. 33. No. 2 (128). S. 31–62. URL: https://amerykalacinska.com/article/552209/en?language=pl.

419. Kuhlmann S., Bouckaert G., Galli D., Reiter R., Hecke S. V. Opportunity management of the COVID-19 pandemic: testing the crisis from a global perspective. *International Review of Administrative Sciences.* 2021. Vol. 87. Issue 3. P. 497−517. DOI: https://doi.org/10.1177/0020852321992102.

420. Kuntz M. Technological Risks (GMO, Gene Editing), What Is the Problem with Europe? A Broader Historical Perspective. *Frontiers in Bioengineering and Biotechnology.* 2020. Vol. 8. Article 557115. DOI: https://doi.org/10.3389/fbioe.2020.557115.

421. Kuzio T. Transition in Post-Communist States: Triple or Quadruple. *Politics.* 2001. Vol. 1. No. 3. P. 168–177.

422. Lancelot J. F. Cyber-diplomacy: cyberwarfare and the rules of engagement. *Journal of Cyber Security Technology*. 2020. Vol. 4. No. 4. P. 240–254. DOI: https://doi.org/10.1080/23742917.2020.1798155.

423. Lasswell H. D. Propaganda technique in the World War. New York : Peter Smith, 1938. URL: https://ia801200.us.archive.org/18/items/PropagandaTechniqueInTheWorldWar/Propaganda%20Technique%20In%20the%20World%20War.pdf.

424. Latkin C. A., Dayton L., Yi G., Konstantopoulos A., Boodram B. Trust in a COVID-19 vaccine in the US : A social-ecological perspective. *Social Science & Medicine.* Vol. 270. 2021. February 2021. P. 113684. DOI: https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2021.113684.

425. Latour B. After lockdown: A metamorphosis / transl. by Julie Rose. Cambridge : Polity press, 2021. 148 p.

426. Latour B. Down to earth: Politics in the new climatic regime. Cambridge : Polity Press, 2018. 140 p.

427. Latour B. Politics of nature: How to bring the sciences into democracy / transl. by C. Porter. Cambridge, MA ; London : Harvard University Press, 2004. 320 p. DOI: https://doi.org/10.4159/9780674039964.

428. Latour B. Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory. Oxford : Oxford University Press, 2005. 301 p. (Published online: 31 October 2023, online edn.). DOI: https://doi.org/10.1093/oso/9780199256044.001.0001.

429. Lazarus J. V., Ratzan S. C., Palayew A. et al. A global survey of potential acceptance of a COVID-19 vaccine. *Nature Medicine.* 2021. No. 27. P. 225–228. DOI: https://doi.org/10.1038/s41591-020-1124-9.

430. Lebedeva L. The Evolution of Post-industrial Society Theories. *Economic Journal of Lesia Ukrainka Eastern European National University*. 2016. Vol. 6. No. 2. P. 13–17. DOI: https://doi.org/10.29038/2411-4014-2016-02-13-17.

431. Le Naour A. To Win Hearts by Manipulating Minds: Chinese and Russian «Sharp Power» at Times of Covid-19. *Thesis for: World Politics and International Relations (WPIR).* Advisor: Ilaria Poggiolini. Universita Di Pavia. 2021. DOI: 10.13140/RG.2.2.28039.52647.

432. Letter dated 9 January 2015 from the Permanent Representatives of China, Kazakhstan, Kyrgyzstan, the Russian Federation, Tajikistan and Uzbekistan to the United Nations addressed to the Secretary-General : Letter of 13.01.2015. No. A/69/723. URL: https://digitallibrary.un.org/record/786846?ln=en&v=pdf.

433. Letter dated 6 September 2006 from the Permanent Representative of Greece to the United Nations addressed to the Secretary-General. S/2006/719. URL: https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/UNRO%20S2006%20719.pdf.

434. Letter dated 12 September 2011 from the Permanent Representatives of China, the Russian Federation, Tajikistan and Uzbekistan to the United Nations addressed to the Secretary-General. 2011. URL: https://digitallibrary.un.org/record/710973?ln=en&v=pdf.

435. Li M. Biopolitical practices in Beijing. *European Review*. 2021. Vol. 29. Issue 6. P. 805-818. DOI: https://doi.org/10.1017/S1062798720001374.

436. Linz J. España: un presente para el futuro: en 2 t. Madrid : Instituto de Estudios Econymicos, 1984. 448 p.

437. Linz J. J., Stepan A. Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America and Post-Communist Europe. Baltimore (MD), London : Johns Hopkins University Press, 1996. 479 p.

438. Linz J. J., Stepan A. Toward Consolidated Democracies. *Journal of Democracy.* 1996. Vol. 7. Issue 2. P. 14–33.

439. Lipgens W., Loth W. Documents on the History of European Integration: Vol. 3: The Struggle for European Union by Political Parties and Pressure Groups in Western European Countries 1945 – 1950. Berlin-New York : Walter de Gruyter, 1988. 871 p.

440. Lipp B., Maasen S. Techno-bio-politics. On Interfacing Life with and Through Technology. *Nanoethics.* 2022. Vol. 16. P. 133−150. DOI: https://doi.org/10.1007/s11569-022-00413-2.

441. Lipset S. M. Centrality of Political Culture. *Journal of Democracy.* 1990. Vol. 1. No. 4. P. 80–83.

442. Lisbon document 1996. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/1/0/39539.pdf.

443. Long G. Toward a New UNASUR: Pathways for the Reactivation of South American Integration / Center for Economic and Policy Research, 18.10.2022. URL: https://cepr.net/publications/toward-a-new-unasur-pathways-for-the-reactivation-of-south-american-integration/+.

444. Lotman J. Culture and Explosion / ed. by M. Grishakova. Berlin, New York : De Gruyter Mouton, 2009. DOI: https://doi.org/10.1515/9783110218473.

445. Łaptos J. Europa jedna czy dwie? Projekty i koncepcje integracji europejskiej w latach 1944 – 1950. Kraków : Abrys, 1994. 115 s.

446. Łaptos J. Europa marzycieli. Wizje i projekty integracyjne środkowoeuropejskiej emigracji politycznej 1940 – 1956. Kraków : Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, 2012. 368 s.

447. Łastawski K. Historia integracji europejskiej. Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2006. 358 s.

448. Łukaszewicz J. Cel: Europa. Dziewięć esejów o budowniczych jedności europejskiej. Warszawa : Wydawnictwo «Noir sur Blanc», 2002. 267 s.

449. MacDonald E. China’s Facebook Status: Blocked. *ABS News*. 2009. 8 July. URL: https://abcnews.go.com/theworldnewser/2009/07/chinas-facebook-status-blocked.html.

450. Maćków J. Communism and its transformation in Europe and Russia. Warshawa : Uniwersytet Warszawski, 2021. 147 s.

451. Maćków J. Die Vorrausetzungen demokratischer Entwicklung in Mittel- , Nordost-, Suedost- und Osteuropa. *Aus Politik und Zeitgeshichte.* 1999. No. 3/4. P. 3–17.

452. Mahan A. T. The Influence of Sea Power Upon History, 1660 – 1783. Boston : Little, Brown and Company. URL: http://www.gutenberg.org/files/13529/13529-h/13529-h.htm.

453. Maillard P. De Gaulle et l'Europe entre la nation et Maastricht. Paris : Tallandier, 1995. 370 p.

454. Makarychev A., Medvedev S. War in Ukraine: From Bio- to Necropolitics. *Biopower in Putin's Russia: From Taking Care to Taking Lives.* Vienna : Central European University Press, 2024. P. 121–144. DOI: https://doi.org/10.7829/jj.13703123.9.

455. Manen van H., Gehrke T., Thompson J., Sweijs T. Taming techno-nationalism: A policy agenda / Hague Centre for Strategic Studies (HCSS). September 2021. URL: https://docs.clingendael.org/sites/docs/files/2021-10/Taming%20Techno-Nationalism%20%28Sept.%2 02021%29.pdf.

456. Manners I. Normative power Europe reconsidered: beyond the crossroads. *Journal of European Public Policy*. 2006. Vol. 13. Issue 2. P. 182–199. DOI: https://doi.org/10.1080/13501760500451600.

457. Maranto L. Who Benefits from China's Cybersecurity Laws? / The Center for Strategic and International Studies. URL: https://www.csis.org/blogs/new-perspectives-asia/who-benefits-chinas-cybersecurity-laws#:~:text=individuals%20and%20organizations,%20and%20promoting,businesses%20as%20to%20what%20constitutes.

458. Maravall J. M. The Transition to Democracy in Spain. London : Croom Helm ; New York : St. Martin's Press, 1982. 213 p.

459. Marszałek A. Z historii europejskiej idei integracji europejskiej. Łódź : Uniwersytet Łódzki, 1996. 237 s.

460. Marszałek-Kawa J. Procesy integracyjne w Europie po II wojnie światowej. Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2003. 144 s.

461. Masuda Y. The Information Society as Post-Industrial Society. Washington D. C. : World Future Society, 1981. 42 p. URL: https://books.google.com.ua/books?id=ynkmIxF1G3AC&printsec=frontcover&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false.

462. Mathieu E., Ritchie H., Ortiz-Ospina E. et al. A global database of COVID-19 vaccinations. *Nature Human Behaviour*. 2021. No. 5. P. 947–953. DOI: https://doi.org/10.1038/s41562-021-01122-8.

463. Maynard-Smith J. Evolutionary game theory. *Physica D: Nonlinear Phenomena*. 1986. Vol. 22. Issues 1–3. P. 43−49. DOI: https://doi.org/10.1016/0167-2789(86)90232-0.

464. McClintock B. Russian Information Warfare: A Reality That Needs a Response / RAND. Commentary. 2017. July 21. URL: https://www.rand.org/blog/2017/07/russian-information-warfare-a-reality-that-needs-a.html.

465. McFaul M. The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship: Noncooperative Transitions in the Postcommunist World. *World Politics.* 2002. Vol. 54. No. 2. P. 212–244.

466. McNamara R. S. The Essence of Security: Reflections in Office. New York : Harper & Row, 1968. xii, 176 p.

467. Mdlokovana S. Digital Sovereignty: How BRICS Can Reshape Global Tech Power. *IOL*. 2025. 6 March. URL: https://iol.co.za/business-report/brics/2025-02-19-digital-sovereignty-how-brics-can-reshape-global-tech-power/.

468. Meinig D. W. Heartland and Rimland in Eurasian History. *Western Political Quarterly.* 1956. Vol. 9. No. 3. P. 553–569.

469. MERICS, Fragmenting cyberspace: The future of the internet in China / J. Groenewegen-Lau et al. Berlin, 2023. 66 p. URL: https://merics.org/sites/default/files/2023-12/MERICS%20Report_Future%20of%20the%20internet_final%20(1).pdf.

470. Mikołajczyk M. Jean Monnet. Inspirator zjednoczenia Europy. Poznań : Wydawnictwo «Rys», 2007. 188 s.

471. Mikołajczyk M. Rola Francji w procesie integracji europejskiej w latach 1946 – 1958. Poznań : Wydawnictwo Naukowe UAM, 2011. 470 s.

472. The Mintzberg 5 P's of strategy: definition and uses. URL: https://uk.indeed.com/career-advice/career-development/mintzberg-5-ps-of-strategy.

473. Mioche P. De l'idée européenne à l'Europe. XIX – XX siècle. Paris : Hachette,1997. 155 p.

474. Mitchell C. R. The Structure of International Conflict. New York : The Macmillan Press LTD, 1981. xii, 355 p.

475. Mitrany D. A Working Peace System. London : Oxford University Press, 1943. 63 p.

476. Molendowska M. W kręgu zmiennej geometrii procesów integracji europejskiej. *Myśl ekonomiczna i polityczna.* 2015. No. 4 (51). S. 187–207.

477. Monaghan S. The Sword, the Shield, and the Hedgehog: Strengthening Deterrence in NATO's New Strategic Concept. *War on the Rocks*. 2022. August 23. URL: https://warontherocks.com/2022/08/the-sword-the-shield-and-the-hedgehog-strengthening-deterrence-in-natos-new-strategic-concept/.

478. Monnet J. Mémoires. Paris : Librairie Arthème Fayard, 1976. 642 p.

479. Motta M., Callaghan T., Sylvester S., Lunz-Trujillo K. Identifying the prevalence, correlates, and policy consequences of anti-vaccine social identity. *Politics, Groups, and Identities.* 2021. Vol. 11. Issue 1. P. 108−122. DOI: https://doi.org/10.1080/21565503.2021.1932528.

480. Muñoz-Pogossian B., Winkler A. The Persistence of the Venezuelan Migrant and Refugee Crisis / CSIS Commentary, 27.11.2023. URL: https://www.csis.org/analysis/persistence-venezuelan-migrant-and-refugee-crisis.

481. Muzur A. The Variants of Non-Mainstream Bioethics in Europe: An Essay on Hopes and Disappointments. *Journal of Intercultural Management and Ethics*. 2022. Vol. 5. Issue 1. P. 5−10. DOI: https://doi.org/10.35478/jime.2022.1.02.

482. Nagatsu M., Salmela M. Interpersonal and Collective Affective Niche Construction: Empirical and Normative Perspectives on Social Media. *Review of Philosophy and Psychology*. 2022. Vol. 14. P. 1169–1196. DOI: https://doi.org/10.1007/s13164-022-00625-1.

483. NATO & Cyber Conflict: Background & Challenges. *The Shadow NATO Summit III, George Washington University*. Washington, D. C. 14–15 May. 2012. URL: https://www.natowatch.org/sites/default/files/lawson-nato__cyber_conflict.pdf.

484. Negut S. Geostrategy vs. geoeconomy. *Strategic Impact.* 2016. No. 1. P. 7–12. URL: https://www.proquest.com/docview/1803526383/8BE559BBFA484997PQ/3?sourcetype=Scholarly%20Journals.

485. Neu J., Kriesberg L. Conflict Analysis and Resolution: Development of the Field. *Oxford Research Encyclopedia of International Studies*. Oxford : University Press USA, 2019. P. 1–32.

486. Nicolas L. Global and regional strategies in the Middle East: in pursuit of hegemony. London ; New York : Routledge, Taylor & Francis Group, 2025. vi, 254 p.

487. Nieczypor K., Gizińska I., Maślanka Ł. UE zatwierdza pomoc finansową dla Ukrainy i negocjuje wojskową. URL: https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2024-02-02/ue-zatwierdza-pomoc-finansowa-dla-ukrainy-i-negocjuje-wojskowa.

488. Noël L. Le projet d'union franco-britannique de juin 1940. *Revue d'histoire de la Deuxième Guerre mondiale*. 1956. No. 21. P. 22–37.

489. Nolte D. From the Summits to the Plains: The Crisis of Latin American Regionalism. *Latin American Policy.* 2021. Vol. 12. No. 1. P. 181–192. DOI: https://d-nb.info/1270528211/34.

490. Norton-Taylor R. Not so secret: deal at the heart of UK – US intelligence. *The Guardian*. 2010. 24 Jun. URL: https://web.archive.org/web/20180404062249/https://www.theguardian.com/world/2010/jun/25/intelligence-deal-uk-us-released.

491. The North Atlantic Treaty. Washington D. C. 4 April 1949. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_17120.htm.

492. Norwegian Refugee Council. Millions in North Central America engulfed by war-like levels of violence. *NRC Press Release,* 24.04.2023. URL: https://www.nrc.no/news/2023/april/millions-in-north-central-america-engulfed-by-war-like-levels-of-violence.

493. Nye J. S. Soft power: the evolution of a concept. *Journal of Political Power.* 2021. Vol. 14. Issue 1. P. 196−208. DOI: https://doi.org/10.1080/2158379X.2021.1879572.

494. Nye J. S. Jr. Soft Power: The Means to Success in World Politics. New York : Public Affairs, 2004. 192 p.

495. Obasogie O. K., Darnovsky M. Beyond Bioethics: Toward a New Biopolitics. Berkeley : University of California Press, 2018. 518 p. DOI: https://doi.org/10.1525/9780520961944.

496. Odling-Smee F., Lala K., Feldman M. Niche Construction: The Neglected Process in Evolution (MPB-37). Princeton : Princeton University Press, 2003. DOI: https://doi.org/10.1515/9781400847266.

497. O'Donnell G. A. Delegative Democracy. *Journal of Democracy*. 1994. Vol. 5. No. 1. P. 55–69.

498. O'Donnell G., Schmitter Ph. C. Transition from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies. Baltimore (MD), London : Johns Hopkins University Press, 1986. xii, 81 p.

499. O'Donnell G. Transition from Authoritarian Rule: Comparative Perspectives Baltimore (MD) / G. O'Donnell, Ph. C. Schmitter, L. Whitehead (eds). London : Johns Hopkins University Press, 1986. xii, 190 p.

500. O'Donnell G. Transition from Authoritarian Rule: Latin America Baltimore (MD) / G. O'Donnell, Ph. C. Schmitter, L. Whitehead (eds). London : Johns Hopkins University Press, 1986. xii, 244 p.

501. O’Donnell G., Schmitter Ph. C., Whitehead L. (eds). Transition from Authoritarian Rule: Southern Europe. Baltimore (MD). London : Johns Hopkins University Press, 1986. 218 p.

502. Offe C. Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe. *Social Research*. 1991. Vol. 58. No. 4. P. 854–892.

503. Ogoura K. Japan’s Postwar Cultural Diplomacy. 2008. URL: https://www.fu-berlin.de/sites/cas/medienordner/CAS-WP/cas-wp_no_1-08.pdf.

504. Olivi B. L’Europe difficile. Paris : Folio, 2001. 912 p.

505. 100 Years of Polish Sculpture Showcased in Riga. *Culture.pl.* Jan. 2018. URL: https://culture.pl/en/event/100-years-of-polish-sculpture-showcased-in-riga.

506. Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE). URL: https://www.osce.org/whatistheosce.

507. Ottis R. Analysis of the 2007 Cyber Attacks Against Estonia from the Information Warfare Perspective. Tallinn, 2018. 6 p. URL: https://www.ccdcoe.org/uploads/2018/10/Ottis2008_AnalysisOf2007FromTheInformationWarfarePerspective.pdf.

508. Our activities on behalf of people affected by war. URL: https://www.icrc.org/en.

509. Overseas Technology Cooperation Agency (OTCA). URL: https://openjicareport.jica.go.jp/pdf/10189603.pdf.

510. Overview of Cybersecurity Landscape for Industrie 4.0. 2021. 10 p. URL: https://www.plattform-i40.de/IP/Redaktion/EN/Downloads/Publikation/China/policy-landscape-overview-cybersecurity.pdf?__blob=publicationFile& v=1.

511. Oxfam International. Our history. URL: https://www.oxfam.org/en/our-history.

512. PAN. Gdzie działamy. URL: https://www.pah.org.pl/co-robimy/.

513. Panda A. US, India, Australia, Japan ‘Quad’ Holds Senior Officials Meeting in Bangkok. *The diplomat*. 2019. November 05. URL: https://thediplomat.com/2019/11/us-india-australia-japan-quad-holds-senior-officials-meeting-in-bangkok/.

514. Parzymies S. Integracja europejska w dokumentach. Warszawa : Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 2008. 568 s.

515. Patil S., Mishra V. Democracy, Technology, Geopolitics. *Observer Research Foundation.* 2022. April 28. URL: https://www.orfonline.org/expert-speak/democracy-technology-geopolitics.

516. Peng Lü. The End of Postcommunism? The Beginning of a Supercommunism? China's New Perspective. *Polish Sociological Review.* 2012. Vol. 179. No. 3. P. 349–367.

517. Personal Information Protection Law of the People's Republic of China : Public Law of 01.11.2021. URL: https://digichina.stanford.edu/work/translation-personal-information-protection-law-of-the-peoples-republic-of-china-effective-nov-1-2021/.

518. Peters M. A., Jandrić P., Hayes S. Biodigital philosophy, technological convergence, and postdigital knowledge ecologies. *Postdigital Science and Education.* 2021. No. 3 (2). P. 370−388.

519. Petryna A. Life Exposed: Biological Citizenship after Chernobyl. Adriana Petryna. Princeton : Princeton University Press, 2002. 264 p.

520. Philosophy of Science : textbook / O. Kuz, V. Cheshko, I. Biletsky, P. Otenko ; Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics. Kharkiv : S. Kuznets KhNUE, 2024. 162 p. URL: http://repository.hneu.edu.ua/handle/123456789/33109.

521. Plan of Action. Declaration of Principles. Geneva, 2003. URL: https://www.itu.int/dms_pub/itu-s/md/03/wsis/doc/S03-WSIS-DOC-0005!!PDF-E.pdf.

522. Plan of Action. World Summit in the Information Society. Geneva, 2003. URL: https://www.itu.int/net/wsis/docs/geneva/official/dop.html.

523. Plokhy S. Lost Kingdom. Great Britain : Published in Penguin Books, ClaysLtd, Elcograf S.p.A., 2018. 398 p.

524. Pomian K. Europa i jej narody. Gdańsk : Wydawnictwo Słowo/obraz terytoria, 2004. 350 s.

525. Pomoc PAH w Polsce. URL: https://www.pah.org.pl/misja-polska.

526. Ponta A. Legal instability in cyberspace and OSCE's mitigation role. *Juridical Tribune*. 2021. Vol. 11. No. 3. DOI: https://doi.org/10.24818/tbj/2021/11/3.01.

527. Poole P. D. British Foreign Policy, the United States and Europe, 1945 – 1950 : A Dissertation Submitted to the University of Birmingham for the Degree Master of Philosophy. Birmingham, 2011. 116 p.

528. Popowicz K. Historia integracji europejskiej. Warszawa : Szkoła Główna Handlowa. Oficyna Wydawnicza, 2006. 461 s.

529. Popper K. R. The Open Society and its Enemies / contributed by E. H. Gombrich, V. Havel. London : Routledge, 2011. 800 p. DOI: https://doi.org/10.4324/9780203439913.

530. Population by ethnic affiliation, Slovenia. *Popis.* 2002. URL: http://www.stat.si/popis2002/en/rezultati/rezultati_red.asp?ter=SLO&st=7.

531. Population Census / Statistical Office of the Republic of Serbia. URL: https://www.stat.gov.rs/en-us/oblasti/popis/.

532. Population of the United States / ITU DataHub. URL: https://datahub.itu.int/data/?e=USA.

533. Powell J. S. Reading Clausewitz: On War for 21st-century. *Practitioners Survival.* 2023. No. 65 (2). P. 165–190. DOI: https://doi.org/10.1080/00396338.2023.2193106.

534. Prague sammit 2002 selected documents and statements. Prague, 2002. 60 p.

535. Pratkanis A. R., Aronson E. Age of propaganda: The everyday use and abuse of persuasion. 2001. New York : W. H. Freeman, 2001. 432 p.

536. Proposal of United Nations Convention on Countering the Use of Information and Communications Technologies for Criminal Purposes : Comment on the first draft text of the Convention / CCDCOE. URL: https://ccdcoe.org/incyder-articles/proposal-of-united-nations-convention-on-countering-the-use-of-information-and-communications-technologies-for-criminal-purposes-comment-on-the-first-draft-text-of-the-convention/.

537. Protection. URL: https://www.unhcr.org/protection.html.

538. Protection for private blocking and screening of offensive material : Public Law of 11.05.2018 No. 47. U.S.C. §230. URL: https://www.govinfo.gov/app/details/USCODE-2023-title47/USCODE-2023-title47-chap5-subchapII-partI-sec230/summary.

539. Protocol Relating to The Establishment of the Peace and Security Council of the African Union. URL: https://www.peaceau.org/uploads/psc-protocol-en.pdf.

540. Prozorov S. Biopolitics After Truth: Knowledge, Power and Democratic Life. Edinburgh : Edinburgh University Press, 2021. 194 p. URL: https://library.oapen.org/handle/20.500.12657/53455.

541. Prozorov S. Democratic Biopolitics: Popular Sovereignty and the Power of Life. Edinburgh : Edinburgh University Press, 2019 (online edn.). DOI: https://doi.org/10.3366/edinburgh/9781474449342.001.0001.

542. Przeworski A. Democracy and Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America. Cambridge : Cambridge University Press, 1991. 210 p.

543. Quad Leaders' Joint Statement: «The Spirit of the Quad» / White House. 2021. March 12. URL: https://bidenwhitehouse.archives.gov/briefing-room/statements-releases/2021/03/12/quad-leaders-joint-statement-the-spirit-of-the-quad/.

544. Rabinow P. Artificiality and enlightenment: from sociobiology to biosociality. *Anthropologies of Modernity: Foucault, Governmentality, and Life Politics* / J. X. Inda (ed.). Oxford : Wiley-Blackwell, 2005. P. 179−193. DOI: https://doi.org/10.1002/9780470775875.ch7.

545. Radanliev P. Cyber diplomacy: defining the opportunities for cybersecurity and risks from Artificial Intelligence, IoT, Blockchains, and Quantum Computing. *Journal of Cyber Security Technology*. 2024. P. 1–51. DOI: https://doi.org/10.1080/23742917.2024.2312671.

546. Rapoport A. Konflikte in der vom Menschen gemachten Umwelt. Darmstadt : Darmstädte Blätter, 1974. 353 s.

547. Re L. Restoration or remodeling? The constitutional state in the postmodern era. *Euro-American Journal of Historical and Theoretical Studies of Politics*. 2021. Issue 15 (8, 1). P. 233–240. URL: https://www.softpowerjournal.com/numero-rivista/new-lines-of-geopolitical-split-and-redefinition-of-the-spaces-of-power-exploitation-and-emancipation-movements/.

548. Ready E., Price M. H. Human behavioralecology and niche construction. *Evolutionary Anthropology.* 2021. Vol. 30. Issue 1. P. 71−83. DOI: https://doi.org/10.1002/evan.21885.

549. Reckwitz A. Plädoyer für eine Abkühlung öffentlicher Debatten : Andreas Reckwitz im Gespräch mit Thorsten Jantschek. *Deutschlandfunk kultur.* 18.01.2020. URL: https://www.deutschlandfunkkultur.de/soziologe-andreas-reckwitz-plaedoyer-fuer-eine-abkuehlung-100.html.

550. Reckwitz A. The Society of Singularities. Futures of the Study of Culture: Interdisciplinary Perspectives, Global Challenges / ed. by D. Bachmann-Medick, J. Kugele and A. Nünning. Berlin, Boston : De Gruyter, 2020. P. 141−154. DOI: https://doi.org/10.1515/9783110669398-009.

551. Reckwitz A. The Society of Singularities / transl. by Valentine A. Pakis. Cambridge : Polity Press, 2020. 416 p.

552. Records of the General Conference, United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. Paris, 2003. 187 p. URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000133171.page=76.

553. Regional Politics: The Americas. CFR Education. Learn – Regions of the World / World101, Council on Foreign Relations. Last updated May 8, 2025. URL: https://education.cfr.org/learn/reading/regional-politics-americas.

554. Regional Security Dialogue in the Middle East: Changes, Challenges and Opportunities / edited by Chen Kane and Egle Murauskaite. New York : Routledge, 2014. xvii, 253 p.

555. Regulations on Promoting and Regulating the Cross-border Data Flow Deloitte China. URL: https://www.deloitte.com/cn/en/services/risk-advisory/perspectives/cross-border-data-flow-regulations.html.

556. Rendtorff J. D., Kemp P. Four Ethical Principles in European Bioethics and Biolaw: Autonomy, Dignity, Integrity and Vulnerability. *Biolaw and Policy in the Twenty-First Century : Building Answers for New Questions* / E. Valdés, J. A. Lecaros. (eds.). Cham : Springer, 2019. P. 33−40. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-030-05903-3_3.

557. Resolution 1631 (2005). Adopted by the Security Council at its 5282nd meeting, on 17 October 2005. URL: https://docs.un.org/ru/S/RES/1631(2005).

558. Responding to the Humanitarian Crisis in Ukraine. Meeting Urgent Needs in Ukraine. URL: https://globalcommunities.org/country/ukraine/.

559. Reyes-Galindo L. Post-truth and science : Looking beyond the Global North. *Global Epistemologies and Philosophies of Science* / D. Ludwig, I. Koskinen, Z. Mncube, L. Poliseli, L. Reyes-Galindo (eds.). London : Routledge, 2021. P. 183−195. DOI: https://doi.org/10.4324/9781003027140.

560. Reynolds J. M. Genopower: On Genomics, Disability, and Impairment. *Foucault Studies*. 2021. Vol. 31. P. 142−165. DOI: https://doi.org/10.22439/fs.vi31.6450.

561. Ribeiro P. F. Desafios no Mercosul. *Jornal da USP.* 08.07.2023. URL: https://jornal.usp.br/artigos/desafios-no-mercosul.

562. Richardson B. Geopolitics and the British Empire: Halford Mackinder's Liberal Imperialism. URL: https://www.e-ir.info/2021/03/21/geopolitics-and-the-british-empire-halford-mackinders-liberal-imperialism/.

563. Riga Summit Declaration : Declaration of 29.11.2006. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/official_texts_37920.htm?selectedLocale=en.

564. Roberts A. Pandemics and Politics. *Survival.* 2020. Vol. 62. Issue 5. P. 7−40. DOI: https://doi.org/10.1080/00396338.2020.1819641.

565. Roberts D. The Social Immorality of Health in the Gene Age: Race, Disability, and Inequality. Against Health. *How Health Became the New Morality* / J. M. Metzl, A. Kirkland. New York : New York University Press, 2010. P. 61−71. DOI: https://doi.org/10.18574/nyu/9780814759639.003.0008.

566. Rodrigues E. Decreto de Lula formaliza retorno do Brasil à Unasul / Agência Estado/UOL Notícias, 07.04.2023. URL: https://noticias.uol.com.br/ultimas-noticias/agencia-estado/2023/04/07/decreto-de-lula-formaliza-retorno-do-brasil-a-unasul.htm.

567. Romaniuk-Całkowska E. Rola Francji w integracji politycznej Europy Zachodniej. Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2004. 256 s.

568. Roozenbeek J., Traberg C. S., van der Linden S. Technique-based inoculation against real-world misinformation. *Royal Society Open Science.* 2022. Vol. 9. Issue 5. DOI: https://doi.org/10.1098/rsos.211719.

569. Rose N. The Politics of Life Itself : Biomedicine, Power, and Subjectivity in the Twenty-First Century. New Jersey : Princeton University Press, 2007. 352 p. URL: http://www.jstor.org/stable/j.ctt7rqmf.

570. Rougemont de D. Ecrits sur l'Europe. Paris : ed. de la Différence, 1994. Vol. 1. 350 p.

571. Routledge handbook of Latin American security / edited by David Mares and Arie M. Kacowicz. Milton Park, Abingdon, Oxon ; New York : Routledge, 2016. xxi, 363 p.

572. Rustow D. A. Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model. *Comparative Politics.* 1970. Vol. 2. No. 3. P. 337–363.

573. Ruszkowski J. Wstęp do studiów europejskich Zagadnienia teoretyczne i metodologiczne. Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007. 316 s.

574. Sahashi R. Japan's strategy amid US – China confrontation. *China International Strategy Review.* 2020. No. 2. P. 232–245. DOI: https://doi.org/10.1007/s42533-020-00061-9.

575. Sakwa R. The international system and the clash of world orders. *China International Strategy Review.* 2024. Vol. 6. P. 39–57. URL: https://link.springer.com/article/10.1007/s42533-024-00163-8#article-info.

576. Salgado Espinoza R., Quiliconi C. Latin American Integration: Regionalism à la Carte in a Multipolar World? Colombia Internacional. 2017. 92. P. 15–41. URL: https://journals.openedition.org/colombiaint/8221.

577. Sandvik K. B., Jumbert M. G., Karlsrud J., Kaufmann M. Humanitarian technology: a critical research agenda. *International Review of the Red Cross*. 2014. No. 96 (893). P. 219−242.

578. Scheffer M., van de Leemput I., Weinans E., Bollen J. The rise and fall of rationality in language. *Proceedings of the National Academy of Sciences*. 2021. Vol. 118. No. 51. DOI: https://doi.org/10.1073/pnas.2107848118.

579. Scher S., Kozlowska K. The rise of Bioethics: A historical overview. *Rethinking Health Care Ethics.* Singapore : Palgrave Pivot Singapore, 2018. P. 31−44. DOI: https://doi.org/10.1007/978-981-13-0830-7.

580. Schmitter P. C., Karl T. L. The Conceptual Travels of Transitologists and Consolidologists: How Far to the East Should They Attempt to Go? *Slavic Review.* 1994. Vol. 53. Issue 1. P. 173–185.

581. Schuman R. Dla Europy. Kraków : Znak, 2003. 104 s.

582. Schuman declaration May 1950 / European Union. URL: https://european-union.europa.eu/principles-countries-history/history-eu/1945-59/schuman-declaration-may-1950_en.

583. Scottli U. A new era is dawning in Japan-U.S. relations. URL: https://www.gisreportsonline.com/r/us-japan-relations/.

584. Secure and Trusted Communications Networks Act of 2019 : Public Law of 11.08.2019 No. 116–124. URL: https://www.congress.gov/bill/116th-congress/house-bill/4998.

585. A Secure Europe in a Better World. European Security Strategy. URL: https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-15895-2003-INIT/en/pdf.

586. Segal A. Chinese Cyber Diplomacy in a New Era of Uncertainty. *Hoover Working Group on National security, Technology, and Law, Aegis Paper Series*. 2017. No. 1703. P. 1–24. URL: https://www.hoover.org/sites/default/files/research/docs/segal_chinese_cyber_diplomacy.pdf.

587. Selee A. Translating Principles into Action: Countries Set Ambitious Agenda at Second Anniversary of Los Angeles Declaration / Migration Policy Institute, 17.05.2024. URL: https://www.migrationpolicy.org/news/los-angeles-declaration-second-anniversary.

588. Serban O. The Biopolitical Turn of the Post-Covid World. Leftist and Neoliberal Insights of Puzzling Biopolitics. *Public Governance, Administration and Finances Law Review.* 2021. Vol. 6. No. 1. P. 73−87. DOI: https://doi.org/10.53116/pgaflr.2021.1.7.

589. Serbin A. Latin America and the Caribbean and a New Global Order: Facing Global and Regional Challenges. *Vestnik of Saint Petersburg University. International Relations.* 2019. Vol. 12. No. 2. P. 139–152. DOI: https://doi.org/10.21638/11701/spbu06.2019.202.

590. Shanghai Cooperation Organisation. CCDCOE – The NATO Cooperative Cyber Defence Centre of Excellence is a multinational and interdisciplinary hub of cyber defence expertise. URL: https://ccdcoe.org/organisations/sco/.

591. Shapiro J. The Coming Conflict Between China and Japan. URL: https://geopoliticalfutures.com/coming-conflict-china-japan/.

592. Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe. A Global Strategy for the European Union's Foreign and Security Policy. URL: https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/eugs_review_web_0.pdf.

593. Sharma K. India's Soft Power: Prospects and Limitations. *Synergy Journal.* 03.03.2018. URL: https://utsynergyjournal.org/2018/03/03/indias-soft-power-prospects-and-limitations/.

594. Simangan D. Peace and Security Discourses on the Anthropocene: An International Relations Perspective. *Towards Rethinking Politics, Policy and Polity in the Anthropocene* / H. G. Brauch (eds). The Anthropocene: Politik – Economics – Society – Science. Vol. 35. P. 235–256. Cham : Springer, 2025. URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-031-71807-6_6#chapter-info.

595. Singh B. India's Neighbourhood Vaccine Diplomacy During COVID-19 Pandemic : Humanitarian and Geopolitical Perspectives / B. Singh, S. Singh, B. Singh, V. K. Chattu. *Journal of Asian and African Studies*. 2022. Vol. 58. Issue 6. P. 1021−1037. DOI: https://doi.org/10.1177/00219096221079310.

596. Siqueiros-García J. M., Oliva-Sánchez P. F., Saruwatari-Zavala G. Genomic sovereignty or the enemy within. *Acta Bioethica*. 2013. Vol. 19. No. 2. P. 269−273. DOI: http://dx.doi.org/10.4067/S1726-569X2013000200011.

597. Slate H. Cybersecurity and the U. N. Charter: a square peg in a round hole. *Colorado Technology Law Journal*. 2021. Vol. 19. No. 1. P. 227–241. URL: https://ctlj.colorado.edu/wp-content/uploads/2021/02/Herman-1.14.21-Final-Draft.pdf.

598. Smith W. C. The Political Transition in Brazil: From Authoritarian Liberalization and Elite Conciliation to Democratization. *Comparing New Democracies.* Boulder : Westview, 1987. P. 179–240.

599. Snow N. Rethinking public diplomacy in the 2020s. *Routledge Handbook of Public Diplomacy* / ed. by N. Snow, N. J. Cull. 2nd ed. New York : Routledge, 2020. P. 3–12.

600. Snowden F. M. Epidemics and Society: From the Black Death to the Present. New Haven : Yale University Press, 2019. 512 p. DOI: https://doi.org/10.2307/j.ctvqc6gg5.

601. Snyder R., Mahoney J. The Missing Variable: Institutions and the Study of Regime Change. *Comparative Politics.* 1999. Vol. 32. No. 1. P. 103–122.

602. Solana J. European security strategy en a secure Europe in a better world. Brussels : DGF-Communication, 2003. 50 p. URL: https://www.consilium.europa.eu/media/30823/qc7809568enc.pdf.

603. Solutions to hunger and poverty in Africa. URL: https://www.actionagainsthunger.org/location/africa/.

604. Sorgner S. L. We Have Always Been Cyborgs: Digital Data, Gene Technologies, and an Ethics of Transhumanism. Bristol : Bristol University Press, 2021. 224 p.

605. Sparrow R., Mills C. Genome editing: From bioethics to biopolitics. *BioSocieties*. 2021. Vol. 17. P. 485−505. DOI: https://doi.org/10.1057/s41292-021-00229-5.

606. Speakman N. J. Geography and Foreign Policy, II. *American Political Science Review.* Vol. 32. Issue 2. 1938. April. P. 213–236.

607. Speakman N. J. The Geography of the Peace. New York : Harcourt, Brace and Company, 1944. 66 p.

608. Spengler R. N. Niche Construction Theory in Archaeology: A Critical Review. *Journal of Archaeological Method and Theory.* 2021. No. 28. P. 925–955. DOI: https://doi.org/10.1007/s10816-021-09528-4.

609. Stanovništvo Hrvatske 1931 – 2001. Državni zavod za statistiku. URL: http://en.wikipedia.org/wiki/Serbs_of_Croatia.

610. Stapleton P. Biopolitics and utopia: an interdisciplinary reader / ed. by P. Stapleton and A. Byers. New York : Palgrave Macmillan, 2015. 210 p.

611. Statement by the President of the Security Council. URL: https://docs.un.org/en/S/PRST/2014/27.

612. Steiner G. Strategic Planning. New York : Free Press, 2008. 400 p. URL: https://books.google.com.ua/books?id=EXoPC22vb4oC&pg=PA3&hl=ru&source=gbs_toc_r&cad=1#v=onepage&q&f=false.

613. Stepan A. Democratizing Brazil: Problems of Transition and Consolidation Oxford / A. Stepan (ed.). New York : Oxford University Press, 1989. xvii, 404 p.

614. Stepan A. The State and Society: Peru in Comparative Perspective. Princeton : Princeton University Press. 1978. xix, 348 p.

615. Stepke F. L. Bioethics as hybrid epistemic culture: a comment to Agazzi. *Bioethics UPdate.* 2016. No. 2 (1). P. 66−71. DOI: 10.1016/j.bioet.2016.04.001.

616. Stilinovic M., Hutchinson J. The Internet regulation turn? Policy, Internet and technology. *Policy & Internet*. 2022. Vol. 14. Issue 1. P. 6−12. DOI: https://doi.org/10.1002/poi3.297.

617. A Strategic Compass for Security and Defence. For a European Union that protects its citizens, values and interests and contributes to international peace and security. URL: https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-7371-2022-INIT/en/pdf.

618. Strengthening International Cooperation for Combating Certain Crimes Committed by Means of Information and Communications Technology Systems and for the Sharing of Evidence in Electronic Form of Serious Crimes : Resolution of 24.12.2024 No. 79/243. URL: https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n24/426/74/pdf/n2442674.pdf.

619. Sudo S. The Fukuda Doctrine and ASEAN: New Dimensions in Japanese Foreign Policy / Institute of Southeast Asian Studies. Singapore : ASEAC Publishing, 1992. 278 p.

620. Sukumar A., Broeders D., Kello M. The pervasive informality of the international cybersecurity regime: Geopolitics, non-state actors and diplomacy. *Contemporary Security Policy*. 2024. P. 1–38. DOI: https://doi.org/10.1080/13523260.2023.2296739.

621. Surowiec P. Review: Ociepka B. Poland’s New Ways of Public Diplomacy. Frankfurt am Main : Peter Lang, 2017. 242 p. *European Review of International Studies*. 2018. Vol. 5 (2). P. 108–112.

622. Szentgáli G. The NATO Policy on Cyber Defence: The Road so Far. *Academic and Applied Research in Military and Public Management Science*. 2013. Vol. 12. No. 1. P. 83–91. DOI: https://doi.org/10.32565/aarms.2013.1.10.

623. Takemoto Y. Japan PM Ishiba seeks meeting with Trump this month, following Abe example. *Reuters.* URL: https://www.reuters.com/world/japan-pm-ishiba-seeking-meeting-with-trump-us-this-month-2024-11-07/.

624. Tallinn manual 2.0 on the international law applicable to cyber operations / ed. by M. N. Schmitt. 2nd ed. Cambridge : University Printing House, 2017. 648 p. URL: https://ilmc.univie.ac.at/fileadmin/user_upload/p_ilmc/Bilder/Bewerbung/Case_2/Michael_N._Schmitt_-_Tallinn_Manual_2.0_on_the_International_Law_Applicable_to_Cyber_Operations-Cambridge_University_Press__2017_.pdf.

625. Tametong S., Noussi M. L'Initiative d'Accra et la lutte contre le terrorisme en afrique de l'ouest / Nkafu Policy Institute. 2022. April. URL: https://nkafu.org/wp-content/uploads/2022/05/LINITIATIVE-DACCRA-ET-LA-LUTTE-CONTRE-LE-TERRORISME-EN-AFRIQUE-DE-LOUEST.pdf.

626. Tardy Th. Gestion de crise, maintien et consolidation de la paix. Acteurs, activités, défis. Bruxelles : De Boeck, 2009. 286 p.

627. Ten threats to global health in *2019. World Health Organization.* URL: https://www.who.int/news-room/spotlight/ten-threats-to-global-health-in-2019.

628. 10 years of OSCE cyber/ict security conference-building measures. Vienna, 2023. 16 p. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/f/7/555999_1.pdf.

629. Thaler R. H., Sunstein C. R. Libertarian Paternalism. *American Economic Review*. 2003. Vol. 93. No. 2. P. 175−179. DOI: 10.1257/000282803321947001.

630. Thaler R. H., Sunstein C. R. Nudge: Improving Decisions about Health, Wealth and Happiness. London : Allen Lane, Penguin, 2021. 384 p.

631. Tidey A. What is the 'strategic compass' and what does it mean for EU defence? *Euronews.* 2022. 23 March. URL: https://www.euronews.com/my-europe/2022/03/23/what-is-the-strategic-compass-and-what-does-it-mean-for-eu-defence.

632. Tillett G. Resolving Conflict. A Practical Approach. 2nd ed. South Melbourne : Oxford University Press, 2001. viii, 248 p.

633. Topor L. Cyber sovereignty. Cham : Springer Nature Switzerland, 2024. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-031-58199-1.

634. Toropchin G. Asia-Pacific or ITR? Territorial Framework and Semantic Content. *Problems of the Far East.* 2020. No. 6. P. 18–31.

635. Treaty of Alliance and Mutual Assistance between the United Kingdom and France (Dunkirk, 4 March 1947) / CVCE.eu. URL: https://www.cvce.eu/en/obj/treaty_of_alliance_and_mutual_assistance_between_the_united_kingdom_and_france_dunkirk_4_march_1947-en-1fb9f4b5-64e2-4337-bc78-db7e1978de09.html.

636. Tunis agenda for the information society : Agenda of 18.11.2005. URL: https://www.itu.int/net/wsis/docs2/tunis/off/6rev1.html.

637. Tupasela A. Populations as brands in medical research: placing genes on the global genetic atlas. *BioSocieties*. 2017. Vol. 12 (1). P. 47−65. DOI: https://doi.org/10.1057/s41292-016-0029-9.

638. Türkiye-Syria earthquakes: WFP reaches communities with life-saving assistance amid apocalyptic devastation. URL: https://www.wfp.org/stories/turkiye-syria-earthquakes-wfp-stands-ready-support-affected-communities-death-toll-rises.

639. 2021. Annual Report Executive Summary. URL: https://www.rescue.org/report/2021-annual-report-executive-summary.

640. 2023. Global planning figures. URL: https://reporting.unhcr.org/globalappeal#planning.

641. Tyson S. China-Japan distrust has been tough to shake. Tourism might be the best chance. URL: https://www.csmonitor.com/World/Asia-Pacific/2025/0207/Japan-China-animosities-tourism.

642. Ugniewska J. Giuseppe Mazzini – historia jako narodowa terapia. Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich,1986. 153 s.

643. Ukraine: Conflict compounds the vulnerabilities of women and girls. URL: https://www.unfpa.org/ukraine-war.

644. Ukraine: FAO reinforces its presence to optimize technical and humanitarian assistance. URL: https://www.fao.org/newsroom/detail/ukraine-fao-reinforces-its-presence-to-optimize-technical-and-humanitarian-assistance/en.

645. Ukraine: Humanitarian Response Plan (February 2023). URL: https://reliefweb.int/report/ukraine/ukraine-humanitarian-response-plan-february-2023-enuk.

646. Ukrainian contemporary art exhibition «Ukraine EXISTS» opened at the UN Permanent Mission of Ukraine to the United Nations. 13.01.2016. URL: https://ukraineun.org/en/press-center/17-ukrainian-contemporary-art-exhibition-ukraine-exists-opened-at-the-un/.

647. The UKUSA Community. URL: http://www.tscm.com/cseukusa.html.

648. Understanding the EU's approach to cyber diplomacy and cyber defence. Brussels, 2020. 12 p. URL: https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2020/651937/EPRS_BRI(2020)651937_EN.pdf.

649. UN GGE report: major players recommending norms of behaviour, highlighting aspects of international law. CCDCOE – The NATO Cooperative Cyber Defence Centre of Excellence is a multinational and interdisciplinary hub of cyber defence expertise. URL: https://ccdcoe.org/incyder-articles/2015-un-gge-report-major-players-recommending-norms-of-behaviour-highlighting-aspects-of-international-law/.

650. UNHCR (Alto Comissariado das Nações Unidas para os Refugiados). Emergência na Venezuela. – UNHCR Brasil. URL: https://www.acnur.org/br/emergencias/venezuela.

651. UNHCR responds to deadly earthquakes in Türkiye and Syria. URL: https://www.unhcr.org/news/latest/2023/2/63e225324/unhcr-responds-deadly-earthquakes-turkiye-syria.html.

652. UNHCR teams support emergency response efforts for earthquake survivors in Türkiye and deliver aid in Syria. URL: https://www.unhcr.org/news/briefing/2023/2/63e27d874.html.

653. UNICEF delivers over 35,000 doses of measles vaccine to Ukraine. URL: https://www.unicef.org/ukraine/en/press-releases/unicef-delivers-35000-doses-measles-vaccine-ukraine.

654. UNICEF is the global leader promoting and protecting children's rights in 190 countries, including Ukraine. URL: https://www.unicef.org/ukraine/en/about-unicef.

655. United Nations Charter : Charter of 26.06.1945. No. Stat. 1031. URL: https://www.un.org/en/about-us/un-charter/full-text.

656. United Nations General Assembly, «Resolution adopted by the General Assembly on Developments in the Field of Information and Telecommunications in the Context of International Security» : Resolution of 07.01.2002. No. A/RES/56/19. URL: https://digitallibrary.un.org/record/453522?ln=en#record-files-collapse-header.

657. An Updated Draft of the Code of Conduct Distributed in the United Nations – What's New? The NATO Cooperative Cyber Defence Centre of Excellence is a multinational and interdisciplinary hub of cyber defence expertise. URL: https://ccdcoe.org/incyder-articles/an-updated-draft-of-the-code-of-conduct-distributed-in-the-united-nations-whats-new/.

658. Val J. del. Metahuman Studies, Choral Ontopolitics and Earth Liberation. *Journal of Posthumanism.* 2023. Vol. 3, No. 2. Special Issue: Metahuman Futures. P. 103−124. DOI: https://doi.org/10.33182/joph.v3i2.3097.

659. Vasiliev A. A. The Conception of Geopolitical Triangle of Powers: Karl Haushofer's Kontinentalblock. *Academia.edu*. 2015. URL: https://www.academia.edu/13168194/The_Conception_of_Geopolitical_Triangle_of_Powers_Karl_Haushofers_Kontinentalblock.

660. Vukasović D. M., Matić P. The Power of «Normative Power Europe» Discourse. *Discourse and Politics. International Thematic Collection of Papers* / eds. D. M. Vukasović, P. Matić. Belgrade : Institute for Political Studies, 2019. P. 291–310.

661. Walker Ch., Ludwig J. Sharp power: Rising authoritarian influence. *National Endowment for Democracy.* 2017. URL: https://www.ned.org/wp-content/uploads/2017/12/Sharp-Power-Rising-Authoritarian-Influence-Full-Report.pdf.

662. Walker C., Ludwig J. A Full-Spectrum Response to Sharp Power. *National Endowment for Democracy.* 2021. URL: https://www.ned.org/wp-content/uploads/2021/06/A-Full-Spectrum-Response-to-Sharp-Power-The-Vulnerabilities-and-Strengths-of-Open-Societies-Walker-Ludwig-June-2021.pdf.

663. Walker C., Ludwig J. The meaning of sharp power: How authoritarian states project influence. *Foreign Affairs.* 2017. November 16. URL: https://www.foreignaffairs.com/articles/china/2017-11-16/meaning-sharp-power.

664. Wang V. W.-C. Taiwan: Conventional Deterrence, Soft Power, and the Nuclear Option. *The Long Shadow: Nuclear Weapons and Security in 21st Century Asia* / ed. by M. Alagappa. Stanford, CA : Stanford University Press, 2008. P. 347–370.

665. Wang Y., Wang R. X., Zhang J. Is high-intensity conflict escalation inevitable in the future? A two-level game analysis on the causes of US-Iran risky rivalry. *European Journal of Futures Research.* 2024. Vol. 12. Art. No. 17. P. 1–12. DOI: https://doi.org/10.1186/s40309-024-00239-z.

666. W ciągu dwóch lat rosyjskiej inwazji UE przekazała Ukrainie pomoc gospodarczą, humanitarną i wojskową o wartości ponad 88 mld euro. URL: https://european-union.europa.eu/priorities-and-actions/eu-support-ukraine_pl.

667. Website. Freedom House. URL: https://freedomhouse.org/country/scores.

668. Webster’s New Encyclopedic Dictionary. Germany : Koneman, 1994. 1787 p.

669. Welch D. A brief history of propaganda *The World Information War: Western Resilience, Campaigning, and Cognitive Effects* / T. Clack, R. Johnson (eds.). Routledge, 2021. P. 21−33. DOI: https://doi.org/10.4324/9781003046905.

670. Wendt A. Social Theory of International Politics. Cambridge : Cambridge University Press, 1999. 429 p. DOI: https://doi.org/10.1017/CBO9780511612183.

671. Węc J. J. Perspektywy reformy traktatowej w Unii Europejskiej. *Przegląd Zachodni.* 2024. No. 3. S. 103–139.

672. Węc J. J. Spór o kształt instytucjonalny Wspólnot Europejskich i Unii Europejskiej 1950 – 2005. Kraków : Księgarnia Akademicka 2006, 570 s.

673. What Does «Globalize the Intifada» Mean and How Can it Lead to Targeting Jews with Violence? *AJC.* URL: https://www.ajc.org/news/what-does-globalize-the-intifada-mean-and-how-can-it-lead-to-targeting-jews-with-violence#:~:text=The%20Arabic%20word%20»Intifada»%20translates,Second%20Intifada%20from%202000-05.

674. When medical care comes under attack. URL: https://www.msf.org/attacks-medical-care-depth.

675. WHO’s Health Emergency Appeal 2023. URL: https://www.who.int/publications/i/item/WHO-WHE-EXR-2023.1.

676. Who we are. *ENISA*. URL: https://www.enisa.europa.eu/about-enisa/who-we-are.

677. Williams P. D. The Peace and Security Council of the African Union: evaluating an embryonic international institution. *The Journal of Modern African Studies*. 2009. Vol. 47. Issue 4. P. 603–626. DOI: 10.1017/s0022278x09990048.

678. Wirtz J. The Reluctant Theorist: Colin Gray and the Theory of Strategy. *Infinity Journal, The Strategy Bridge Special Edition.* 2014. March. P. 13–15. URL: https://www.militarystrategymagazine.com/article/the-reluctant-theorist-colin-gray-and-the-theory-of-strategy/.

679. Witney N. The EU’s Strategic Compass: Brand new, already obsolete. *European Council on Foreign Relations*. 2022. 31 March. URL: https://ecfr.eu/article/the-eus-strategic-compass-brand-new-already-obsolete/.

680. WMD Arms Control in the Middle East: Prospects, Obstacles and Options / ed. by Harald Müller and Daniel Müller. Farnham, Surrey, England : Ashgate, 2015. 329 p.

681. World Summit in the Information Society : Commitment of 18.11.2005. URL: https://www.itu.int/net/wsis/docs2/tunis/off/7.html.

682. Wright Q. The Role of International Law in the Elimination of War. New York : Oceana, 1961. 119 p.

683. Wright Q. The Study of International Relations. New York : Appleton-Century-Crofts, 1955. 642 p.

684. Yassin-Kassab R. Al-Shami L. Burning Country. Syrians in Revolution and War. London : Pluto Press 345 Archway Road, 2016. 302 p.

685. Zachar D. Battling Cybercrime Through the New Additional Protocol to the Budapest Convention. CCDCOE – The NATO Cooperative Cyber Defence Centre of Excellence is a multinational and interdisciplinary hub of cyber defence expertise. URL: https://ccdcoe.org/library/publications/battling-cybercrime-through-the-new-additional-protocol-to-the-budapest-convention/.

686. Zaiotti R., Abdulhamid N. A. Inside Out and Outside In: COVID-19 and the Reconfiguration of Europe's External Border Controls. *Historical Social Research.* 2021. No. 46 (3). P. 106–123. URL: https://www.jstor.org/stable/27075119.

687. Zielińska-Głębocka A. Dynamika Unii Europejskiej w świetle teorii integracji. *Studia Europejskie.* 1999. No. 3. S. 11–32.

688. Zmigrod L., Ebert T., Götz F. M., Rentfrow P. J. The psychological and socio-political consequences of infectious diseases: Authoritarianism, governance, and nonzoonotic (human-to-human) infection transmission. *Journal of Social and Political Psychology.* 2021. Vol. 9. No. 2. P. 456–474. DOI: https://doi.org/10.5964/jspp.7297.

689. Znojek B. VII szczyt CELAC w Buenos Aires – w stronę intensyfikacji współpracy regionalnej. Polski Instytut Spraw Międzynarodowych. No. 5. 27.01.2023. URL: https://www.pism.pl/publikacje/vii-szczyt-celac-w-buenos-aires-w-strone-intensyfikacji-wspolpracy-regionalnej.

690. Zorgbibe Ch. Histoire de la construction europeenne. Paris : PUF, 1993. 376 p.

691. Żyro T. Wstęp do politologii. Warszawa : Wydawnictwo naukowe PNW, 2002. 154 s.

Зміст

Вступ 3
Розділ 1. Концептуальні особливості розвитку міжнародних відносин та світової політики в умовах глобалізації 7
1.1. Посткомуністичні трансформації як системні зміни в постбіполярну добу 7
1.2. Етнічні, релігійні та цивілізаційні ідентичності в контексті міжнародних відносин 61
1.3. Біо- та геополітичні контексти пандемії COVID-19 96
1.4. Міжнародні конфлікти як феномен політичних відносин у постбіполярний період 158
Розділ 2. Регіональні підсистеми міжнародних відносин: геополітичний вимір 189
2.1. Безпековий складник регіонального виміру міжнародних відносин 189
2.2. Азійсько-тихоокеанський регіон як центр геополітичних зрушень у глобалізованому світі 225
2.3. Східна Азія: геостратегічна конкуренція основних акторів у геополітичній боротьбі 251
2.4. Між наднаціональною Європою та Європою держав: теоретико-концептуальні основи європейської інтеграції 277
2.5. Латинська Америка: регіональна динаміка міжнародних відносин та виклики інтеграції 302
Розділ 3. Технології міжнародних комунікацій у контексті постбіполярного світового порядку 327
3.1. Особливості сучасної публічної дипломатії: державний і громадський виміри 327
3.2. Гуманітарна допомога міжнародних організацій 349
3.3. Явище кібердипломатії у XXI ст.: геополітичні виклики та міжнародні стратегії 375
Висновки 415
Використана та рекомендована література 421

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Кузь Олег Миколайович
Романюк Олександр Іванович
Требін Михайло Петрович та ін.

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ ТА СВІТОВА ПОЛІТИКА В ПОСТБІПОЛЯРНУ ДОБУ

Монографія

За загальною редакцією
д-ра філос. наук, професора О. М. Кузя,
д-ра філос. наук, професора М. П. Требіна

Самостійне електронне текстове мережеве видання

Відповідальний за видання *О. М. Кузь*

Відповідальний редактор *О. С. Вяткіна*

Редактор *Н. Г. Войчук*

Коректор *Н. Г. Войчук*

План 2026 р. Поз. № 1-ЕНВ. Обсяг 479 с.

Видавець і виготовлювач – ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 61165, м. Харків, просп. Науки, 9-А

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
ДК № 4853 від 20.02.2015 р.